

ВІТАЛІЙ РОГОЖА

ЗАПОРОГІ

Т Р И Л О Г І Я

Київ
САМІТ-КНИГА

УДК 821.161.2-94
ББК 84(4Укр)6-4
Р59

Рогожа В. Д.

Р59 Запороги : роман-трилогія – Ч. 2. Богдан Хмельницький
/ В. Д. Рогожа. – Київ : Саміт-книга, 2019. – 568 с.: іл.

ISBN 978-617-7182-89-3

Друга частина трилогії «Запороги», роман «Богдан Хмельницький», що пропонується на суд читачів, є історичним, сюжетним і композиційним продовженням роману «Петро Сагайдачний». В романі змальовується життя і діяльність головних героїв роману «Петро Сагайдачний» – Максима Лободи, Збігнева Гури, Василя Хлистова, Олекси Гаркуші та інших. Але чільне місце, як то і повинно бути, займає головний рушій описаних подій, Богдан Хмельницький, який у першій частині трилогії з'являється лише епізодично, в кінці роману.

Період історії Української держави, про який розповідається в романі, протягом століть, що минули з того часу, висвітлювався великою кількістю авторів, як в історичному, так і в художньому жанрах. Роман, що пропонується читачеві, написаний з максимальним врахуванням історичних першоджерел, що не перешкоджає його художній привабливості.

УДК 821.161.2-94
ББК 84(4Укр)6-4

ISBN 978-617-7182-89-3 © Рогожа Віталій Дмитрович, 2019
«Саміт-книга», 2019

ВІД АВТОРА.

В основу роману покладено непересічні, грізні події, що відбувалися в сорокових-п'ятдесятих роках сімнадцятого сторіччя спочатку на окраїні руських волостей Речі Посполитої, а потім смертельним вихором охопили всю країну. То була самовіддана боротьба Запорозьких козаків під проводом Богдана Хмельницького, та інших головних героїв роману, за здобуття державності своїм народом. Складність у досягненні мети, крилася в природних відмінностях народу, який сучасниками звався поляни, руси, окраїнні руси, українці.

Ці відмінності і сьогодні вирізняють український народ. Це надзвичайна толерантність, щирість, відсутність агресивності по відношенню до сусідніх народів. Слов'янський етнос, який вперше на історичній арені з'являється в північному Причорномор'ї в наслідок великого переселення народів з п'ятого століття нової ери, пройшов шлях від племені Полян до держави Україна. Він один з небагатьох країн світу, який проживає понад тисячоліття на землях даних йому Богом, і не має жодного бажання звоювання чужих земель. Така м'якість і толерантність могла б привести до повної асиміляції, але того не сталося тому, що з іншого боку українцям властива надзвичайна волелюбність поряд з толерантністю, твердість у відстоюванні своїх святих, і при всьому цьому надзвичайна сила духу у боротьбі з поневолювачами!

Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була.

Яка біда мене, яка чума косила! — а сила знову розцвіла.

Щоб жити — ні в кого права не питаюсь.

Щоб жити — я всі кайдани розірву.

Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу.

Ці слова сказані видатним українським поетом Павлом Тичиною, в повній мірі виражають сутність українського народу.

Богдан Хмельницький займає чільне місце серед українських гетьманів уже в силу того, що саме він зумів

створити державу, що носила назву Гетьманська Україна і досить довго мала визнаний сусідніми країнами статус самостійної держави. І хоча вона в такому вигляді, тобто будучи самостійною, існувала не довгий час, потрапивши в залежність від Московського царства, але повністю асимілювати в Московському царстві і зламати дух волелюбності Українського народу, керманічам Москви так і не вдалося, хоч такі спроби продовжувалися на протязі двох століть. І навіть сьогодні в ХХІ столітті ми маємо захищатися від нової спроби московського уряду знищити українську державність.

Проте, не тільки з цієї причини я вважаю доцільним повернутися до початків творення самостійної української держави після трагічного розпаду Київської Русі, і особи її творця Богдана Хмельницького. Здавалось би, що можна доповнити до написаного в історичних і художніх творах про життя та боротьбу легендарного гетьмана? Справа в тому, що з його особистістю в історичній та художній літературі існує величезна кількість міфів, які свідомо викривлюють як тогочасні події, так і його роль в цих подіях. Маніпуляція історією відносин між Московським царством і гетьманською Україною розпочалося московськими урядовцями, та частиною проурядових істориків, зразу ж після смерті Богдана Хмельницького, і досягла свого апогею в російській імперії, продовжилася в радянській історіографії. Влада як Російської імперії так і Радянського Союзу і особливо теперішня влада Російської федерації презентує Богдана Хмельницького як людину що свідомо знищила самостійність своєї держави, віддавши її на поталу Московському царату.

Але, якщо радянські автори експлуатували тему братських народів, які вийшли з Київської Русі, і роль Богдана Хмельницького в, так званому, возз'єднанні братніх народів, то Московська імперія наполягала на тому, що українського народу не існувало ніколи, забуваючи що не існувало і російського народу. А Київська Русь і територіально, і мовою, і етнічно, є прабатьківщиною саме українського народу а не

теперішнього російського, який отримав таку назву указом московського царя Петра Романова в тисяча сімсот двадцять першому році. До того часу саме предки білорусів і українців після загибелі Київської Русі, носили ім'я русів, і проживали двісті років в Литовсько-Руському князівстві, та понад сто п'ятдесят років в Річпосполитій. В цих державницьких утвореннях Україна мала автономію в різних видах, з меншими і більшими правами, та саме в російській імперії за двісті років втратила і автономію, і мову! Та й, фактично, перестала існувати. Лише після жовтневого, тисяча дев'ятсот сімнадцятому року, захоплення більшовиками влади в Російській імперії, Україна на короткий час отримала самостійність, та під тиском вже комуністичної влади стала одним із співзасновників Радянського Союзу. А тепер в двадцять першому столітті керманічі Російської федерації витягли з нафталіну байку про те, що Україна ніколи не мала держави. Їм би краще знайти час та відкрити «Історію Росії», багатотомову працю видатного російського історика Соловйова, та попросити помічників почитати їм перед сном, дивись і розумнішими б стали, і не ганили себе перед освіченими представниками свого народу.

Проте, це лише один неправдивий міф, який розвінчується в романі. Я писав роман під час революції гідності, коли в Києві був знесений пам'ятник Володимирі Ульянову-Леніну. І так сталося, що в цей час я мав розмову з керівником видавництва про видання роману. Видавець, молода жінка, уважно вислухала сюжетну лінію і запитала мене, чи не прийшов час слідом за пам'ятником Леніна знести пам'ятник Хмельницькому, який наш народ з Європи завів у Азію. Я визнав правомірність цього запитання, але категорично заперечив бо мав на те підстави, вивчивши «до титлі» період нашого трагічного десятиліття становлення Гетьманщини не по романах Івана Ле «Богдан Хмельницький», Павла Загребельного «Я Богдан», Натана Рибак «Переяславська Рада», Генріка Сенкевича «Огнем і мечем», а по історичних дослідженнях. Канонічних працях

Михайла Грушевського «Історії України–Руси», Сергія Соловйова «История России с древнейших времен», «Літопису» Самійла Величка, «Історії Запорозьких козаків» Дмитра Яворницького, «Історії українських гетьманів» Тетяни Таїрової-Яковлевої, «Історії України» Володимира Литвина. І саме головне, на відміну від попередників, що писали про Богдана Хмельницького, ніхто не змушує мене в угоду політичній кон'юктурі писати про події, які не підтверджені канонічними джерелами. То ж я, максимально, об'єктивно показав складне сплетіння міждержавних угод, які Хмельницький змушений був укладати, щоб утримати українську державність, і угода з Московським царством, багатозначно названа «Переяславською радою», була лише одною з них. Справа в тому, що сусідні країни – Польське королівство, Турецька імперія, Кримське ханство, Московське царство в війнах між собою, бажали мати при цьому гетьманську державу не союзником, а васально залежним сателітом, і щиро не розуміли навіщо Хмельницькому самостійна держава.

Можливо, в зв'язку з відсутністю художнього домислу в цих та інших питаннях, роман дещо втратив, не маючи неправдивих подробиць із життя Богдана Хмельницького, які після прочитання художнього твору у свідомості читача стають історичними фактами. Але на мою думку така вільність у художньому висвітленні історичних подій авторами художніх творів наносить шкоду.

Скажімо, із одного в інший художній твір переходить історія трагічного кохання Хмельницького, який не має історичного підтвердження. Але спробуйте переконати читачів перерахованих романів, що Хмельницький свою вихованку, польську дівчинку Гелену, не мав за дружину, а лише за доньку. Я розумію, що історія грішного кохання прикрашає розповідь, але разом з тим викривлює психологічний образ Хмельницького. Наведу лише один приклад із сучасної української кінодокументалістики.

В цьому році на українському телеекрані пройшов

документальний фільм в якому любов до Гелени авторами виставлена сутністю життя, вчинків і навіть смерті Хмельницького. Підкреслюю, фільм документальний, і створений тоді, коли тебе може запитати за фальсифікацію лише твоя совість. Зрозуміло, показати таке кохання дуже романтично, але то лише на перший погляд. Противники української державності читаючи такі твори, роблять висновок про моральність Хмельницького, і вважають, що йому було не до держави та народу, коли в голові була лише пиятика і дурне кохання. Та як би то було фактом, то вже що зробиш! Але факти із життя гетьмана, спогади сучасників, говорять про хорошого сім'янина люблячого батька, який мав чотирьох доньок рідних і одну прийомну, та трьох синів якими він до самої смерті опікувався. Але ж то проза, про неї говорити в романі не цікаво. Що незвичайного коли чоловік все життя прожив з одною дружиною, виховав вісьмох дітей, і одружився вдруге лише через декілька років після її смерті. А от перебирання брудної білизни з вигаданими фактами, то вже робить роман дуже захоплюючим. Але такими «художніми» подробицями життя, з героїчної і трагічної особистості, яка кладе життя на відновлення державності, роблять пияка і розпусника, а в читача виникає питання: так де ж тут герой, таким героєм і я можу стати!

До речі, вивчаючи і художні і документальні твори про наших видатних гетьманів, я зауважив, що і Сагайдачному, і Хмельницькому, не кажучи вже про Мазепу, закидали їх розпутне життя, хоча ні фактами ні їх психологічними характеристиками, то ні в якій мірі не підтверджується, а от подвижницьке життя покладене на створення держави, велику набожність, при необхідності вести кровопролитні війни, підтверджується прожитим героїчним життям кожного з них. Маю надію, що мої переконання зумію передати читачам роману, а якщо не зумію, то буде означати лише те, що не вистачило талану.

Arts. In. UA

**Синам Українського
народу сміливого
мужнього, розумного і
красивого, всім моїм
побратимам, які вийшли
на майдан, у
смертельний вир
революції гідності,
повторивши подвиги
Запорозьких козаків, та
стали бійцями небесної
сотні, присвячую...**

Автор.

Так як вони сіяли вітер,
то і пожнуть бурю;
хліба на корені не буде у них;
зерно не дасть муки;
а якщо і дасть,
то чужі проковтнуть її.

Пророк Осия глава 8:7

Р О М А Н Д Р У Г И Й

Б О Г Д А Н

Х М Е Л Ь Н И Ц К И Й

Треба було бути істинно політичним генієм, щоб опинившись між трьох вогнів, не тільки вижити, утримати владу, але і згуртувати навколо себе всі дійові сили руського суспільства і повести їх за собою. Саме таке понад завдання стояло перед Хмельницьким літом 1648 року. І це завдання він виконав блискуче. Він заспокоїв «низи», виступивши з переконливою промовою на козацькій раді. Він розпочав перемови з Варшавою, і письмово звернувся до Київського митрополита Сільвестра з проханням про підтримку. А відчувши недовіру і навіть ворожість з його боку, домігся злуки з православною церквою, видавши цілий ряд універсалів, що захищали її власність від пограбувань і зазіхань «покозачених своєвольників». Велика кількість монастирів отримала від нього «охоронні грамоти».

Тетяна Таїрова-Яковлева.

Гетьмани України.

Історія про славу, трагедії і мужність.

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο

Сейм був розписаний на початок 1623 року. То був перший сейм після Хотинської битви, яка вільно чи невільно стала найвищим військовим тріумфом в історії Речі Посполитої і одночасно передвісником «домашньої війни».

По смерті гетьмана Сагайдачного, моральним лідером руської православної частини Речі Посполитої, став Йова Борецький. Ще при житті Сагайдачного, він, найближчий соратник по творенню держави, і його близький друг, написав окружну грамоту, в якій закликав Русь підтримати православ'я та обраних православних владик.

Затим, він звернувся до короля Польщі з меморіалом, підписавши його, «Йов Борецький митрополит, з усіма єпископами низько чолом б'є». В меморіалі він показав лояльність руського народу до короля й уряду держави. Одночасно з меморіалом була написана суплікація «до сенату і великого князя Литовського від обивателів коронних і великого князівства Литовського, стану шляхетського, релігії старинної грецької, послушенства східного».

Суплікація корінним чином різнилася з меморіалом. Вона була написана досить різко без смиренної покори, і в першу чергу звертала увагу на беззаконне, ламання урядом законних прав люду православного, і називала провідцями цих утисків і беззаконь уніатських владик, що вдають з себе владик руських, а ведуть до того «аби на Русі не було Русі». Йов Борецький наголошував: «старатися змінити віру руську, значить силувати знищити руський народ, а силувати знищити руський народ – чи не значить це, задумувати знищити значну частину самої отчизни?!». Тому що «віра східна не може бути знищена інакше, як із знищенням народу руського. Народ руський, що має служити непробивним муром від ворогів отчизни, наповнює її своїм плачем і скаргами, і ледве вже може низ і окраїна вмістити людей, через унію витиснених з домів і маєтків своїх.

Поки закони забезпечують цілісність вітчизни, «свободу права і вольності всім трьом народам – треба викинути цю кістку незгоди, цю сфальшовану унію».

У сеймі, від української шляхти, перед вів депутат з Волині Деревінський. Він доповів сеймові рішення зібрання козаків, що відбулося на київських полях, наголошуючи на тому, що перед Хотинською битвою король дав слово козакам виконати їх прохання, а натомість віддав його на вирішення сейму. Тому саме цей сейм повинен виконати те, що король йому доручив.

Вступну промову на сеймі зробив маршалок сейму Ян Собеський учасник Хотинської битви. Але то вже був інший Собеський. За короткий час, що минув після війни з Турками, він зовсім забув про ті визначні звияти козаків, які у захваті тільки-но описував. Він і тепер у своїй промові декілька разів згадував козаків, але в тому сенсі, що вони несуть небезпеку і мають бути приборкани.

Марно члени посольської палати, яких підтримувала і полуденна польська шляхта, попереджали, що теперішня церковна політика може привести до домашньої війни, ніхто на них на це не зважав. Це вперше на сеймі прозвучало страшне словосполучення «Домашня війна», яка після приборкання козаків і золотого часу спокою в Речі Посполитій, спалахнула в країні з небаченою силою, і в підсумку її знищила.

Але ні сенатори, ні польські вельможі, ні тим більше король Сигізмунд III, так далеко не могли сягнути думкою. Вони мислили категоріями теперішнього часу, а він диктував їм за всяку ціну приборкати «запорогів», і Русь православну загнати до «стійла», а непокірних знищити. Коли ж натомість вони знадобляться, тоді й буде необхідність подумати як їх знову прихилити до себе. А на той час король дав владиці православних грецької віри, Йові Борецькому таку королівську

відповідь: «Заспокоєння між людьми грецької віри повинні знайти духовні особи з обох сторін, в присутності визначених комісарів сейму. Вони повинні прийти до обопільної згоди, на підставі рішень сейму, прийнятих в 1607, 1609 і 1620 роках!». Тобто, король пропонував провідникам православним і уніатським вирішити релігійні питання на своєму спільному соборі. Зрозуміло така відповідь не могла задовольнити православну сторону, вона настоювала на скасуванні Брестської унії.

То ж про заспокоєння в Речі Посполитій людей грецької віри, не могло бути і мови. Тому посольська палата сейму в кінці його роботи, запропонувала створити комісію із представників посольської палати і короля. Однак, ця пропозиція не отримала схвалення у православних. В кінці кінців, сейм відклав вирішення цього болючого питання на наступне засідання, яке планувалося в 1624 році.

Таким чином, жодне з питань, які король обіцяв виконати, благаючи козаків прийняти участь у Хотинській війні, не було виконано. Фактично сейм разом з королем підвів державу до «Домашньої війни», про яку на початку сейму попереджали сенатори. Загальну думку католицького крила сейму висловив член сенату князь Збаразький:

«...не тільки від небезпеки турецької війни, але й з огляду на наш власний домашній страх і неволю, яку терпимо від своїх власних холопів, і грозить нам звідси скоро буря через справу релігійну і велику непокору цих людей. Не гамувати, але визволятися нам треба від цієї біди». А якщо всі згодні, то є випробуваний засіб успокоєння, наслати на козаків комісію. Але час минав комісія не могла зібратися, в той час як козаки оружно стояли під Києвом, і чекали лише команди до військового вирішення своїх питань.

Однак такого розвитку подій не хотіла і козацька

старшина. Обраний на той час гетьманом козацького війська Михайло Дорошенко, який не був прихильником конфлікту, і одночасно мав великий авторитет серед козаків, то ж він і повернув гнів козацький на морські походи проти Турок і організацію походу на Крим проти Татар. Думку руської шляхти і духовенства, по закінченню сейму висловив Деревінський:

«Бачимо, що нічого ми не досягнемо проти вас, доки сей король живий, але під час безкоролів'я ми всіма силами піднімемося на вас!»...

Проте, зовсім інші плани мав Йов Борецький, він не збирався чекати невідомо скільки часу до смерті короля. Тим більше, що події на Руських теренах розвивалися часом більш кардинально ніж це йому хотілося. Восени в Вітебську роз'юджена юрба вбила уніатського владику Кунцевича. Це вбивство дало підставу до переслідування православних на всій території Речі Посполитої. В самому Вітебську було страчено десятки людей, а Мелетій Смотрицький, якого звинуватили в організації вбивства, був змушений взагалі покинути державу.

Під впливом загострення католицько–уніатських утисків на православних, митрополит Київський Йов Борецький, посилав посла до московського царя. Посол розповів царю про події на Україні і передав прохання Борецького прийняти Руську Окраїну Річ Посполитої і військо козацьке під свою руку, тому що самі вони не спроможні себе захистити від польського війська. Проте від імені московського царя в проханні послу було відмовлено. Якщо Борецький отримав поразку у зверненні до московського царя, то козаки уклали угоду з кримською ордою, що стало суттєвою перешкодою королю і сейму, для планів їх приборкання.

Польща опинилася в скрутному становищі. Назривала війна зі Швецією, а в цей час козаки повністю перестали виконувати королівські укази і заволодівши окраїною, почали

виступати як повністю самостійна політична сила. Коронний гетьман війська польського Конецьпольський, який за рік перед тим був іменований великим гетьманом, вирішив спочатку спровокувати розрив союзу козаків з Ордою, а за тим взявся покласти кінець козацькій сваволі. Йому вдалося без особливих труднощів «купити» Шахін – Гирея, чим забезпечити його зраду козаків.

Похід на Запорожжя Станіслав Конецьпольський розпочав в липні 1625 року. Переправившись через Буг, він з'єднався з Камінець – Подільським підкоморієм – Потоцьким, і пішов до Канева. Марко Жмайло, який на той час був кошовим отаманом знаходився на Запорожжі і не відав про зраду Шахін-Гирея, все ж встиг підтягнути козаків на зустріч Конецьпольському. У жовтні над озером Куруковим відбулася жорстока битва, яка закінчилася переговорами. Козаки переобрали на гетьмана Петра Дорошенка, який і підписав Куруківські угоди, досить не сприятливі для козаків. «Холопів загнали в стійло».

З тріумфом Конецьпольський відіслав королеві протокол комісії. Як пізніше відзначали історики, «Це був один з типових паперових тріумфів, що розроджувалися потім морями крові, біди і злоби». Над Річ Посполитою зависла зловісна тиша, і очікування безкоролів'я...

Минуло майже десять років доки цей час настав. Смерті короля Сигізмунда III, чекали з дня на день і пліткували по всій Речі Посполитій про його наступника. А сам король робив останні спроби, щоб убезпечити польську корону синові Владиславу. Але то було не просто. Федерація королівства Польського і великого Литовсько-Руського князівства мала не тільки назву Річ Посполита, що означало республіка, вона мала, властиво, устрій республіканський.

А то означало, що по смерті короля приходив час, коли в країні всі верстви населення готувалися до виборів нового короля. І якщо би правлячий король навіть призначив свого наступника, то це не мало би жодного значення. Однак, треба визнати, що королевич Владислав мав підтримку значної частини населення Речі Посполитої, в тому числі Руського православ'я і козаків, але без проведення виборів королем стати не міг. Інша справа, що Сигізмунд III міг передати сину власне право на шведську корону, а сам Владислав мав ілюзорне право на московську корону, котру він і після Деулінського перемир'я вважав своєю.

То ж спланувати життя Речі Посполитої по смерті Короля Сигізмунда III мав конвокаційний сейм, який на своєму з'їзді повинен був виробити конституційну хартію. Саме ця хартія визначає життя країни на час безкоролів'я, до виборів нового короля.

Руська шляхта, єдина від руського населення Річпосполитої, мала право приймати участь у підготовці сейму. Інші верстви руського населення Річпосполитої шукали можливості впливу на прийняття резолюцій. То ж православні братства і духовенство ладили депутації на сейм.

Козацтво в свою чергу, теж не обмежалося лише вимогами вирішення релігійної справи і збільшенням платні. Воно шукало можливості, як змінити становище козаків, як верстви населення, і визначити його юридичний стан. Саме з цією метою в Прилуках скликали козацьку Раду, де розглянули і прийняли лист до тимчасового уряду. В листі козаки ставили питання про участь у голосуванні, чого раніше не було, і заявляли, що віддають свій голос за королевича Владислава. Це вперше козаки захотіли прийняти участь у голосуванні на сеймі, хоч і лише з одного питання.

В цьому ж листі козаки ставили вимогу про те, щоб

козацьку старшину урівняли в правах зі шляхтою. Аби вимоги набрали достатньої ваги, на час конвокаційного сейму гетьман Війська Запорозького ввів козаків на Брацлавщину і Волинь. В цей же час на чолі Посольської палати став провідник литовських протестантів Криштоф Ридивіл, і його зусиллями у сеймі був відновлений блок православних з протестантами. Все це давало підстави мати надію народу руському спільними силами повернути собі все несправедливо і насильно відібране протягом минулих десятиріч правління короля Сигізмунда III.

Та не так сталося, як гадалося. За підготовкою до виборів пильно слідкував Папа Римський. Зважаючи на те, що претендент на польський королівський трон королевич Владислав підтримував православних, бо не забував про, хоч і примарне, але законне право на Московське царство, а протестантів підтримував з огляду на належну йому Шведську корону, Папа пише листи до сейму, щоб той не задовольнив вимоги православних. Вустами його представника була оголошена елекція, в якій зокрема говорилося, «умови заспокоєння грецької віри можуть бути остільки, оскільки їх зволить затвердити Папа». А відповіді від Папи Римського не було, а тому не могло бути і повного заспокоєння грецької віри. Після дводенного дебатовання, питання православ'я сенат переніс на час безкоролів'я.

Але повернувся до цих питань лише на вальному сеймі. І тут козаків чекало нове розчарування. Ставлячи свої вимоги, козаки мотивували їх тим фактом, що вони становлять частину Речі Посполитої, але їм відповіли «хоч ви і є частина, але така як нігті чи волосся, яке постійно треба стригти». Не сподівалися козаки, такої відповіді на їх вимоги, але того слід було чекати. Польська шляхта настійно і послідовно вела справу до повного скасування козацьких вольностей.

Зразу ж по смерті короля Сигізмунда III, Московія

розпочала військові дії проти Речі Посполитої на Смоленщині і Сіверщині. Новообраний король поспішив дати відсіч загарбникам. І знову в котрий раз козаки забувши образи допомогли Владиславу отримати перемогу і над Московським царством і над Швецією.

В 1634 році Московія запросила миру, договір про який було укладено у містечку Полянівці. Слідом за Московією і турецький султан запропонував Польщі укласти мирну угоду. На виконання угоди з Туреччиною, Польща повинна була нарешті зупинити козаків від морських походів. З цією метою уряд приймає рішення про будівництво на правому березі Дніпра, проти гирла річки Самари острова Княжий і Кодацького порогу, фортеці Кодак. В фортеці розмістили гарнізон і таким чином закрили хід козаків і іншого люду на Запороже. Фортеця стояла недовго. Вже в 1635 році її знищив кошовий отаман Сулима, вирізавши одночасно і гарнізон, що там знаходився. За це він був страчений поляками в присутності турецьких послів у Варшаві.

Останню спробу повернути козацькі вольності завойовані при гетьмануванні Сагайдачного, зробив Карпо Павлюк. Він вивів військо з Запорожжя розіслав по Україні універсали, закликаючи народ до війська. Одночасно написав листа і до короля польського. Своїми листами він ще більше збурих Україну, що піднялася захищати вольності, які забирала у них польська шляхта. Для забезпечення військового успіху Павлюк звернувся по допомогу до кримського хана. Однак той замість допомоги повідомив короля Польщі про плани козацького війська.

Жорстокі бої козацького війська закінчилися поразкою. А потім козаки видали польському гетьману Потоцькому Павлюка, і його стратили в Варшаві. Станіслав Потоцький повторив «славному звитягу» гетьмана Жолкевського, провівши по

всій Україні нищення козаків. На сам кінець, щоб ще більше принизити козацьке військо змусив їх скласти присягу на вірність Речі Посполитої, яку сам підготував.

«Ми, найнижчі підніжки маєстату королівського, світлого сенату і всієї Річпосполитої вірні піддані: Левко Бубновський і Лютаї осавули військові, Яків Гугнявий полковник черкаський, Андрій Лагода канівський, Максим Нестеренко корсунський, Іляш Караїмович переяславський, Яцина Білоцерківський, Богдан і Каша судді, Богдан Хмельницький писар, також всі сотники, отамани і чернь брати-молодці Війська Запорозького, визнаємо на пізніші часи, аби не тільки у нас, а і у потомків наших, зісталася вічна пам'ятка кари за проступки проти непобідимого маєстату королівського і всієї Річпосполитої. В справі реєстрів, помішаних по тім погромі, віддаємося на милосерде і волю короля і всієї Річпосполитої і панів гетьманів ми згідно з компутом, уложеним нам панами комісарами, і в таким порядку, який нам милосерде королівське подати зволить, будемо триматися в повній вірі, чесноті й підданстві Річпосполитої на пізніші часи. На се присягаємо, піднісши руки до неба, і на вічну і нестерпну пам'ятку як тої кари нашої – аби в пізнійших часах не було таких бунтів, як і милосердя над нами показаного, дали ми се письмо – сей кривавий обов'язок наш, за печаттю військовою і підписом писаря військового, і сей обов'язок завсіди має бути при реєстрах військових, аби ми пам'ятали як то покарання наше, так і милосерде короля і Річпосполитої».

Писано в повній раді під Боровицею року 1637.

Богдан Хмельницький, писар військовий, іменем всього Війська, при печаті рукою власною.

Такий це був «кривавий лист», що його звелів підписати Потоцький поставленому ним писареві.

Мине десять років і саме цей писар Війська Запорозького,

поставлений гетьманом Потоцьким, вірний і законослухняний, змиє сей лист польською кров'ю.

Бо так воно є у світі, якщо дерево довго гнути за верхівку до землі, воно якийсь час буде гнутися. Але прийде та мить, коли дерево або ж вломиться, або випростається, подолавши силу яка його гне. І в одному, і в другому випадку, той хто силував дерево, отримає собі біду. Народ то не є дерево, і його віддача кривднику може вмити його кров'ю. Про цю просту істину забули польські урядовці і магнати. Вони тішилися десятиліттям «Золотого спокою», плекаючи надію, що так буде вічно. Навіть не сподіваючись, що то був лише початок «домашньої війни», і розпочали її вони...

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А
Д О М А Ш Н Я В І Й Н А

«Второй царь из дома Романовых – Алексей Михайлович Тишайший, начал свое царствование в 16-ть лет. В этот день в 1645-ом году около полудня государь в окружении большой свиты вышел из дворца. В Успенском соборе Московского Кремля, царя встретил патриарх Иосиф, и митрополиты, и архиепископы, и епископы, и архимандриты, и игумены, и весь духовный чин соборовали, и бояре, и окольничие, и думные чины, и дворяне, и дети боярские, и гости, и торговые, и всяких чинов люди, и чернь. Начался молебен. После того как царю были вручены знаки монаршей власти, патриарх приступил к совершению литургии. После исполнения херувимской песни Алексея Михайловича подвели к царским вратам. Патриарх надел на государя последнюю коронационную регалию – золотую цепь, а затем миропомазал самодержца».

С.Соловьев. История государства российского.

ГЛАВА ПЕРША

ПОСІЯНИЙ ВІТЕР

Василь Хлистов, думний дяк посольської канцелярії стояв серед вищих сановників Московського царства, які приймали участь в урочистій літургії. Дійство, яке він спостерігав, нагадувало обрання першого царя Романова, Михайла. Але лише відчуттям урочистості. За тридцять два роки, що минули за цей час і Москва і Московське царство дуже змінилося. Але то не завше помічаєш, тому що ці зміни проходять поступово, щоденно на твоїх очах і разом з ними змінюєшся сам. А от коли почнеш згадувати події тридцятирічної давнини, і згадаєш всі ті зміни які за той час пройшли то відчуваєш плин часу.

Коли Василь вийшов після урочистостей на Червону площу разом з сином Григорієм, йому конче захотілося розповісти сину про обрання ось на цій площі в 1613 році царя Михайла, про ті відчуття, які його тоді переповнювали. Справа в тому, що північна Русь, як в той час деколи називали Московське князівство, пішла проти законів Київської Русі. Якщо в Київській Русі по смерті Великого князя влада переходила до найстаршого представника роду, то тут вся влада збиралась в руках самодержців. Таке правило встановив цар Іоан III. Він заявив: «Хіба я не маю права до своїх внуків чи своїх дітей? Кому хочу тому і передам владу в князівстві!».

Так отримав владу і Федір Іоанович. Але він ішов з життя не маючи потомства. Коли патріарх запитав його: «Кому царство, нас сиріт, і царицю лишаєш?», той відповів: «На то є воля Божа!». Тому боярами було прийнято рішення лишити на престолі царицю Ірину Федорівну, але та відмовилася від влади і пішла в монастир. Після довгих переговорів і прийнятих компромісів боярами Романовими і Шуйськими, які належали до старшого покоління бояр, і тому мали більше прав на престол, царем московським обрали Бориса Годунова, брата вдови Федора Іоановича. Василю про все це розповідав батько, бо на той час він по малолітству не міг бути на вінчанні царя.

Вперше він був присутнім на урочистій зустрічі царя, який так і лишився для московитів одночасно і сином царя Іоанна Васильовича прозваного Грозним, і самозванцем Гришкою Отрепьевим. Навіть батько, який в той час вже був думним дяком, не міг достовірно відповісти Василю як то можливо пояснити. Але в його дитячій свідомості добре закарбувалися той літній день 1605 року, коли цар Дмитрій під урочисту мелодію дзвонів усіх церков, вступав до Москви. На вулицях, на будинках. Навіть на банях церков знаходився, здається, весь люд московський. При наближенні майбутнього царя народ вклякав на коліна з криками: «Дай боже тобі, государю, здоров'я! Ти наше сонечко праведне!». А Дмитрій відповідав на ці крики: «Дай Бог і вам здоров'я! Вставайте і моліться за мене Богу!». Коли Дмитрій під'їхав до церкви Василя Блаженного, біля якої стояв, тримаючись міцно за батькову руку, малий Василько, Дмитрій зійшов з коня, зняв шапку, поглянув на Кремль, на юрби народу, що заповнили Червону площу і навколишні вулиці, і зі слізьми почав стенати, дякуючи Бога за те, що допоміг побачити йому рідну Москву. московський люд, побачивши його невдавані сльози, і собі почав ревіти вголос. Чи то з переляку від того, що діялося на площі, чи то від щирості почуттів, розплакався і Василько.

Значно пізніше, коли Василько став дорослим і почав служити в посольському приказі, він як майбутній посол дуже хотів розібратися, хто в дійсності був цар Дмитрій – син Івана Грозного, чи «поп-розстрига» Грішка Отрепьев. Як би не було, про царя Дмитрія у московського люду лишилися добрі спогади. За менш ніж півтора року царювання він зробив багато добрих справ для Московського царства. І сам вирізнявся серед думних бояр розумом і лідерськими здібностями. Однак попри свій розум не зумів попередити боярський бунт Шуйських. Василь Іванович Шуйський, якого викрикнула на царя юрба бунтівників, що вбила Дмитрія, не мав підтримки всього народу

Московського царства. І вже це стало запорукою не довговічності його царювання. Василь Хлистов, як і більшість московського люду, не кажучи вже про представників більшості Московського царства, не був цього разу присутнім на проголошенні нового царя. А з несправедливим обранням на царство Василя Івановича Шуйського розпочалася в Московському царстві вже велика смута, яка закінчилася обранням на московський престол шістнадцятирічного Михайла Романова. І от тепер на московському троні вже другий цар із Романових, Олексій Михайлович.

Про все це розповідав своєму сину думний дяк Василь Хлистов, коли вони вийшли на Червону площу і пішли додому. Тут вже давно батька з сином чекала жіноча половина сім'ї, мама і дві доньки.

З першої зустрічі, коли під час походу на Кафу вони разом з іншими турецькими бранцями звільнили наречену Збігнева і її подругу Оксану, вона йому запала до серця. Але в той час Василь ще досить часто згадував Аннушку. Своє нездійснене перше кохання. Його почуття до Оксани розгорілися, коли Максим привіз зраненого ледь живого Василя до садиби Сагайдачного, де вона за ним почала доглядати. За деякий час він вже години не міг пережити не зустрівши лагідного, співчутливого погляду її синіх, з радісними промінчиками теплоти, очей. Хотілося лише щоб не було в її очах співчуття, тому він всім єством своїм, напружуючи сили, прискорював одужання.

Під час жалобного погребіння Сагайдачного, вони з Оксаною ще більше зблизилися. Не було сумніву, що почуття їх взаємні. То ж коли настав час прощання з побратимами, постало питання як їм бути. Оксана вже досить довго жила у родині Збігнева. А з Зосею вони ще в Кафі стали мов сестри. З іншого боку Оксана з Васильком покохали одне одного. Проте, їхати до Москви з Васильком, не знаючи як зрозуміють їх Василеві

батьки, Оксана вважала незручним. Але і розлучатися навіть на короткий час вони не мали змоги. Відтак, відкинувши всі вагання поїхали разом до Василька. Зрозуміло, сім'я зустріла Василя з радістю, а Оксану в перші дні з осторогою. Проте ця осторога пройшла досить швидко, зважаючи на ту закоханість і ніжність в їх відносинах, яку важко було не помітити.

То ж і прийняли єдине в цьому випадку мудре рішення, повів Василько Оксанку до вінця. Вінчання відбулося в тій самій церкві де його і хрестили, і де він вперше закохався. Але тепер він згадував своє перше юнацьке кохання без болю, а з ніжністю і легким щемом десь під серцем. Тепер для нього нарешті, після буремних і стрімких, наповнених яскравими, небезпечними пригодами років життя, коли доводилося часто дивитися смерті у очі, прийшов спокій, у щасті і любові.

Та мав Василь Хлистов таку планиду, що спокійне життя його обходило. Від батька у спадок отримав характер неспокійний, та й фах такий, що хочеш не хочеш, а вже мав їхати разом з Турецьким посланцем до Константинополя. Випало їхати саме йому не тільки тому, що добре знав Турецьку мову, але головне тому, що зовсім недавно неодноразово бував в турецьких містах, і добре розумів тамтешню ситуацію. А ще краще звичаї козацькі. Правда їхати доведеться землями Донських козаків, але вони мало відрізняються від Запорогів, дончаки ходять разом з Запорогами в море, і ведуть морські баталії з Турецьким флотом, мають спільних ворогів і на суші, татарів і турок. Правду сказати, і вибирати чи відмовлятися, йому не випадало, то було не прохання, а наказ голови посольського указу Івана Паліцина.

Загін човнів, під керівництвом Івана Кондирева, завантажений хлібними і гарматними припасами, сукном, вином, що цар московський разом з грошима відправляв Донським козакам за службу по охороні південних кордонів Московського царства, в кінці літа відправився до

Константинополя. Крім Василя, в посольській місії приймав участь думний дяк Бормосов. Від Москви до земель донських козаків шлях не близький, був кінець літа, але в московських землях виднокіл вже дуже нагадував осінь. Річкові береги схвильовано шуміли пожовклим листям, небо було більш похмурим і досить часто зривався мілкий холодний дощ. Він ще не сів як восени декілька діб поспіль, але навіював сумні думи.

Проте, ближче до південних донських земель погода стала мінятися. Небо очистилося, сонце вже не закрите хмарами, досить добре припікало. Змінилися і барви дерев та чагарників, спокійна велич ріки була дуже подібна на Дніпрову. Васильку все здавалось, що от-от він почує грім і гуркіт Дніпрових порогів. Подорож настроювала його на спогади про Запорозькі пригоди. Та ні не пригоди, то була частина його життя, його мужніння. Фактично, серед Запорозьких козаків він з юнака став дорослим мужем. Дужим сміливим витривалим, і, на жаль, жорстоким. То печать постійної гри зі смертю, коли лишаєшся живим лише ціною смерті такого ж як сам юнака.

Під час подорожі він якось ні з ким не зійшовся близько, тому мав досить вільного часу на спогади. І, зрозуміло, крім Оксанки, про яку думав постійно, згадував побратимів. Де вони тепер. З Києва вісті доходили невтішні. Пролита козаками під Хотиним кров, як і неодноразово до того, не була оцінена королем польським. А козаки зі смертю Сагайдачного осиротіли. Рівного йому по розуму, талану воїна і вождя Русь тепер не мала. Були мудрі мужі, такі як Йова Борецький чи Мелетій Смотрицький, яких Василь добре і не знав. Були хороші воїни, Дорошенко наприклад. Полковника Дорошенка він добре знав, розумний відважний поміркований, але як і іншим розумним полковникам, йому при всьому тому не ставало освіти і талану вождя Петра Сагайдачного. Де тепер його побратими, чим займаються. Збігневу простіше, він поїхав у Краків і тішиться з Зосею. Хай будуть щасливі. А от

Максимові гірше. Правда, і він знайшов щастя з Марічкою, але тяжко йому по смерті батька Сагайдачного. Хоч вони всі тяжко пережили то, але Максиму гірше за інших. Має крім свого жалю, ще пані Анастасію і Марічку підтримати в горі. Там у Сагайдачного вони прийняли до свого братерського кола і Богдана Хмельницького. Спокійний розумний і трохи скритний, він прийшовся їм до душі. Богдану теж не солодко, втратив батька, і мати якось швидко заміж вийшла. То ж на молоді плечі лягла турбота про господарку, хазяйнувати треба на хуторі. Та й служба у Жолкевських. Проте, він собі раду дасть, а от військо козацьке... Допомога потрібна братам православним, але Москві ще не до того. Батько розповідав про приїзд Борецького, якого приймав Філарет і, від царського імені пообіцяв підтримку. Але, коли вона буде, то сьогодні не на часі в Москві. Є інші нагальні справи...

За думами, хоч і не завжди веселими, промайнув час подорожі. По берегах вже була земля Донських козаків. А надворі в повну силу буяло літо, ніби і не було Підмосковного осіннього дощу.

Загін Донських козаків з'явився зненацька, вилетівши конно на причал Монастирського містечка, де завжди причалювали струги. Попереду загону гарцював отаман війська Донського Епіха Раділов. Коли посланці царя зійшли зі струга він навіть не зійшов з коня і замість привітання почав голосно дорікати царським посланцям:

– Что, ждете упаду перед вами на колени от радости?! Ан, нет у меня радости при виде вас! Жалованье от царя привезли? Когда казаки нужны тогда и жалованье везете. Вы нам хлеб, сукно и порох, а мы кровью платим своей. А давеча призвали меня московские бояре и начали хулить и злословить, позорить войско донское! А наше войско вольное, и служит тому, кому желает! Ми можем, и без царского жалованья обходится! На то, есть море Черное, чтобы в нем промышлять. И самим брать, что

хотим и сколько хотим!

Посланці оніміли від такої зухвалості і неповаги до царських посланців. Наперед вийшов Іван Кодирев.

— А не кажется тебе атаман, что не по-христиански встречаешь царских посланников? Я не знаю, какие бояре тебя хулили и за что, но я посланник царя Михаила самодержца всего царства Московского, изволь, относится ко мне и моим товарищам с положенным по уставу почетом и уважением! Я не в гости к тебе пожаловал, я службу царскую несу!

Іван Кондирев замовк, чекаючи відповіді отамана, а московське посольство застигло від страху. Донські козаки славилися своїм крутим норовом, а московських служивих людей не любили і досить часто могли стратити без видимих на то підстав, не боячись наслідків. Василь скоріше з цікавістю ніж зі страхом слухав, з дозволу сказати «вітальні промови» отамана дончаків і царського посланця. Запорозькі козаки серед яких він прожив декілька років теж не відрізнялися шанобливістю до королівських служивих людей, і досить часто під гарячу руку, без суду і слідства, злітали їх голови, або йшли рибац на харч у Дніпро. Проте запорожці хоч видимість справедливості у вирішенні питання робили. Він пригадав як вперше на Запорозькому коші його разом з дяком Кіндратієм зустрічали. То була зустріч гостинних господарів, а дончаки приймали посланців царя, як залятих ворогів...

Отаман теж деякий час мовчав, чи то роздумуючи як вчинити, чи хизуючись своєю зверхністю над царськими посланцями. Потім поглянув на струги, на люд який заляк на місцях, прислухаючись до розмови двох старших, і промовив вже спокійніше.

— Ну, что же, вы царские посланники, приехали на Дон к войску донскому, оставайтесь, войско в морском походе, а завтра и я с отрядом ухожу. Вот возвратимся и будем решать, что с вами делать.

Він розвернув коня і поїхав геть разом зі своїх загonom. Посланцям нічого не лишилось, як виконати пораду отамана. Пройшовши по Монастирському містечку вони пересвідчилися, що козаків тут дійсно не було. А на другий день отаман Ісай Мартемянов послав посильного, через якого просив московських посланців дочекатись козаків, які тепер на морі чекають турецький караван, що йде на Азов. Лише після нападу на Турецький караван і його погрому, козаки пограбувавши караван повернулися до Монастирського містечка. Два дні по тому вони гуляли, і лише на третій козаками, отримавши від царських посланців царське пожалування, провели спільну нараду. Нараду, або скоріше то було просто зібрання, на якому Іван Кондирєв коротко передав отаманам війська донського про доручення царя Михайла, яке вони, царські посланці, повинні виконати в Константинополі.

– Царь батюшка рассчитывает на вашу помощь в этом деле. Да, и помощь-то, в сущности пустяковая. Вам необходимо сейчас замирится с Азовцами, и пока мы будем в Константинополе вы должны держать с ними мир.

Після вдалого бою з Турками отамани війська Донського були в гарному настрої. То ж їх спільну думку до московських посланців довів Епиha Радилow.

– Войско донское всегда стояло за царя-батюшку и ценою жизни своих отстаивало рубежи Московского царства. И теперь мы уважим просьбу царя нашего, помиримся с Азовцами и отпустим вас к ним. Но вам надо дожидаться наших товарищей, которые сейчас вместе с запорожскими казаками в морском походе.

Відповідь Дончаків не сподобалася царським посланцям, але що вони могли вдіяти проти війська донського. Напевне єдиний з посланців, хто зрадив від тої звістки був Василь Хлистов. Він з нетерпінням чекав з походу загін, в якому були запорожці. І хоч надія була не велика, він не знав отамана Шила,

який по словам дончаків керував загоном, але мав надію, хоч когось зустріти із знайомих по Запорозькій Січі.

Коли прибув загін він був першим серед зустрічаючих. Але зустріч перевершила найсміливіші його сподівання. Серед запорожців він побачив, що одна з чайок була заповнена козаками Коренівського куреню і сам курінний отаман Олексій Гаркуша був на своєму місці, де Василь звик його бачити в морських походах. Та це було ще не все. Серед козаків Василь побачив і Максима та дядька Степана, як завжди на стерні. У Василя стисло під серцем так, що він навіть крикнути не міг, щоб покликати Максима. Доки він оговтався, Максим вийшов з поклажею з човна, і став чекати дядька Степана. Василь мов сновиди підійшов до Максима і положив йому руку на плече, не маючи сили щось вимовити.

Максим повернувся. Побачив Василя і остовпів. Вони майже хвилину мовчки дивилися один на другого, а потім Максим кинув поклажу і вони без жодного слова рвучко обнялися. Деякий час вони не могли нічого сказати, лише повторювали ім'я один одного. «Васильку!», «Максим!». За час перебування в Запорозькому війську, Василько добре вивчив козацьку говірку, але хвилювання зустрічі наче вивітрило всі ті знання і він як в перші дні їхнього знайомства заговорив до Максима московською говіркою.

– Максим! Это мне снится, или передо мной действительно ты, брат! Я надеялся встретить знакомых, когда узнал, что с Донскими казаками есть Запорожцы, но встретить тебя, брат, никак не надеялся!

– Васильку! Бач, ти хоч знав про запорожців і мав надію, а мені навіть приснитися таке не могло! Брате, як же я радий тебе бачити!

За час їх вітання, навколо них утворилося кільце спочатку із Запорожців, а потім почувши голосну розмову, стали підходити і Донські козаки. Більшість запорожців знали, або

чули про Василя. Тому підходили тиснули руки дехто обіймав. Ті ж, хто не знав Василька і Максима, почали розпитувати інших. Над площею піднявся гамір. Козаки, замість того щоб розходитися по куренях, сходилися на пристані навколо хлопців. Вихід з положення знайшов, як завжди, курінний отаман Олексій Гаркуша. Він знайшов невелике підвищення, піднявся на нього, щоб його всі бачили. А щоб всі розуміли звернувся до присутніх московською говіркою.

– Господа казаки! Я хочу сообщить вам, что произошло и поделится радостью. Мы казаки Запорожского Кореневского куреня, нежданно встретили своего побратима, участника и героя Хотинской битвы! Не все знают, что перед битвой на переправе речки Прут двести шестьдесят запорожцев двое суток держали Турецкую армию, дав возможность объединиться Запорожскому войску и Польско-Литовскому! Из них в живых осталось только трое, а двое сейчас у вас на глазах случайно встретились. Да, а кто не знает, Василий Хлистов еще по совместительству думный дьяк посольского указа Московского царства! Вот такой у нашего куреня праздник. Поэтому приглашаем всех к себе!

Якийсь час, після слів Гаркуші, присутні на пристані мовчали, потім всі козаки, не змовляючись, тричі вигукнули: «Слава! Слава! Слава!». Ще з півгодини Василь з Максимом не могли піти з пристані. До них підходили знайомі і незнайомі запорозькі і донські козаки вітали їх, тиснули руки, знайомі обіймали. То був рідкий, і не типовий серед козаків, вияв одночасно і поваги, і захоплення, і може навіть гордості, що серед них є такі легендарні герої-лицарі. Козаки більшість часу проводили в боях, а там випадків героїства було достатньо, і ніяких нагород козаки не одержували, і не було якогось ритуалу вшанування. Ще й до того платню за криваві подвиги отримували дуже рідко. То була одна з причин того що у всіх тогочасних арміях був узаконений грабіж переможених. То

називалось просто, взяти законні трофеї.

Коли нарешті всі розійшлися, Максим повів Василя до куренів, які займали запорожці. Тут вже на похідних «кабицях» кухарі готували святковий обід. Та побратимам було не до обіду, вони не могли відійти один від одного. Спочатку розповідали як жили після того як Василько з Оксаною поїхали до Москви. Власне, Васильку розповідати не було про щось особливе. Все складалося для них з Оксаною щасливо. Побралися, живуть в любові, жодних розчарувань. Ця поїздка то перша розлука, вона лише почалася, а Василько вже сумує за коханою. Робить все для того, щоб скоріше закінчилася його поїздка до Константинополя, а тут така непередбачена затримка у дончаків. Максим пообіцяв, що то справа може бути вирішена. Отамани запорожців, і Шило, і Гаркуша в значно кращих відносинах з донськими отаманами, ніж посланці царя, які досить часто шкодять Донському війську.

У Максима було більше новин ніж у Василя, як у особистих справах, так і житті Війська Запорозького, про які він хотів розповісти Васильку. Смерть Петра Сагайдачного боляче вразила і осиротила його сім'ю, а також Військо Запорозьке та руське православ'є. Серед руського населення не стало лідера, якого однаково з повагою сприймали і друзі і вороги.

– Розумієш, Васильку, ми до останнього дня не вірили, що батько Сагайдачний піде від нас. Навіть коли він призвав пана Оліфера Голуба і передав до виконання свій заповіт, ми ще не втрачали надії. Не був він надто старий. Хіба. мав декілька років по п'ятдесяти. Коронний гетьман Жолкевський жив понад сімдесят літ і прийняв смерть в бою. Але надії лишилися надіями, а Сагайдачний пішов від нас. Може, якби мав здоров'я, то король не посмів би так поступити з козаками. Він вмів знаходити вихід, тому його і уряд і король якщо не боялись, то зважали на його авторитет. А що міг зробити на гетьманстві Голуб. Навіть Дорошенко не зробив спроби поставити королю

запитання про виконання ним обіцянок козакам перед Хотинською війною. А щоб зняти напругу у війську, повів його на Крим з війною. Пішли й ми за ним. Що мали робити? Похід наче і вдалим був, але сталася трагедія, загинув Михайло Дорошенко. Аж тоді ми зрозуміли, що втратили останню надію на якусь державницьку автономію. Звісно, Дорошенко не Сагайдачний. Але була надія на його мужність, розум, вміння знаходити спільну мову з польською шляхтою.

Єдиний, хто ще тримається, то митрополит Йова Борецький, народ руський стоїть за нього горою, особливо кияни. Але він, як на мій погляд припустився тяжкої помилки, коли поїхав до Москви просити військової допомоги у московського царя. Чи може ти вважаєш Василю, що Москва допоможе?

– На жаль, Максиме, твоя правда. Поїздка Борецького до Москви значно підняла її вагу перед Польщею, а для руського люду Річпосполитої то лише втрати. У московського царя тепер, і думаю, ще довго буде по відношенню до Польщі одне сподівання, щоб вона не порушувала Деулінські угоди. До відвоювання Смоленських земель ще прийде час, а от захоплені на Балтійському морі Швецією землі, Москві хочеться вже повернути. І в цій справі Польща союзник, бо Сигізмунд III має претензії на Шведську корону.

– Правду кажеш, Васильку, королевич Владислав постійно зветься Шведським королем. У Швеції, як ти знаєш король не обирається як в Річпосполитій, а Володислав, як і його батько Сигізмунд, має династичні права на шведську корону.

– Як і на московську. За Деулінською угодою він від неї відмовився, але ж ти розумієш, початок військових дій всі попередні угоди анулює. А це означає, що у випадку поразки Московського війська, корону втрачає не лише Михайло Романов, але і його спадкоємці. Є що втрачати. Тому Філарет лише подякував Йові Борецькому, а Польщу запевнив у

послідовному дотриманні Деулінських угод.

– А чому тебе не в Швецію, а в Туреччину цар посилає?

– То просто, Максиме, ідеальний посланець той, хто володіє мовою держави до якої їде, знає економічний і політичний стан справ. Відносно того, щоб розібратися і мати уяву про економічний і політичний стан справ в Туреччині багато часу не потрібно...

– А мову Турецьку ти вивчив спілкуючись з потурнаками! А я собі думаю навіщо собі голову сушиш, а воно он як стало в пригоді!

– Стало б воно у пригоді якби побратими не повернули до життя!

– В першу чергу то заслуга тої молдованки, що підбрала тебе ледь живого біля печери, і потім, лікуючи, витягувала з того світу. А продовжила тебе виходжувала вже Оксанка.

Вони на деякий час замовчали, пригадуючи той бій і чудесне спасіння, на яке не було жодних сподівань.

– Максиме, невже сьогодні серед руського люду Річпосполитої немає лицаря здатного продовжити потуги Сагайдачного на творення власної держави? Є військо, яке Сагайдачний формував, озброював, гартував у морських боях і війнах з татарами та турками. Це військо має підтримку серед люду православного, бо відстоює його інтереси! Хіба цього мало?! А що каже Михайло Мазепа, він же був першим радником і побратимом Сагайдачного?

– Мазепа дуже тяжко переживав смерть гетьмана. То він перший сказав мені, що немає сьогодні лицаря рівного Сагайдачному. А сподівання руського люду на створення власної держави можете здійснити хіба ви молоді. Але для цього вам треба пройти шлях який пройшов Сагайдачний. До речі, Мазепа після поховання Сагайдачного не повернувся до війська. Чи поїхав до сім'ї, яку десь, можливо, мав. На Січі козацька старшина, якщо мала сім'ю то кожен тримав то в таємниці. А

може пішов в монастир. Що тепер про то говорити, Васильку, про що мріялося, того не сталося, йдемо до гурту. А завтра попрошу наших отаманів переговорити з дончаками. Вони відправлять вас на Азов, а звідти через Кафу до Константинополя.

Так воно й сталося. За декілька днів вони з Максимом обнялися і надовго їх шляхи не перетиналися. Та їхня зустріч, то було дійсно несподіване щастя. Таких зустрічей за неповних двадцять років з побратимами можна було перелічити на пальцях однієї руки. Після першої вдалої поїздки до турецького султана, в Посольському приказі Василь став головним посланцем до Туреччини. Тому і з побратимами зустрічався рідко. І то зустрічі були зі Збишком, який маючи статус радника короля Владислава зрідка бував у Москві. То від нього Василько знав, що Максим незабаром по їх зустрічі побрався з Марічкою і лишився Києві. Так сталося, що він продовжив справу не батька свого, гетьмана Григорія Лободи, а просвітницьку справу, яку в свій час лишив Петро Сагайдачний, пішовши до Запорогів.

Так за поїздками та посольськими справами проходило життя Василя Хлистова за час царювання Михайла Романова. І от тепер на царство вже вінчали другого Романова, Олексія. З обранням його різко зазнало зміни і посольське життя думного дяка Хлистова. Вже через день після обрання царя Олексія, Василя Хлистова відправили з посольською місією до Польського королівства. Його шлях, як і колись на початку посольської кар'єри, проходив через Київ. А то означало, що він тепер зможе зустрітися зі своїми побратимами.

За час служби в посольському указі він став провідним, одним з перших дипломатів. І посольські службовці, і вищі державні чиновники його знали і поважали. Прохолодно відносився до Василя цар Михайло Романович, за те що він в свій час був у війську Сагайдачного, який на молодого царя навів такий жах, що він його завжди пам'ятав. Але саме за це

Василя поважав царевич Олексій. Часи великої смуту, а потім і війна польського королевича Владислава за московський престол, була скоріше казковою історією. А те, що Василь, тоді ще зовсім молодий хлопець був безпосереднім учасником тих подій, більше того, роками воював під проводом Сагайдачного не тільки під Москвою, але і з Турками і татарами робило його в очах царевича визначним героєм. А особливе враження на нього справляла та обставина, що Василь брав участь у багатьох морських боях де козаки незмінно отримували перемоги. Царевич ніколи не бачив моря і тому коли Василь бував дома в Москві, царевич часто запрошував його до себе, щоб той розповідав йому про морські походи.

Ставши царем Олексій Михайлович одним із перших указів призначив думського дяка Василя Хлистова своїм радником по закордонних справах і особистим посланцем. У цьому новому статусі, маючи великі повноваження Василь і виїхав до Варшави. Відповідно до чину мав і супроводжуючий його кортеж. У зручному екіпажі дорога від Москви до Києва була, здавалося, набагато коротшою і приємнішою. Прибувши до Києва він не відчув особливої втоми. Ще на кордоні Річпосполитої його з відповідним почтом зустрів Київський воєвода, і вже в його супроводі московські гості прибули до Києва.

Василя особливо не хвилювали почесті, які йому виказував київський воєвода, його навіть трохи дратувала своєю докучливістю та світською мішурою. Правду сказати, його досить часто приймали з почестями і хоч так ще не приймали, то не мало особливого значення. Думки його були далеко. Василь згадував перший приїзд до Києва, зустріч з Максимом, подорож по Дніпру, незабутні враження від дніпровських порогів. Все це було пов'язане з Максимом. І найгарячіше його бажання було

скоріше побачити побратима. По приїзді до Києва, воєвода звернувся до Василя з запитанням скільки має бути він в місті.

– Господин посол, ваше величество, вы проделали большой путь, может устали. Сколько планируете оставаться в Киеве? Путь к Варшаве не близкий, вам надо хорошо отдохнуть.

– Пане воєводо, не напружуйте себе до московської говірки, я добре володію руською. В молодості я довший час проживав на теренах Річпосполитої, до того ж я посол, і з цієї причини зобов'язаний володіти вашою мовою. А в Києві планую відпочити днів зо три. До речі, маю в Києві старинного побратима, покажіть мені ласку, посприйте нашій зустрічі. Я буду дуже вам вдячний.

– Я то виконаю з задоволенням. Хто є побратимом пана посла, і чи пан відає де він проживає?

Василь Хлистов на хвилику задумався, потім посміхнувся. Збігнев говорив йому що з того часу, як пані Анастасія вийшла заміж, Максим з Марійкою живуть в будинку Сагайдачного, де він бував в часи козакування не одного разу. Будинок знаходився не далеко від резиденції воєводи.

– Бачите, пане Воєводо як все просто, ви спитали де він проживає, і я зрозумів, що повинен сам до нього навідатися. Дякую, відпочину та й поїду, відвідаю побратима.

Декілька годин відпочивши, Василь хвилюючись передчуттям зустрічі, пішов до Максима. Провидінню було бажано, щоб він довго і не шукав, і не чекав на Максима. Підійшовши до будинку, в якому колись проживав Сагайдачний, Василь зразу ж побачив Максима. Вони зустрілися поглядами, якийсь час вивчали один одного. Майже двадцять років минуло з їх останньої зустрічі. За такий час можна повністю забути як людина, навіть близький друг виглядає. Але побратимам було простіше впізнати один одного. Від тридцяти до п'ятдесяти років людина змінюється кардинально, якщо набирає вагу, змінює соціальний або

національний статус, і при цьому міняє одіж. Але Максим з Васильком були з молоду людьми дії і обидва лишилися стрункими і легкими в ході. Крім того були додаткові можливості зразу пізнати один другого. Василь знав, що в цьому будинку живе Максим і сподівався його тут зустріти. А Василь був у характерному для московського високо службовця одягу, який не дуже відрізнявся від того, в якому був коли вони зустрічалися на Дону. То ж як і тоді вони через якусь мить стискали один другого в міцних чоловічих обіймах.

– Василю, пам'ятаєш, коли до цього будинку приїхали з турецького полону Збігнев з Богданом Хмельницьким, то Сагайдачний питав чи не потуречилися вони. Тоді Збігнев відповів, що мало часу були в Туреччині. А ти скільки років жив в Константинополі і нічого в тобі не бачу турецького!

Сміючись і не відриваючи погляду від Василевого обличчя радісно говорив Максим.

– Максиме, як же я міг потуречитися, коли в Москві все ж більше часу проводив. Я ж не нехриста якийсь, щоб змушувати Оксанку саму дітей виховувати! Та й про побратимів постійно пам'ятав, бач і мову козацьку не забув! Пам'ятаєш як Іван Перебийніс вчив Збишка мові козацькій!

Вони разом засміялися, згадавши запорозького «батька» Івана, який на перший погляд був суворий і прискіпливий. Але скільки разів він рятував їм молодим хлопцям життя, особливо в першому морському поході. Та і пізніше вчив їх ставати гідними лицарями Війська Запорозького.

– Василю, то чого ми стоїмо, ходімо до хати!

В цей час на ганок вийшла Марічка. Вона почула голосну розмову чоловіка і вийшла подивитися хто прийшов. Побачивши незнайомого чоловіка в незвичному для київських міщан одязі вона мовчки повернула до хати. Але Максим її зупинив.

– Марічко, ти чого втікаєш. Приймай гостей!

– Чому би мені втікати? Якщо гості то закличеш і познайомиш!

– Я би познайомив якби ти не знала його. Ну ж бо роззуй очі та поглянь добре чи тобі він когось не нагадує?!

Марічка тепер вже уважно подивилася на гостя. То що гість був з далека і по одягу скоріш за все московіт вона зрозуміла відразу. А вже потім зауважила руді вуса та невелику борідку. Щось видалося їй знайомим, особливо очі усміхнені. От тільки борода вже десь посивіла, та все ж...

– Боженко, невже Василько?! Чи то таке можливо!

– Марічко, то чому не можливо? Чи вже так далеко від Москви живемо, що за двадцять років до Києва доїхати не стане сили?

– А якщо Василько, то чому на дворі побратима тримаєш чи хати не маєш? Чи може з радості ноги залякли?

– Марічко, та дай хоч оговтатися, та словом перекинутися з радості!

– То в хаті й перекинетесь, але спочатку пообідаємо. Василько ж з дороги! А вже потім буде час поговорити. Сама б хотіла послухати. Як там Оксанка, чи ж діточок маєте? І взагалі як ви там в Москві живете? Дійсно ж, як подумаєш ціле життя пройшло з того часу як поїхали.

– Ну, Богу дякувати не ціле, а лише половина. Але чекай, Марічко, що ти затріщала без зупину? Дійсно, запрошуй гостя до хати!

– Та то я з радості великої! Такого дорогого гостя маємо! Васильку, а може ж не сам приїхав, а з жінкою та діточками! Чекай, а де твій кінь чи фіра, хіба пішки прийшов?!

Чоловікам було радісно слухати жіночий щебет, вони самі були схвильовані від довгожданої зустрічі. То ж так розмовляючи і сміючись, зайшли до хати. В світлиці за рукоділлям впорядковували двоє дівчаток. Старша, років сімнадцяти, гаптувала полотно яскравим червоним з чорним

мереживом. А менша років тринадцяти снувала нитку з овечої шерсті. Правда вони вже давно лише робили вигляд, що працюють. Дівчатка аж поблідли від цікавості, хто ж то там такий прийшов. Що батьки радіють мов діти. Але побачивши незнайомого чоловіка, знітилися і почали швидко складати своє начиння, збираючись піти до своєї кімнати. Марічка їх зупинила.

– Почекайте дітки, ми маємо дорогого гостя, то є батьків побратим дядько Василь, я вам про нього багато розповідала. Він живе в Москві, і ми роки не бачилися, а от тепер маємо таку радість! Василько, а то ж наша радість, наші голубоньки! Старшенька то Ганюська, а менша Надійка. Дівчатка зашарілися, встали з кріселиків, не знаючи як себе вести. Василь підійшов до них поцілував кожному в щічки.

– Оце і я маю таку радість, правда мої, здається трохи старші. Але ми з Оксанкою ще й на сина розстаралися. Правда він старший дівчаток. А ми з Оксанкою бідкалися час невістку вибирати, а в Москві хіба ж знайдеш? А тут бач які дві красуні підростають! Чи й найдеш кращих!

Максим підтримав Василеві жарти.

Пане, Василю, ти ще не знаєш які вони кмітливі та роботящі! То для мами така поміч, що й годі сказати!

Дівчатка зашарілися і опустили очі долу.

– Годі вже вам, зовсім дітей засоромили батьки!

– Та ми ж люблячи Марічко! Я от наче зовсім недавно з дому, а вже сумую за своїми!

– Та добре. То ж я теж жартую! Але, дівчатка йдемо готувати обід, а тато з дядьком Василем про своє поговорять.

Марічка з дівчатами пішли готувати обід, а чоловіки, чекаючи на обід, говорили собі, так ні про що. Перебиваючи один одного, щось згадували, розповідали про дітей про турботи на службі. Максим розповів Василю, що разом з Дончаками проти Турок вони воювали не довго.

московський цар, укладаючи угоди з турецьким султаном теж заборонив Дончакам виходити в море. Василько про то знав, адже саме він з царським послом в Константинополі готував ті угоди від царя московського. Йому, як і королю польському, конче потрібен був мир з Турками, щоби їм розібратися між собою, та ще зі Швецією.

Тим часом дівчата накрили стіл. Чоловіки дозволили собі і вина за зустріч пригубити. Вони обидва не були схильні до того зілля. Давалася взнаки школа Сагайдака, та й батько Василя взагалі не був прихильним до горілки. То й Василь її не жалував. Але сьогодні привід був. Під час обіду вони всі жваво і весело розмовляли, розбиралися на кого більше подібні дівчата. Василь відстоював свою думку, що на Максима. Марічка вдавала себе ображеною, що не на неї. А Максим взагалі говорив, що дівчата кароокі і тому подібні на діда татарина. В сім'ї Максима не таїли від дівчат, що мама їх була прийомною донькою Сагайдачного. Повеселившись, та прибравши стіл після обіду, Марічка зібрала дівчат, і вони десь пішли по своїх справах, а побратими сіли до столу голова до голови, довго мовчали. Потім якось стиха заговорив Василь.

– Максиме, а ми же дійсно були справжніми лицарями. Коли я згадую наші звитяги під проводом батька Сагайдачного, мені навіть не віриться, що то ми молоді жовтороті горобці, як одного разу нас назвав батько Сагайдак, виходили переможцями в таких безнадійних баталіях, що навіть не маю бажання комусь розповісти. Хто в таке може повірити?! Але ж то були ми! Я то не тому говорю, щоби ще раз похизуватися нашими подвигами. Я хочу зрозуміти, яким чином таке військо, здатне завоювати весь світ, як військо Олександра Македонського, враз втратило все, не лишивши по собі сліду, згинуло посаджене на палі?! Чи може то перебільшують і нікого на палі не садили, як то стверджував в Москві посланник Річпосполитої?

Василь звертався до Максима, а здавалося скоріше сам до

себе, він часом замовкав і знов говорив. Було зрозуміло, що Василь так не раз, подумки, розмовляв сам з собою, про долю козацького війська. Максим то вдруге відчув, що для Василя доля руського народу стала такою ж близькою як і власного московського. Вперше у нього виникло таке відчуття, коли вони прийняли рішення за всяку ціну стримати Турецьке військо на переправі річки Прут. Тоді Збігнев мав вагомі підстави сказати, що Василько не має права ризикувати собою як людина державна, і війна тепер не за його Вітчизну. Але Василь не зважив на це. Більш того, він зайняв позицію, яка не давала йому жодної надії лишитися живим. Хоч вони, всі двісті шістдесят козаків, мусіли покласти на березі Прута свої голови, але у них зі Збігневим була хоч якась можливість вижити, а у Василька в печері, що мала лише один вхід, такої можливості не було.

– Так, Васильку, і на палі саджали, і в багаттях палили, і четвертували. Саме страшне в тому, що це робив Конєцьпольський, з яким ми, козаки, разом стояли на смерть під Хотиним. Там він не дуже відзначився, а от у цих звитягах, у домашній війні, він значно перевершив гетьмана Жолкевського.

– Максиме, ну а як таке могло статися?

– Сказати, що то напасті, які прийшли невідомо звідки було б невірно. Ми з тобою добре вчили історію. І події, які відбуваються на наших теренах, з нашим народом не дивина. То закономірні криваві історичні змагання етносу за своє виживання на своїй землі. Вони розпочалися в сиву давнину, і коли закінчатся хіба Богу відомо. Спочатку кожне плем'я шукало кращі землі для свого життя, вбиваючи і виганяючи суперників. А потім хтось мудріший подумав, а навіщо їх вбивати. Вони слабші то мають працювати на дужих, а щоб з голоду не поздихали то одержать кусень хліба. А римляни були ще мудріші, хліба і розваг давали рабам за працю. Наші предки в Київській Русі не були рабами. Були воїнами, мисливцями і

хліборобами. Але прийшов час і Київська Русь не встояла, рідко хто після такого піднімається. А ще як до того, коли хочеш благородством боротися з віроломством. Ми ж, проте, мали трохи щастя, то за допомогою братів литвинів піднялися і створили разом з ними свою нову державу, Литовсько-Руське князівство. Двісті років жили дружно і щасливо. Аж от отримали запрошення від Польського королівства жити разом. Час важкий, спільно легше захищатися. Зібралися наймудріші склали унію і зажили. Треба сказати, зажили досить дружно і справедливо на початках. Всі були рівні перед Богом і королем. А коли король не подобався обирали іншого. Що ще хотіти, республіка! Ти багато знаєш країн де короля обирають? Я взагалі не знаю. От і поляки питають, панове козаки, і чого ще вам не вистачає?

Та були такі незначні дрібнички, скажімо, королем обирали лише поляків. Знову ж нічого надзвичайного, натомість в Литовсько-Руському князівстві був князь. А коли треба було вирішувати питання надзвичайної ваги, то їх вирішували на сеймі. Там були представники від всіх трьох етносів. Справедливо? Справедливо!

– Максиме, а то, дійсно, справедливо! В чому ж тоді справа?

– Може в нашому характері. Може предки наші були трохи іншими. Нашим предкам, Полянам, Бог дав найкращі землі, де був і звір в лісі, і риба в річках, а ще й до того, дав мудрих сусідів, греків, які їх навчили хліб вирощувати. От тому були щасливі горді та справедливі. Їм не треба було шукати землі, щоб їх собі загарбати. І не треба було когось неволити щоб на них працювали, самі вміли і любили добре працювати. От може саме тому не могли терпіти жодного насилля над собою. Воліли краще вмерти!

– Максиме, мені Збишко говорив, що ти десь біля Петра Могили знаходишся. Чи то правда? І чи не дітей вчиш?

– Правда, Васильку, як повісив на стіну шаблю, так і пішов до Київського братства. А що багато говорю? Знаєш, то непогана справа дітей вчити, от я і навчаю в Києво-Могилянському колегіумі.

– Непогана, але ти син гетьмана, і може хто не знає а я знаю, ти би був не гіршим гетьманом ніж Сагайдачний! Хоча, треба сказати і до слова маєш хист!

– Дякую, Василько, але дослухай про народ руський, козаків, а потім і про мене поговоримо. Так, от. Поляки хоч і жили поряд, а тої риси нашого народу не зрозуміли і не сприйняли. То ж, не дуже переймаючись, робили руський люд своїми холопами. В Польщі то здавна була звична справа. А Руський люд, не маючи можливості захиститися кидав свої міста і села йшов у дике поле. З Татарами було простіше, стали в чесному бою у кого рука твердіша і шабля гостріша той і пан. Та, і то треба сказати, татарам землі нові не були потрібні. Вони пограбували собі і додому в Крим. Так і жили працею і війною. Але польська шляхта їх і тут знаходила. Брала у короля листи з дозволом «насаджати» на пустошах нові поселення де вже були руські міста. От шляхта й мала землю з готовими пахолками, здирай лише з них три шкури податками, які тільки можеш придумати. Але на той час руський люд, вже мав захист і від татарів і від шляхти. Тим захистом стало військо козаків. І почалися війни між шляхтою і козаками. Мудрий король польський, Стефан Баторій, прийняв справедливе рішення, закріпив за козаками землі, які шляхта не мала права чіпати, а козаки служили йому вірою і правдою. І знову запанував мир в Речі Посполитій. Та то було недовго. Прийшов новий король Сігізмунд III, але то ти вже знаєш, сам бачив, що творили єзуїти. Король був ревносним католиком, тому підтримував шляхту і єзуїтів і всіх Русів хотів покатоличити. А вони знову повстали. Це вже під проводом Северина Наливайка і мого батька, Григорія Лободи. І були жорстоко придушені Після чого

двадцять років не знаходилося гідного вождя, щоб вів до перемоги. І нарешті обрали Сагайдачного. І ми з тобою приймали участь у творенні держави яку задумав разом зі своїми побратимами Сагайдачний. Але не судилося. Рано його Бог забрав. Не встиг підготувати гідну заміну.

А от тепер і про мене. Хто я був по смерті Сагайдака? Звісно, вже не Новак, а лицар Війська Запорозького. Але, ти ж знаєш, того замало щоб стати гетьманом. Пам'ятаєш які були тоді полковники, кошові отамани? Дорошенко, Куліш, Гаркуша. Та хіба всіх перелічиш! Та не було такого як Сагайдачний. Хоч, ти добре пам'ятаєш, козакам вгодити було важко. Обрали ж Якова Бородавку при живому Сагайдачному!

А по смерті батька Сагайдачного в Річпосполитій козаку життя зовсім не стало. Ми всім куренем разом з Гаркушею, Кулішем, Скороненком пішли за Дорошенком на Крим проти Татар, але він там скоро загинув. От і повів нас Гаркуша на Дон, де ми с тобою і зустрілися. А коли повернулися на Запорожжя тут були вже інші порядки. Козаки думали лише про розбій та грабунки, таких собі і кошових обирали. Правду сказати були і орли такі як Жмайло, Тарас Трясило, Сулима, Павлюк. Проте при своїй хоробрості і самопожертві вони не мали мудрості і виваженості вождя, який мав Сагайдачний. Тому про власну державу годі було й думати. То ж я й пішов до братчиків, виховувати молодь. Може дасть Бог і виховаємо нового Сагайдачного. Але починати дуже складно. Хлопці так довоювалися, що після Кумеських і Боровицьких поразок від Конецьпольського, тепер старший над військом запорозьким і вся старшина польська. Хіба десь є сотники з реєстрових козаків. До речі, Богдан Хмельницький в Чигирині сотник.

– Я то знаю, Максиме, мені то Збишко розповідав. А як Січ Запорозька?

– Про то, Васильку, краще не згадувати! Запорожжя пильнують реєстрові козаки, а полковниками у них поляки. На

Кодаку збудували фортецю там теж польська залога стоїть і на Січ пропускає по паспортах. Ось таке наше життя в Речі Посполитій.

– Чекай Максиме, а де ж козаки запорозькі ділися?

– А хто де. Багато загинуло в останніх війнах. А багато, як ти знаєш стратили поляки. Тридцять восьмий рік по Руських землях було таке страхіття, польське військо Конецьпольського пройшло мов Монголо-татари. Сили немає про то розповідати! А ті що лишилися...

Розумієш Васильку у козака є два шляхи щоб вижити, або бути пахолком, і працювати на польського пана до сьомого поту і майже все зароблене йому віддати, або брати шаблю і йти на грабунок. При цьому йти на грабунок більш престижно, тому що коли козаки грабують польського шляхтича то їм здається мають законні підстави. Або ж король збирає військо і дає старшині листи на його формування і при цьому гроші не дає, чим негласно дозволяє забрати коня, зброю, провіант і все інше необхідне для війни у польської або своєї шляхти. Зрозуміло, це їй не подобається і вона вважає козаків грабіжниками. Правду сказати воно так і є, якщо забути про те, що спочатку шляхта на «законних підставах» ограбувала руський люд забравши в них їх власну землю.

Але з моральної точки зору козаку зручніше грабувати Татар чи Турок, тому що вони роблять теж саме нападаючи на наші землі. Але Річпосполита має угоди з Турками, якими походи на Турок заборонено. От таке життя руської людини у власній державі. А якщо до того додати ще утиски у віросповіданні, от і маєш причину для постійного козацького бунту. Польські магнати і шляхта, як польська так і руська того не хоче розуміти, знаючи один засіб, карати на горло за непослух і розбій. Або «заганяти руський люд в стійло».

– Максиме, невже не має іншого шляху. Невже у Річпосполитій немає розумних людей, які б козацьке

свавільство припинили, але в такий спосіб, щоб козаки і весь люд руський був задоволений.

– Такий спосіб є. Його дуже детально виписав Йосип Верещинський, і саме цей спосіб, зрозуміло зі своїм баченням, впроваджував Сагайдачний протягом свого життя останні роки. І треба сказати, був дуже близьким до його здійснення. То вже інша справа, наскільки він сприймався польською шляхтою. Ми мали надію, що по обранню королем Владислава він здійснить задумки Йосипа Верещинського, але він занадто слабкий проти польських магнатів. Він навіть то, що обіцяв перед обранням не виконав, і дозволив Конецьпольському підкосити козацтво під корінь. Але то не розумно. Пройшло десять років а Руські землі як суха трава влітку, кинь сірника і запалає!

– Максиме, і де той лицар, який того сірника кине?

– Не відаю того, Васильку, але достеменно знаю, що не я.

– А я, Максиме мав таку надію.

– То ти з тим приїхав до мене?

– Ні, Максиме, я, на жаль, підневільна людина, і мої подорожі мають останні роки лише державні справи. Я тобі говорив, що мав завдання від посольського указу по зв'язкам з Турецькою Портою, тому в основному їздив до Константинополя. Але молодий цар Олексій Михайлович, ступивши на царство, вирішив мене пере направити на Річпосполиту. У всякому разі він особисто направив мене до короля Владислава зі своєю грамотою. Тож я тепер направляючись до Варшави не міг минути поріг свого побратима. Хотів також побачити і Богдана і Збишка. До речі ти з ними спілкуєшся?

– З Богданом Хмельницьким частіше ніж із Збишком. Богдан частенько буває в Києві по справах, то і заїздить до нас. І я, буваючи в Чигирині, заскакую до нього в Суботів. А Збишко, зазвичай, буваючи у Києві гостить у нас. До речі, ти знаєш кого я навчаю? Ніколи не здогадаєшся!

– Максиме, я звик завше тобі вірити, то якщо кажеш не здогадаюсь, не буду і вгадувати, краще сам скажи.

– В то дійсно тяжко повірити. Уяви собі, вже коли я пішов з війська до Київського православного братства, після однієї із зустрічей, до мене підійшов молодий чоловік назвався Степаном Мазепою, і запитав чи я не син Григорія Лободи.

– Невже син Михайла нашого славного Генерального писаря!

– Саме так, майже слово в слово запитав і я його. То дійсно син Михайла Мазепи, він нас добре знає, зрозуміло, тебе заочно. А з Богданом і Збишком я його познайомив. При нагоді і тебе з ним познайомлю. Розумний і цікавий чоловік і наш по духу хоч і у війську не був. Так от його син навчається у мене.

– Максиме я дуже радий, що у старого Михайла лишився син. А де він тепер і як з ним можна зустрітись?

– Він по закінченню Львівського колегіуму живе в Мазепинцях під Білою Церквою, у батьківській садибі. То вже він мені розповів, що Михайло з молоду служив у московського царя, а вже потім прибився до Запорогів, де познайомився з молодим Петром Канашевичем і до кінця життя був з ним разом. Він пішов зі світу слідом за Сагайдачним. А Степан у Львові з Богданом зустрічався, вчилися разом. Будеш їхати з Варшави, то заїдемо до нього я попереджу його.

– Максиме, чекай, ти перейшов на іншу тему, а я хочу з тобою ще поговорити про долю козаків і православ'я на Руських землях Річпосполитолитої, я пам'ятаю що під час московського походу і пізніше, Сагайдачний, побачивши що в складі Речі Посполитої автономії не створить, просив московського царя Михайла покровительства.

– Я то добре пам'ятаю. Ми ж тоді майже рік не йшли від Москви, Сагайдак мав надію, що порозуміється з царем московським. Здається, і батько твій пробував йому допомогти, але з того нічого не вийшло, і наш гетьман полишив марні

сподівання.

– Ти правий, Максиме тоді сподівання, дійсно були марними. Але сьогодні ситуація зовсім інша. До престолу прийшов молодий цар, з яким я, досить часто спілкувався як з царевичем. Його дуже цікавила невідома для Московітів країна Запорозжя. Часто просив розповісти про Константинополь, Чорне море, наші морські походи, під проводом Петра Сагайдачного. Про утиски віри православної в Річпосполитій. Молодий цар дитина дуже набожна, і він співчуває руським людям в Речі Пополитій. От я і подумав, цар Олексій може взяти під свою руку козаків Запорозьких, але для цього треба відродити Запорозжя.

– Думаю, про то можна лише мріяти. Але якщо би то було можливо, і знайшовся чоловік здатний до того, я би за ним пішов, хай не з шаблею, але досвід наш і знання могли би знадобитися.

– От бачиш, Максиме, менше години говорили, а на державну зраду наговорили!

Вони разом засміялися, але не дуже весело. Після короткого мовчання знову заговорив Василь Хлистов.

– Максиме, я розумію наскільки то все складно, то давай відкладемо цю розмову. Я вручу королю все що передав цар Олексій, відбуду урочистості, а потім попрошу Збишка щоби він розповів мені про плани короля, може й він не хоче вклякати на коліна перед Портою. Років пройшло чимало після Хотинської війни, але відносини Річпосполитої з Турецькою Портою практично не змінилися. І вони з султаном скоріше вороги ніж друзі. І ситуація якщо і змінеться, то дуже не скоро. Тому козацьке військо, таке яке вишколив батько Сагайдачний було б сьогодні в пригоді і польському королю, і московському царю. І я би дуже хотів не залежно від задумок короля зустрітися всім нам старим побратимам і обмізкувати ту справу. Я тебе попрошу, скоч до Богдана і скажи йому, що хочемо в нього

погостити, а потім зустрінься зі Степаном Мазепою, і теж його запроси. Дуже хочу познайомитися з сином нашого мудрого писаря. Думаю син повинен бути гідний батька. Чи не так Максиме?

– Так, Васильку, та то легко перевірити. Якщо в цей складний час людина не стидається своїм родом, а навпаки має гордість від того. Якщо не цурається віри батьків, а навпаки всіляко її підтримує, то наш чоловік. А якщо до того додати що то син нашого Михайла Мазепи, який рівно як і Сагайдак був нам за батька, то його син нам може бути за брата!

– Добре сказав, Максиме, на тому вважаємо, то наше рішення. А зустрітися нам зручніше всього буде у Богдана, щоб Збишку далеко не їхати, а за одне подивимось як козак може господарювати!

– А то, Василько, як скажеш, лишень повідомиш завчасно про виїзд з Варшави, а ми будемо чекати вас в Черкасах!

Зранку кортеж московського посла відправився до Варшави. Дорога була не близька і Василько мав час передумати про все, що на думку спадало. Настрій був хороший. Зустрівши Максима, Марічку, а ще знав, що мав зустріти Збишка з Зосею, від того всього, радісно-приємного, він наче повернувся в молодість.

Збишко зустрів кортеж Василька в Кракові. Вони бачилися не рідше ніж раз в два три роки. То були зустрічі і в Москві, і в Константинополі, і навіть одного разу в Варшаві, коли Василько повинен був спочатку ступити по справах до Варшави, а вже потім повертатися до Москви. Хоч то були зустрічі частіше випадкові, і Василько не міг побувати у Збишка в його маєтку побачити Зосю з дітьми. То бачилися вони часто і не забували як виглядають, тому їм не було необхідності признавати один другого, як Васильку з Максимом. Тож і зустрілися, ніби бачилися тиждень тому.

– Васильку, то Московія має нового царя, як тепер будемо

жити, у війні чи в мирі?

– Збишку, маю надію, що ми мислимо однаково, і між побратимами війни не буде ніколи, чого не скажеш про наші держави. Не ми, на жаль, приймаємо рішення про війну чи мир, тому важко навіть нам то передбачити. Була б на то наша воля, то мали би вічний мир. А царі і королі мають свої задумки і забаганки.

– Може московський цар і сам приймає рішення коли і з ким воювати. Але, то не відноситься до короля Річпосполитої, він без сейму і польських магнатів кроку не ступить.

– А невже радники короля не мають жодного впливу на прийняття королем рішень? Наскільки я розумію по твоїх поїздках до Москви, ти є його радником, король Володислав тобі доручає найбільш таємні і, часом, навіть приватні доручення!

– В тому немає нічого дивного, ти ж знаєш, що ми знайомі ще по московському поході, а після Хотинської війни, інакше як «герой Хотина» він мене не кличе!

– А ти що стидаєшся того? Чи може, вважаєш, то не правда?

– Знаєш Васильку, часу було вдосталь, щоб думати над цим питанням. Згадуючи ті події, себе опосередковано не можу оцінити, вас із Максимом можу, і впевнено скажу, герої. А себе оцінити важко, якщо ти нормальна людина, і не дивишся на себе знизу вгору. А з іншого боку, сталося так, що всі наші хлопці полягли, а ми лишилися. Може ми своє життя спасли ціною інших? Знову ж не можу сказати це про тебе, ти з самого початку взяв на себе саму небезпечну ділянку нашої оборони.

– Збишку, чи ми тоді про це думали? В голові було одне, як стримати Турецьке військо, фактично то було не понад завдання, а завдання нездійснене! То була ситуація, в якій перемога можлива була лише з Божою допомогою! Проте Божому провидінню було вільно лишити нас живими. Може ми

маємо по його задуму іншу важливу місію в цьому житті? Минула купа років, і я коли думаю про це, то досі не бачу, що я зробив більш важливого, і, якщо хочеш, героїчного в своєму житті. Ні не сказати, що бездарно життя сную. І справи важливі для вітчизни вирішую, і дітей з Оксанкою народили та виховуємо, але відчуття таке, що з Сагайдачним ми дійсно творили історію, а весь останній час лише чекаємо можливості повторити ті звитяги.

– То, Васильку, скоріше страх старіння. В молодості і небо блакитніше і трава зеленіша і радість життя розпирає груди, рветься назовні. Такий собі хміль молодості, який, на жаль, з роками проходить, а на зміну йому приходить спокій і поважність. А за тим і сум, та жалі за молодістю.

– Не знаю, правду сказати про старість ще не думав, але щось є в тому, що ти говориш. Ми з Максимом дуже довгий час не бачилися, і я дуже добре побачив в нього ознаки старіння, і, зрозуміло, сам такі ж маю.

– Старіємо, Васильку, але маємо діти то старіти не страшно.

– Вважаєш, ми вже не здатні на звитяги?

– Зовсім ні. Які ще наші роки! Мазепа був на років двадцять старшим, за нас теперішніх коли брав участь у всіх бойових походах із Сагайдачним. Більш того вони разом їх і планували. А коронний гетьман Річпосполитої Станіслав Жолкевський загинув на полі бою з шаблею в руках коли вже мав сімдесят два роки!

– От і я кажу, Сагайдачний в наші роки творив історію і славу Запорозів, він був за крок від створення Руської держави! Невже нікому сьогодні продовжити його справу? Адже і для нас вона не є чужою, і ми вклали в неї свою частку!

– Васильку, з того часу минуло ціле життя, де сьогодні Сагайдак, де те Військо Запорозьке, в якому ми мали честь воювати і отримувати перемоги. Замість них купи волоцюг і

грабіжників! А звитяги їх нападати на шляхетні помістя, грабувати порядних людей та пропивати награбоване!

А Річпосполита сьогодні, міцна і дужа як ніколи. Майже століття державу саднило з полудня. Турецька Порта мало-помалу, зайняла землі від гирла Дунаю до Криму. Але то цивілізована країна. З нею маємо угоди і разом їх дотримуємося. Але ж там ще татари, і кримські, і ногайські. А вони ні порядку ні стриму не мають. Рідко який рік не приносять великої біди на наші землі. Та й с тим можна було б дати раду. Але ж маємо ще і власну біду, то козацька голота. Річпосполита має постійні війни, і зрозуміло потребує найманого війська. То від наймає ту голоту. Здається руки цілувати повинні і королю і сеймовим сенаторам. Отримують платню, мають роботу, бо ж до іншої нездатні. Так ні вони постійно і вдома бунтують проти шляхти, і Туреччину зачіпають. Все походи морські щороку ладнають то самі то з Дончаками.

Щось ти Збишку не про те заговорив, невже ми не разом воювали під проводом батька Сагайдачного? Чи ти не завдячуєш своєму сьогоднішньому щастю не лише собі, а і тій голоті козацькій?

– Що ти Васильку зрівняв? Чи ж був після Сагайдачного, що так не дочасно згинув, і за яким тужила вся Річпосполита, хоч один гідний старший у козаків? Як не трясало, так сулима чи павлюк. Коронний гетьман Конєцьпольський ледь встигав з ними раду давати. Одну голову зрубає, а там три інші виростають.

– Чув я Збишку про вашого військового стратега, гетьмана Конєцьпольського, і про його перемоги. Та й знайомі ми з ним ще по Хотинській війні. Може то він там як Сагайдак, на чолі кінноти, мчав на коні на Турецьке військо, якого було в п'ять разів більше? І Турки разом із султаном втікали від нього ледь не до Дунаю. Ні, то не хто інший, а він, стримував спільне Польсько-Литовське військо від бойових дій, в той час як

королевич Владислав лежав хворий без пам'яті! Правду сказати, навіть то для нього була звияга. Добре що не втівав, як під Цецорою. Ти розпитай Богдана Хмельницького, ти ж знаєш він є свідок того, бо приймав участь у битві під Цецорою.

– Василю, я тобі не про Конецьпольського мову веду, а про козацьку голоту, яка не давала країні жити!

– Збігнев, послухай мене уважно, я тобі скажу те, що ніколи би не сказав Максиму, хоч ви для мене однакові побратими, і я й сьогодні за вас віддам життя. Коли в тебе сталося нещастя, ти куди пішов? До гетьмана Жолкевського? Ні. І то мудро, чим би він тобі допоміг? В кращому випадку поспівчував і повів, не журися хлопче, на твоєму віку ще буде досить панянок, ще знайдеш своє кохання! А що сказав Сагайдак на твої слова, «прийму смерть, а Зосю свою знайду!»?

– Давно то було Василю, щось я під забув дослівно.

– Я теж дослівно не пам'ятаю, а от суть його слів, запам'ятав на все життя. Він сказав: « Запорозький козак не Римський гладіатор, що приймає смерть на честь цезаря, Запорозький козак йде в бій щоб перемогти. А вже як то буде, на те воля Божа! А Зосю твою знайдемо!». І знайшли, і маєш своє щастя!

– Василю, ти мені знову про батька Сагайдака, я можу підписатися під кожним словом Якоба Собеського в його панегірику про Петра Сагайдачного. Я про голоту, яка не могла його гідно оцінити. І при першій можливості скинула з гетьмана!

– Збишку, ти добре знаєш, що причина не в голоті і не в Сагайдачному. То король і польська шляхта завжди дурила козаків, а винен був Сагайдачний! Я тобі хочу нагадати нашого ближчого наставника Івана Перебийноса. В тому першому нашому бою в Синопі, хіба не він врятував нас від вірної смерті? Так от він яскравий представник тої голоти про яку ти кажеш, і яку зневажав. Він дійсно не мав ні кола ні двора, а все що

приносив з походів окроплених кров'ю пропивав в шинку. Я не відаю чи мав він особисту трагедію, і де його родина, знаю лише що був один на цілому світі, так і згинув чи в бою, чи в неволі, чи може дав Бог то в якомусь монастирі. Хоча, думаю він в неволі і дня би не прожив, такий то був чоловік.

– Василю, ти, скоріш за все, багато в чому правий, але біду вони самі на себе накликали, бо дурних поводитирів слухали. А з іншого боку, чому ти за дончаків не говориш, невже московський цар їх жалує? Чи може вони чимось відрізняються від Запорогів?

– Я Дончаків гірше знаю, не був у їх війську. І не хочу сказати що між ними і царською владою хороші відносини. Але є суттєва відмінність у відношенні до них царя і уряду московського. Землі Донського війська не захоплюють ні бояри не воєводи, хоч Дончаки і не мають царської грамоти на володіння ними. А Запорогам землі понад Дніпром, в повічне володіння передав польський король Баторій, а шляхта десятиліттями їх забирала, а тепер, мені розповідав Максим навіть пороги забрала!

– То дійсно так, і тут я згоден, так не повинно бути. До речі, і король був проти таких дій. Але на сеймі вирішили, що лише таким чином можна уникнути загрози зі сторони Турецької імперії. Я вже не кажу, що останнім часом татари стриму не мають, постійно маємо їх на полуденних землях. Та вже й до земель Львівського воєводства приходять і почуваються як дома, палять села вбивають люд, та забирають в рабство.

– Отож бо й є! Стримати їх нікому, а польські полковники на чолі реєстрових козаків охороняють пороги, щоб там козацька голота не з'явилася!

– Правду ти кажеш, Василю, я знаю набагато більше того що говориш, і весь час думаю як тому запобігти.

– То говори королю, повідай йому про Верещинського,

про його трактат з питання облаштування полуденних земель!

– Щось ти, Василю, як для закордонного посла забагато знаєш про наші справи! Звідки знаєш про Верещинського?

– Максим розповідав, а йому Батько Сагайдачний. Та й Михайло Мазепа його добре знав, і про задумки мудрі по боротьбі з татарами, та замиренню козацької голоти теж говорив. То кажеш король знає про Верещинського?

– Звісно знає, але давай про це не будемо говорити. То вже наші внутрішні справи. Єдине скажу, що є у короля плани щодо цього.

Вони надовго замовкли. Якось ніби вперше відчули, що вони є підданими різних країн. І не просто різних, а країн у яких є багато спірних територій і питань, по яких мають цілковито протилежні думки. Тобто вони скоріш ворогуючі країни, що мають багато претензій один до другого. І навіть на протязі їх життя неодноразово вияснявали свої стосунки за допомогою зброї. Власне і вони брали участь у московському поході Петра Сагайдачного, і кожен бажав перемоги своїй державі, хоч і хотіли щоб вирішувалося то справедливо. З Туреччиною відносини складалися трохи по іншому. Тут вони були ніби й союзниками, адже і Річпосполитій і Московському царству Турецька Порта закрила виходи до південних морів. І належали вони до різних цивілізаційних світів, на відміну від Турків були християнами. Правда предки християни так примудрилися порізнитися, що деколи з Турками скоріше мову знаходили ніж між собою. І то різнило і держави і людей в державах, а що страшніше приводило до воєн. Хоча, скоріше було навпаки, власні загарбницькі плани відносно сусідів, завуальовували релігійними розбіжностями.

Така ж сама метаморфоза поставала і між побратимами. У кожного з них боліла душа від тої несправедливості, що чинилася з козаками і з цілим руським людом. Провівши молоді роки в козацькому війську, вони добре розуміли душу і вдачу

руського народу і кращої його частини козаків. І саме кожен як державний чоловік вважав, що краще б вони були в складі його держави. І в той же час вони знали, що Руський народ хоче мати власну державу, що може суттєво змінити ситуацію в їх країнах. Річпосполиту то дуже ослабить і навпаки, Московське царство приєднавши руські землі до Московського царства, може стати домінантою в східній Європі. Сказати, що цього не розумів король Польщі Владислав, було б неправдою. Він ще з часів московського походу зрозумів, який військовий потенціал має козацьке військо, а Хотинська війна це в повній мірі підтвердила. Тож ставши королем, до речі, в значній мірі і з допомогою Руського люду, всі верстви якого, і міщани, і духовенство, і козаки, і руська шляхта, проголосували за нього, він робив спроби поставити в державі спокій між конфесіями і справедливе відношення до православної віри і козакам дати старинні вольності.

Добре знав він і трактат Йосипа Верещинського, виношуючи плани по його втіленню. Та дійсність зламала вщент його розумні плани. Владислав не був як його батько затятим католиком, але не мав і тої сили та переконання, з допомогою яких людина ламає усталені стереотипи і змушує народ йти за собою. Не володів і вродженою харизмою, яка зачаровує підданих і робить їх вірогідними. А в демократичній державі то є дуже важливі складові успішного лідера держави. До того ж у спадок отримав купу проблем, це і фактичний стан війни з сусідніми державами, Туреччиною, Московією, Швецією. З усіма ними були укладені перемир'я які, кожної миті могли вибухнути на війну. Власне, такі ж проблеми мали і сусідні держави, але вони мали самодержавний устрій, що давало московському царю, Шведському королю чи турецькому султану необмежену можливість вирішувати внутрішні справи на власний розсуд. А польський король без сейму, польської шляхти, і особливо, радикального католицизму, кроку не міг

ступити.

Розпочата його батьком війна з православ'ям не мала розумного виходу, а православ'я сповідувала майже половина країни. Розпочате підпорядкування православ'я Римській церкві лише загострило проблеми в середині країни. І на цьому тлі нависала болюча проблема з Запорозькими козаками, військова сила яких, була постійно необхідна, і якій польська шляхта, використавши, не хотіла давати гроші на утримання і саме головне козаки підтримували православ'я та не хотіли чути за унію. На його біду після Хотинської війни помер від ран Петро Сагайдачний, який на той час єдиний міг управляти козацькою сваволею і міг бути його союзником у вирішенні складних проблем державного устрою.

То ж Владиславу довелося замість далекосяжних планів по розширенню держави і боротьби за Шведський та московський престол, на які мав права, вовтузитися у власному багні проблем. Тим більше, що то було набагато простіше, з козаками воював коронний гетьман і вся полуденна шляхта. А сейм хоч і мав сенаторів з руської шляхти, вона теж стояла за приборкання козачини. Але коли козацьке свавілля «загнали в стійло», гостро постало питання про захист полуденних кордонів та приборкання татарських орд. Доки козаки мали свободу вони їх досить успішно стримували. Тепер на татарів стриму не було.

Збігнев знав про проблеми і плани короля. Після отримання королівської корони, Владислав почав формувати своє оточення вельмож, в яке потрапив і Збігнев. А за останні роки він став одним з найближчих радників короля. Тому сприяло і знайомство з молодих років під час московського походу, а потім в Хотинській війні. Маючи хорошу освіту і прекрасний військовий вишкіл, Збігнев Гура вигідно відрізнявся від багатьох шляхтичів, і хоч був з небагато і не знатного роду, король приблизив його до себе. А в останній час, коли

почав підготовку до здійснення давніх планів по виходу на Чорне море і розширення кордонів від Азовського моря до гирла Дунаю, серед декількох посвячених у ці плани став Збігнев, який декілька років воював під проводом Сагайдачного. Владислав доручив йому підібрати надійних козацьких старшин, які могли б виконати завдання по формуванню козацького війська. То був би початок здійснення плану Йосипа Верещинського по забезпеченню захисту і зміцнення полуденних кордонів Речі Посполитої. Саме цими думками був зайнятий Збігнев Гура.

Василь Хлистов, може то й дивно, але теж думав про Запорозьких козаків. І не тому, що мав зустріч з побратимами, які навели його на сентиментальні спогади про бойову юність. Він був державним мужем і постійно працював над зміцненням Московського царства. На це були направлені всі його посольські потуги в відношеннях з Туреччиною. Весь цей час він не полишав думок про плани Сагайдачного ввійти козацькому війську, разом Руським людом і землями на яких вони проживають автономією до Московського царства. За царювання Михайла Федоровича про то не могло бути й мови. Тепер з Олексієм Михайловичем, молодим московським царем він мав надію зрушити то питання. Тим більше, що то як віднеслася польська шляхта до козацького війська, і які настрої серед них панують йому підтвердив Максим Лобода. Тож ця поїздка до Варшави зустріч з побратимами, були досить доречними.

Так, кожний у власних думках, побратими під'їхали до маєтку Збігнева Гури. Маєток розміщався в красивому доглянутому парку за саженню гіллястими старими липами, дубами, хвойними деревами, кущами черемхи, бузку, вільшаника. Від воріт досить широка дорога в тінистій алеї вела до красивого двоповерхового будинку. Він не мав величі палацу або замку, як у магнатів Потоцьких чи Конєцьпольських, але

був досить просторий і ошатний. Перед входом до будинку була прибудова у вигляді арки, до якої заїздили карети, з тим, щоб прибулі у випадку дощу могли спокійно вийти з карети і зайти до будинку. З протилежного до входу боку будинку знаходилися прибудовані господарські приміщення. Вийшовши з карети, Василь замилювався мальовничими краєвидами ріки Вісли, на березі якої знаходився парк з будинком. Десь в кілометрі від парку над берегом височів костьол а за ним велике село, яке своїми вулицями сходило до ріки.

Тим часом від будинку до карети йшла господиня маєтку. Важко було впізнати в цій величній поважній пані, смішливу, синьооку і золотокосу Зосю, ніжну подружку його Оксани. Однак це дійсно була вона. Подивившись уважно на чоловіка і його супутника, вона впізнала Василя Хлистова і радісно посміхаючись пішла назустріч. Посмішка змінила її лице і воно стало таким же молодим і вродливим, як в молодості. Принаймні так видалося Василю. Де й ділася величава пані! Вона засипала Василя запитаннями про Оксану про дітей, одночасно розповідаючи про своїх «хлопаків», яких недобрый татко заслав на навчання. Одного, меншенького, до Львова, а старшого взагалі аж до Парижу. При цьому вона вже не посміхалася, а навіть заплакала. Але швидко опанувала себе і закликала чоловіків до світлиці. Вони допізна сиділи за бесідою. Говорили про все, як то зазвичай буває з людьми, які не бачилися довгі роки, але весь цей час пам'ятали одне про одного, і завжди сподівалися на зустріч.

Схід сонця Збігнев з Василем зустріли в дорозі до Варшави. Через дві доби вони разом з московським послом у Варшаві були на прийомі у короля Владислава. Протокол зустрічі не носив форми обговорення заздалегідь заготовлених питань. Московський посланець вручив королю грамоту, в якій молодий московський цар запевнив короля Польщі про послідовне дотримання всіх існуючих між країнами угод, і

подальше слідування в проведенні добросусідських відношень. Король подякував за вручені дари. Деякий час розпитував про здоров'я царя і інші незначні речі, а наостанок подякував посланцю царя і передав для нього свої дари. На тому аудієнція закінчилася і Збігнев з Василем як і домовлялися раніше відправили до Богдана Хмельницького повідомлення про день приїзду, а самі, відпочивши ще добу у Варшаві, відправилися слідом.

Вони приїхали прямо до Суботова де Збігнев бував досить часто, а Василь приїхав вперше. Богдан Хмельницький, повідомлений заздалегідь, зустрічав Збігнева з Василем на шляху до в'їзду в хутір. Лишивши свої карети в Черкасах, побратими в супроводі невеликої охорони верхи на конях приїхали до хутора. Всі разом зійшли з коней і привіталися дружніми обіймами. Василь бачив Богдана лише одного разу вдома у Сагайдачного, коли вони прибули до Києва зразу після Турецького полону. Тож він запам'ятав худого сором'язливого парубка, який до того ще й потрапив вперше до славетного гетьмана додому. Його ніяковість була викликана ще й тою обставиною, що своєму визволенню він завдячував Сагайдачному, при тому не знав як йому і дякувати. Тепер перед ним стояв козацький старшина, скоріш високого зросту, широкоплечий, міцної статури. Його одіж вишукана і старанно підібрана говорила про наявність смаку і належність до заможної верстви населення. В той же час вона була підкреслено козацька і не мала жодного елемента шляхетних польських прикрас. Але головним, що зразу ж притягувало до нього то щирий, привітний вираз обличчя, а очі видавали гострий розум і впевненість у собі. Хмельницький на правах господаря заговорив першим.

– Коли почув від Максима звістку про зустріч, а особливо

те, що з нами буде і Василь, не міг вас дочекатися. Слава богу приїхали! Як дорога? Якщо втомилися, маєте час для відпочинку, Степан з Максимом будуть ближче до вечора. То я готую святкову вечерю і прийом дорогих гостей!

– Богдане, ми з Василем не такі старі хлопці, щоби змучитися, тим паче, що в Черкасах мали перепочинок! Може, доки прийдуть хлопці покажеш свої володіння, най московіт оцінить як живуть козаки реєстрові в Річпосполитій!

– Збишку, ти певне забув, що я можу відрізнити простого козака від козацької старшини! Наскільки я пам'ятаю Богдан сотник Чигиринський, чи може вже й полковник?!

– Василю, а ти запитай у Збишка. Чи є серед полковників хоч один з козаків, посаду полковника навіть за великі гроші козак не купить!

– А я вважав що полковниками призначають, або обирають за бойові звитяги, наскільки пам'ятаю у Запорозів так було!

– «Було колись, гриміли гармати!», давно вже встигли й забути коли то було! Тепер навіть польські жовніри купляють посади рядових козаків у реєстровому козацькому війську.

– І що то за військо, як воно воює?

– А воно не воює Василю. Хіба деколи проти татар збираються, але то скоріше походи ніж війни. Зібралися, пішли туди, постояли табором, повернулися додому отримали платню і по війні!

– Василю, може в московському війську посади не купують?

– Не можу сказати, Збишку, не відаю про те. А якщо відверто сказати, то мене зовсім не хвилює. На то є цар у нього воеводи то їх справи. А наша справа робити так, щоб без воєн вирішувати відносини з сусідніми державами!

Так перемовляючись вони підїхали до хутора. Вже при підїзді все говорило, про те що то господарство міцного і

успішного господаря. Великий дерев'яний будинок мав кам'яний підмурок, справні господарські будівлі воротами виходили на великий вигін, на якому паслися гуси, качки і кури. Трава навколо будинку старанно покошена, а двір посипаний піском і вимощений каменем. По боках від центрального входу до хати росли квіти, а за квітами були грядки з огорожиною. Між грядками і господарськими будівлями виднівся колодязь, а від нього кам'яна ринва з водою, яка була проложена до стаєнь. На грядках і біля стаєнь поралися робітники. В більшості то були жінки і діти. Поряд з вигоном був розбитий великий сад, який доходив до досить великого ставку. Гості із здивуванням і захопленням розглядали господарку Хмельницького. Першим дав оцінку побаченого Василь Хлистов.

– Богдане, та я бачу в тебе до господарки хист не менший ніж до військової справи.

Збігнев на знак згоди теж махнув головою. Богдану було приємно то чути, але він щоб то скрити почав віднікуватися.

– Та яка в тому моя заслуга! То все Ганна моя господарює, та й дівчат привчила старші доки заміж не вийшли то допомагали матері. А тепер от менші допомагають і Тиміш підріс, Юрко ще малий, але теж без роботи не сидить. Лише Іванко ще за курми бігає, зовсім дитина. Правда Ганна після останніх родів ніяк відійти не може, все хворіє. Та має собі поміч. Колись на базарі в Черкасах підбрала малу дівчинку сироту, яка замерзала голодна під огорожею. Почала розпитувати хто вона та де її батьки. І уявіть собі трирічне дівчатко на польській мові відповіло, що вона єсть уродзьона пані, приїхала з мамою, а мама померла. Отак Ганна забрала Геленку, як назвалася дівчинка, додому. З того часу і живе з нами. Маємо за доньку!

– То вона мала, певне, когось з родини, чи ви не шукали за батьками чи родичами?

– Шукали, Збишку, і розпитували. Ганна тричі піряд

їздила на базар розпитувала людей, ніхто не знав і не бачив з ким вона прийшла. Тому Ганна повідала торговим людям, де шукати дівчинку, якщо хтось на неї буде питати. Та бач ніхто не знайшовся.

Вони ще якийсь час їздили полями Богдана, подивилися ще на його другий хутір, який не мав такого добротного стану, але був досить впорядкований. За той час приїхали Степан Мазепа з Максимом Лободою. Збігнев з Василем вперше бачили сина Михайла Мазепа Степана, тому уважно його розглядали шукаючи схожості. Однак син Михайла зовсім не був схожим на батька. Хіба коли заговорив, то закривши очі можна було впевнено сказати, що то говорить Михайло Мазепа. Познайомившись, всі посідали за стіл, який вже був заставлений посудом з напоями і їжею. Богдан наповнив вином келихи, і одразу ж з келихом піднявся Василь.

— Богдане дозволь мені першому звернутися до побратимів!

Богдан кивнув і Василь оглянувши всіх звернувся трохи хвилюючись до побратимів.

— Браття мої і друзі! Послухайте, що я хочу вам повісти, коли доля через скільки років закинула мене на руські терени які я з вами, мої дорогі побратими, захищав. І кров за них пролив разом з братами, Запорозькими козаками. Я тепер тішуся, що сиджу за столом у Богдана Хмельницького, з яким ми разом не стояли на смерть проти турок, але саме він боровся за життя мого побратима Збігнева. То я маю і його вважати своїм побратимом. І я щиро радий, тому що він сьогодні успішний багатий і щасливий! Разом з нами син нашого названого батька Михайла Мазепа, Степан. То я вважаю, що син Михайла нам брат. Але, мені боляче і сумно від того, що сьогодні через десятки років після Хотинської битви, ми живі і щасливі, а наші побратими козаки загону, які разом з нами захищали переправу на річці Прут, там і лишилися назавжди.

Ми були керівниками цього загону, чи є в тому наша вина, що ми їм не змогли зберегти життя, лише Богу відомо. Але хто мені скаже чому ті козаки, що стали стіною перед Турецькою навалою під Хотиним, відстояли Річпосполиту і закрили собою всю Європу, весь християнський світ, були пізніше насажені на палі, та замордовані в інший спосіб братами по вірі і по спільній боротьбі з ворогом! Як таке могло статися! І чи є тому виправдання!

І саме головне, чи можна цьому якось зарадити, і чим можна тепер допомогти народу руському багатостраждальному, і що зробити, щоб відродити славне Військо Запорозьке. Ой, як воно ще знадобиться, щоб стати на захист християнських земель! Я довгий час виконував завдання московського царя в Константинополі, і мушу вам сказати, що Турецька імперія не полишила, і, здається, ніколи не полишить сподівання зробити нас своїми рабами. Чи може я в чомусь не правий? То заперечте мені побратими, звільніть від моїх тяжких дум!

Товариство якось було заскочене зненацька такою буремною і щирою промовою Василя Хлистова. Здається, ні їх зустріч, ні попередня безтурботна розмова, коли зустрічаються близькі люди, що не бачилися купу років, не мала бути підставою до того. Проте, всі бачили те про що він вів мову, давно йому наболіло, може Василь і не чекав їх відповіді, а лише хотів донести до побратимів свої гіркі думки про те як не збулися їх спільні надії і сподівання. А головне чи не зрадили вони своєю бездіяльністю і щасливою безтурботністю свого гетьмана Петра Сагайдачного. Адже він теж міг прожити своє життя у спокої і сімейному щасті, та мусив стати воїном. Він не досяг своєї мети, не створив на руських землях власної держави, чи руської автономії в складі Річпосполитої, то невже вони, козаки, яких Сагайдачний так часто називав синами, не повинні були продовжити його справу?!

Після хвилинного мовчання заговорив Збігнев Гура.

– Колись, як ти влучно мені нагадав, Василю, я прийшов до Запорозів бо мав біду. Чи довго би я там пробув, чи зміг би побороти страх перед козаками, який, що гріха таїти, мав? На своє щастя я зустрів Максима з Василем і вони стали мені побратимами на все життя. А потім і Богдан допоміг мені лишитися на цьому світі тоді в Турецькому полоні. Тож так сталося, зі мною, що і своїм життя, і своїм щастям я, поляк, завдячую гетьману Війська Запорозького Петру Сагайдачному і своїм побратимам. Тобто руським людям, та московському рудому дяку Василю Хлистову. Вибач, Василю, то ми з Максимом люблячи так тебе так називали!

Ви, маєте підстави мене запитати, ну і чим ти віддячив за це? Не віддячив. Чи ж не мав можливості, чи може не хотів? Щоби не хотів про то не могло бути і мови, Максим мені ще на початках мого перебування на Січі відкрив очі на сутність відносин між нашими народами. То як людина справедлива, я хотів щоб між нашими народами була справедливість. А от щось зробити в той час я не міг. Зрозуміло, то не є виправданням, але справедливості ради треба сказати, що не лише я один. Хто в Річпосполитій після смерті Петра Сагайдачного міг довести його справу до завершення? Серед руського люду були такі. Я вам пригадаю лише декількох. Серед руської шляхти то Древлянський і Кисіль, серед православного духовенства то Йова Борецький і Мелетій Смотрицький, а серед військової старшини Дорошенко і наш курінний полковник Гаркуша. Хто був я тоді поряд з ними? Дрібний не особливо родовитий шляхтич!

А що зробили названі мною моральні авторитети руського люду? Петро Дорошенко, що замінив Сагайдачного, раптово загинув у бою з татарами. Олекса Гаркуша пішов на Дон, і там його сліди загубилися. Древлінський помер, а Кисіль, як на мене просто зрадив козаків. Йова Борецький хотів як краще, поїхав до Москви просити допомоги, і не тільки не отримав допомоги, але

дав підстави сейму на прийняття репресій проти козаків. Я не хочу виправдовувати короля Владислава, за те, що не став на сторону козаків, але що він міг зробити в цій ситуації, тільки чекати кращого часу.

– Збишку, я щось не розумію тебе, чи не король правує в Річпосполитій?

– Василю, польський король то не московський цар самодержець. Польський король підвітний і сейму, і залежний від шляхти.

– Панове можновладці, а послухайте-но голос народу! Любі мої побратими я вас помирю. Ви обидва маєте рацію. Смерть батька Сагайдачного не тільки осиротила руський народ, а й обезглавила! Щоби отримати нового Сагайдачного треба було б об'єднати Борецького, Дорошенка і Древлянського в одному тілі, а ви розумієте, що то дурниці. До речі, мені розповідав по смерті Сагайдачного Михайло Мазепа, що і Сагайдачний мав надію лише на молодь, тобто на нас. І він, серед своїх полковників не бачив того хто б міг його замінити!

– Правду кажеш Максиме! Батько не на довго пережив Сагайдачного, бо для нього смерть гетьмана була страшним ударом. Останні місяці його життя, коли він вже не вставав з ліжка, я часто сидів біля нього і він розповідав мені про ваші морські походи, про Хотинську війну і ваш подвиг на річці Прут. Батько казав, що то боже провидіння врятувало вам життя щоб було кому продовжити їх справу. Вони були одної думки, що саме Максим Лобода, як і його батько, колись очолить Військо Запорозьке і здійнить те, чого вони не змогли, підніме народ на створення власної держави.

– Степане, ти мені ніколи про то не говорив.

– А навіщо було ятрити душу. Я тебе зустрів у зовсім іншій іпостасі, і, пробач, зовсім не міг собі уявити, що цей вельми вчений муж колись в руках тримав шаблю!

– І, скажу тобі, Степане, ще як тримав!

– Ну скажемо правду, Збишко краще мене тримав шаблю. То вже в першому бою в Синопі всі козаки завважили!

– Та то він, Максиме, так за Зосею побивався, що міг один там Турок покласти!

– Ото то! Тепер можете сміятися, а в тому бою, якби не Іван Перебийніс, то вже би нікому було б Зосю шукати! Та й Оксанку, правда Васильку?!

Очі у побратимів загорілися, видавалося, що вони лише якусь годину тому були в бою і тепер згадували його подробиці. Максим під той запал звернувся до Богдана.

– Наливай господарю вина! Вип'ємо за наших побратимів, за наших батьків Сагайдачного і Мазепу, до слави яких ми так і не доросли!

Вони випили, закушуючи мовчки думаючи кожен про своє. По хвильці піднявся Збігнев.

– А наливай, Богдане, ще! Братове, а які наші роки, може хто вже постарів, чи хворіє? Ні! А чому би нам не взятися до виконання заповіту батьків! Чи може ще час не прийшов?!

Всі здивовано подивилися на Збігнева.

– Що притихли? Давайте вип'ємо і я поясню, що маю на увазі.

Коли всі випили Збігнев продовжив.

– Коронний гетьман Конецьпольський, який після Хотинської війни, де зовсім себе ні чим не проявив, щоб показати перед сеймом і польськими магнатами, що не дарма носить титул коронного гетьмана, так вправлявся над козацьким військом, що дійсно перевершив Станіслава Жолкевського. Цим він заслужив пошану і подяку від сейму і шляхти, але всі ми смертні, і йому дав Бог смерті. Його заступив Миколай Потоцький, то тепер коли до нього ще придивляються є можливість щось змінити в житті Запорозького війська. І я маю надію на підтримку короля Владислава. Але щоб з тим до нього піти треба мати пропозицію і виконавців. То я питаю вас

Максима і Богдана чи серед козацької старшини є спроможні зібрати козаків і очолити військо. А що робити король скаже!

– Знаєш, Збишку, то питання скоріш до Богдана, я вже понад десять років у колеґіумі, а от тепер в Києво-Могилянській академії служу. Давно вже втратив зв'язок з козаками, і знищення яке зазнало військо мені рана, яка весь час болить, бо тижнями спати не можу. А Богдан весь цей час служить сотником у війську, приймає участь у походах, добре знає теперішню козацьку старшину. Думаю він може і порадити, і сам зголоситися. Як, Богдане, маєш серед козацької старшини когось надійного і гідного?

– Максиме, ти так в лоб запитуєш, що... Хоча стривай є серед осавулів надійні і мудрі козаки і серед сотників такі, що давно переросли посаду і були б добрими полковниками. Але, Максиме, твій досвід був би дуже потрібним.

– В тому можеш не сумніватися. Як, Степане, твоя думка.

– А, що тут питати, чи я не син Михайла Мазепи!

– Ну, що Збігнев, королівський раднику, за тобою дія, якщо вже було слово!

– Максиме, а командирські нотки лишилися і в голосі, і в поставі справи!

– А ти думаєш, Збишку, що керувати спудеями, то не те саме, що козаками, такі ж шибайголови!

Всі засміялися, кожний згадав своє студентське життя. Вже пізно ввечері Богдан розвів побратимів по спальнях. А вранці всі попрощалися і домовилися про наступні зустрічі. За тим Василь поїхав на Київ, а з ним Максим і Степан, а Збігнев на Краків. Перед від'їздом Збігнев сказав Богдану щоб чекав від нього звістки.

Десь за пару місяців після від'їзду Василя, Збігнева закликав король Владислав. То було після різдвяних свят. Дома

якраз гостювали обидва сини і Зося не могла натішитися ними. Виклик короля співпав з закінченням свят і одночасно перервою на канікули в навчанні синів. Але тепер Збігнев мав можливість сам завести до Львова меншого сина Риська, і до Парижу старшого Владка, а самому лишитися у Варшаві. Те що батько сам повезе синів, дало можливість виїхати на два дні пізніше. Зося з того дуже зраділа, бо мала ще два дні, щоб сини були біля неї.

Лишивши меншого сина у Львові та відправивши старшого до Парижу, Збігнев пішов до королівського палацу. Чекати довелося не довго, король на нього чекав. Замість привітання король запитав:

– Znasz, że umarł hetman Koniecpolski?¹

– Wiadomo znam, wasze mość! Wesoły widzieć was zdrowym!²

– To dlaczego czekasz jak długo wezwę?³

– Etykieta, wasza mość! Lecz, ja czas nadaremne nie zwlekał, przygotowywał się do spotkania z wami.⁴

– Jeśli przygotowywał się, to opowiadaj!⁵

– O naszej sprawie miałem rozmowę z kilku pewnymi senatorami oni całkiem na naszej stronie, i do czas który wskaże wasza światłość o przygotowaniu będą znać tylko oni. Poza tym miałem rozmowę z przedstawicielami kozackiego seniora, które mają znaczny wpływ wśród rejestrowych kozaków i ruskiego ludu.⁶

¹ - Знаєш, що помер гетьман Конецьпольський?

² - Звісно знаю, ваше, світлосте! Радий бачити вас здоровим!

³ - То чому чекаєш доки закличу?

⁴ - Етикет, ваша світлосте! Але, я час марне не гаяв, готувався до зустрічі з вами.

⁵ - Якщо готувався, то розповідай!

⁶ - Про нашу справу я мав розмову з декількома надійними сенаторами вони цілком на нашому боці, і до часу, який вкаже ваша світлість, про приготування будуть знати лише вони. Крім того, я мав розмову з представниками козацької старшини, які мають значний вплив серед реєстрових козаків і руського люду.

– Dobrze ich znasz, na nich można polegać?⁷

– Dobrze, my z jednym z nim razem były w Tureckiej niewoli, skąd nas wykupił Piotr Sajdak. To Czyhiryn сотник Богдан jest Chmielnicki. Nawiasem mówiąc, wasza światłość, musicie jego pamiętać, on był zaufaną jaźnią hetmana Koniecpolskiego, i jak generalny kancelista wojska Zaporoskiego podpisał w 1638 roku zobowiązanie o wiecznym posłuszeństwie kozackiego wojska.⁸

– Pamiętam to wydarzenie. Chmielnickiu nie pamiętam, lecz jeszcze zapoznamy się. Ta mniej z tamtym, przejdziemy do głównego. Panie Zbigniew, my z tobą uczestnicy Moskiewskiego pochodu i Bitwa pod Chocim, podczas której zatrzymały Turecki najazd na Europę. Znasz że tam bardzo zachorowałem.⁹

– Tak, wasza mość, jakby nie wasza choroba, nasze sukcesy w Bitwie pod Chocimiem były o wiele istotniejsze!¹⁰

– Sprawa nawet nie w tym, Zbigniew. Wtedy nie mieliśmy sił i nie skończyliśmy sprawę. Otrzymawszy koronę, z pierwszego dnia stawilem za cel sobie skończyć rozpoczętą w Chocim sprawę. A dokonana ona będzie tylko wtedy, kiedy od Krymu do ujścia Dunaju na brzegach Czarnego morza nie będzie żadnej Tureckiej twierdzy. Jest poddany Rzeczypospolitej muszą na zawsze zapomnieć horrory Tatarii zajazdów i Tureckiej ekspansji. To święta sprawa dla każdego żołnierza ojczyzny. I dla się osobiście

⁷ - Чи, добре, їх знаєш? На них можна покластися?

⁸ - Добре, ми з одним із ним разом були у Турецькому полоні, звідки нас викупив Петро Сагайдачний. То Чигиринський сотник Богдан Хмельницький. До речі, ваша світлість, ви повинні його пам'ятати, він був довіреною особою гетьмана Конєцьпольського, і як генеральний писар Війська Запорозького підписав у 1638 році ординацію про вічну покору козацького війська.

⁹ - Пам'ятаю ту подію. Хмельницького не пам'ятаю, але ще познайомимся. Та менше з тим, перейдемо до головного. Пане Збігнев, ми з тобою учасники Московського походу і Хотинської війни, під час якої зупинили Турецьку навалу на Європу. Ти знаєш що я там дуже захворів.

¹⁰ - Так, ваша світлосте, як би не ваша хвороба, наші успіхи у Хотинській війні були набагато вагоміші!

уважам то справу свого життя. Лecz так складало się, że nie mogłem rozpocząć tę świętą справę. Dobrze znasz przyczyny. Lecz teraz sytuacja składa się na naszą korzyść i musimy skończyć sprawę Chocim. I pierwsze z czego nam należy rozpocząć, to stworzenie kozackiego wojska, co rozpocznie bojowe działania najpierw na morze, a potem już i nad brzegiem. Jak uważasz, jest jeszcze u kozaków na to siła!¹¹

– Wasze mość, wasze pytanie ma podstawę. Potem trzydzieści ósmego roku, kiedy kozackie wojsko było bezlitośnie i niemiloserny poskromione nie warto myśleć, że ono jest ujarzmione. Kozacy to jest rdzeń ruskiego narodu, i dobrze znam usposobienie tego ludu. Ja nie na próżno ile lat obok siebie walczył wśród kozaków. I daremnie Koniecpolski i Potocki uważają, że na zawsze poskromiły kozaków. Kozacy tylko gromadzą siły. Jeśli oni nie znajdą dosyć siły wśród Pyciv to udadzą się do zewnętrznych czynników. To mogą być, Tatarzyni, Turcy, a może być i Moskiewskie królestwo. W każdym przypadku, długo spokoju w Rzeczypospolitej nie będzie. Prędzej czy później, lecz dzisiejszy spokój wybuchnie nową niezgodą. Właśnie dlatego uważam wasze plany i dołączenia do tej sprawy kozaków, bardzo we właściwy czasie.¹²

¹¹ - Справа, навіть не в тому, Збігнєве. Ми в той час не мали сил, і не довершили справу. Отримавши корону, я з першого дня поставив собі за мету довершити розпочату в Хотині справу. А завершеною вона буде лише тоді, коли від Криму до гирла Дунаю на берегах Чорного моря не буде жодної Турецької фортеці. Піддані Річпосполитої повинні назавжди забути жахи Татарських набігів і Турецької експансії. То свята справа для кожного вояка отчизни. І я для себе особисто вважаю то справою свого життя. Але так складалося, що я не міг розпочати цю святую справу. Ти добре знаєш причини. Але тепер ситуація складається на нашу користь і ми повинні довершити справу Хотина. І перше з чого нам треба розпочати, це створення козацького війська, що розпочне бойові дії спочатку на морі, а затим вже і на березі. Як ти вважаєш, є ще у козаків на те сила!

¹² - Ваше високостве, ваше питання має підставу. Після тридцять восьмого року, коли козацьке військо було безжалісно і немилосердно приборкане не варто думати, що воно покорене. Козаки то є серцевина руського народу, і я добре знаю вдачу цього люду. Я не дарма скільки

– Widzisz, Zbigniew, to wszystko dawno dojrzało i przejrzało, lecz wspomnij jak potem Bitwy pod Chocim król Polski nie znał że czynić z tamtym czterdziestotysięcznym Zaporoskim wojskiem. Gdyby nie śmierć Sahajdacznego nie znać żeby i było!¹³

– Dlaczego nie znać, dobrze znam, żeby było. Cały czas do zranienia byłem przy hetmanie Sajdaku, i znałem jego plany na przyszłość. Ich spełnienie tylko wzmocniło się by Rzeczypospolitu!¹⁴

– Ciekawie, Zbigniew, ciekawie! A dlaczego przed ten czas nie opowiedziałeś mi o nich?¹⁵

– Byłem pewny, że wasza światłość wiedział o nich, byliście w dosyć przyjacielskich stosunkach, na ile pamiętam, z hetmanem i podczas Moskiewskiego pochodu i podczas Bitwy pod Chocim!¹⁶

– To rzeczywiście tak. Sahajdaczny przekonywał mnie wziąć Moskwę i na prawach prawnego cara Moskiewskiego przyjąć tron. Lecz, jak dobrze znasz to było nie być może. Przeciw byli komisarze sejmu i mój

років пліч-о-пліч воював серед козаків. І марно Конецьпольський і Потоцький вважають, що назавжди приборкали козаків. Козаки лише накопичують сили. Якщо вони не знайдуть достатньо сили серед Русів то вдадуться до зовнішніх чинників. То можуть бути, Татари, Турки, а може бути і Московське царство. У всякому разі, довго спокою в Річпосполитій не буде. Рано чи пізно, але сьогоднішній спокій вибухне новою смутою. Саме тому я вважаю ваші плани і залучення до цієї справи козаків, дуже вчасними.

¹³ - Бачиш, Збігнев, то все давно дозріло і перезріло, але згадай як після Хотинської війни король Польщі не знав що робити з тим сорокатисячним Запорозьким військом. Якби не смерть Сагайдачного не знати щоби і було!

¹⁴ - Чому не знати, я добре знаю, щоби було. Я весь час до поранення був при гетьмані Сагайдачному, і знав його плани на майбутнє. Їх здійснення лише зміцніло би Річпосполиту!

¹⁵ - Цікаво, Збігнев, цікаво! А чому ти до цього часу не розповів мені про них?

¹⁶ - Я був певен, що ваша світлість знав про них, ви були в досить дружніх відносинах, наскільки я пам'ятаю, з гетьманом і під час Московського походу і під час Хотинської війни!

ojciec król Zygmunt III. Ta wreszcie mnie po młodości i nie pytały, a podpisały Rozejm w Dywilinie na czternaście lat i zmusiły zrezygnować z moskiewskiej korony.¹⁷

– Wasze mość, a jak dziś uważacie, Sahajdaczny proponował wam wtedy prawidłową decyzję?¹⁸

– Dziś ja to rozumiem, lecz wtedy była skomplikowana sytuacja w południowych ziemiach, trafnie z winy właśnie Sajdaka, to on udowodnił Tureckiego sułtana swoimi pochodami do wściekliwości. Ta że ci opowiadam, że byłeś w tych pochodach razem z nim.¹⁹

– Tak, wasza mość, tym pochodom i hetmanowi Sahajdacznemu zawdzięczam swojemu szczęściu.²⁰

– Tak, rzeczywiście, masz szczęście, taka pani jest dostojna tego żeby całą Turcję przewrócić, szukając jej. Prawda, trzymasz ją w domu. Rzadko widzę ją w królewskim pałacu, który ona by ubrała swoim pięknem. Lecz my coś uchyliły się od sprawy²¹

– Jeszcze jedno chcę spytać, wasze світлосте, jak na waszą myśl, na

¹⁷ - То дійсно так. Сагайдачний переконував мене взяти Москву і на правах законного царя Московського прийняти престол. Але, як ти добре знаєш то було не можливо. Проти були комісари сейму і мій батько король Сігізмунд III. Та врешті мене по молодості і не питали, а підписали Деулінську угоду на чотирнадцять років і змусили відмовитися від московської корони.

¹⁸ - Ваше високосте, а як ви сьогодні вважаєте, Сагайдачний пропонував вам тоді правильне рішення?

¹⁹ - Сьогодні я то розумію, але тоді була складна ситуація в полуденних землях, до речі з вини саме Сагайдачного, то він довів Турецького султана своїми походами до сказу. Та що я тобі розповідаю, ти ж був у тих походах разом з ним.

²⁰ - Так, ваша високосте, тим походам і гетьману Сагайдачному я завдячую своєму щастю.

²¹ - Так, ти, дійсно, маєш щастя, така пані гідна того щоби всю Туреччину перевернути, шукаючи її. Правда, ти тримаєш її вдома. Рідко бачу її в королівському палаці, який вона би прикрасила своєю вродою. Але ми щось відхилилися від справи.

ile plany Sahajdacznego wtedy był do czas?²²

– Plany względem czego?²³

– To znaczy on wam to nie mówił. O niebezpieczeństwie południowym ziemiom od Turcji on znał. Lecz miał plan, który kardynalnie rozwiązywał to zagadnienie. I właśnie z wami na Moskiewskim tronie.²⁴

– Nie jakoś o to z nim nie mówiliśmy. Ta i nie mogły, przecież mnie zmusiły wyrzec się od korony Moskiewskiego królestwa.²⁵

– A plan jego polegał w tym, że został Moskiewskim carem by, zrozumiałe, zostaliście prawdziwym sojusznikiem Rzeczypospolitej. A to oznaczało by, że nasze chrześcijańskie kraje potrafiły by wystawić przeciw Turcji armię, której ona przeciw się nigdy nie widziała. Sahajdaczny uważał, że ona mogła mieć do dwieście tysięcy żołnierzy!²⁶

– Którym to cudem?²⁷

– A bez dziwa. Sahajdaczny mógł na ten czas uzbroić i sformować czterdziestotysięczne wojsko. Razem z Polsko-litewskim to mogły być ponad sto tysięcy. W Bitwi pod Chocim były ile ж. Lecz tam nie brało udział Moskiewskie królestwo, jemu to było bez potrzeby. Turecki sułtan nie miał pragnienia iść do Moskwy. Lecz jeśli Moskiewski car niezaprzeczony sojusznik Rzeczypospolita, to on mógł wyposażać nie mniej aniżeli sześćdziesiąt tysięcy wojsko. A teraz dodawajcie jeszcze dwadzieścietysięczne wojsko Donów kozaków, którzy trafnie zaporożanie

²² - Ще одно хочу запитати, ваше світлосте, як на вашу думку, наскільки плани Сагайдачного тоді були до часу?

²³ - Плани відносно чого?

²⁴ - То значить він вам то не говорив. Про небезпеку полуденним землям від Туреччини він знав. Але мав план, який кардинально вирішував це питання. І саме з вами на Московському престолі.

²⁵ - Ні якось про то ми з ним не говорили. Тай не могли, адже мене змусили зректися від корони Московського царства.

²⁶ - А план його полягав у тому, що ставши Московським царем ви би, зрозуміло, стали правдивим союзником Річпосполитої. А це означало б, що наші християнські країни змогли б виставити проти Туреччини армію, якої вона проти себе ніколи не бачила. Сагайдачний вважав, що вона могла мати до двісті тисяч вояків!

²⁷ - Яким то чудом?

пrowadzili do Chocim. Prawda, ono jak i Polskie ruszanie pod przewodnictwem króla Zygmunt III przyszło trochę za późno. To powiedzcie gdzie by był Turecki sułtan z jego wojskiem, hareмами i służącymi?²⁸

– No, że dosyć prawdopodobnie i realistyczny. Co można powiedzieć, jeszcze raz pogodzić się, że w jaźni Piotra Sajdaka Rzeczpospolita utraciła genialnego wojskowego stratega. Lecz mi nie powiedziałeś, że zamierzał czynić Sahajdaczny po zwycięstwie w Bitwi pod Chocim, mając czterdziestotysięczne swoje wojsko i dwadzieścietysięczne wojsko Donów kozaków w sojusznikach? Iść na Warszawę?²⁹

– Był i taki plan u Sahajdacznego. Tylko należy powiedzieć, do realizacji tego planu jego popychały król, sejm, i nasi ojcowie święte. Lecz jak na mnie dla Rzeczypospolitej było by lepiej, gdyby ten plan urzeczywistnił się.³⁰

– Так ты ми німәдremу wyjaśnij, żeby takiego dobrego można było

²⁸ - А без чуда. Сагайдачний міг на той час озброїти і сформувати сорокатисячне військо. Разом з Польсько-Литовським то могло бути понад сто тисяч. В Хотинській війні було скільки ж. Але там не брало участь Московське царство, йому то було без потреби. Турецький султан не мав бажання йти до Москви. Але якщо Московський цар беззаперечний союзник Річпосполитої, то він міг спорядити не менш ніж шістдесятитисячне військо. А тепер додайте ще двадцятитисячне військо Донських козаків, яке до речі запорожці вели до Хотина. Правда, воно як і Польське рушення під проводом короля Сігізмунда III прийшло трохи запізно. То скажіть де би був Турецький султан з його військом, гаремами і слугами?

²⁹ - Ну, що досить правдоподібно і реалістично. Що можна сказати, ще раз погодитися, що в особі Петра Сагайдачного Річпосполита втратила геніального військового стратега. Але ти мені не повідав, що збирався робити Сагайдачний після перемоги в Хотинській війні, маючи сорокатисячне своє військо і двадцятитисячне військо Донських козаків в союзниках? Йти на Варшаву?

³⁰ - Був і такий план у Сагайдачного. Лише треба сказати, до реалізації того плану його підштовхували король, сейм, і наші святі отці. Але як на мене для Річпосполитої було б ліпше, якби той план здійснився.

чекає od kozackiego wojska pod ścianami Warszawy? Chyba nowego króla!³¹

– Tak, wasza światłoste, nowego króla.³²

– I nazywał się by ten król Piotrem?³³

– Ten król nazywał się by Władysławem! Uwierzcie, Sahajdaczny był bardzo mądrym i umiarkowanym człowiekiem, i w jego głowie nigdy by nie pojawiły się takie bzdury, na kształt zostać królem Rzeczpospolita!³⁴

– Zbigniew, to że Sahajdaczny był mądrym i umiarkowanym człowiekiem, znam nie goreje ciebie. Lecz powiedz, czyżby szczytem jego pragnień było całe życie walczyć i więcej nic? Czyżby on jak i każdy normalny człowiek nie miał ambicji i nie marzył stanąć na szczycie władzy. Jeśli nie to dla czego latami na czele wojska siedł w śmiertelny bój, który trafnie i przerwał jego życie. Lecz to mogło stać się dziesiątki, setki razy jeszcze do jego zranienia!³⁵

– Wasze mość, wam powiem rzecz w której bezwarunkowo jestem pewny, lecz wy mnie, jak i wiele współczesnych nie zrozumiecie. Miałem zaszczyt nie tylko walczyć pod jego przewodnictwem. Tak stało się, że razem z pobratymcami jeszcze młodym mężczyzną byłem stale obok jego. On miał szczególna wist setka, z pomocą której on kierował wojskiem w boju. On nie zawsze leciał z przodu wojska z szablą. Kierując

³¹ -Так ти мені немудрому поясни, щоби такого доброго можна було чекати від козацького війська під стінами Варшави? Хіба нового короля!

³² - Так, ваша світлосте, нового короля.

³³ - І звався би той король Петром?

³⁴ - Той король звався би Владиславом! Повірте, Сагайдачний був дуже мудрою і поміркованою людиною, і в його голові ніколи би не з'явилися такі дурниці, на кшталт стати королем Річпосполитої!

³⁵ - Збігневе, те що Сагайдачний був мудрою і поміркованою людиною, я знаю не гірше тебе. Але скажи, невже вершиною його бажань було все життя воювати і більше нічого? Невже він, як і кожна нормальна людина не мав честолюбства і не мріяв стати на вершині влади. Якщо ні то ради чого роками на чолі війська йшов у смертельний бій, який до речі і перервав його життя. Але то могло статися десятки, сотні разів ще до його поранення!

дwadzieściatysiącnym wojskiem on zawsze znał gdzie każda jego setka. To byliśmy jego oczami i uszami. Toż dobrze znałem, jak i inni pobratymcy jego plany.³⁶

– Sahajdacznego już ponad dziesięć lat nie ma na tym świecie, to powiedz mi jego plany, kiedy do tego jeszcze nie powiedział.³⁷

– Nie powiedział, bo nie było w tym konieczności, a wy o nim język nie zaprowadzały. A oto teraz sam by odwołałem się do was po tym pytaniu, ponieważ przyszedł czas kiedy my wykonując jego plany przysłużymy się królowi i Rzeczypospolitej. Gdyby Sahajdaczny śmiertelnie nie zachorował ponieważ nie leczył ranną rękę, a przeprowadził miesiąc w codziennych bojach, to on prawdziwie powiódł by wojsko na Warszawę. Nawiasem mówiąc, pamiętacie, wojsko całe dziesięć miesięcy czekało tego. A doprowadziwszy wojsko pod ściany Warszawy on postawił by jeden wymóg, żeby król Zygmunt III wyparł się od władzy na korzyść króla Władysława.³⁸

³⁶ - Ваше високоште, я вам скажу річ у якій я беззастережно впевнений, але ви мене, як і багато сучасників не зрозумієте. Я мав честь не тільки воювати під його проводом. Так сталося, що разом з побратимами я ще молодим чоловіком був постійно поряд з ним. У нього була така собі вістова сотня, з допомогою якої він керував військом у бою. Він не завжди летів попереду війська з шаблею. Керуючи двадцятитисячним військом він завжди знав де кожна його сотня. То ми були його очима і вухами. Тому я добре знав, як і інші побратими, його плани.

³⁷ - Сагайдачного вже понад десять років не має на цьому світі, то повідай мені його плани, коли до цього ще не повідав.

³⁸ - Не повідав, бо не було в тому необхідності, а ви про нього мову не заводили. А от тепер я би сам звернувся до вас по цьому питанню, тому що прийшов час коли ми виконуючи його плани прислужимся королю і Річпосполитій. Якби Сагайдачний смертельно не захворів тому що не лікував поранену руку, а провів місяць в щоденних боях, то він правдиво повів би військо на Варшаву. До речі, ви пам'ятаєте, військо цілих десять місяців чекало того. А привівши військо під стіни Варшави він поставив би одну вимогу, щоби король Сігізмунд відрікся від влади на користь королевича Владислава.

– Uważasz to by jemu udało się?³⁹

– Wasze mość, dobrze pamiętacie, że w Polsce nie było siły, która mogła jego powstrzymać, chyba dwa pułki niemieckich najemników. Sejm wtedy nie tylko prośby kozaków nie wykonał, opłatę nie otrzymało i Polskie wojsko.⁴⁰

– No dobrze, masz rację, lecz nie widzę logiki. Mając możliwość załapać tron proponować jego innemu, chociaż nie wiadomo jak potem nowy król postąpi.⁴¹

– Myśleć tak, wasza світлосте, to opuszczać Sahajdacznego do poziomu Sulimy czy Pawluka. Nie mam pragnienia ich poniżyć. Lecz w odróżnieniu od ich Sahajdaczny nie tylko wojownik, lecz państwowy mąż, on pięknie rozumiał, że jego jak króla, nawet sami kozacy nie postrzegali by. Nie tyle Litewskie księstwo, czy broń Boże Polskie Królestwo. To było by naruszenie prawie stuletniego układu państwa Rzeczypospolitej. Ta i, uwierzcie, nie potrzebna jemu była Polska korona! Sahajdaczny chciał mieć dwie rzeczy, Ruską autonomię w składzie Rzeczypospolitej, i polskiego króla, który by zrozumiał Josypa Wereszczyńskiego z jego traktatem o urządzaniu południowych granic Rzeczypospolitej, i został by gwarantem tej autonomii. A prawdziwość tego mogę wam potwierdzić, bo nieraz słyszał od jego o tym, że królowi Władysławowi można wierzyć.⁴²

³⁹ - Вважаєш то би йому вдалося?

⁴⁰ - Ваше світлосте, ви добре пам'ятаєте, що в Польщі не було сили, яка могла його стримати, хіба два полки німецьких найманців. Сейм тоді не тільки прохання козаків не виконав, платню не отримало і Польське військо.

⁴¹ - Ну, то добре, маєш рацію, але не бачу логіки. Маючи можливість захопити престол пропонувати його іншому, хоч невідомо як потім новий король поступить.

⁴² - Думати так, ваша світлосте, це опускати Сагайдачного до рівня Сулими чи Павлука. Я не маю бажання їх принизити. Але на відміну від них Сагайдачний не лише воїн, але державний муж, він прекрасно розумів, що його як короля, навіть самі козаки не сприйняли би. Не те що Литовське князівство, чи боронь Боже Польське Королівство. То було б порушення майже столітнього układu держави Річпосполитої. Та і, повірте, не потрібна йому була Польська корона! Сагайдачний

– Znasz, Zbigniew, mi zdaje się, że my z tobą mało спілкуємося. Należy to poprawiać. Znajdowie mi traktat Josypa Wereszczyńskiego, chcę z nim zapoznać się.⁴³

– Będzie dokonano, wasza mość!⁴⁴

– Dobrze. Możesz być wolny. A naradę o której mówiliśmy przygotuj gdzieś na początek kwietnia.⁴⁵

Збігнев Гура вийшов від короля у піднесеному настрої. Король завжди відносився до нього підкреслено дружньо, але така далекоюжна розмова між ними відбулася вперше. І те, що Збігнев був посвячений у справи які будуть на протязі років вирішувати долю країни, і більш того саме вони повинні вивести Річпосполиту на зовсім інший рівень в Європі це були справи, за які він давно волів взятися. Вирішивши їх, республіка зможе в повній мірі використати потенціал закладений в її устрої. Із країни, яка постійно потерпає від набігів кочівників, з якими не можливо укласти цивілізованої угоди, країни, яка веде постійну внутрішню війну, знищуючи підданих і народне господарство країни, вона стане міцною і монолітною, з військом, якому на сьогодні немає рівних! Було від чого мати піднесений настрій. А якщо додати до того, що не завдаючи шкоди своїй вітчизні, він послужиться справі, на яку поклав життя гетьман Сагайдачний, то буде найкраща послуга, якою

хотів мати дві речі, Руську автономію в складі Річпосполитої, і польського короля, який би зрозумів Йосипа Верещинського з його трактатом про влаштування полуденних кордонів Річпосполитої, і став би гарантом тої автономії. А правдивість цього я можу вам підтвердити, бо неодноразово чув від нього про те, що королевичу Владиславу можна вірити.

⁴³ - Знаєш, Збігневе, мені здається, що ми з тобою мало спілкуємося. Треба то виправляти. Найди мені трактат Йосипа Верещинського, хочу з ним познайомитися.

⁴⁴ - Буде виконано, ваша світлосте!

⁴⁵ - Той добре. Можеш бути вільним. А нараду про яку ми говорили підготуй десь на початок квітня.

він віддячить йому за все що колись сам отримав від Сагайдачного!

Як завжди, Збігнев мав досить справ і в сеймі і в уряді, тому мав затриматися в столиці тижнів зо два. Вже перед від'їздом його знов закликав король. В палаці для прийомів король був не один. Тут були присутні два іноземці, венеціанець Тьенольо, якого Збігнев добре знав, і австрійський посол, з яким Збігнев не був знайомий. Були також три сенатори і серед них добрий знайомий Збігнева Радзійовський.

Представивши Збігнева король дав знак Тьенольо, продовжувати виступ, якого перервав прихід Гури. Прослухавши хвилину, Збігнев зрозумів про що йде мова, і чому його також запросив король. Венеціанець просив, щоби король дозволив спорядити козацьку флотилію в складі шістдесят човнів для допомоги Венеції у морській операції проти Константинополя. По закінченню виступу венеціанця, король звернувся до Збігнева.

– Panie Gura, wy u nas lepszy specjalista po tej sprawie, kilka lat przyjmowaliście uczestnictwo w morskich pochodach przeciw Turcji pod przewodnictwem Sahajdacznego. To jakie macie zdanie, na ile realnie wykonać prośbę sеньйора Tyenolyo?⁴⁶

– Tak, wasze mość, morskie statki, którzy kozacy budujāsame, albo zamawiają w pracowniach na rzeczce Samarze inazywają czajkami kozacy mogą wybudować i przygotować do pochodu. Dla tego jest potrzebne królewskie pozwolenie i koszty. Dla budowy i oprzyrządowania jednej czajki trzeba gdzieś trzysta złotych, albo sto talar. No i, zrozumiale, kozacy.⁴⁷

⁴⁶ - Пане Гура, ви у нас ліпший спеціаліст по цій справі, ви декілька років приймали участь у морських походах проти Туреччини під проводом Сагайдачного. То якої ви думки, наскільки реально виконати прохання сеньйора Тьенольо?

⁴⁷ - Так, ваше високоствє, морські судна, які козаки будують самі, або замовляють в майстернях на річці Самарі і називають чайками козаки можуть збудувати і підготувати до походу. Для цього потрібен

– Panie Gura, wam zlecam tę istotną sprawę, a w przypadkukoniczności wam pomogą obecni tu senatorzy. Kiedydobierzecie kozackich seniorów, zdolne stanąć na czelepochoду by chciałem z nimi kontaktować się. Senior Tyenolyo, ja was również wtedy zaproszę, lecz na ten czasjuż są potrzebne będą pieniądze. Dziękuję panowie, nawszystko dobrze.⁴⁸

Король не попереджав Збігнева про цю нараду, але він зрозумів відразу, маневр короля. Ця зустріч була дуже доречна, і в випадку якщо би про неї стало широко відомо, легко пояснювалася. Папа Римський попросив короля Польщі надати допомогу Венеції у війні проти Турецького морського флоту, і саме тому король дав вказівку козакам побудувати морські судна і вийти в море. Коли просить Папа Римський, король-католик ні в якому разі не може йому відмовити. Почувши такий привід до залучення козаків в морських походах, жоден сенатор не міг би звинуватити короля.

Враховуючи доручення отримане на цій нараді, Збігнев повинен був зустрітися з Богданом і скоректувати підготовку до квітневої зустрічі козацької старшини з королем. Виїжджаючи з Варшави додому, він одночасно послав гінця до Богдана Хмельницького, запрошуючи його терміново прибути до нього. На зустрічі в своєму маєтку Збігнев розповів Богдану про нараду у короля з Венеціанським вельможею і ускладнення з виконанням завдання короля.

– Бачиш, Збишку, побудувати чайки маючи гроші, в тому

королівський дозвіл і кошти. Для побудови і оснащення однієї чайки потрібно десь триста злотих, або сто талярів. Ну і, зрозуміло, козаки.

⁴⁸ - Пане Гура, я вам доручаю цю важливу справу, а в разі необхідності вам допоможуть присутні тут сенатори. Коли підберете козацьких старшин, спроможних очолити похід я би хотів з ними поспілкуватися. Сеньйоре Тьенольо, я вас також тоді запрошу, але на той час вже потрібні будуть гроші. Дякую панове, на все добре.

немає жодної складності. Проблема в тому як це зробити таємно! Круг порогів вже давно вирубали ліс гідний для побудови човнів. Треба заготувати десь на річці Самарі, а доставити таємно дуже складно. Сьогодні ті землі дуже заселені. А крім того на Січі по черзі відбувають сторожу козацькі полки, які очолюють поляки. По кожному підозрілому випадку, коли серед козаків починається якийсь рух, стає відомо коронному гетьману. Тож утаїти побудову човнів, тим більше таку велику кількість дуже складно.

– Богдане, чи я того не розумію! Але маємо доручення короля мусимо його виконати! Думай, як то зручніше зробити.

– А тут важко щось надумати, хіба просити Дончаків! Але то вже надто складно!

– Чекай, а чому складно? Невже сьогодні немає з ними зв'язків?

– Зв'язки є, але я їх не маю. А крім того то досить солідні кошти. Шістдесят човнів то не один і не два!

– Богдане, я ж тобі відразу повів, що гроші будуть, їх дасть венеціанець! Врешті ще є купа часу щоби заладити ту справу. Я тебе закликав тому, щоби до квітневої наради у короля, ти вже знав, як то будеш робити, і міг доповісти королю. Ну, і крім того лишається завдання вибрати достойних козаків із старшини, ти то не забув?

– Не забув, мав бесіди з близькими мені товаришами. На нараду приїду не сам, і перемови веду так щоб не дуже багато давати інформації. І короля при цьому не згадую, але коли вони будуть зі мною на нараді, то вже ти думай що вони повинні знати, а що ні.

– Добре, Богдане, то вже король потурбується, проте думаю, що коли король попросить їх тримати все в таємниці, то не посміють теревенити. Не діти, думаю розуміють чим то може закінчитися!

– Твоя правда, я либонь скоріше язик відкушу, ніж буду

ним чесати, і товариші у мене такої ж думки!

Тим і закінчили обговорення. Богдан день відпочив, та й подався до Суботова.

Як і домовлялися зі Збігневим Гурою, на початку квітня Богдан Хмельницький з товаришами прибув до Варшави. Збігнев розмістив козаків і повідомив, що король буде через два дні. То вони мають час відпочити і помилуватися Варшавою.

Зранку третього дня Збігнев завів Богдана з товаришами до прийомної палати короля. Десь через пів години зайшов король Владислав. Після привітання короля, Збігнев представив козаків відповідно до чину королю.

– Wasza mość, rekomenduję wam kozackiego seniora Czyhiryna pułku. To są osawuли jest wojskowy Iwan Barabasz i Ilyash Karaimovich. A to senior tego że pułku Bogdan jest Chmielnicki i Stefan Niestierienko.⁴⁹

Король підійшов ближче, уважно вдивляючись в обличчя козаків.

– Tak, Chmielnicki poznaję. To on był kancelista wojska zaporoskiego w składzie delegacji, którą która przyjmował po podpisaniu zobowiązania w trzydzieści siódmym roku. Tak czy nie?⁵⁰

– Tak, Wasza mość, tego zaszczytu wśród kozackiego wojska był zaszczycony ja.⁵¹

– A powiedz Bohdan, byłeś kancelistą wojska zaporoskiego, to przyjmował uczestnictwo w kozackich buntach Sulimy, Pawluka, czy

⁴⁹ - Ваша світлосте, рекомендую вам козацьку старшину Чигиринського полку. То є осавули військові Іван Барабаш та Іляш Караїмович. А то сотники цього ж полку Богдан Хмельницький і Степан Нестеренко.

⁵⁰ - Так, Хмельницького пізнаю. То він був писар Війська Запорозького у складі депутації, яку я приймав після підписання ординації у тридцять сьомому році. Чи не так?

⁵¹ - Так, Ваша світлосте, тої честі серед козацького війська був удостоєний я.

Ostranicy?⁵²

– Wasza mość, ja dożył do siwych włosów, zawsze był lojalny do królewskiego maynostatu. Po raz pierwszy przyjmował uczestnictwo w wojnie z Turkami pod Cecorą. Wtedy mnie ojciec po nauczaniu wziął do wojska. Ta tragedia Rzeczpospolitoj, była i moja, razem z hetmanem Żółkiewskim zginął mój ojciec, a utrafiłem do tureckiej niewoli.⁵³

– To tam zapoznałeś się z panem senatorem Zbigniew Gura?⁵⁴

– Wasze mość, nie tylko zapoznały się, to Bogdanowi zawdzięczam swojemu wyzdrowieniu w niewoli. A wykupił nas razem z niewoli hetman Sahajdaczny!⁵⁵

– Zrozumiale.⁵⁶

– Wasza mość, od tej pory gospodaruję. Mam od ojca chutor Subotów, i służę w Czyhirynie rejestrowym pułku. I w całej styczności kozaków był w rejestrowym wojskie. A kancelistą zaporoskiego wojska mnie przeznaczył jego mość hetman polski Stanisław Potocki!⁵⁷

– Oto teraz wszystko zrozumiale. A twoi towarzysze?⁵⁸

– Moi towarzysze też z rejestrowych kozaków.⁵⁹

⁵² - А, скажи, Богдане, ти був писарем Війська Запорозького, то приймав участь у козацьких бунтах Сулими, Павлюка, чи Острияниці?

⁵³ - Ваша світлосте, я доживши до сивого волосся, завше був лояльний до королівського майностау. Вперше приймав участь у війні з Турками під Цецорою. Тоді мене батько після навчання взяв до війська. Та трагедія Річпосполитої, була і моєю, разом з гетьманом Жолкевським загинув мій батько, а я потрапив до турецького полону.

⁵⁴ - То там ти познайомився з паном сенатором Збігневим Гурою?

⁵⁵ - Ваше світлосте, не лише познайомилися, то Богданові я завдячую своєму виздоровленню в полоні. А викупив нас разом з полону гетьман Сагайдачний!

⁵⁶ - Зрозуміло.

⁵⁷ - Ваша світлосте, з того часу я господарюю. Маю від батька хутір Суботів, і служу в Чигиринському реєстровому полку. І у всіх зіткненнях козаків був у реєстровому війську. А писарем запорозького війська мене призначив його моść гетьман польський Станіслав Потоцький!

⁵⁸ - От тепер все зрозуміло. А твої товариші?

– To dobrze. Przejdziemy do sprawy. Jak znacie, Rzeczpospolita już ponad sto lat bieduje od Tureckiego najazdu na swoje południowe ziemie. Rzadko mija rok, kiedy by tureccy hołdownicy nie niszczyli nasz południowe ziemie, i nie zabierały lud nasz w niewolę. A na początek dwudziestych lat Turecki sułtan pod pretekstem uśmierzenia znęcanie się zaporoskich kozaków na morze i miastami tureckimi, wziął cości za cel zająć ziemie Rzeczpospolitoj od morza do Kijowa i Krzemieniu. Podczas Bitwi pod Chocim, daliśmy dostojny odpór Tureckiemu wojsku sułtana. Lecz sprawę nie dokonano. Turcja przedłuża zagrażać nam. I to będzie do tego czasu jak długo nie zniszczymy całe jej miasta i twierdze na naszych ziemiach, i nie poskromimy Tatarzynów w Krymie. Mamy pragnienie odnowić z pomocą kozaków morskie dywersje przeciw Turkom, a zarazem, zebrawszy zaporoskie wojsko z polskim wojskiem dla wspólnych działań na syhodołi przeciw Turcji. Właśnie dlatego zaprosiliśmy was, żeby powierzyć wam sprawę wznowienia wojska zaporoskiego. Co możecie powiedzieć po tym pytaniu panowie kozacy?⁶⁰

Козаки уважно слухали кивали головами і переглядалися між собою в деяких місцях промови короля. Всі вони, крім

⁵⁹ - Мої товариші теж з реєстрових козаків.

⁶⁰ - То, добре. Перейдемо до справи. Як ви знаєте, Річпосполита вже понад сто років потерпає від Турецької навали на свої полуденні землі. Рідко минає рік, коли б турецькі васали не нищили наші полуденні землі, і не забирали люд наш у неволю. А на початок двадцятих років Турецький султан під приводом приборкання збиткування запорозьких козаків на морі і містами турецькими, взяв собі за мету зайняти землі Річпосполитої від моря до Києва і Кременця. Під час Хотинської війни, ми дали гідну відсіч Турецькому війську султана. Але справу не завершено. Туреччина продовжує загрожувати нам. І то буде до того часу доки не знищимо всі її міста і фортеці на наших землях, і не приборкаємо татарів у Криму. Ми маємо бажання відновити з допомогою козаків морські диверсії проти Турок, і одночасно, зібравши запорозьке військо з польським військом для спільних дій на суходолі проти Туреччини. Саме тому ми запросили вас, щоби доручити вам справу відновлення Війська Запорозького. Що можете сказати по тому питанню панове козаки?

Хмельницького були вражені мовою короля. За десять років гноблення Конецьпольським козаків і всіх земель Руських люд був наскільки застрашений, що про такі речі не вели мову навіть з найближчими друзями. І раптом самі потаємні їх думки чують від короля польського! Але треба було щось відповідати королю. Тим більше, що від Богдана Хмельницького вони чули про це, але не дуже йняли тому віри. Тож як годиться відповідав старший по чину Іван Барабаш.

– Wasza królewska mość, jeśli będzie na to wola wasza, zebrać kozaków dla morskiego pochodu to sprawa możliwa. Dla tego potrzebne pieniądze na budowę łodzi, bo, jak znacie, za nakazem hetmana Koniecpolscy całe morskie łodzi na Siczi zniszczone. Nie jest skomplikowany i wojsko jest dołowe zebrać. Przy nieobecności wojskowych wypraw kozacy zajmują się rybnymi połowami i myślistwem, pracują w pańskich majątkach i w gospodarstwach na kozackich chutorach. Za pozwoleniem starszego nad kozackim wojskiem hetmana, my to możemy zrobić.⁶¹

– Ja jestem zadowolony waszą odpowiedzią. Lecz mam z tego powodu uprzedzenie. Rozpocząć sprawę należy tymczasem w tajemnicy. Rzeczpospolita ma pokojowe ugody z Turkami, i by nie chciałem zrobionego zawczasu rozgłosu na Ruskich województwach o tej sprawie. To będzie poręczeniem tego, że oni będą entuzjastyczne znienacka i nie zdążą dobrze przygotować się do naszej wojskowej dywersji. Oto kiedy wojsko będzie majątne do działania, i zacznie morskie pochody, potrafimy już otwarcie wyposażać wojsko niby przeciw dołowym kozakom, a

⁶¹ - Ваша королівська величність, якщо буде на то воля ваша, зібрати козаків, для морського походу, то справа можлива, козаки підуть. Для того потрібні гроші на побудову човнів, бо, як ви знаєте, за наказом гетьмана Конецьпольського всі морські човни на Січі знищені. Не є складним і військо низове зібрати. За відсутності військових експедицій козаки займаються рибними ловами і мисливством, працюють у панських маєтках і в господарствах на козацьких хуторах. З дозволу старшого над козацьким військом гетьмана, ми то можемо зробити.

wyszedłszy na dół Dniepru uderzymy po Tatarzynach i Tureckich twierdzach. To teraz chciałem by znać czy w sposobności wy to zrobić, i że wam dla tego trzeba.⁶²

Говорячи король дивився на Богдана Хмельницького, ніби запрошуючи його до відповіді. Богдан, як і інші козаки то зрозумів, і став трохи наперед козаків відповів.

– Wasza mość, schować taką dużą sprawę będzie bardzo trudno. Ktoś z rejestrowych kozaków, ta i Polaków, których w kozackim wojskie teraz dużo, doniesie starszym i tak dojdzie do Potockogo. By chcieliśmy w takim wypadku mieć królewski glejt o tym że my to czynimy z waszego wskazanie. I jeszcze jedno, zebrać kozackie wojsko było by wygodniej, gdyby mogliśmy zwiększyć jego rejestr do dwanaście tysięcy nam odnowiły prawo wybierać starsze wśród się. Dobrzeznacie że wojsko Zaporoskie lepiej wprawiało się podprzewodnictwem Ruskich hetmanów, powiedzmy Чагайдачного. Nasz lud ma właściwości, o których polskiewojskowe znają goreje, a to wpływa na wojsko. Oto zdaje się to główne, że chciał powiedzieć.⁶³

⁶² - Я задоволений вашою відповіддю. Але маю з цього приводу засторогу. Розпочати справу треба поки що в таємниці. Річпосполита має мирні угоди з Турками, і я би не хотів завчасного розголошу на Руських воеводствах про ту справу. То буде запорукою того, що вони будуть захоплені зненацька і не встигнуть добре підготуватися до нашої військової диверсії. От коли військо буде спроможне до дії, і почне морські походи, ми зможемо вже відкрито споряджати військо ніби проти низових козаків, а вийшовши на низ Дніпра вдаримо по Татарах і Турецьких фортецях. То я тепер хотів би знати чи в спроможі ви то зробити, і що вам для цього потрібно.

⁶³ - Ваша світлість, втаїти таку велику справу буде дуже складно. Хтось із реєстрових козаків, та і поляків, яких у козацькому війську тепер багато, донесе старшим і так дійде до Потоцького. Ми би хотіли у випадку непорозуміння мати королівську охоронну грамоту про те що ми то робимо з вашого веління. І ще одне, зібрати козацьке військо було би зручніше, якби ми могли збільшити його реєстр до дванадцяти тисяч і нам відновили право вибирати старших серед себе. Ви добре знаєте що Військо Запорозьке краще вправлялося під проводом

Хмельницький закінчив відповідь королю чемно вклонився і став на своє місце. Король помовчав обмірковуючи сказане, потім відповів.

– Dobrze znam którym było wojsko pod przewodnictwem Sahajdacznego, czy dziś jest taki przywódca wśród kozackiego seniora, kto by mógł powtórzyć wyczyny Sahajdacznego? Gdyby taki znalazł się, to kozacki rejestr można było by śmiało zwiększyć i do dwadzieścia tysięcy! Lecz przywódcy przejawiają się w sprawie, więc zobaczymy, rozpoczynając, czy znajdzie się dostojny jej stanąć na czele. Dziękuję panom kozakom, i jeszcze raz przypominam o konieczności do czas trzymać nasze spotkanie w tajemnicy. Królewskie listy otrzyma Chmielnicki, on jak co było kancelista lepiej potrafi dać im radę. A kto będzie starszy czas pokaże!⁶⁴

Король дав зрозуміти що аудієнцію закінчено, і на низький поклон козаків схилив голову у відповідь. По закінченню наради, король, відпустивши козаків, звелів Збігневу лишитися.

– Widzę masz do mnie pytanie. Nie mogłem powiedzieć wszystko kozakom, a ty mój powiernik musi znać doskonale mój plan. Tylko ty i nikt inny. Zrozumiało pierwsze pytanie, jak to zachować w tajemnicy. To skomplikowano, a raczej i nie być może. Jednak, przed jakiś czas, na ile to będzie być może, tak musi być. Kiedy już nasze plany będą rozewarło się,

Руських гетьманів, скажімо Сагайдачного. У нашого люду є особливості, про які польські військові знають гірше, а то впливає на військо. От здається то головне, що хотів сказати.

⁶⁴ - Я добре знаю яким було військо під проводом Сагайдачного, чи сьогодні є такий вождь серед козацької старшини, хто би міг повторити звичаї Сагайдачного? Якби такий знайшовся, то козацький реєстр можна було б сміливо збільшити і до двадцяти тисяч! Але вожді проявляються справою, тож побачимо, розпочавши, чи знайдеться гідний її очолити. Дякую, панове, козаки, і ще раз нагадую про необхідність до часу тримати нашу зустріч в таємниці. Королівські грамоти одержить Хмельницький, він як бувший писар краще зможе дати їм раду. А хто буде старшим час покаже!

główne nasze zadanie odgradzać się od ich. Musimy trzymać się tego, że działania kozaków nie mają jakiegoś związku z królem. Tylko Chmielnicki i ty będziecie wiedzieć o tym. A, tymczasem, zbiorę wojsko niby na zaspokojenie kozaków. Potem zjednoczymy wojska do kupy i przywrócimy ich przeciw Turcji, a na morze razem z kozackimi łodziami będziemy mieć jeszcze pomoc od floty Wenecji. To dawaj policzymy nasze siły. Na morze będziemy mieć trzy tysiące kozaków. I rejestrowych konnego i pieszego ich wojska będą dwanaście tysięcy. A do tego z dołowych jeszcze piętnaście tysięcy. Ja żeby podolać piętnaścietysięczne wojsko kozaków, muszę zebrać dwadzieścia tysięcy polskiego wojska. Razem będziemy mieć zjednoczone wojsko z ponad pięćdziesiąt tysięcy osób. Na moje wojsko sejm pieniądze przyzna. A kiedy pójdziemy na Turek to będziemy mieć pieniądze i dla kozaków. To takie poprzednie plany. A już po tym jak będą składać się okoliczności, będziemy wprowadzać przemiany do naszych planów. Powiedzmy, zaprosimy Dony kozaków, Niemców. Pamiętam, że hetman Żółkiewski, kiedy proponował na sejmie oczyścić brzegu Czarnego morza do ujścia Dunaju to prosił pieniądze na stutysięczne wojsko. A oto kiedy już wygonimy Turków z południowych terytoriów, przyjdzie czas wspomnieć i biskupa Josypa Wereszczyńskiego. Nasadzimy tam ruskie miasta i wsi, zbudujemy twierdze. Lecz to dalekie marzenia. Na tym ukończymy, i będziemy uważać, że odliczanie czasu poszło!⁶⁵

⁶⁵ - Бачу, маєш до мене питання. Я не міг сказати все козакам, а ти мій повірений повинен знати досконально мій план. Лише ти і ніхто інший. Зрозуміло головне питання, як то зберегти в таємниці. Це складно, а скоріше і не можливо. Проте, до якогось часу, на скільки це буде можливо, так повинно бути. Коли вже наші плани буде розкрито, головне наше завдання буде відмежуватися від них. Ми повинні триматися того, що дії козаків не мають якогось зв'язку з королем. Лише Хмельницький і ти будете знати про це. А я, тим часом, зберу військо ніби на заспокоєння козаків. Потім об'єднаємо війська до купи і повернемо їх проти Туреччини, а на морі разом з козацькими човнами будемо мати ще допомогу від флоту Венеції. То давай порахуємо наші сили. На морі будемо мати три тисячі козаків. І реєстрових кінного і пішого їх війська буде дванадцять тисяч. А до цього з низових ще п'ятнадцять тисяч. Я щоб подолати п'ятнадцятитисячне військо

Глухий поголос про збурення Хмельницьким козаків і заклики готуватися до походу на море, як то він і передбачав, пішов по Черкащині. Вказували, саме на Хмельницького, тому що і Барабаш і інші члени депутації до короля, не спішилися починати розмови про це з козаками. Як то часто властиво людині, вони чекали хто почне першим розмови з козаками, і як на то вони подивляться. А ще, кожного переймав страх за будучність. І Барабаш, і Ляш Каримович, і Нестеренко, мали достойне положення в реєстровому Чигиринському полку. Зрозуміло, вони теж мали утиски з боку польської адміністрації, але то були байки в порівнянні з тим, що би вони мали за бунт козаків, і вони не були впевнені, чи допоможе в випадку чого їм король з Варшави. Де Варшава і де Чигирин?

Не можна сказати, що Хмельницький не переймався цією небезпекою. Але хтось мав починати діяти. А так як він завдяки знайомству з Гурою, радником короля, був ініціатором справи, то і перше слово мало бути за ним. У нього, правду сказати, ще була і надія на Збігнева, що той у крайньому випадку, надасть допомогу. Богдан знав, що побратим його в біді не лишить. Тому він взявся до виконання доручення короля. І почав по

козаків, я повинен зібрати двадцять тисяч польського війська. Разом будемо мати об'єднане військо з понад п'ятдесят тисяч чоловік. На моє військо сейм гроші виділить. А коли підемо на Турок то будемо мати гроші і для козаків. То такі попередні плани. А вже по тому як будуть складатися обставини, будемо вносити зміни до наших планів. Скажімо, запросимо Донських козаків, німців. Я пам'ятаю, що гетьман Жолкевський, коли пропонував на сеймі очистити берега Чорного моря до гирла Дунаю то просив гроші на стотисячне військо. А от коли вже вигонимо Турків з полуденних територій, прийде час згадати і єпископа Йосипа Верещинського. Насадимо там руські міста і села, побудуємо фортеці. Але то далекі мрії. На тому закінчимо, і будемо вважати, що відлік часу пішов!

одному перемови з козаками. Але на нього покладалося і ще одне досить складне завдання. Правда скоріше надскладне. Складно було взагалі непомітно збудувати і переправити на пороги шістдесят човнів, але щоб зробити то вже влітку цього року, то було зовсім не реально. Вже не кажучи про то, щоб вони не пізніше осені розпочали диверсії на морі проти Турецького флоту.

Можна було б, і, напевне, треба було відмовлятися, але гроші на це вже отримані. Безсонні ночі не давали думок відносно вирішення цього питання. Змучивши себе, і не знайшовши рішення, Богдан подався до Максима Лободи, щоб спільно знайти рішення. Вислухавши Хмельницького, Максим надовго задумався.

– Богдане, вихід є. Але те що можна зробити, з одного боку ніби буде виконанням взятих обов'язків перед послами, і перед Венецією, а з другого, то буде скоріше обманом. Ви коли вели переговори, повинні були з термінами виконання визначитися розумно. Краще гірше виглядати у очах короля та іноземців, ніж тепер не виконати взяті зобов'язання.

– Максиме, справа в тому, що король мене про термін виконання не запитав. Отримавши нашу згоду на виконання він дав слово послам. І лише після цього ми довідалися коли то треба виконати.

– Богдане, ти зразу розпочав з проблем, але скажи ці проблеми мають якесь відношення до наших планів на відновлення козацьких вольностей і Війська Запорозького?

– Саме безпосереднє, але давай я тобі потім все докладно розповім, а перше вирішимо питання з човнами.

– Богдане, ти говорив, що гроші на будівництво човнів і спорядження морського походу ти отримав. То так?

– Так, Максиме!

– В такому випадку ми вирішимо проблему, і трохи здешевимо морський похід. Ти вірно визначив, що на Дніпрі ту

справу вирішити не можливо. А коли неможливо на Дніпрі, то можливо на Дону! Чи ж ми не маємо братів, донських козаків?! Я ж там по смерті батька Сагайдака не один рік разом з ними Туркам спати не давав!

– Чекай, Максиме, коли це було, ти хоч інколи згадуєш скільки маєш років!

– Та не згадаєш тут, коли дівок вже заміж пора видавати! Я дійсно вже понад п'ятнадцять років як шаблю на стіну повісив. Але на Дону буваю. Останнім разом то було три роки тому. Ти не знав козаків нашого куреню і нашого курінного отамана Олексу Гаркушу. Коли я в кінці двадцятих повернувся до Києва, більшість козаків нашого куреню, хто лишився живим, не мали бажання повертатися, і продовжили морські війни з Турками. Не було року, щоб хтось із козаків не навідувався до Києва чи Терехтемиріві помолитися в монастирі та привезти гроші на їх підтримку. Та й братство підтримують коштами. Зрозуміло, заходять і до мене. Так я отримав звістку, що захворів Платон Куліш і поїхав на Дон, мав надію чимось допомогти, чи забрати додому. Але потрапив лише на похорони. От саме тоді я й зустрічався з Гаркушею і козаками його сотні, що лишилася від полку. За три роки вістки про його смерть не отримував, то будемо сподіватися що живий і нам допоможе.

– Максиме, дякую тобі, але я ще не зрозумів як ми будемо виходити з положення.

– Наші козаки разом з братами, донськими козаками, при нашій допомозі грошима проведуть підготовку до морського походу, а за тим і необхідну для Венеції диверсію. До речі, ці козаки з Дону можуть стати основою тої флотилії яку має бажання створити король.

– Максиме, а я бачу що зайняття наукою не вичавило з тебе козака, а тільки загостило розум! Ти навіть не уявляєш яка велика допомога при початках для нашої справи!

– Богдане, трохи охолонь і не радій завчасно, справу ще

треба зробити. Проте, згоден з тобою, що то буде добрий початок, але тепер розповідай. Початок чого?

Слухаючи Богдана, Максим почав також запалюватися, очі йому загорілися, і під час розповіді він весь час перебивав Богдана запитаннями. По закінченню розповіді про зустріч з королем, Максим заспокоївся, було помітно, що він вже щось планує і навіть бачить себе в майбутній відбудові Запорозького війська. Коли Богдан закінчив розповідь, він трохи помовчав, а потім вже з великою задумою почав говорити.

– То, Богдане для нас всіх велика радість. Хоч маю визнати вона років на десять запізнилася. Але що зробиш, людина планує, а Бог виправляє. За цей час ми багато втратили, а особливо боляче від того, що втратили таких визначних легенів насаджених на палі! Чому такі мудрі плани не прийшли до голови короля раніше!

– Максиме, ми з тобою не діти і повинні тверезо дивитися на можливості короля. З одного боку потреби держави, і він як її патріот в першу чергу піклується про їх убезпечення, а не про козаків чи руський люд. Ми для нього лише засіб, і він би безперечно його використав. Але з другого боку польські магнати, вони теж патріоти і теж піклуються про благополуччя держави, і багато чим готові поступитися за ради вітчизни. Але не всім. От ти бачив мої землі мої стада і комори зі збіжжям.

– Що сказати, заможний ти козак, міцний господар!

– Ти правий, Максиме, сам тішуся що в цей час зумів підготувати для дітей якісь статки. Правду сказати не на голому місті, початки заложив батько, я лише продовжив. Так от, оці мої багатства, то лише дрібка того що мають польські магнати на руських воєводствах! І уяви собі, король пройнявшись ідеями Верещинського, заради вітчизни попросить лишити їх козакам, для створення козацької автономії, а магнати згодяться віддати свої неозорі поля з пахолками-козаками! самі ж задовольняться у себе на Мазовщині чи Підляшші своїми маєтками, що

отримали від батьків у спадок, і які по розмірах не будуть перевищувати мої. І це при тому, що наші землі в десять разів родючіші! Розумію, ти би так поступив, вони ні! Щоби то у польської шляхти забрати треба її знищити. Але зрозуміло, що король на таке не піде. Він не розпочне війну з власною шляхтою, хоч і розуміє, що то на користь державі.

– Богдане, я тебе слухаю і не можу пізнати, скільки знаю, завжди веселий задоволений життям, і, здається не маєш жодних проблем. І певне ніколи не мав і не має ворогів! То ж і не переймаєшся долею свого народу. А тепер бачу ти сам, як і я сушиш голову народними болями.

– Ворогів дійсно не маю, друзів маю багато, і серед польської адміністрації, і серед військових. Полковники, хорунжі, осавули і всі з поляків. Деколи розумні то з ними легко, але частіше така нездаль! І чим дурніша тим пихатіша, а ти наче й не дурний, а маєш вгоджати, спину гнути! Навчишся тут догідливим бути!

Вони трохи помовчали. Максим вперше бачив зовсім іншого Богдана. До цієї розмови він навіть не підозрював, що за спокійним завжди усміхненим Богданом криється зовсім інший чоловік. « Цей може повести за собою якщо захоче!» Подумалося йому. Та його думки перебив Богдан.

– Ну, то що, Максиме, давай детально обміркуємо наші дії і до справи!

Десь за тиждень вони були готові до подорожі на Дон. Доки Богдан готував невеликий загін козаків, що брав з собою за охорону, Максим мотнувся до козацького монастиря в Терехтемирові і напивав там декілька козаків, що воювали на Дону, а тепер були там на сповіді. Вони добре знали як краще проїхати Диким полем, тож домовилися їхати разом. Подорож пройшла без пригод, і вже за якийсь час вони сиділи в курені полковника Гаркуші і розповідали про зміни, які готує король в Речі Посполитій. Гаркуша попри свій вік і безліч поранень, які

ніколи не рахував, виглядав молодо, хоч і скаржився на свій статечний вік і старечі болячки.

Так сталося, що після загибелі Дорошенка в Криму, він, як один з кандидатів на кошового отамана не був обраний козацьким майданом за отамана, викричали Марка Жмайла. То він і подався до Дончаків, які на той час вели війну з Турецьким Азовом. За ним пішов майже весь його курінь.

— Отак я прийшовши допомогти братам-дончакам і лишився тут доживати свій вік. Був би молодшим, погнав би з вами на батьківщину, лишень зупинитися немає де, поляки навіть пороги заселили. Куди там!

— Батьку, та може ж все ще зміниться і знову запануємо за порогами! Король має такі плани, Богдан сам чув!

— Гай-гай, Максиме! Маю купу років, що і рахувати страшно, але не чув і не бачив, щоби король хотів допомогти козаку! Владислав не кращий інших, хіба хитріший. Ми ж його двічі від ганьби, а може й смерті врятували, а чим він козакам віддячив? Це не при Сігізмунду цвіт козацького війська насадили на палі, і виставили на ганьбу по шляхах землі руської. Чи ми коли чекали такої від нього дяки? Добре що батько Сагайдачний не дожив до тої ганьби і трагедії!

На очах у курінного з'явилися сльози, яких він навіть не помічав. У Максима теж стисло горло. І він ледь стримував сльози. Він пригадав ті часи тріумфу гетьмана Конецьпольського. Потім згадав гетьмана Жолкевського.

Скільки ж ненависті вони мали до козаків! А скільки біди і горя зробили вони руському народу, а козаки польському! Чи настане колись порозуміння і примирення?!

— Але що там, живим жити. Як буде з планами короля будемо бачити, а от витратити гроші на добру справу, то ми зможемо! Чекайте звістки про морську авантюру запорозьких козаків, і король про то почує! А коли стане час будувати козацькі човни, дасть бог і на Самарі побудуємо.

З тим Богдан з Максимом і повернулися додому. По дорозі їм трапився татарський сторожовий загін. Козаки взяли його в шаблі. Кого посікли, а хто відпросився взяли в ясир. Приїхавши в Суботів Хмельницький одного татарина лишив на випадок можливого обміну вдома, а двох повіз до Краківського пана, гетьмана Потоцького. Як дарунок. Одночасно заїхав до Збігнева, розповів як вони виконали волю короля і повернувся в Суботів.

Настрій мав добрий, попри складність справи яку їм наказав король, вони зуміли її досить зручно виконати. Тепер мав час відпочити дома в сім'ї.

Але дома на нього чекав такий бурхливий потік подій, на який він не міг сподіватися і в самому страшному сні. При в'їзді до двору йому першим трапився конюшинний Іван Славковський. Він завжди привітно і з радістю зустрічав господаря, але цього разу був якийсь смутний. То Богдан помітив відразу, і подумав про свого вороного, з яким був на Дону і при поїздки в Краків він його лишив, бо той почав припадати на передню праву ногу.

– Іване, щось ти не в собі щось трапилось?

– Та трапилося, пане Богдане!

– Та кажи вже не тягни, що з ногою вороного?

– З ногою все добре, але то тепер не має значення, найжджали збирачі податей зі старостату і забрали Вороного за по воловне! Сам підстароста Чаплинський з ними був!

Кров ударила Богдану в голову. З того часу як молодший Конецьпольський, призначений старостою в Чигирин, привіз сюди на підстаросту голого і босого гонорового шляхтича Чаплинського, у Богдана почалися з ним різні зачіпки. Отримавши посаду він з таким шалом взявся до накопичення багатства, ніби поставив за мету за рік-два вийти у рівень вищих магнатів Річпосполитої. Побори які він правив з козаків і інших міщан, весь час збільшувалися. За кожний невчасний платіж

треба було платити штрафи.

Люди ремствували, але боялися на нього поскаржитись, бо той мав повну підтримку старости. Богдана він попервах не чіпав, хтось йому повідомив про покровительство Богдана гетьманом Потоцьким. Але його до люті переймала та Богданова незалежність. Особливо то проявилось коли Чаплинський відкрив у Черкасах шинок, котрий не міг конкурувати з шинком який Хмельницький відкрив раніше і люди його вподобали. Тож Чаплинський і використовував кожну можливість зачепити і принизити Богдана. Той дуже не переймався до цього, бо то були зачіпки як комарині жала, на більше Чаплинський був не здатний.

Але забрати коня, з яким він ходив на татарів і не питаючи господаря, то навіть для тогочасної польської адміністрації було занадто. Чаплинський повинен був погодити з господарем, яким чином той буде платити податок, і лише у того, хто не платив вчасно, могли забрати податок силою. Розлючений таким самоуправством Чаплинського Богдан не заходячи до хати помчав до старостату. У дворі старостату як завжди було доволі людей. Когось закликали, хтось сам приїздив з проханнями чи скаргами. До Чаплинського так не було. Звичайно люди приїздили вирішували свої питання отримували відповіді та їхали додому. Але Чаплинський скоріш за все мав так затим когось ганити, когось жалувати отримавши хабара, то було його любима забавка. Він виходив на ганок, ласкаво посміхаючись дивився на юрбу прохачів, і вибравши жертву закликав до себе. Хмельницький не зупиняючись, зайшов до будинку старостату. Чаплинський ніби давно чекав на його прихід глузливо подивився на Хмельницького.

– Що то пан сотник так захекався, ніби пішком гнався з самого Суботова? Вийди відсапайся, я тебе потім закличу!

Та зневага з якою говорив Чаплинський, і звертання на «ти», могла б насторожити Хмельницького, але він зовсім

втратив голову від такого поводження з ним, вхопився за поруччя шаблі. Але в цей час відкрилися бічні двері і звідти вискочили два охоронці з шаблями в руках і стали перед Хмельницьким. Чаплинський піднявся з-за столу і з відкритою ненавистю мовив.

– Я думав брешуть люди, що Хмельницький бунтує козаків, а він бач вже в старостаті за шаблю хапається. Чекай, пане сотнику, думаю скоро і без шаблі лишишся, і без голови. Викиньте його на вулицю!

Охоронці намірилися до виконання, але побачивши погляд Хмельницького, який не віщував нічого доброго, зупинилися. Богдан почувши про що говорить Чаплинський опанував себе.

– Я сам вийду, а час покаже хто буде на вулиці.

Він стрімко, як і зайшов, вийшов на двір не дивлячись на людей більшість з яких його добре знали, і почувши голосну сварку його з Чаплинським із співчуттям провели Хмельницького поглядом. Проїхавши декілька хвилин, Богдан стишив коня. Треба було зібратися з думками. Розмова з Чаплинським показала, що до нього дійшли поголоски розмов Богдана з козаками про підготовку до морського походу. То дуже зле. Єдине що дає якусь надію, то упевненість що письмового доносу не має. Якби був, то його би вже закрили, і можливо повезли до Варшави. Але чекати нічого, треба приймати рішення. І знову ж таки, рішення повинні бути виваженими. Може таке бути, що Чаплинський не маючи жодних підстав, то сказав щоб налякати. А він почне нервувати і тим наведе підозри? Хмельницький почав пригадувати з ким після перебування у короля, він мав декілька розмов, але звідти не міг піти поголос. По-перше то були близькі друзі, по-друге він навіть не посвятив їх у суть справи. Вів такі немов і не конкретні розмови про життя, згадував битву під Цецорою, і так, немов без підтексту, говорив про козацькі вольності, про які

тепер стали забувати, про участь у війнах де можна було і збагатитися, особливо в морських походах проти Турок. Здається, тільки такі вів розмови і то не часто. Правда, і часу особливо не було. Проте щось сталося, коли Чаплинський, з якогось дива став такий сміливий? Ні, він і до того Хмельницького не боявся, але тримався від нього на відстані, не криючи свою неприязнь. Але випадок з конем і сьогоднішня з ним розмова, поставила їх відносини вже зовсім в іншу площину, і вимагає від Богдана дії. Якщо змовчати сяде на шию. Треба приймати виклик, і тут треба діяти поки ще в законний спосіб. А це означає одне, завести скаргу до гетьмана Потоцького. Світитися зв'язками з королем в такий час нерозумно. Прийнявши рішення Богдан зовсім заспокоївся.

Декілька днів відпочивши, він знову поїхав до Кракова з написаною на Чаплинського скаргою. Потоцький здивовано зустрів Хмельницького, але прочитавши скаргу спохмурнів.

– То вже не перша скарга на дії Чаплинського, він переходить всякі допустимі межі. Не розумію за які заслуги його тримає молодий Конецьпольський! Пане, Хмельницький, я дам дію вашій скарзі!

То все що почув Хмельницький від гетьмана Потоцького. Богдан ще заїхав і до Збігнева Гури, щоб розповісти йому детально про все що сталося, але той був у Варшаві, і Хмельницький вирішив що розповідь про все іншим разом. Тим більше, що розмова з гетьманом Потоцьким його трохи заспокоїла. Вважаючи на події, що сталися за цей час він все таки вирішив стриматися у виконанні королівського доручення. Хоч після його скарги Потоцькому, Чаплинський на деякий час присмирнів і між ними встановився «військовий нейтралітет», Богдан розумів, що то не надовго і Чаплинський йому не подарує свого приниження. Він скоріш за все буде чекати моменту і збирати факти, щоб добити Хмельницького. А тому він для більшої конспірації перестав до часу вести розмови з

козаками про морські походи, тим більше, що їхня з Максимом авантюра мала успіх. Олексій Гаркуша блискуче виконав їх прохання по організації морського походу. Про це йому розповів Збігнев Гура, який в кінці літа проїздом до Києва заскочив до нього. При цьому він сказав про хворобу короля, і в зв'язку з тим Богдан повинен чекати доки Збігнев сам повідомить йому про дальші дії в виконанні планів короля Владислава.

Тим часом життя Богдана, після подій пов'язаних з приїздом Василя Хлистова і зустрічі у короля, знову пішло своїм ладом. То клопоти по господарці, то знов похід на татар, які вийшли на промисел. Проте, його не полишало відчуття постійної тривоги, яке Хмельницький пов'язував з нарадою у короля. Але біда знову прийшла від Чаплинського. Так як Ганна постійно хворіла, то її обов'язки потроху переходили до виконання Гелені. Вона не пам'ятала як і коли потрапила в родину Хмельницьких. Але виховувалася зі старшими доньками і синами Богдана і Ганни, і ніколи не відчувала себе чужою в родині. А коли старші доньки повиходили заміж, стала головною помічницею Ганни і по хатній роботі, і у вихованні менших братів та сестер і контролю за торгівлею в шинках. Одного дня коли вона зібралася до Чигирина, з нею попросився і малий Іванко. Гелена часто брала його з собою, взяла і того разу.

Впоравшись з роботою, вона з малим ходила по Чигиринському ринку вибираючи домашнім подарунки. В цей час її помітив Чаплинський, який уже на підпитку походжав в супроводі своєї челяді по ринку і зачіпав торговий люд і молодих жінок. На біду він побачив Гелену, яка своєю поставою і шляхетною вродою вирізнялася серед люду що снував по ринку. Зрозуміло, Чаплинський не міг пройти щоб не перепинити їй дорогу.

– Чому це в моєму старостаті, походжають такі панянки, а

я навіть не маю приємності бути з ними знайомим! І чому така вродлива кобіта походить без охорони, то треба конче виправити! Я особисто беру на себе охорону панянки від різних батярів!

Говорячи це він схопив Гелену за руку і потяг до себе. Гелена пручалася намагаючись вивільнити свою руку, але добре знаючи вдачу Чаплінського намагалася перевести розмову в жарт.

– Дякую пана Чаплінського за ласку, але я маю охорону!

– То приємно що пані мене знає, але бачу що говорить мені не правду! Я не бачу поряд з нею охорони!

Під час розмови Гелени з Чаплінським, Іванко сердито дивився на Чаплінського. Хоч йому було лише чотири роки, він у своєму святковому козацькому одязі виглядав на дорослого козака лише маленького. По останніх словах Чаплінського, він вхопив Гелену за другу руку.

– Я її охорона!

– Ти, ба який грізний козарлюга! А ти, знаєш хто я!

– Знаю ти Чаплінський, злодій який украв у батька коня! А мій батько чигиринський сотник Хмельницький, він тебе впіймає дасть канчуків і забере коня!

Здається, що візьмеш з малої дитини, ну посміялися та й розійшлися. Але то не був би Чаплінський. Він і тверезий був дурним, а на підпитку взагалі розуму не мав, особливо коли хтось міг собі дозволити слово сказати поперек. І для нього не стало перепоною, що перед ним мала дитина, а особливо коли почув прізвище Хмельницький.

– Кажеш батько канчуків мені дасть? Хочу бачити як то він насмілиться! А от ти, вже тепер одержиш! Агов, хлопці, ану провчіть цього байстрюка, коли батько не навчив пошани до старших!

Челядники схопили дитину, а так як теж були п'яні, а дитина пручалася, почали бити на повну руку. Гелена кинулася

відбирати Іванка, та що могла вдіяти молода дівчина перед п'яними звірами. Один з челядників так відштовхнув її, що вона відлетіла, і не втримавшись на ногах впала на землю. Людей, що були навкруг заціпило від жаху. Потім заволала одна жінка і всі немов прокинулися. Народ чимдуж побіг на челядників. Жінки з усіх сторін вчепилися їм за руки, і почали виривати дитину. Чаплінський побачив, що до них на жіночий гвалт почав збігатися люд з усього ринку, гукнув на челядь, і швидким кроком додався з ринку. Гелена вхопила закривавленого Іванка на руки і побігла до їхнього шинку, де була фіра. На зустріч їй вибігла шинкарка і робітники шинку. Аж в приміщенні вони побачили, що дитина без свідомості і ледь дихає. Шинкарка сказала одному робітнику, щоб той розвертав фіру, треба хутко везти Іванка до фельдшера. Фельдшер роздягнув дитину і жахнувся, дитяча спинка була суцільною раною. Він почав змащувати рани мазями на цілющих травах, щоб зупинити кров. Потім, влив у вуста якогось напою, проте дитина не приходила до свідомості.

– Боюся, що дитині скоріш батюшка потрібен а не фельдшер! Я дам вам ліки і мазі будете поїти і змащувати рани, але мені здається вони все повідбивали дитині в середині. Фельдшер відвернувся і витер сльози на очах.

Богдан був в той час в Києві у справах. Їдучи додому, вже в Чигирині довідався про то, що сталося. Він прилетів до Суботова і застав вдома справжній лазарет, в одній кімнаті лежав без тям Іванко, а в другій Ганна. Вона і до цього весь час хворувала, а коли побачила, як Гелена вносила до хати непритомного Іванка, страшно закричала, і втративши свідомість, впала посеред хати. Її віднесли на ліжко. До пам'яті вона прийшла лише на другий день, але не могла говорити, лише дивилася відкритими очима кудись за вікно, і з її очей, безперестанку, текли сльози. Біля Іванка, не відходячи знаходилася Гелена, вона час від часу поїла непритомну дитину

ліками і міняла йому на спині змочені в ліках бинти. А від матері не відходили доньки, які почувши про те, що сталося, приїхали до Суботова. Богдан вбіг до кімнати де лежав Іванко спиною до гори, обкладений подушками. Побачивши дитину в такому стані, він став біля ліжка на коліна і почав гладити Іванка по голові, примовляючи:

– Синку, як же то трапилося, чому ти дома не сидів. Синку поглянь на тата, я тобі гостинчика з Києва привіз!

Дитина вперше за декілька днів прийшла до тяти. Іванко ворухнувся відкрив очі, подивився на батька, потім знову закрив і ледь чутно прошепотів.

– Тату то ми ж по справах, а там той злодій наскочив... Тато мені так болить...

Сказавши то, він знову втратив свідомість і більше до тяти не приходив.

Богдан витираючи сльози, зайшов до кімнати дружини, підійшов до ліжка. нахилився поцілував її і запитав.

– Ганнусю, кохана, ну як ти?!

Та ніби й не побачила і не почувла Богдана. А з очей не перестаючи текли сльози.

Богдан вийшов з хати, мовчки скочив на коня і помчав до Чигирини. За ним слідом ледь встигали, старший син Тиміш і декілька козаків. Тим часом, зять Чаплинського, Коморовський зайшов до нього в старостат і повідомив, що з Києва приїхав Хмельницький. Тут він почув про дитину, і подався до Суботова. Треба чекати на його скоре повернення. Звістка налякала Чаплинського, але він гонорував.

– А що мені Хмельницький, най приїде, може теж канчуків отримає.

Коморовський зачав його вмовляти десь поїхати від гріха, дати канчуків Хмельницькому, тому зарозумілому хлопу ще встигнемо. Вони вийшли на ганок, вирішуючи де податися та влаштувати гульбище, і в цей час до старостату підлетів

Хмельницький з Тимошем і козаками. Хмельницький скочив з коня, вихопив шаблю і кинувся до Чаплинського. Той побачивши Богдана дістав такий переляк, що не міг поворухнутися з місця. Як би не Коморовський, що вихопивши шаблю і кинувся на зустріч Хмельницькому, то голова Чаплинського вже би купалася в пилюці біля ганку. Задзвеніли шаблі. Хмельницький був значно старшим за Коморовського, але далеко ще не втратив силу, а скажена лють її подвоювала. Він з такою силою наносив удари, що здавалося ще мить і він розрубає і шаблю і самого Коморовського, хоч той з переляку захищався досить вдало. Аж ось шабля Хмельницького ледь зачепивши вістря шаблі Коморовського, і плазом ковзнула по його плечу. Той, уникаючи удару, відсахнувся і з криком впав. То на мить зупинило Хмельницького, і козаки його сотні, що були з ним по двох вчепилися йому за обидві руки. Але він і сам вже не пручався. Козаки легенько руку з шаблею направили в піхви, і потихеньку стали відтісняти Богдана до його коня. Потім допомогли йому сісти в сідло і разом поїхали від старостату.

За мить на площі лишилися сидіти, під стіною Чаплинський затуливши голову руками, і в пилюці Коморовський, розглядаючи розрубаний навіпіл плечовий захист, і дивуючись як він лишився живим. Вже зовсім оговтавшись під вечір зміцнивши свою хоробрість добрячою кількістю горілки, вони наввипередки похвалялися, що Хмельницькому лишилося жити не довго, вони його заб'ють щоб то не було.

А Богдан з козаками під'їхав до свого шинку, зайшов і мовчки сів за стіл. Шинкарка також мовчки, налила йому горілки він випив. Трохи посидів випив ще. Потім повернувся до Тимоша, який сидів поруч.

– Як же так може бути, синку ? Я сотник війська короля Польщі, не можу захистити власну дитину у себе вдома?! Як після цього жити?

Іванко помер під ранок не приходячи до тями. Весь Суботів почав готуватися до страшних похорон малої безгрішної дитини, яку всі любили за його ласкавість, і не дитячу розсудливість. Дорослі любили влаштовувати собі такі розваги з ним. Коли він приїздив з Чигирина, починали розпитувати, як там справи в місті, і він, по дорослому розсудливо, розповідав що там коїться в Чигирині. Що робиться мудро і хто не відає що творить. Тож люди не могли зрозуміти як можна було забити таке ангелятко. Єдина Ганна не приймала участі в тому горі, Бог немов зглянувся на те материнське горе, дав їй полегшення, втрату розуміння того, що сталося. Лише час від часу, сльози починали текти із її очей потім вона їх закривала, а відкривши знову плакала.

Коли всі повернулися з цвинтарю після похорон Іванка, старша донька яка лишалася з мамою, повідомила, що вона теж померла. Маленький синочок забрав маму за собою, говорили, хрестячись, люди. Богдан водночас осиротів двічі.

Після похорон Ганни, він майже два тижні не виходив на люди. Його мучив страшний біль в правій скроні, від якого він майже втрачав свідомість. Єдине що допомагало, то декілька келихів горілки, від яких він тимчасово впадав у якусь напівдрімоту. Але проходило небагато часу і біль знову з'являлася. Взагалі Богдан не був схильним до спиртного. При хорошому настрої, і хорошій компанії міг собі дозволити лишку, але розуму ніколи не втрачав. Коли не було підстав, міг місяць не торкатися до чарки. Сам ніколи не вважав, що горілка може допомогти забутись, і це був перший випадок у його житті, щоб горілка йому допомагала. Але, і такого страшного горя він ще не мав. Зовсім маленькими немовлятами, у них з Ганною помирили дві доньки, але час був такий що то не було щось надзвичайне. Та й самі вони ще молодими були з Ганною, то вдвох горе

переносилося легше...

Вивів його з того стану приїзд посланця від полковника Чигиринського полку Кричевського. Той терміново закликав його до себе. Першою кого він зустрів, вийшовши із своєї кімнати, була Гелена. Вона за час хвороби Ганни виконувала обов'язки господині і хатню роботу і обходила меншого Юрка, та старшого Тимофія прала, готувала їжу. То так і продовжувала, хіба, після смерті Ганни роботи значно добавилося, але вона давала собі раду. Побачивши Богдана Гелена вжахнулася, то вперше він так виглядав, обличчя почорніло, загострилося заросло щетиною, яка вже починала сивіти. Богдан борода не носив і завжди був охайно вибритий. Гелена зробила над собою зусилля щоб не показати Богдану жаль який він викликав своїм виглядом.

– Пане Богдане, я наказала підготувати баню. Приведіть себе в порядок, бо ж знаєте пан полковник не любить захаяних вояків!

Богдан мовчки пішов до бані, довго там відмивався вибрався, і коли вийшов уже був подібний до свого повсякденного виду, лише нові зморшки на чолі, і чорні кола навколо очей, та його мовчання, нагадувало про те горе, яке він тільки-но пережив.

Полковник Кречовський зустрів його на вулиці. Поглянувши на Хмельницького, він був глибоко вражений тими змінами, що з ним сталися. Раніше при кожній зустрічі Богдан злітав з коня як двадцятирічний юнак, і з радісною відкритою посмішкою підбігав до полковника, і хоч у них були досить дружні відносини, обов'язково доповідав про прибуття, як і годиться меншому по посаді перед старшим. Це потім, лишаючись наодинці, він міг переходити на розмову з полковником як з рівним. І цього разу Хмельницький, як то і пасує, доповів по формі про прибуття за наказом. Кречовський помахом руки зупинив його доповідь, потис руку.

– Пане сотнику, прийміть мої співчуття у вашому страшому горі. Але мушу вибачитися, справи вимагають нашої зустрічі.

Вони пройшли в приміщення полкової канцелярії до кабінету полковника. Вже наодинці, Кричевський продовжив.

– Богдане, ти ж розумієш, що в біді я тебе не лишу. Я вже був у старости Олександра Конецьпольського, але він щось занадто обстоює цього пройдисвіта, Чаплинського. То я мусив послати грамоту до гетьмана Потоцького з детальним викладом твоєї справи. І тепер закликав тебе, щоб обмізкувати деякі натяки Конецьпольського, які почув від нього при зустрічі. Розумієш, ми з тобою знайомі досить давно, і я можу говорити тобі про всі, навіть секретні справи. Я знаю що сенатор Збігнев Гура довірена особа короля Владислава, твій побратим. Знаю я і про те, що він закликав вас з Барабашем до короля, який вам дав доручення збирати козаків у морський похід. То сказав мені не ти, і я не запитую чи це правда, але якщо я про це знаю і то дійсно правда, то знає ще хтось, хто пустив розголос. То я тебе прошу, негайно вживай заходи в свій захист. Я добре знаю цю підлоту Чаплинського, і впевнений, він буде робити все, щоб тебе знищити. Ще раз говорю тобі, я все зроблю щоб тебе захистити, але я не всесильний. Десь за місяць, може два Конецьпольський готує похід до Запорожжя, кажуть там з'явилися татари, то до цього часу я тебе чіпати не буду, прихось до пам'яті вирішуй свої справи і готуйся до походу.

То було легше сказати, а от як то виконати Хмельницькому... Він так і не міг спати, хіба на якийсь час задрімати. А про те щоб прийти до пам'яті навіть поки не сподівався.

Однак, то були лиш початки тих страшних випробувань, що випали на його долю після кількох років щасливого, заможного життя. Кречовський, дійсно, добре знав чорну підлість підстарости Чаплинського. І не безпідставно

попереджав Хмельницького. Та Богдан і сам розумів, що Чаплинський не зупиниться. Та і то сказати, те що він витворив, навіть такому високому чиновнику, хоч і шляхтичу, не могло так легко зійти з рук. Одна справа зачіпатися щоб позбутися конкурента в торгівлі, Тим більше, що і Хмельницький не був простим козаком. І якщо чіплятися до Хмельницького він почав із заздрощів, та бажання позбутися конкурента в торгівлі, шинок Хмельницького процвітав, а його лише жеврів. І господарство Хмельницького з його доглянутими землями, ставками та млинами було одним із кращих на Черкащині. То тепер після смерті сина Хмельницького, якого вбили за наказом Чаплинського, мав чимось обґрунтувати свої дії. І найпростіше, що він міг то виставити Хмельницького за ворога Держави.

Навіть Конецьпольський, сказав йому про те.

– Пане, Чаплинський, я завжди закривав очі на ваші витребеньки, і не надавав значення скаргам, які постійно приходили на вас, але те що ви вчепилися в Хмельницького, який у форі самого гетьмана Потоцького, то занадто! Тепер самі будете йому пояснювати причину своїх дій. Але, якщо не зможете обґрунтувати свої нападки на Хмельницького, то вам це буде дорого коштувати. Скоріш за все, з тюрмою не розминетеся, і то буде для вас кращим варіантом!

І Чаплинський почав «землю рити», аби знищити Хмельницького. Перше він вирішив доручити писарям старостату перевірити чи всі його папери на власність хутором Суботів справні. Може є якісь зачіпки, які дадуть повід потягти Хмельницького до суду. Але головне на що покладав надію, то поголос який півроку тому приніс до нього зять. Той одного разу почув, як один п'яний козак в шинку розповідав компанії про те, що товариш Богдана Хмельницького Андрій Пешта намовляв їх приєднуватися до Хмельницького, який за наказом короля планує морський похід на Туреччину. Тоді він не звернув увагу на те, вважаючи то повною маячнею. Але тепер,

якщо би взяти від Пешти таку заяву, то був би вагомий аргумент проти Хмельницького, проте він розумів, як то складно зробити. Козаки так просто не здавали товаришів. Але спробувати не завадить. Тож продумавши план захисту Чаплинський почав діяти. Він закликав до себе писаря старостату, якого саме він брав на службу, і той був на все життя йому зобов'язаний.

– Михайле, поглянь-но по архівах, які маємо папери Хмельницького на володіння землею, а також дозволи на його будови та ставки. А ще поглянь, папери Романа Пешти, може в нього є які непорозуміння з паперами. Коли добре вивчиш то принесеш до мене разом щось втнемо! Ти все зрозумів! Та шукай добре, не найдеш, я буду вважати, що яловий писар мені без потреби, знайду молодшого і розумнішого.

– Пане, підстаросто, ваша мосць, чи я коли забував про вашу ласку? Маю одного пана, якому служу вірою і правдою!

– Як ти служиш то я добре відаю! Як і те, що перше служиш собі, а вже потім пану! Але до часу закриваю очі, так, що май то на увазі!

Писар пішов насторожений і переляканий. Хіба був у старостаті писар, який не брав хабарів чи не правив за гроші документи, протиправно. Але ж не було випадку, щоби з Чаплинським не поділився. Та тим не захистиш себе, кожен писар старостату був у повній залежності від Чаплинського. То ж він взявся за справу так, ніби від того залежало його життя. Але декілька разів перекинувши всі папери від часу насадження міст і сіл на Чигиринських землях, папери на землі Суботіва не знаходив. На Пешту накопав досить зачіпок в паперах, так що можна було вже забирати і землі, і нерухомість, а на Хмельницького були дозволи на будівництво млина, будинків та шинків. Паперів на володіння землею не було. Писар, не знав як то доповісти Чаплинському, і все відтягував час доповіді, аж доки той сам його не закликав. Поглянувши папери, що приніс писар, Чаплинський кинув їх йому межі очі.

– Що ти мені, пся кров, сучиш?! Я тобі говорив папери на володіння землею, а то що за шмельц?

Чаплинський гримів, аж його було чути на вулиці, допикаючи писаря, та обзиваючи його останніми словами. Та раптом замовк і задумався.

– То кажеш не знайшов паперів. Того не може бути, його батько служив у Даниловича і практично він заселяв Чигиринські землі. Чого би то собі папери не виправити. Щось тут не так, того не могло бути!

Переляканий писар нарешті трохи відійшов від перших страхів і теж почав міркувати вголос.

– Пане, Чаплинський, може то й краще що нема паперів, папери відсутні то хай за землю платить, не бідний, з нього можна добрий куш заправити!

– Та ні не так, на життя нам досить і без Хмельницького! То добре що немає паперів, може він їх дома тримає, щоб краще збереглися? То най і тримає! А в старостаті немає, то маємо землю без господаря, і господаря без землі. І лише від мого рішення залежить кому ми цю землю запишемо. У всякому разі, Хмельницькому вона не належить. Має можливість у суді відстоювати своє право. А ми виконаємо вимоги закону і заберемо у Хмельницького землі Суботова.

– Пане підстаросто, але згідно закону ми повинні відшкодувати Хмельницькому його втрати вкладені в культуру ґрунтів, а то значна сума!

– І скільки ми йому повинні відшкодувати?

– Враховуючи кількість землі і час її обробітку Хмельницьким, то буде

Від п'ятдесяти до ста злотих.

– Ну, що ж, старостат таку суму знайде, якщо пан Хмельницький виграє суд по цьому питанню. А якщо він все таки знайде свої папери на володіння землею, то в тому ж суді має можливість довести, що вони правдиві і чому таких не має

старостат! То буде справедливо?

– Дійсно, що справедливо! Хто би міг сумніватися в справедливості слів пана Чаплинського. То буде цілком справедливо, і лояльно по відношенню до громадянина вітчизни!

– Ну, то пиши писарю, заки справедливо! Пиши, пане Голото!

Чаплинський любив позбиткуватися над прізвиськом писаря, який вилазив зі шкіри, щоби догодити йому. В якійсь мірі то тішило його гонор, але не наскільки щоб при кожній нагоді не повторити оте словосполучення, яке його смішило своєю дурістю. «Пан Голота!» Ну який з голоти пан! Взагалі в старостаті писаря кликали простіше, Місько. По метриці він звісно був Михайло. Але то ім'я для шляхтича пасує, а не для якогось миршавенького писаря. Михайло Голота то добре розумів, єдине чим він себе завжди заспокоював, то була впевненість, що хоч він і не має сили такої, щоби тримати шаблю і сміливості стати козаком, він має розум. І в той час коли його однолітки били один другому пики, він старанно вчився. Тато дуже хотів щоб він став священиком. Михайло теж мав таке бажання але коли почалося навчання в школі то виявилось що він файно виписує літери, каліграфа кращого в школі не було. А от пам'ять була так собі, посередня, йому треба було багато часу щоб запам'ятовувати церковні тексти. Але то було ще пів біди. Його вроджена сором'язливість стала перетворюватися на страх перед юрбою людей. Вдома він, вивчивши урок, впевнено переповідав його мамі, а вже в школі вийшовши на люди, не міг згадати жодного слова. На нього нападав непереборний страх, що він може забути якесь слово. І в наслідку взагалі нічого не міг відповісти. Тож і став писарем, то для нього була найкраща робота .

З часом він став сміливішим, але на той час задовольнявся писарською справою, і знаходити в ній не погані зиски. І всі свої

здібності направляв на те, щоб його прізвище не відповідало рівню його статків. То було не просто. Але він мав терпіння, і затаєну ненависть до багатших за себе, особливо коли це стосувалося козаків і руських міщан. Що поляки були багатші то зрозуміло, а от чому козацькі голодранці повинні бути багатшими за нього, писаря старостату, не розумів, і все робив щоб так не було.

За час роботи писарем в старостаті, він зумів зібрати чималеньку господарку. Але де йому було рівнятися до богатирів! Правду сказати, більшість з них то були поляки, а вихідців з козаків таких як він, було зовсім мало. Лише одиниці, такі як Адам Кисіль, могли рівнятися з польськими магнатами. Хмельницькому було далеко до Киселя. Проте, і Голота не міг рівнятися по статкам з Хмельницьким, тішило лише те, що тут господарку ще батько починав і залишив добрий спадок сину. І покровителів батько мав добрих, цілого коронного гетьмана Жолкевського! А цей має покровителем гетьмана Потоцького, ще з тридцять сьомого року разом, коли Хмельницький був писарем козацького війська.

Та не зважаючи на це, Хмельницький не заносився своїми статками, і до людей завжди приязний. А до старостату без подарунків не приходять. Трясця його знає чому з Чаплинським зчепилися. Ой, не доведе то їх до добра! І особливо Хмельницького, то ж треба козаку, хоч і сотнику, на шляхтича шаблю підіймати! Тепер втратить все що мав, хоч і папери буде мати! Не він перший. Для Голоти головне щоб він в цій справі своє не упустив, коли вже Чаплинський доручив йому цю справу. А зиск він буде мати чи у вигляді хабара від Хмельницького, чи з перепродажі його земель іншому власнику.

Отримавши повідомлення старостату про перевірку паперів на право власності належної йому землі, Хмельницький витягнув зі скрині всі приналежні йому папери, і розібравши їх не знайшов документи на право володіння землею. Тут були

відомості на заплачені ним податі, і мита дозволи на будівництво всіх його будинків і приміщень шинків і млинів, а паперів на землю він не знаходив. Хмельницький був законослухняним господарем, вчасно платив всі мита і податі, тому його папери, яка лишилася від батьків, з того часу як він почав господарювати, і ті що вже він отримував, впорядковані знаходилися в скрині, і він лише вкладав туди нові. Тепер же на свій подив серед них посвідчення власності на землі Суботова не знаходив. Так сталося, що після навчання він з батьком пішов у військовий похід, де батько і загинув. А коли повернувшись з Турецького полону, мати мала іншого чоловіка, і в Суботові не жила. Раніше у нього папери не перевіряли. Вважали то без потреби. Всім хто поселявся на Чигиринській землі, папери видавав батько Хмельницького, який їх готував працюючи в старостаті. То було б дивно, щоби собі він їх не виправив. Проте видавалося на таке. І запитати не було в кого. В таких випадках все вирішувалося просто. Кожен знав скільки коштує законно і скільки не законно зробити папери на володіння землею. Але в тому чи іншому випадку треба було звертатися до Чаплинського. Навіть король не міг би йому в цьому допомогти, не те що суд чи скарги. Він виявився безправним до своєї землі.

Не знайшовши папери на землю, Хмельницький задумався як вийти з тої халепи. Біди, які сипалися на нього одна за одною, зовсім вибили його з колії. Він не міг зосередитися щоб прийти хоч до якогось рішення, тому вирішив сказати писарю, що від'їздить по завданню полковника, а після повернення занесе папери. То не влаштовувало писаря, але мав погодитися тим більше, що знав про похід Чигиринського полку на татар. Через деякий час після цього Чаплинський закликав писаря і запитав про папери на землю Хмельницького.

– Я сі прошу вибачення, пане підстаросто, але доки ще не маю паперів від Хмельницького! Його не має в Чигирині, полковник Кречевський відправив з дорученням.

– До біса мені полковник Кричевський! Я тобі, лайдаку, велів щоби були ту папери! То ти так виконуєш мої накази! Згнуоу у в'язниці!!

– Вибачайте, пане Чаплинський, чи я маю управу на того козацюру! Пан підстароста сам не міг йому дати ради, а що я міг вдіяти!

По тих словах Чаплинського мов підкинуло з крісла, він рвучко вчепився в шаблю, хвильку постояв так з виряченими очима, потім сів. Деякий час задумливо дивився на стіл про щось міркуючи. Потім підвів голову, ще відсутнім поглядом зупинився на писарю.

– Добре, пане Голото!

І знову глузливо посміхнувся тому дурному словосполученню.

– Виконає доручення полковника Кречовського, затим з полком піде на татари і тішить себе думкою, що після того буде мати розмову з Чаплинським! То лише Богу звісно чи поверне! А й поверне хто з ним розмови збирається вести. Готуй папери, доки ходитиме на татари, маємо владнати державні справи. Папери у Хмельницького відсутні? Відсутні! То є закон землю забрати, чи ми маємо закон порушувати? Не для того тут поставлені!

– Пане, підстаросто, а може він має папери, та ще принесе?

– А може я не підстароста, а ворожбит, і маю вгадувати, має чи не має? Мені то без потреби! Готуй папери!

Хмельницький у своєму горі, якимось не дуже завважив на відсутність паперів на землю. Вже перекидаючи клопоти по їх пошуку на час. Коли повернеться із походу. Він навіть гадки не мав які хмари згущаються і чорніють над ним, виходячи від старостату. Вийшовши з допомогою Кричевського зі стану повного оціпеніння, коли лише горілка на короткий час давала можливість не думати про сина і жінку, він тепер змусив себе

всі думки направити на підготовку до походу. Справ було досить, так що він навіть не зауважив на той холодок який наче стіною відгородив його від козаків сотні, з якими раніше завжди був у дружніх стосунках. Він спочатку звернув увагу на це, але потім пов'язав таку поведінку своїх козаків зі своїм горем, і їх небажанням його турбувати. Та робота від рання до пізньої ночі трохи давала змогу забутися, але вночі туга і розпач знову поверталися. Колись замолоду під час навчання один з викладачів колегіуму розповідав їм про легендарного французького кардинала Рішельє. Він відзначався тим, що ніколи не дозволяв собі вияви радості чи гніву. Потім той феномен відкрили. Все було дуже просто, Рішельє користувався лікарськими засобами, які під час емоційних підйомів його заспокоювали, а під час депресії приводили до нормального стану. Він то почув та й забув, але знайшов у собі без ліків здатність при смутку зачинати думати про щось хороше, а при радісному збудженні, згадувати невіршені проблеми. То ж люди які з ним спілкувалися завжди бачили його в спокійному. Частіше веселому стані.

Тепер ця його здатність не допомагала, просто не було жодної причини для радості. Бо шукати радості в поході проти татар де тебе кожної миті чекає небезпека, то не така вже й весела справа. Могли б трохи розрадити побратими. Правда, тепер поїхати в Краків до Збігнева зважаючи на розмови про морський похід він остерігався, щоби не наражати короля на неприємності. Крім того знав від Збишка, що король хворіє. Можна було б поїхати до Максима то ближче, хоч декілька днів треба стратити. Може й треба було поїхати, проте Богдан не звик жалітися, та й то сказати він козак а не жінка щоб ділитися своїми жалями.

Але життя продовжувалося, і підійшов час, коли Олександр Конецьпольський повів загін, що складався з Чигиринського полку і місцевого шляхетного рушення на татар.

Похід складався вкрай невдало. Татари весь час маневрували, не виходячи на прямий двобій. Вони могли з'явитися невідомо звідки зав'язати бій, а потім раптом зникнути на своїх швидких конях у невідомому напрямі по балках вкритих хащами. У Конецьпольського навіть не знали приблизної кількості татар. То було загрозливо, тому що після чергового маневру татар і погоні за ними можна було потрапити на їх переважаючі сили і всім полягти під татарськими кривими шаблями. Проте Конецьпольський був із тих воєначальників, які мали дві головні чесноти, то зарозумілість і бичача впертість. Деколи такі риси характеру давали можливість досягти мети. Проте, зазвичай, такий керівник не міг досягти успіху, особливо якщо то стосувалося військової справи. Під час одного відпочинку, полковник Кречовський разом із сотником Хмельницьким, спробували запропонувати йому план дій, по захопленню або знищенню цього невеликого загону татар. Кречовський пояснював Конецьпольському, що то всім відома тактика татарських вояків, коли невеликий загін дошкульними точковими нападами виводить супротивника з рівноваги, і коли той втрачає пильність в безперервних погонях, виводить ворога прямо під вогонь основних своїх сил. Ледь дослухавши військових, Конецьпольський нагадав їм хто керує походом і порадив їм виконувати його розпорядження. По іронії долі, зразу ж на другий день сталося те, про що попереджали Кречовський з Хмельницьким. Якби вони вважали на Конецьпольського, і самотужки без його відому не вжили заходів перестороги, то козацький полк разом з шляхетним рушенням були б розбиті. Вони потрапили в засідку, до якої невеликий загін татар вів їх декілька днів.

Після важкого бою татари змушені були втікати, але і загін Конецьпольського поніс значні втрати. А головне не була досягнута мета походу. Чигиринський полк, разом зі шляхетним рушенням, замість перемоги отримав поразку. Під час бою один

з друзів зятя Чаплинського, польський гвардієць Дашевський рубонув Хмельницького шаблею по голові. Від неминучої смерті його врятував лише залізний наконечник на шлемі. Свій вчинок Дашевський з посмішкою пояснив, що Хмельницький видався йому за татарина. Що то було зроблено умисно Хмельницький зрозумів, коли вони вже поверталися до Чигирин і стали на відпочинок в містечку Бужин. Не встиг Хмельницький розмістити свою сотню, як до нього приїхав помічник Конєцьпольського і сказав щоби Хмельницький терміново прибув до нього на нараду в Крилові. А там, нічого не пояснюючи, на нього несподівано напали гвардійці із польського рушення і доправили у в'язницю. То було для нього давно забуте відчуття, яке він пережив коли потрапив до Турецького полону.

В маленькому затхлому підвалі, де його помістили, було під стелею віконечко з долоню, яке ледь розсіювало світло. В кутку лежала купа прілої соломи. Прилігши на соломі, Хмельницький поринув у думки. На диво арешт його не ввів у відчай, а навпаки у стан спокою, і якоїсь внутрішньої напруженої злості.

Ну, що Богдане то вже кінець?

Та які мої ще роки!

А хто то питає? Комусь дуже хочеться щоб тебе не було і ти зникнеш. І то зовсім не має значення, які твої роки. Ти лише пил і повинен в пил перетворитись.

То тіло, а душа?

А кого цікавить твоя душа? Нікого. Хіба Бога.

Ну а кому заважає моє тіло?

Звісно Чаплинському!

А що таке Чаплинський?! Чи може то він довірена особа самого короля Владислава? Чаплинському на те годі й

сподіватися! Владислав ніколи не знав, і ніколи знати не буде якогось там Чаплинського! Скільки по королівству підстарост? До біса! Ними хоч греблю гати! А на таємній нараді у короля і десятиох шляхтичів не було, а серед них він, Богдан!

А, проте, Чаплинський по Черкасах жирує, а ти, довірена особа короля під арештом. Щось тут не так.

Що?!

Ну перше, ти став довіреною особою короля лише тому, що Збігнев Гура сенатор і один з найближчих радників короля Владислава, саме твій Богдане побратим. Це ти Богдан Хмельницький, а не якийсь там Чаплинський виходжував Збігнева в турецькому полоні! А Збігнев, після обрання Владислава королем став його наближеною особою, бо вони знайомі ще з Московського походу королевича Владислава!

То відповідає дійсності. Але король взяв тебе довіреною особою і поклав на тебе завдання, яке ти виконав, і при цьому жодним чином не кинув тінь на короля. Навіть отримавши таку біду від Чаплинського, ти не кинувся за допомогою до короля, щоб жодним чином не напружувати його і не змушувати вдаватися до покарання шляхтича.

І що тобі від того? Ти у в'язниці, і скоріш за все тебе стратить Конецьпольський, а король лише потім про це дізнається.

Чи то страшно, чи може ти за життя десятки разів мав смерти, а живеш?

Не страшно якщо не згадати за дітей. Крім Іванка маєш ще двох доньок і синів, Тимоша та Юрка. Тиміш хоч і старший, але як і малий Юрко без тебе не дасть собі ради. Тут для них і Геленка не спроможна стати захистом. Та вона й сама ще майже дитина, а не маючи родини, не менше потребує захисту.

Ні ще не прийшов твій час Богдане! Тебе загнали в кут? То виліз зі шкури, шугай ворогам у вічі! Але вийди з кута! Тобі

Бог дав душу, а батько мозок, то користай з того! Найди вихід з кута! У Львівському єзуїтському колегіумі того вчили добре. А ти був здібним учнем!

Але як все добре починалося! Здавалося все навкруги лише для тебе і сонце світить і теплий дощик кропить з хмарки, яка щоб догодити тобі оросила спітнілого лоба! Сліпий дощик кажуть в народі. Може й сліпий із під сонця, але ж покропив він тебе, і стало легко і сонячно на душі. І місяць на чистому зоряному небі показує шлях по нічному полю до кращого життя. Чумацький шлях. Але ти не чумака, ти заможний, поважний господар! І то лише дециця того, що щедрою рукою дав тобі Бог, бо ж головне в тому, що тебе серед скількох обраних закликав сам Король!

Закликав, щоб порадитися перед тим як розпочати велику справу, справу убезпечення раз і на завше кордонів Річпосполитої від бусурманів, цих безбожників татар, які щороку спустошують полуденні землі Отчизни. І хоч не був ти гетьманом, не водив полки проти ворогів, не топив їх галери, як колись гетьман Сагайдачний, але стояв на смерть разом з батьком ще молодим хлопцем під Цецорою не убоювався грізного ворога. Хоч і мав тоді років ледь за двадцять. Так, не святкували вони тоді перемогу. Більше того, та битва була трагедією для війська і всієї Держави. То була і особиста твоя трагедія Богдане, разом з коронним гетьманом легендарним Жолкевським, загинув батько, який з того часу як ти себе пам'ятав був захисним муром від всіх життєвих негараздів. За ним було легко і спокійно жити, і не зважати на життєві бурі де б вони не були. Він завжди міг захистити, порадити, зігріти.

Ти давно вже сам батько, але деколи так не стає тобі його поради і захисту. Проте ти зумів ще зовсім молодим хлопцем утримати після повернення з Турецького полону господарку яку заکлав батько. І не тільки утримати а й розбудувати збільшити статки, стати одним з

найзаможніших козаків на Чигиринських теренах. Ти вже без батька розбудував ще один хутір побудував в Чигирині шинки, які разом з родючою землею давали статок і помітне положення серед заможних козаків. Хоч польська шляхта ставилася до тебе зверхньо, але мусила поважати і за вченість і за мудрість життєву. І гетьман Конецьпольський вважав тебе гідним козаком, ти приймав участь у всіх його походах. І коли потрібно було готувати від козаків угоду про капітуляцію, саме тебе, ще молодого сотника, він призначив Генеральним писарем козацького війська, і твій підпис поряд з підписом гетьмана стоїть під угодою, яка привела до спокою в Річпосполитій. І хоч то була угода козацької ганьби і поразки, але вона дала змогу вижити Руському народу, в часі заспокоєння від воєн.

Але та нарада в короля в якійсь мірі може реабілітувати тебе. Вона піднесла тебе на зовсім інший рівень в державі, ти отримав королівські грамоти, і благословення на побудову козацького війська з тим щоб очистити полуденні землі Річпосполитої від татар і турків по всьому морському берегу, від Криму до Варни І якщо то станеться, то він поступить так як радив єпископ Київський Верецинський у своєму трактаті. А то здійснення віковичної мрії козацької, власна автономна держава! І про цю справу знають найбільш наближені до короля люди! І те, що в коло наближених до короля людей ти потрапив завдяки дружбі зі Збігневим Гурою, своїм побратимом, який лишився ним хоч і став визначним шляхтичем, не має жодного значення.

І що від того?

Лише ти маєш унікальну можливість послужитися королю у справі кровно потрібній твоєму народу руському, твоєму війську козацькому, бо то певно могло бути лише одного разу в Річпосполитій, коли сподівання польського короля повністю співпадають з волею твого народу. І ти, Богдан

Хмельницький, один на всю Річ Посполиту маєш таку можливість! Так стали зірки, то Боже провидіння!! А чи стане у тебе сили? Сили і розуму стане, треба лише вийти звідси!

Із глибокої задуми Хмельницького вивів грюкіт засовів і скрип ключа, що відкривав засову. Двері підвалу відчинилися і в отворі з'явилася нахилена постать полковника Кречовського. Він розглядав напівтемний підвал. А за ним стояли ще козаки сотні Хмельницького.

– Пане сотнику, ти де? Щось тут темно, певно що лише шурам тут бути, а не людям.

– Чом би ні, є і люди, пане полковнику!

Відповів зовні спокійно, хоч і дуже зраділий Хмельницький.

– Бігме, то не для людей, тим паче сотників козацького війська! Виходь Богдане, нема чого вилежуватися, справ до біса!

Хмельницький обтрусив з себе солому, поправив одіж, шапку і вийшов на світло. Козаки підвели йому коня, і Богдан на чолі козаків помчав за полковником в розміщення полку. Приїхавши до Бужина, Хмельницький із полковником Кричевським спішилися, і також мовчки пройшли до будинку в якому квартирував Кричевський. Вони сіли до столу, відкинувшись в кріслах, розслабилися після напруженої швидкої гонитви верхи.

– Це замість того, щоб день відпочити після дурного гасання степом за татарами, а потім ще й бою з ними, Кричевському треба було мчати на виручку Хмельницького! Бурчав він з виду сердито, а сам був дуже задоволений тим, що забрав Богдана з в'язниці.

Щоб то зробити його з в'язниці, Кричевському довелося прикласти понад зусилля. Раніше того неможливо було навіть

уявити, щоб хтось посмів арештувати без його відому козака, не то когось зі старшини його полку. Та раніше шляхетне рушення збирали лише коли виникала реальна загроза якомусь воєводству Річпосполитої. Але тоді всім військом керував або король або коронний гетьман. І в цих випадках полковник був підпорядкований безпосередньо головнокомандувачу.

А тепер молода шляхта взяла за правило збирати посполите рушення і йти воювати з татарами. Для них то була свого роду розвага. Нібито було мисливське полювання, а не війна. Вони хизувалися своєю дорогою зброєю і вбранням, яке було, як правило, оздоблене коштовностями і золотом. Та зважаючи на те, що татари могли й перебити всіх, то розвага не сказати безпечна, а відвагу мали не всі шляхтичі, а вмирати жоден не мав особливого бажання, то вони і брали для своєї безпеки військових. Ще коли він очолював похід, то шляхетне рушення сяк-так виконувало його накази. Але не дай боже, коли, коли керівництво брав на себе котрийсь із вельмож. То був страх божий! Сказати правду і серед вельмож були справні воїні, проте молодий Конецьпольський до них не належав. Він перед себе ставив козаків, як загоничів на охоті. Кричевському то фест не подобалося, але мав терпіти. Молодому старості Чигиринському Олександрю Конецьпольському горіло долучитися до слави свого батька, і показати, що він теж може стати гетьманом.

То ж не провівши гідним чином розвідку, і лише на підставі повідомлення з козацької фортеці про татар, які нібито з'явилися в запорозьких степах, він зібрав таких же гультяїв як сам, котрі йшли воювати з татарами лише для того щоб пізніше під час великосвітської пиятики, або на вельможному балу, розповідати про свої звияти в дикому степу.

Та вже не маєш військового досвіду, май здоровий глузд, або хоч страх, що б порадитися з досвідченими воїнами, так навіть поради не слухає! І от маєш! Наслідок такої, з дозволу

сказаної, операції. Добре хоч жоден з шляхтичів не загинув! Вони ж думають, що з батьковим прізвиськом і статками, успадкували і розум. А розум то така собі субстанція, він либонь є, либонь відсутній, і позичити ніде. Полковник Кричевський розумів, що не в його волі то зупинити, але хоч злістю знімав напругу попередніх невдалих днів.

Він вже почав заспокоюватися, коли почув гвалт, який зчинився за дверима. Відкривши двері, щоб розібратися, що там діється, він побачив трьох козаків із сотні Хмельницького, яких зупиняв його джура.

– Що сталося, панове козаки? І де ваш сотник, що ви тут у мене гарцюєте мов коні?

– Пане полковнику, так справа якраз у тому, що шляхтичі нашого сотника кинули до в'язниці!

– Як так кинули? Хто має право? Чи я вже не полковник?

– Нам то не відомо. Ми супроводжували сотника до Борисова, де його мав чекати Конецьпольський, але там його арештували. Він встиг лише сказати, щоб повідомили вам, ваша милість!

– Конецьпольський знає про то? Чи то може його наказ?

– То нам не відомо.

– Поїдемо запитаємо! Коня мені!

Кречовський, а за ним козаки помчали до будинку де квартирував Конецьпольський. Тут довелося почекати майже півгодини. Староста ще не відійшов від нічного гульбища, але тримався як належить високородному шляхтичу пихато і зарозуміло.

– Що, полковнику, прийшов привітати мене хорошою звісткою, що твої козаки переловили татар, котрі влаштували на мене засідку, яку їм допоміг організувати твій сотник Хмельницький? То дарма, я прийняв рішення сьогодні його скарати на горло. Маю скільки свідчень проти нього, що мені здається він вже давно повинен отримати те, що заслуговує!

– Пане, старосто, а вам на тверезу голову не здалося, що Хмельницький сотник мого полку, і в першу чергу я повинен знати на що він заслуговує, нагороду чи покарання!? Чи може я вже не полковник, і не ми з сотником Хмельницьким вас попереджали, що тактика бою передбачає глибоку розвідку перед тим як носитися по балках дикого поля в пошуках татар?

– Мені доповіли, що саме Хмельницький організував засідку татар проти нас!

– Пане Конєцпольський, ви думаєте що говорите?! Хмельницький постійно знаходився в полку і поряд зі мною. Якщо би він десь відлучився хоч на хвилину, я би про то знав. Та й взагалі, як можна повірити в таку маячню хіба з перепою!

Конєцпольський дійсно був з добрячого перепою, сказати що те його турбувало то ні, він завжди робив те, що вважав за потрібне і ні на кого не зважав. Та цього разу він обурився, чи має право якийсь полковник вказувати йому сину гетьмана Конєцпольського! Кречовський побачив як міняється обличчя старости і ніби прочитав його думки.

– Я би конче радив пану заспокоїтися і не робити бунт серед війська під час військового походу. Пан добре знає чим то може закінчитися. Щоби вам не говорили то вимагає досконалого розслідування, а головне, дозволу гетьмана Потоцького на арешт сотника війська реєстрового! То я прошу пана прямо зараз дати вказівку на його звільнення і під мою відповідальність. По приїзду його світлості пана гетьмана Потоцького ви маєте можливість надати йому все що вам відомо, і лише він має право прийняти рішення по Хмельницькому. А тепер прошу відпустити сотника мого полку під мою відповідальність.

– Я так гадаю, пане полковнику, що слухати вас не буду, і що ви мені зробите?

– Сподіваюсь, що пан староста ще ніколи не знаходився під арештом, і поважаючи його, а також світлої пам'яті

коронного гетьмана Станіслава Конєцьпольського, я не маю жодного бажання то зробити. Але вважаючи на те, що ми знаходимося у військовому стані, я буду вимушений дотримуватися закону, арештувати і посадити вас туди, де тепер знаходиться сотник мого війська Хмельницький. При всій повазі до пана!

– Ні пане полковнику ми з вами люди державні, то ж порушувати закони не маємо! Я передам вам Хмельницького під вашу відповідальність, а всі компрометуючі матеріали проти нього лишу у себе.

– То пану старості видніше! Давайте вказівку на звільнення, я його заберу з рук на руки!..

Розповідь полковника Кречовського не дуже збентежила Хмельницького. Навпаки, саме з того, що його зв'язок з татарами і сприяння їм у перемозі над козаками було повною нісенітницею, про що підтвердить і полковник і козаки, з якими він весь час був поряд, він може починати свій захист. Бо якщо це брехня, то інші наклепи взагалі доказів не мають, і тому вони, звісно, лише брехливі слова які теж можна відбити.

– Богдане якщо ти впевнений, що зможеш себе відстояти, то маєш до того ще й мою підтримку. Твоєї впевненості і моєї підтримки, я маю надію, буде досить щоб гетьман тобі повірив. На тому й порішили.

Додому Богдан повертався майже спокійний. Він розумів, що хтось із його друзів, з якими він вів розмови про морський похід написав на нього донос. Але з часу тих розмов пройшов майже рік, і більше ні розмов ні дій в цьому напрямі він не вів. Тому його слово, проти слова поклепника переважить, і до того буде додано його авторитет у гетьмана Потоцького, який він дістав багаторічним бездоганним служінням королю і Речі Посполитій.

Під'їжджаючи до свого обійстя, Богдан звернув увагу на розчинені настіж ворота двору. Так їх відкривали якщо з двору

повинна була виходити велика фіра. «Чи без мене щось збираються вивозити?», подумалося Богдану. Але проходив час і ніхто з двору не виїздив. То було дивно, раніше такого не могло бути. «Немає господині, то і порядку не має!» прийшла до голови сумна думка. Він наближався до двору. Але ніхто звідти не виходив. Богдан пришпорив коня, то видалося йому незрозумілим і йому тривожно закатало серце. Коли він під'їхав до самих воріт, звідти, почувши стукіт кінських копит, вийшов Іван Славковський. «Він що, знову мені провістить біду?» Лише майнула думка. Але про то і питати не було потреби, Іван дивився на Богдана повними сліз очима.

– Що?! Кажи!!

– Паночку наш! – По жіночому запричитав Іван – Біда одна не приходить! Доки ви Річ Посполиту захищали від бусурманів, Чаплинський налетів з жовнірами забрав все збіжжя і худобу, попалив стайні. Ми ледь будинок загасили. Пані Гелена кинулася його зупиняти. Просила не робити збитки і дочекатися пана сотника. Але він регочучи відповів, що сотник йому без потреби, бо має папери від гетьмана Потоцького, за якими він велить все забрати у бунтівника а самого доправити до гетьмана на суд. А ще сказав, що замість сотника візьме пані Гелену, щоб вона його веселила доки сотника привезуть в кайданах!

– Де Тиміш з Юрасем!! Аж зайшовся Богдан.

– З дітьми, пана, все добре! Коли ті нехристи наскочили, я дітей поза стайнею відправив до себе додому і жінка їх заховала!

У Богдана там під серцем, де війнуло холодом враз відпустило: «Живі!! Живі, діточки!». Груди наповнилися радістю, і разом з тим з'явилося відчуття дивного спокою і сили, разом з Божим благословенням. Благословенням на щось велике, ще ним до кінця не пізнане. Але він ясно відчув, то справа, яка лише йому до снаги, і він добре розуміє що повинен

робити цієї миті і в наступні роки. Не могло бути то звичайною справою, що після десятиліть тихого щасливого життя така раптова скажена буря випробувань. Він, знаний самим королем заслужений представник козацької старшини, гордий тим що завжди був вірним королю і Річпосполитій, тепер принижений і безпідставно кинутий до в'язниці якоюсь нездаллю, не вартою його мізинця, Чаплинським, що з'явилася невідомо звідки, і забрав у нього все чим дорожив, чим жив Богдан, і забере те що лишилося, навіть життя! А він лише покірно підставить голову?! Ні!! Не схилить і не підставить!

То відчуття було, як прозріння. Він навіть не уявляв того, що в ньому враз сконцентрувалася вся біль, наруга над руським народом і його нескорена воля, сила духу козацького, яка потім перетворилася в талант вождя, спроможного одним поглядом впливати на людські маси, і впевнено вести їх до перемоги! То вже був не звичайний сотник, а уособлення цілої нації здатної до величних звершень!...

Вечоріло коли Богдан Хмельницький з Тимошем та Юрком під'їздив до Києва. То вперше Хмельницький ступав до Києва не як заможний господар, знаний самим королем польським сотник козацької старшини, а бездомний втікач, якого по п'ятах переслідували вояки щоб закувати в кайдани і чим скоріш стратити. Так, то саме він, Хмельницький з синами. Але Богдан не відчував гіркоти від усвідомлення того, що з ним стало. Навпаки в ньому кипіла і виривалася назовні радісна злість. Він перетнув грань спокійного безпечного життя, яке разом зі спокоєм давало йому постійне відчуття свого приниження перед тими хто вів себе нахабно і зверхньо лише тому, що вони ляхи, католики. Їм було байдуже що Річпосполита і його, Богданова держава. Він в їхніх очах був схизматик, лайдак, який потрібен державі лише як «волося чи

нігті, які постійно треба було вкорочувати, коли воно надто розросталося!»

На його голос вийшов Максим.

– Богдане, дорогий побратиме! Та ще й козарлюг своїх привіз! Вирішив показати синам Київські святині? То давно пора, Наші діти повинні знати Київ матір міст руських, стародавню столицю Київської Русі!

– Та ні брате! Маю інший привід.

– Та то я так, запитую, для розмови, бо так заведено, проходите гості дорогі, розсупонюйтеся, мийтеся з дороги та й до вечері. Тоді й поговоримо. Проходьте!

Тим часом вийшла, як завжди усміхнена Марічка. Привітавши гостей вона забрала хлопців. Коли всі помилися та переодяглися з дороги, то зібралися за столом. Але ненадовго, хлопці змучені дорогою засипали прямо за столом. Тому Марічка повела їх вкладати спати, залишивши Богдана з Максимом на розмову. Вона з самого початку зрозуміла що приїзд Богдана не проста гостина, а викликаний якимись нагальними обставинами.

– Ну, брате, розповідай що сталося і чим я можу тобі допомогти. Я не бачив тебе менше року, а таке враження, що пройшло з десятирок. Ти зовсім інша людина.

– Тобі то видніше, проте маєш рацію. Ти добре пам'ятаєш що я мав рік тому, а сьогодні всі статки, що маю зі мною. Сини, бачиш лише двійко, третього втратив, забив Чаплінський. А дочки по людях За синочком Іванком відразу пішла і жінка. Забрали все нажите протягом життя. За роки сумлінного служіння королю і Річпосполитій засуджений до страти втік з під домашнього арешту. То ж маю ще шаблю, коня, розум і злість. Та ще надію, що використаю то для справи, з божою поміччю. А ще маю лист короля на гуртування козаків до морського походу на Туреччину і його корогву, як бачиш, брате, не так вже й мало, щоб почати життя наново.

– Богдане, якщо маєш сили розповісти, що сталося, я послухаю. Може то тобі допоможе, а може разом подумаємо що ти маєш робити і чим я тобі можу допомогти. Якщо розповідь тільки душу буде ятрити то мовчи, лише скажи, чим я тобі можу допомогти.

– Думаю краще розповісти, Максиме. То і мені самому допоможе зрозуміти чи добре я задумав, чи зле. І ти, виходячи зі свого досвіду, даси пораду.

Богдан, повільно часто раптово замовкаючи, почав розповідь про пережитий рік. Максиму від тої розповіді, від обставин, які склалися у Богдана, лише погано, погано, зовсім погано, нестерпно погано! Як людині емоційній і вразливій, серце аж заходилося від жалю до Богдана. Почувши про Іванка, Максим не стримав сльозу і ледь чутно прошепотів «Боже, Боже!». У Богдана очі були сухі лише голос став якийсь не живий дерев'яний, надтріснутий. А коли розповідав про в'язницю, то знову з'явилася та весела злість, від якої повіяло моторошним холодом.

– Розумієш, Максиме, я вже достатньо потоптав землю на цьому світі, і деколи приходила така думка, що вже і відпочити маю право. Все життя працював як проклятий, і ніколи на півсили. Так і вчився і землю обробляв і дітей з Ганною піднімав. Дочки заміжні і сини як дубки підтягуються. І поміж тим шаблю з рук не випускав. Зрозуміло, в військовій справі я не досяг вершин, але скажу як на духу, ніколи до того й не пнувсь. Розумів, що рівень Сагайдачного мені не по силі, а от якби хотів, то, думаю, не був би гіршим за Тараса Трясила чи Михайла Дорошенка. І безперечно не повів би козаків на вірну смерть, як Павлюк. Але то так сам собі мудруєш, життя би підправило і то було би відповіддю. Але не сталося.

– А чому не сталося, ти ж після навчання зразу в бій?

– Максиме, то питання скоріше тобі треба задати, ти син гетьмана Війська Запорозького і зять Сагайдачного, але не

продовжив їх шлях, та ти мені вже розповідав чому. А я і не козакував по справжньому, а лише брав шаблю коли захищатися від татарських набігів треба було. А до військової справи зовсім не мав бажання. Я колись сам думав, чому? Живемо в такий час що лише війна і пролита кров дає славу. І чим більше її проллеш, тим більше слави маєш! Але на мене великий вплив склав мій перший бойовий досвід. Про битву під Цецорою, ти знаєш. Там в свої двадцять з лишком років я пізнав всі «радість» війни, і сором поразки, коли тисячі людей з переляку як напуджені коні летять не знаючи куди, і втрату самої близької людини, і поневіряння в полоні. А приїхав додому, мама заміж вже спішно вийшла, садиба без господаря занепадає. А я добре пам'ятав як батько тішився своїм обійстям. То я мав хоч би в пам'ять про нього продовжити те у що він вкладав своє життя. Він у мене теж був скоріше господар ніж вояк, хоч шаблю, як і всі жителі полуденних земель держави, з рук не випускав. То і я пішов по його стежці, так було простіше. А потім тридцять восьмий рік... Ой, пекло мені під серцем коли писав під презирливе диктування Потоцького ту ганебну ординацію. І хоч я там був лише каліграфом, але моєю рукою козацька ганьба написана!!

Хмельницький змовк і похилив голову. Максим теж мовчав. Він добре розумів, що то лише випадок, що ординацію писав Богдан. Трапився хтось інший теж писав би. Богдан ніби почув його слова.

– Я деколи собі думав, чому не відмовився?

– А яке то має значення хто писав, так склалися обставини, не ти, хтось інший написав би і підпис поставив.

– А ти би погодився писати?

– Бачиш, Богдане, щоб то сказати треба бути в тій ситуації, а просто говорити...

– Ти би не писав, Максиме, то я можу достовірно сказати!

– Богдане не роби з мене героя, я звичайна собі людина.

– Не писав би, і Сагайдачний не писав би. То я твердо знаю. А героя зробити з людини не можливо. То така риса характеру яка може вибухнути враз, навіть поза волею людини. А що ти герой, то дуже просто визначити. Я наведу лише один приклад, але самий яскравий. На переправі ріки Прут перед двохсоттисячною Турецькою армією на твоєму місці міг опинитися багато хто. І яке би він прийняв рішення? І розумне і героїчне. Дати трьом чотирьом козакам по два коня і відправити до табору запорозького війська з повідомленням. А сам з загоном рухатися поряд і вести спостереження за Турецьким військом. Розумно? Звісно розумно. Але ти прийняв рішення скоріше нерозумне, направлене на загибель загону, та тим самим можливо привів об'єднане військо Річпосполитої до перемоги в Хотинській битві!

– Богдане, треба зазначити, що весь загін мене підтримав, то була звичайна справа для запорожців. Та й ніхто не згадує нас як героїв, так, бойовий епізод.

– Це вже питання до нащадків, ви свій вибір і свою справу зробили. А я маю можливість оцінити і сміливість і характер командира, тому і себе картаю... Хмельницький трохи помовчав, потім махнув рукою ніби відганяючи спогади.

– Але, менше з тим, я то згадав лише тому що я ординацію підписав, я її і кров'ю ляхів окроплю!

– Ти прийняв остаточне рішення?

– Так, Максиме, сьогодні крім мене нікому, і то є не миттєвий порив, а зважене рішення. І повір не вмирати я йду. Колись мені ще в Туреччині Збінев розповідав про свою першу розмову з Сагайдачним, коли той визначав кого з «новиков» варто брати в похід. На слова Збишка про готовність прийняти смерть від ворога він відповів:

«Запорозькі козаки не римські гладіатори, які йшли на смерть вітаючи імператора! Вступаючи в бій, навіть один проти десяткох, козак думає про життя а не про смерть!»

– Так, Богдане, батько Сагайдачний досить часто повторював то «новикам»! То ти хочеш сказати що маєш план боротьби? Повинен сказати, що час тому сприяє. Польська адміністрація замість того щоб робити кроки по примиренню після тої наруги яку вона творила, отримавши перемоги над запорозьким військом, своєю дурістю і пихатістю робить все що б збурити і народ руський і козаків... Але потрібно мати дуже вагомий привід, щоб люди піднялися, особливо по-первах. Треба перебороти той жах тридцять восьмого року. Думаю не мені одному сняться щоночі козаки насаджені на палі, і виставлені по наших шляхах. В своїх звірствах Конецьпольський значно перевершив Жолкевського.

– Я Максиме маю деякі задумки. Я тобі розповідав, що маю лист від короля на формування війська для морського походу, а також корогву і клейноди. Розумію що того не досить, то маю ще голову і зовсім не маю іншої справи де використати свою силу і розум, крім того розумію, що завинив перед своїм народом. А до тебе брате маю велике прохання. Більш того закликаю тебе збережи те що в мене лишилося. Я про Юрасика, він ще зовсім дитина а лишився без матері, а от тепер і батько не знати як довго зуміє встояти. А ти візьми його до навчання. Він у мене тихий і смирний, добрий батюшка з нього може бути. Тиміша беру з собою. Може й рано йому ще до війська, але така його доля. Впливе може колись і буде гетьманом.

– Богдане, може пожив би тут у Києві якийсь час, доки би Юрасик до нас звик, сам заспокоївся, а потім вже і поїхав.

– Ні, брате, маю їхати, за мною вже полюють, я втік з під домашнього арешту. Максиме, якщо Збігнев на часі не буде в Києві, дай йому знати про мої справи, і то, що нам треба зустрітися, особливо якщо справи підуть так як планую.

Ранком після сніданку попрощалися. Юрасик стояв з дівчатами і з усієї сили стримував сльози. Тиміш обняв його і пішов до коня, а Богдан взяв на руки трохи щось тихенько

проказав йому на вухо, і Юрасик крізь сльози посміхнувся і хитнув голівкою. Богдан тричі поцілував його. Сів на коня, якого тримав Тиміш, і вони не озираючись помчали з Києва. Десь через годину їзди в умовному місці, їх зустріли півтори сотні Чигиринських козаків, які зголосилися їхати з Хмельницьким на Січ будувати нове Військо Запорозьке за наказом короля польського, Владислава четвертого.

ГЛАВА ДРУГА

ЖИВЛА НА КРОВІ

Князеві Вишневецькому дано знати,
що якийсь Хмельницький,
зібравши трохи Гультайства,
прогнав з Запорожжа корсунський
полк, що стояв залогою. І прогнавши,
став скликати на сваволю,
і до нього почало горнути ся що лиш живо.

**Машкевич.
Дворянин
Єремії
Вишневецького.**

До порогів загін козаків Богдана Хмельницького дістався без особливих пригод. Зима того року в запорозьких степах була тепла і безсніжна. В степу і на річці було багато мисливського люду і рибалок, так званих пластунів, луківників, лисичників. Роблячи зупинки на відпочинок, Хмельницький збирав їх купами, розповідав про те що йде за порогом по вказівці самого короля збирати там військо до морського походу. І налічувати то військо буде до дванадцяти тисяч реєстру. Але спочатку він всіх запрошує на острів Буцький де проголосить листи короля, в яких король за службу, обіцяє повернути козакам старі вольності, що в тридцять восьмому році від них забрали польські магнати. А тепер козаки повинні терпіти, кривди і утиски, які над ними правлять на волості і урядовці, і польська шляхта, і своя шляхетна старшина. В підтвердження він показував корогву яку йому дав король, червону з білим орлом. Частина степового люду приєднувалася до нього зразу, а інших він відправляв на волості, кликати всіх охочих до свого війська.

Так неспішно, все зростаюче військо Хмельницького дісталось острова Буцький. Цей острів на Дніпрі був зручним місцем для облаштування, з тим щоб перебути на ньому до весни і зібрати достатньо війська, спроможного стати проти залогового полку на Січі і оволодіти нею. Приставши на човнах до острова, козаки загону Хмельницького, зустрілися з оружними місцевими вояками, які по-первах не дозволили їм виходити на берег, погрожуючи зброєю. Богдан запросив декількох з них на переговори. Троє із зустрічаючих під'їхали до човна в якому знаходився Хмельницький. Інші лишилися в засідці, навівши зброю на прибулих. Богдан підвівся в човні і звернувся до місцевих козаків.

— Панове-товариші! Я бувший сотник Чигиринського полку Богдан Хмельницький. Три тижні тому я втік з під арешту Чигиринського старости Олександра Конецьпольського, який віддав наказ мене скарати на горло за те, що я маю листи з

королівськими запевненнями на повернення старинних козацьких привілеїв. Прошу сказати хто у вас старший, я би хотів з ним порозумітися.

Місцеві вояки тримаючи на по готові рушниці, уважно і насторожено дивилися на прибулих. Потім один із них, який видавався старшим, віддав наказ своєму супутникові, і той відправився до решти місцевих вояків, які знаходилися в засідці. Тим часом старший козак звернувся до Хмельницького.

– Дійшла і до нас звістка про Хмельницького, правду сказати я вважав його молодшим. Але то не біда наш отаман, Федір Линчай, теж із Чигиринських реєстрових козаків, то розповідав, що добре знає сотника Хмельницького. Так він дуже сумнівається що то дійсно Хмельницький міг втікати з реєстрового війська, бо він друг Барабаша, та й того ляха, полковника Чигиринського полку Кречовського. То ж, пане-добродію, почекайте хвилюк він зараз буде.

Так, Хмельницький добре знав Федора Линчая і пам'ятав ті сутички між Барабашем і Линчаєм. Багато з того, що тоді говорив Федір було зрозуміло Богдану, але він разом з іншими представниками старшини його не підтримав. Обставини склалися так, що Линчай змушений був втікати. До Хмельницького доходили чутки, що той досить часто перебуває на острові Буцька. Як його частіше називають низовці, але не сподівався тепер з ним зустрітися. «А може то й на краще!», подумав Богдан. Між ними не було дружніх відносин, але і в сварці з Барабашем, Богдан не підтримав жодного з них, і то сьогодні мало значення. Як би там не було, він може чесно дивитися в очі Федору. Навіть то, що він його не бачив роки, і то що Линчай вирізнявся гарячим норовом, не налаштовувало Хмельницького на підготовку до сутички. Та й не міг Федір мати більше козаків ніж у нього.

Федір Линчай з'явився досить скоро. Богдан знову піднявся в човні, але на берег не виходив. Федір в супроводі п'яťох козаків під'їхав до самої води вдивляючись в Богдана. Хоч

пройшло досить часу він признав Богдана.

– Так панове козаки, то дійсно Богдан Хмельницький! Мушу зізнатися, що до останнього не міг сподіватися що Хмельницький колись стане утікачем, та ще як розповідають голий і босий лишився. Забрали ляхи всі статки. Якщо вже такі сотники змушені втікати, то щось нове діється в Річпосполитій. Милості просимо товариство! Пригощати не маємо дуже чим, а місця на острові досить, треба лише зміцнити укріплення! Йдемо, пане Хмельницький, вибереш для своїх місце розташування. Послухаємо тебе, якщо ти піднімаєш Запорожже! Може нам з тобою по дорозі.

Коли весь загін що прийшов з Хмельницьким переправився на острів Буцьку, Хмельницький вперше привів його в відповідний порядок, сформував сотні і кожен наставив до роботи. З Чигирини з ним вийшло півтори сотні козаків, а тепер на першому місці стояння їх було вже біля трьох тисяч. То вже військо спроможне вести бойові дії. Дві сотні він поставив в дозор і охорону острова разом з козаками Федора Личая. Одній сотні, в яку визначив досвідчених козаків, які вже були в Криму, він поставив завдання знайти в Криму Мурзу, батька полоненого ним татарчука який жив у нього два роки як свій після вдалого походу на татарів. Тоді він взяв у полон трьох чоловік. Двох відвіз у подарунок до Потоцького, а одного лишив у себе. Тепер він мав допомогти Хмельницькому встановити перші зв'язки з кримськими Татарами. Він звернувся до Мурзи з листом, в якому повідомляв що син його живий здоровий і знаходиться зовсім близько на Дніпрових порогах. Хмельницький поверне йому сина без обміну і викупу, але за це хоче отримати від нього допомогу. Тож може лишити в Криму залог з козаків яких він прислав, а сам приїздить до Хмельницького на острів Буцьку.

Всі інші заходилися зміцнювати захисні вали острова, робити рови і палісади. Роботи тривали до самого вечора. А вже перед вечором Хмельницький з Федором Личаєм зібрали козаків

на круг. Вперше після втечі Хмельницький мав виступити перед великим військом і викласти свої плани. До цього він та його козаки лише один через другого передавали про плани Хмельницького і про те, хто його спровадив на ці справи. Неодноразово розповідаючи про причини своєї втечі, Хмельницький вибудував зрозумілу промову, з якою і виступив перед козаками. Він вийшов на середину козацького кола, вклонився на чотири сторони як то було заведено на Січі. Але так як він поки не мав всіх атрибутів влади і не був обраний отаманом, та власне і Коша козаки поки що не мали, тому на цьому всі необхідні в таких випадках умовності і правила закінчилися, і він перейшов до промови.

— Шановне товариство! Бувші і майбутні козаки запорозькі, сьогодні я звертаюся до вас як утікач від утисків і сваволі польської шляхти, яка не дає жити руському православному люду! Колись наші діди, які щасливо жили в одній країні з братами литвинами поєдналися з ляхами і створили спільну країну Річчю Посполиту. На початках всі хто не мав бажання кріпачити на пана, пішли у вільне дике поле і жили по своїх законах. І мудрий король Польщі Стефан Баторій домовився з козаками, що землі по берегах Дніпра аж до Чорного моря належать їм. Щоб вони тут жили, обробляли землю і захищали полуденні кордони Річчю Посполитою. Коли королю була потрібна військова допомога він завжди просив і отримував її у козаків. Та прийшов час і Стефан Баторій як і всі смертні люди помер. І зразу ж польські магнати а за ними і менша шляхта посунули на споконвічні землі козаків, забуваючи закони польської корони. Раніше страшно було, боялися кочівників, а коли козаки насадили на цих землях своїх хуторів сіл і містечок, та зуміли відвадити кочівників, то магнати і стали захоплювати козацькі землі. Їм допомагав і король польський Жигизмонд. Козаки під проводом кращих синів народу, гетьманів Війська Запорозького довго боролися з ними і на жаль в тридцять сьомому-восьмому роках були

розгромлені і розсіяні по всьому руському краю. Хтось пішов на Дон, хтось на Московію. А більшість з тих хто лишився живим і не сконав на палях пішли до панів у холопи. От так і жили десятиліття. Але прийшов новий король, який побачив що без козаків держава не може захистити полуденні кордони, і захотів відновити козацькі вольності. Захотів зібрати знову козаків у військо, яке повторить невмирущу славу перемоги в Хотинській битві! Коли завдяки запорозьким козакам об'єднане військо Річпосполитої зупинило Турецьку навалу. Король знає мене ще з тих часів, тому закликав до себе і доручив мені зібрати знову низовців і козаків з волості на Запороги у нове військо. Я розпочав цю справу, але коронний гетьман Потоцький довідався від зрадників про мою зустріч з королем і наказав старості Чигиринському Олександру Конєцьпольському кинути мене до в'язниці і стратити. Доки він не приїхав до Чигирина, мене взяв на поруки полковник Чигиринський пан Кречовський. То дало мені можливість втекти на низ. І от я з вами.

На початку майдан слухав Хмельницького досить неуважно. Але коли він почав розмову про козацькі вольності, майдан замовк, ловлячи кожне слово Богдана. По закінченню на майдані почулися вигуки

«То добру справу замислив король!»

«І йому буде добре, і ми пристанемо до справи чоловічої!».

Під вигуки на середину вийшов Федір Личай.

– То, пане Хмельницький, ти добре говориш! І знаю тебе як доброго сотника, але щось сумнівно мені, щоб з тобою сам король говорив. Може й знав він тебе по Хотинській битві, але коли то було! Чому ми повинні тобі вірити, чим підтвердиш, що саме тобі король доручив збирати військо?

Майдан насторожено замовк, чекаючи на відповідь Хмельницького. З Богданом прийшло значно більше козаків ніж були з Федором, але тих хто його добре знав було лише півтори сотні, інші пристали по дорозі і вже чули правда не від

Хмельницького, а козаків, що були з ним, про короля. Їм теж було цікаво чи то правда. Богдан кивнув до Івана Той підвів Богданового коня. Богдан порився в саквах біля сідла, і дістав, а потім розгорнув разом з Іваном червоне знамено, на якому був вишитий білий орел. Показавши знамено свій площі, він віддав його Івану, і знову звернувся до площі.

– Панове козаки! Король Владислав даючи мені то знамено, мовив: «Маєш знамено збирай до нього військо, затим я дам гроші побудуєте човни і будете відновлювати славу козацьку на морі Чорному в боях з бусурманами. І на суші станете на захист полуденних земель Річпосполитої. А то без Війська Запорозького татари Кримські стриму не мають, щороку палять міста, а люд забирають до рабства!». Саме тому я, маючи повноваження і знаючи стан справ на руських волостях, прийшов на низ щоб виконати волю руського народу подвоєну королівською волею!

Майдан деякий час мовчав не зовсім розуміючи, як може воля руського православного народу співпадати з королівською католицькою волею. В тридцять восьмому році саме Владислав був королем Польщі і не зупинив страшний погром козацького війська, і не сприяв вирішенню питання ліквідації унії, яка знищувала давню віру батьків. Але то було складно зрозуміти простому козакові, простіше було сприйняти те почуте від Хмельницького, що збирається низове військо і король відновлює давні козацькі вольності, які польські магнати забрали без згоди короля рішенням сейму. А цьому рішення «Слава!». То ж саме ці вигуки накрили площу на Дніпровому острові Буцький. Під вигуки козаками «Слава!» і шпурляння шапок догори чи до землі, Хмельницький підійшов до Федора Личая.

– Ну що, Федоре ти зі мною?

– Пане сотнику, а може вірніше спитати чи ти зі мною, я на Буцьку вже старожил, то ти в мене на гостинах!

– Федоре, ти ж розумієш, що я не збираюся гостювати у

тебе до літа, день-два і рушаю на Січ, то не добре що там ляхи пригрілися, треба їх відти викурити, ти так не вважаєш?

– Богдане, але там не лише ляхи, там і реєстрові козаки!

– Я то знаю, але маю надію з ними порозумітися, то як ти?

– Знаючи мене міг би і не питати, мав би сили давно би і сам звільнив Січ від гостей непростених, бо вони щось дуже засиділися там!

– Ну то й добре, сформуємо загін і до справи.

Хмельницький разом з Личаєм засіли за планування дій козацьких сотень. По задумці Хмельницького до того часу як Потоцький збере військо вони повинні бути готові його зустріти. І для цього мав вирішити два, на його думку нагальні, питання. Звільнити від польської залоги Січ, де повинно, як то було завжди, збиратися Військо Запорозьке, і прихилити до союзнництва Кримських татар. Перше питання він спланував виконувати, примітивши козацьку хитрість. На ранок він послав на Січ невеликий загін козаків, які ніби за наказом Кричовського повинні вивчити умови перебування Чигиринського полку на Січі при зміні Черкаського полку. А під цим приводом провести переговори з реєстровими козаками цього полку про перехід на бік Хмельницького. Ця афера вдалася Хмельницькому в повній мірі. Козаки Чигиринської сотні зуміли переконати реєстрових козаків залогового полку про правдивість твердження Хмельницького, що він виконує волю короля Польщі Володислава четвертого. Внаслідок чого вони арештували полкову старшину, яка, як і в інших козацьких полках, складалася з поляків, і польських вояків, яких тепер було до третини полку. Тих хто чинив спротив стратили інших відпустили.

Отримавши звістку про звільнення Запорозької Січі, Федір Личай поспішив повідомити про це Хмельницького.

– Пане, сотнику! Січ мати наша знову в руках справжніх запорозьких козаків! Тому я вважаю настав час мати козакам і батька! Збираємо на Січі майдан і оберемо тебе гетьманом

Війська Запорозького! І веди нас до боротьби з польською шляхтою. Відновимо наші козацькі вольності і захистимо короля Речі Посполитої!

– Добре кажеш Федоре! Ми так і зробимо, але спочатку повинні порозумітися з кримськими татарами. Щоби не мати як в тридцяті роки за спиною ворога, з яким може заключити договір польський сейм, а ми будемо мати війну на два фронти! Почекаємо пару днів, маю надію, що Кримський мурза, батько мого татарчука, до котрого я відносився як до власних синів, то оцінить, стане мені побратимом і зголосить татарів стати нам союзниками. От тоді і підемо на допомогу королю польському!

– Богдане, я знав тебе добрим козаком розумним господарем, а тепер бачу що і в військових справах ти маєш хист!

– Дякую Федоре! То ще треба довести, а поки що попрошу тебе разом із сотниками, яких я призначив, займатися формуванням полків. Люд постійно прибуває серед них є досвідчені вояки, і такі хто лише косу тримав в руках. То треба з одних утворювати полки а інших вчити. Частина людей приходить без зброї, а тої що є на Січі буде недостатньо, треба думати де її брати. Цим я буду займатися особисто, але і майбутні полковники повинні знати закони Запорожжя про те, що оснащення полків в першу чергу їх справа. І то треба робити перед тим як почнуться бої, а то, що за місяць два Потоцький прийде з військом, я сумніву не маю. Нам треба вже пройти по полуденним помістям і забрати у шляхти зброю та набої. Те що у них лишиться буде використано проти нас. А одночасно запастися і фуражем, взяти коней. А якщо пощастить то і з вояками. Отаке наше завдання!

– Богдане, то все слушно ти говориш, але послухай і мене. Війська маємо вже на три полки, а то й більше, і то недобре що такою силою керує реєстровий сотник. Треба конче обирати гетьмана. То що вони тобі вірять то одно, проте закон вимагає обрати так як діди наші обирали батька війську, після чого той

хто не виконає твій наказ, ворог війську Запорозькому!

– Федоре, я то добре розумію, але хочу перш ніж отримати гетьманські клейноди, сформувати військо і мати союзників, щоб у козаків не було жодних сумнівів, відносно наших планів. То одне. А інше, ми повинні стати господарями на Запорозжжі, і лише після цього йти на волості і зустрічати військо Потоцького. А може навіть по іншому, як Бог дасть, зустріти тут ворога, дома ж і стіни допомагають. А вже затим після перемоги йти на волості!

– Чекай, то ж на волості теж наші «стіни» бо то руські воеводства, там не можуть дочекатися визволителів!

– Щоб визволяти треба тут перемогти, і ми маємо то зробити.

Під час їхньої розмови підійшов Іван і не наслідуючись звернутися до Хмельницького чекав доки той зверне на нього увагу. Хмельницький ще не тільки не згуртував полки, але ще й не взяв собі вістових чи джуру. Тому Іван продовжував, як то було дома бути і управителем, і конюхом, і вістовим, і джурую. «Треба то теж рішати, Іван не двожилний, а то шкодить справі».

– Щось сталося, Іване, кажи!

– Ні, пане Богдане, не сталося, але прибув посланець від полковника Кречовського, каже що конче повинен зустрітися з паном сотником!

– Ну що, Федоре, не маємо ми ні писаря ні військового судді, навіть хорунжих не маємо. Поки що ми з тобою єдина козацька старшина, та й та не обрана.

– Богдане, може то звичайний козак, то чи варто готуватися до зустрічі з ним, як з послом від іншої держави!

– І правду ти кажеш, але правда і в тому, що треба збирати козаків на круг, та обирати старшину. Ми ж не купа якихось здирників, а Військо Запорозьке! Іване, клич посланця Кречовського!

Хмельницький умісне не вийшов назустріч посланцю,

«нехай звикають виявляти відповідну повагу до козацької старшини! Якої ще не має. Буде, маємо час обрати!». Коли посланець зайшов до куреня, Хмельницький з Федором піднялися з лавки. І з поваги до посланця, але більше від несподіванки. Посланцем виявився ротмістр королівського війська Хмельовський. То був військовий високого рангу у війську польському. «Ото, дивина! То не Кречовського посланець, то вже гетьмана Потоцького! Але досить швидко, то зле!» подумалося Хмельницькому. З Хмельовським він був знайомий, але так, як дуже незначний по чину вояк з високо посадовцем. Скоріше за все Хмельовський міг його пам'ятати лише як тимчасового писаря Війська Запорозького, єдиною заслугою якого був підпис на угоді про ординацію Війська Запорозького.

То що Потоцький послав до козаків ротмістра Хмельовського, говорило про те, що Потоцького дуже занепокоїли і налякали заворушення на Запорожжі. Він добре знав козаків, і настрої які панують у руських волостях. То ж він за всяку ціну хотів загасити можливе полум'я ще з першим вогником. Хмельовський найбільш підходив до покладеної на нього місії. Уродженець не останнього польського роду, він практично все життя прожив у руських волостях, добре знав мову і, що особливо важливо козацький устрій етикет і звичаї. Саме тому, Потоцький був впевненим, що Хмельовський найбільш вдала особа для зустрічі з Хмельницьким. І то відповідало дійсності. Ввійшовши до куреню Хмельовський звикнувши до напівтемряви приміщення, побачив Богдана з Федором, звернувся до Хмельницького.

– Пане Хмельницький, мене вам не представляли, то я маю честь представитися...

– Прошу вибачити, пане ротмістре, що перебиваю, але обставини такі що формальності зайві. Я знаю вас добре і лише як людину честі, тому в цей час, по справі, з якою вас до мене направили, я з вами буду говорити з більшим задоволенням ніж

с ким іншим. Прошу, я вас уважно слухаю.

– Пане, Хмельницький, я особистий представник гетьмана Потоцького і за його дорученням маю провести з вами переговори про зупинення вами козацького бунту, який може перерости в криваву війну. Гетьман розслідував вашу справу і вважає, що переслідування вас і вашої сім'ї було несправедливе. Тому він пропонує приїхати до Чигирина, де він особисто прийме участь у справедливому суді. Ваші кривдники будуть притягнені до відповідальності, і ви будете установлені у всіх ваших правах.

– Красно дякую вам за добрі слова і пана гетьмана за його ласку. Я би був по гріб життя йому вдячний, якби він ще повернув мені сина і дружину! Але я не наскільки дурний щоб розуміти, то навіть йому не під силу, він же не Господь Бог. Хоча, правду сказати, я вірю гетьману. Але що сказати тим тисячам дітей козаків, яких насадили на палі після того як козаки погодилися на ординацію, тобто віддалися до рук гетьмана, а він їх на палі. А договір ординації підписував і я. Тож маю нести відповідальність. Та й інше сказати, по відношенню до мене гетьман Потоцький відновить справедливість. А хто забезпечить справедливість по відношенню до десятків тисяч людей руських, з якими чиниться несправедливість у всіх волостях польською адміністрацією?

Хмельовський слухав цього немолодого сотника, який своїм багаторічним служінням Речі Посполитій мав право на спокійну старість та повагу від держави. Замість цього він сидить в зимовий холод у літньому куреню, який видно лише за день перед тим поставили, і навіть гаряче полум'я кабиці не може його обігріти. Що він міг ще сказати крім слів співчуття, в яких цей досвідчений сотник і не мав потреби. Майже всі страхиття, які можуть випасти на долю людини, він пережив. То ж він мовчав. А мовчання, що трохи затягнулося порушив Хмельницький.

– Пане Хмельовський, я пропоную вам з дороги

відпочити, а ми зі старшиною козацькою обмізкуємо пропозицію гетьмана Потоцького. А завтра зранку зберемо козацький круг та обговоримо відповідь гетьману. Іване, проведи пана ротмістра!

Коли Хмельницький лишився один, він глибоко задумався.

Що то є за знак? Чи то випадає добра нагода зупинитися, повернутися до Суботова і продовжити своє досить таки щасливе життя, яке було до цього. Ні того вже не буде. Не загойться рана, про яку будуть нагадувати останні слова Іванка, і Ганна буде в згадках не молодого красивою і усміхненою, а ще при житті не живою, з якої сльозами горя за сином, тіло лишалось залишків життя...

Ні, того щастя вже не буде. Так навіщо повертати? А Юрасик, а Тиміш? Може для них віддати сили, що ще маєш, і влаштувати їхнє життя. Згадалося, різнуло по серцю, прощання з Юрком. Проте Юрко у Максима. То дуже добре. Там він не буде скривдженим, ні в якому разі. А Тиміш? Чому він його не лишив у Максима? Коли батько взяв його до війська то він мав вже за двадцять років, а Тимофію немає ще й шістнадцяти. Власне далеко від Юрка не втік теж ще дитина!

Але то сім'я. А народ руський? Він чекає на волю. Хто дасть йому волю!? Дати волю... То не в силі одній людині. Що може одна людина? Боротися, вмерти за народ! Але того мало. «Козаки не гладіатори, що вмирають за імператора!». Так, то говорив Сагайдачний. А за кого, чи за що, готові вмерти козаки? За волю. Але вірніше сказати так, козак бореться за волю до кінця, що не завжди означає смерть. То може бути і перемога, і жадана воля! Козак може віддати життя за побратима! І знову не зовсім вірно. Козак буде боротися за побратима, якщо то навіть буде коштувати йому життям. То вже не Сагайдачний то власні думки. Але вони є продовженням слів Сагайдачного! То слова... То мудрі слова, а за ними були дії! Сагайдачний гетьман рівного якому Русь не мала. Але він мав

такі чесноти і здібності, що годі й пнутися до нього. А головна чеснота? Поставити мету і повести до неї за собою народ! От що головне! Вмерти за народ то почесно і героїчно, але так мало! А відчувати прагнення народу, провести їх через власне серце, поставити власну ціль в житті, як ціль для здійснення прагнення народу. А потім покласти життя для її досягнення!

Сагайдачний не зміг довести народ руський до поставленої мети. Він згорів у дорозі. Прошло скільки часу, і не було легена гідного підняти його стяг, і повести за собою народ руський. Може то випало тобі Богдану Хмельницькому? Ой не рівня ти Петру Конашевичу-Сагайдачному! А чи правда то? Хто скаже яким Сагайдачний був на початку свого шляху до безсмертя? Ніхто. Одне можна сказати, що такого життєвого досвіду як маєш ти, він не мав. І такого збігу обставин. Обставини треба вміти використати на свою користь і на користь власного народу! А не зумієш? Згориш, але тліти не будеш!

Коли ранком Хмельовський йшов з куреня, який був відведений йому на відпочинок, до річчї він добре відпочив і відчував радісне піднесення, то козаки вже вишикувалися в однострої на майдані перед куренями. Ближче до куренів стояв Хмельницький і ще декілька чоловік, як зрозумів Хмельовський, то ще не обрана старшина козаків. Один з них підійшов до нього і запропонував підійти до Хмельницького. Той кивнувши Хмельовському, ступив крок вперед, розгорнув сувій паперу, що мав у руках, потім згорнув і звернувся до козацького колу.

– Шановне руське вільне Запорозьке козацтво! Так, з цього дня, саме вільне козацтво! Вчора до нас прибув посланець гетьмана Потоцького ротмістр його величності короля Польщі пан Хмельовський. То шановний офіцер королівського війська, я його добре знаю. Але справа сьогодні не в ньому. Він привіз пропозиції від гетьмана Потоцького, вони дуже прості. Мені обіцяють повне помилування і повернення моїх статків, якщо я вас відправлю до панів, на яких ви все життя гнули спину.

Панам то дуже зручно було десять років, і вони мріють щоб так було вічно. І щоби не тільки ви, але і діти ваші і внуки так жили!

Круг заgrimів вигуками: «Не бути цьому більше ніколи, краще смерть!» Хмельницький задоволено кивнув головою, повернувся до Хмельовського і розвів руками. Потім попросив тиші і продовжив.

– Панове – товариші, я в цьому не сумнівався жодним чином. Якби було можливо ми би ще терпіли, але то край!

Козацький круг знову збурився вигуками, і брязкотом зброї. Хмельницький то зупинив і продовжив.

– То ж я в ночі написав відповідь до гетьмана Потоцького, і хочу зачитати вам на ваш розсуд і погодження!

Він розгорнув сувій паперу, але знову згорнув.

– Панове козаки! Я вам краще так скажу по простому, щоб було зрозуміло! В листі я поставив такі умови гетьману.

Перше. Негайно скасувати ординацію Річпосполитої!

Друге. Гетьман Потоцький повинен забрати своє військо з руських волостей. Як то було до ординації!

Третє. Повернути козакам вольності, які запорозьким козакам надав король польський Стефан Баторій на вічні віки!!

По оголошенню Хмельницьким кожної умови майдан гримів вигуками: «Добре!», «Слава!». Хмельницький перечекав вигуки схвалення, і продовжив.

– А на словах просимо передати, що ми повернемо собі нашу святу Січ Запорозьку і скоріше помремо ніж Ляхи знову ступлять на її землю!!

Доки козаки продовжували кричати, обійматися, а дехто навіть пішов у танок, Хмельницький запросив Хмельовський до куреня. Тут він наклав на листа до Потоцького печатку і передав Хмельовський, а потім провів до берега, попрощався з ним і доручив козакам провести його до польського супроводу.

Не встиг поїхати Хмельовський, як до козаків прибули кримські посланці. То був татарський Мурза, батько його полоненого татарчука з сотнею татар. Коли козаки на човнах

перевезли татар на острів, то на березі їх зустрічав Хмельницький біля якого тулився татарчук, який два роки був відірваний від сім'ї. Побачивши батька він не міг зрушити з місця від хвилювання. Батько ще здаля побачив сина, і не чекаючи доки човен пристане до берега скочив у воду, яка сягала йому вище колін, і побіг до сина. Вже пізніше проводячи переговори з Хмельницьким, він ні на хвилину не відпускав сина, ніби боявся знову його втратити.

Мурза добре знав настрої кримського хана. Той був розлючений на Польщу за те, що вона не вчасно виплачує «упоминки», які згідно складеній угоді зобов'язувалася платити хлібом і фуражем. Минулий рік був неврожайним, на Крим насувався голод, худобу не було чим годувати. В цій ситуації кримському хану конче був потрібен привід, щоб провести успішну війну. Тому він запевнив Хмельницького, що хан надасть козакам допомогу.

Але Хмельницький не мав бажання ризикувати. У кримського хана не повинно бути навіть сумнівів щоб надати козакам допомогу. Він добре знав Татарських керівників, вони входять в союз з козаками тільки коли то їм необхідно, або коли до кінця впевнені, що то їм вигідно. Він розмістив кримчаків на відпочинок, і закликав Федора Линчая.

– Федоре, от тепер прийшов час і старшину з гетьманом обрати. Ти з нашими братчиками підготуй чорний круг. Заклич старших козаків, які добре знають козацькі звичаї. Дійство повинно вразити татарських гостей. Та козаків збери побільше, щоби у татарів очі розбігалися. Тоді вони переконають хана надати нам допомогу!

– Богдане, можеш не сумніватися зробимо козацький круг так як роками мріяли! Ти знаєш, скільки разів ми перед Різдом згадували про то дійство де наші діди обирали старшину та ділили мисливські угіддя і рибні лови! То ж не сумнівайся все буде як лише діди наші сивочубі пам'ятають! То буде відродження духу нашого козацького, а за нею прийде і слава

руського воїнства!

– Щоб прийшла слава то багато поту і крові пролити треба. Та голів козацьких покласти. Але згоден з тобою, буде сила духу козацького, прийде й слава!

Обрання гетьмана і козацької старшини провели так, що старі сивочубі, сивовусі козаки плакали і говорили один другому, «От тепер і помирати можна! Відродилося Військо Запорозьке!». Хмельницького обрали швидко, ніхто навіть не пропонував інших козаків. Федір Линчай особисто крикнув, а потім і докладно повів «славному війську», чому він пропонує Хмельницького. Тим самим відкинув свою участь у виборах.

Як в кращі часи, майдан був заповнений вщент. Важко було уявити, що після десятиліття страшних переслідувань лишилися вояки, що не хочуть бути холопами і готові віддати життя за свободу і свій народ. Хмельницького, коли він спостерігав за дійством, приймав у ньому активну участь, і навіть коли брав у руки булаву, не полишало відчуття нереальності того що відбувається. Він не міг якось відчутти, що все то, що тут в діється підготовлено ним, Богданом Хмельницьким. А разом з тим давила тяжкою вагою відповідальність за цих людей які повірили йому, і готові йти за ним, вони вірять йому, а він зовсім не впевнений, що має сили і хист довести їх до перемоги. Та розумів він і то, що назад вороття не має, люди вдень і вночі йшли на Запорожжя і зупинити той потік нікому не під силу. Його завдання очолити цю людську потугу, і вже разом з нею перемогти або вмерти! Ні! Не вмерти, а перемогти! Але то було під силу лише Сагайдачному, він отримав перемогу, але народ руський і Військо Запорозьке не скористалося з тої перемоги. Чи матиме Хмельницький іншу долю? Може відповідь і не доведеться довго чекати. Потоцький, як доповіли йому прибуваючі козаки з західних руських волостей, вже веде військо на Запорожжя. А то означає лише одно, вже за місяць, а може й раніше, Запорозькому війську належить прийняти бій.

Збігнев поспішав до Варшави. Він намагався пригадати, чи був коли такий випадок, щоби король просив прибути терміново. Збігнев губився в думках і не міг собі визначити привід до цього. Єдине що приходило на думку, то хвороба короля. Але чим він міг допомогти він не лікар, і не дай боже чогось поганого, не ксьондз. В десятий раз обдумуючи то питання, він приходив до думки, що це може бути пов'язано з Хмельницьким та тогорічними зустрічами й домовленостями. Виконання їх затримувалося не з вини Хмельницького. Сейм тупо але послідовно блокував намагання короля якимось чином розпочати військові дії проти Туреччини. Поголос про бажання короля відновити військову силу здатну витіснити турків з полуденних земель, і зробити берег Чорного моря від Криму до гирла Дунаю польським налякав шляхту. З часу Хотинської битви минуло понад двадцять років, але про ті страхи, які наводила, по деяких свідченнях, півмільйонна армія Турецької імперії, і лише Божою поміччю не заповонила всю Європу, до тепер не дає спати уродзюній шляхті. Їй і тоді було що втрачати, а тепер, після десяти років золотого спокою в Річпосполитій, коли їх статки збільшилися в рази, витратити їх на королівські забаганки жоден не мав бажання. Вже не кажучи про участь у військових діях, де легко і голову покласти!

Була і друга не менш вагома причина, по якій шляхта майже відкрито протистояла королю Владиславу. Військо Річпосполитої лише тоді набирало силу і здобувало вагомі перемоги, коли залучало до себе запорозьких козаків. І то було добре, бо приносило Річпосполитій історичні перемоги, а заслугою ними вона з козаками не ділилася. Більш того, майже ніколи і не мала звички платити козакам за понесені матеріальні і людські втрати. Мають шаблі можуть і самі взяти у переможених контрибуцію. То мало подвійну вигоду і платити не треба козакам, і слава у них перед цивілізованими країнами як грабіжників. І хоча польські жовніри грабуючи захоплені

ворожі міста, ні чим не відрізнялися від усіх армій того часу, тому що королі, царі і інші очільники, як великих держав, так і маленьких князівств, не мали великого бажання віддавати свої статки воякам. І то майже завжди у всіх проходило. Лише Запорозькі козаки, особливо після Хотинської війни вимагали виконання всіх зобов'язань даних королем Польщі. А серед іншого було і питання повернення віри батьківської, а то було вже занадто для вонючих хлопів. І таке протистояння було між королем та шляхтою практично з дня коронації.

В цьому протистоянні значну роль відігравала і не реалізована амбіційність короля. Владислав четвертий мав підстави на амбіційність. Важко було в тогочасній Європі віднайти потенційно більш значущого спадкоємця. Ще малолітнім його вінчали на Московське царство. Більш того він мав реальну можливість стати московським царем з допомогою гетьмана Сагайдачного, але тоді інтриги сеймових комісарів завадили цьому. Владислав мав можливість зробити другу спробу вже будучи обраним королем Речі Посполитої, та поряд не було полководця рівного Сагайдачному чи Жолкевському. По смерті батька Сігізмунда третього він також успадкував право на Шведську корону, за яку спробував позмагатися, але знову таки гідної сили на таку боротьбу не мав. От так і сталося, маючи такі значні потенції, Владислав на п'ятнадцятому році свого правління крім спроб здійснити свої амбіційні плани, не мав жодних значущих здобутків. Єдине, чим він ще міг лишити слід в історії Річпосполитої, то завершити розпочате Хотинською битвою протистояння з Турецькою імперією переконливою перемогою, яка б дала можливість Річпосполитій твердо стати на березі Чорного моря, ставши морською державою.

Так, думав Збігнев Гура, то єдина значуща справа, яка могла бути приводом виклику його до короля. В цьому напрямі вже зроблені перші суттєві кроки. Хмельницький зумів вивести козаків на військові дії до турецького берега, чим виконав

зобов'язання перед майбутніми союзниками по війні з Туреччиною. За декілька місяців є можливість знову вийти на морський промысел, а військові дії крок за кроком формують військо. Під тою завісою можливо формувати і військо низових козаків не належне до реєстрового, і не залежне від польських гетьманів. В потрібний час то військо стане поряд з хоругвами короля Владислава в звільненні приморських територій і тоді король змусить сейм виділити кошти на його утримання. А в випадку небажання сейму, є можливість зобов'язати польських магнатів що мають маєтки в полуденних землях поділитися коштами.

Доки дістався Варшави, Збігнев не тільки передумав про те, які має дати поради королю в справі майбутньої військової компанії проти Туреччини, а й яким чином через Василя Хлистова залучити до цієї справи молодого московського царя.

Слуги провели Збігнева прямо до королівських покоїв. Чому не до кабінету де завжди король приймав по державних справах, Збігнев зрозумів коли побачив короля. Той лежав в ліжку обкладений подушками і видавався дуже хворим. Король помахом руки відпустив слугу і попросив Збігнева підійти ближче. Збігнев вдивлявся в лице короля і не міг зрозуміти, що сталося, минуло зовсім небагато часу з їх останньої зустрічі, а король виглядав постарілим на роки. Збігнев не міг стримати емоції, він рвучко підійшов до королівського ложа і став на одне коліно поцілував руку королю.

– Wasza mość, czym mogę wam pomóc?¹

– Panie senator! Wy nie lekarz, których u mnie dosyć i naszych i cudzoziemskich, to ich sprawa mnie leczyć. Powiem tylko, że oni dotychczas nie mogą dojść wspólnej myśli którą chorobę mam. Was zaprosiłem po innemu pytanie, choroba to to, co przychodzi nie pytając, i Bor da pójdzie w porę. My nad tamtym nie wolne, a państwowe sprawy oprócz nas mogą naprawiać inne, jeśli my to pozwolimo. To że do sprawy!

¹ - Ваша світлосте, чим я можу вам допомогти?

Jak dawno wy rozmawiały z seniorem Chmielnickim?²

– Wasza mość, tak stało się, że dawno. Nash poprzednie porozumienia z Chmielnickiim są dokonane, a późniejsze działania zatrzymały się w związku z tym, że informacji o naszych planach zyskała rozgłosowi i Chmielnicki utrafił pod szorstkie prześladowanie, a o tej porze zachorowaliście, i w konspiracyjnych celach przestaliśmy rozmawiały.³

– Wtedy zadam inne pytanie. Znacie czym dziś zajmuje się Czyhiryn сотник?⁴

– Wasze mość, dawno z nim nie spotykaliśmy się, w każdym przypadku ostatnie півроку.⁵

– Widzę, że wam nie wiadomo o wydarzeniach które rozwijają się na skrajach Rzeczpospolitaw ruskich gminach. To ja krótko wam opowiem o czym melduje Jeremi Wiśniowiecki.⁶

Король закликав довіреного службовця канцелярії, і наказав принести таємний лист Вишневецького і інші повідомлення з полуденних земель про рухи серед козаків. Службовець приніс і король спочатку хотів прочитати сам, але не маючи достатньо світла віддав теку з повідомленнями службовцю.

² - Пане сенаторе! Ви не лікар, яких у мене досить крім наших ще іноземних, то їх справа мене лікувати. Скажу лише, що вони досі не можуть дійти спільної думки яку хворобу маю. Вас я запросив по іншому питання, хвороба то те, що приходить не питаючи, і Бог дасть піде вчасно. Ми над тим не вільні, а державні справи крім нас можуть ладнати інші, якщо ми то позволимо. То ж до справи! Як dawno ви спілкувалися з сотником Хмельницьким?

³ - Ваша світлосте, так сталося, що dawno. Наші попередні домовленості з Хмельницьким виконані, а подальші дії зупинилися в зв'язку з тим, що інформації про наші плани набула розголосу і Хмельницький потрапив під жорстке переслідування, а ви в цей час захворіли, і ми в конспіративних цілях перестали спілкуватися.

⁴ - Тоді я поставлю інше питання. Ви знаєте чим сьогодні займається Чигиринський сотник?

⁵ - Ваше світлосте, ми dawno з ним не зустрічалися, у всякому разі останні півроку.

⁶ - Бачу, що вам не відомо про події які розгортаються на окраїнах Реч Посполитої в руських волостях. То я коротко вам повім про що доповідає Єремія Вишневецький.

– Czytaj głośny w tym trybie jak złożyłem, i nie tylko od Wiśniowieckiego!⁷

Службовець став до світла і почав читати.

– List od księcia Wiśniowieckiego: "Mój szlachcie Mashkiewicz melduje, że jakiś Chmielnicki, zebrawszy trochę nieróbstwo, przegonił z Zaporozże korsuński pułk, co stało zalogoyu, i przegoniwszy, stanął zwoływać na swawolę, i doń zaczęło tulić się że tylko mieszkalny". Z Braclaw zawiadamiają: "Sędzia podolski Lukáš Myaskovski pisze, komisarz kozacki, dał znać, że na Sicz, gdzie odbywa strózkę Czerkasy pułk, napadł sprzedawczyk Chmielnicki, załapał całą drób i zabrał wszystkie łodzie. Pan Vadovsky pułkownik Czerkasy i pan Krechovski Czyhiryn, wysłały przeciw jemu kilkadziesiąt kozaków. Lecz ten ich zaskoczył, złowił i nie odpuszcza. O żadnym posłuszeństwie nie myśli bo znacznie zwiększył swoje nieróbstwo, przywabiając ich do się chorągwią czerwienią z białym orłem i jakimiś przywilejami niby to od króla, danymi w zeszłym roku na wolności pola i morza". Urzędnik ukończył czytać i od się dodał.⁸

– Wasza mość, są jeszcze kilka listów, lecz oni są napisane na mocy tych, że zaczytałem.⁹

⁷ - Читайте голосно в тому порядку як я склав, і не лише від Вишневецького!

⁸ - Лист від князя Вишневецького: «Мій дворянин Машкевич доповідає, що якийсь Хмельницький, зібравши трохи гультьяйства, прогнав з Запорожжа корсунський полк, що стояв залогою, і прогнавши, став скликати на сваволю, і до нього почало горнутися що лиш жило». З Брацлавщини повідомляють: «Суддя подільський Лукаш Мясковський пише, комісар козацький, дав знати, що на Січ, де відбуває сторожу черкаський полк, напав зрадник Хмельницький, захопив всю живність і забрав усі човни. Пан Вадовський полковник черкаський і пан Кречовський чигиринський, вислали проти нього кількадесят козаків. Але той їх заскочив, зловив і не відпускає. Про ніяку покору не думає бо значно збільшив своє гультьяйство, приваблюючи їх до себе корогвою червоною з білим орлом і якимись привілеями ніби то від короля, даними торік на вільності поля і моря». Службовець закінчив читати і від себе додав.

⁹ - Ваша світлість, є ще декілька листів, але вони написані на підставі тих, що я зачитав.

– Możesz być wolny.¹⁰

Коли службовець вийшов, король звернувся до Збігнева Гури.

– Oto teraz, panie senator, pomyślmy, że to jest, wykonanie naszego planu, czy rzeczywiście powstanie kozaków. Działą Chmielnicki niby po naszym planie, lecz dlaczego rozpoczął bez dodatkowych konsultacji. Mówicie o mojej chorobie on znał, lecz miał możliwość zgodzić początek działań z was. Zdaje się przy ostatnim spotkaniu porozumieliśmy się, że pokładam właśnie na was koordynację wszystkich działań po naszym planie?¹¹

– Właśnie tak wasza mość! Powinien tylko dodać, że warunkiem całych naszych działań była całkowita utajona. Jeśli wcześniej czasu o naszym zamiary stało by wiadomo sejmowi, czy naszym szlachetnym magnateriom, to o jakimś wykonaniu nie mogło być i języka.¹²

– Całkiem Właściwie! Lecz teraz trzeba działać, a nie spotkaliśmy się z Wenecją i innymi naszymi sojusznikami, nawet nie znamy, czy przygotowują oni wojskowe plany na lato tego roku. Chociaż należy wyróżnić, że były zadowolone działaniami kozaków w zeszłym roku na morze przeciw Tureckiej flocie i przybrzeżnym miastom. To czekam waszych wyjaśnień i propozycji!¹³

– Wasze mość! Nie mogę powiedzieć co pobudzało Chmielnicki do

¹⁰ - Можеш бути вільним.

¹¹ - От тепер, пане сенаторе, давайте поміркуємо, що то є, виконання нашого плану, чи дійсно повстання козаків. Діє Хмельницький ніби по нашому плану, але чому розпочав без додаткових консультацій. Ви кажете про мою хворобу він знав, але мав можливість погодити початок дій з вами. Здається ми при останній зустрічі домовилися, що я покладаю саме на вас координацію усіх дій по нашому плану?

¹² - Саме так ваша світлосте! Маю лише додати, що умовою всіх наших дій була цілковита утаємниченість. Якщо раніше часу про наші наміри стало б відомо сейму, чи нашим шляхетним магнатам, то про якесь виконання не могло бути й мови.

¹³ - Цілком слушно! Але тепер потрібно діяти, а ми не зустрілися з Венеціанцями та іншими нашими союзниками, ми навіть не знаємо, чи готують вони військові плани на літо цього року. Хоча треба відзначити, що були задоволені діями козаків в минулому році на морі проти Турецького флоту і прибережних міст. То я чекаю ваших пояснень і пропозицій!

діяння, і дlatego on początek przyszłej kompanii nie zgodził z nami. Lecz pomyślmy byle podjąć najbardziej optymalną decyzję, która pozwoli nam poprzeć działania Chmielnickiu, jeśli oni przeprowadzają się zgodnie naszych planów, i zatrzymać w razie rzeczywistej swawoli Chmielnicki z kozakami. On rozpoczął swoje działania w przeddzień bożego Narodzenia. Odwiecznie kozacy zbierali się na Sicz do bożego Narodzenia Chrystusowego. Właśnie o tej porze oni podbijali wyniki roku że minął i planowały następny. Na boże Narodzenie podejmowało się decyzję po Koszowemu i kozackiemu seniorowi, ich oczywiście zostawiały jeszcze na rok, oczywiście zwalniały. Na kozackim kręgowi dzieliły się między kozakami tereny użytkowe, przymocowane za kozakami zaporoskimi i przyjmowały się plany pochodów na rok. Wszystko to zatwierdzało się kozackim czarnym kręgiem i stawało się nieugiętym planem działań. Jeśli ktoś jego naruszał bezpodstawnie, to mógł nałożyć głowę. A w wypadku konieczności przemiany planu, musi był zbierać się kozacki krąg i zatwierdzać taką decyzję. Drugie, związane z pierwszym. Jeśli krąg nie zebrać na boże Narodzenie to będzie sygnałem do tego, że każdy planuje rok, jak będzie uważać za potrzebne. I, powiedzmy, jeśli zebrać się w kwietniu, to nie mniej jak połowa kozaków będzie daleko od progów. Kto na Donowi, kto na Krymie, a kto rozejdzie się po нетрищам i alkaliom na samodzielne produkcje. Jest jeszcze cały szereg podstaw, dla początku ruszania kozaków, lecz oni są mniej znaczące. No i trzecie. Nie wyłączam, że ekstremalne okoliczności zmusiły Chmielnicki pójść na początek działań. Powiedzmy, zdrada i otrzymanie informacji Potockym. A w tym wypadku przed nim stało zadanie zacząć działać, i zarazem nie rzucić cień na króla. Po dzisiajszym zawiadomieniem tak ono i jest.¹⁴

¹⁴ - Ваше високосте! Я не можу сказати що спонукало Хмельницького до дії, і чому він початок майбутньої компанії не погодив з нами. Але давайте поміркуємо аби прийняти найбільш оптимальне рішення, яке дозволить нам підтримати дії Хмельницького, якщо вони проводяться згідно наших планів, і зупинити у випадку дійсної сваволі Хмельницького з козаками. Він розпочав свої дії напередодні Різдва. Споконвік козаки збиралися на Січ в Різдво Христове. Саме в цей час вони підбивали підсумки року що минув і планували наступний. На Різдво приймалося рішення по Кошовому і козацькій старшині, їх либонь лишали ще на рік, либонь звільняли. На козацькому кругу ділилися між козаками угіддя, закріплені за козаками запорозькими і приймалися плани походів на рік. Все це затверджувалося козацьким

– А то że on mówi о даних крoлем привилеїє і показує хорoгiєв червiєннoю з бiєльм орлeм, то не єст єiєн на крoлo? ¹⁵

– Як на мнє, в жoднм выпaдкy. Хорoгiєв он мoгл і сам выпрoбiє або взiєтє гдєсь, а о привилєїєх он мoви, а не мa iх нaписaнми. З тєгo выпєлєгнє тькo тє он вoлa кoзакoв не прєцив крoлa, а зa крoлa. І Хорoгiєв пoднoсi нaд вoїскeм не турєкoю єи мoскєвскoю, а крoлa Пoлскi! А єсли он вoлa дo вoїскa зa крoлa, то не мoжє бє прєцив Рєчєцypoспoлiтєї. А тєн ктo з мaгнaтєрiї прєцив хорoгви крoлa, то он і прєцив крoлєви і пaїстєву! Бь тaк зaдaлєм пьтaнє. ¹⁶

– Тaкє выпiєснєнє єєїм і шлaчтє, мьслє, єaлєїм урiєдзa. Вьхoдзєч з тєгo, жє Пoтoєкьм прoвaдзi вoїскo нa рускє гмины, вьслaлєм дo єгo лiстy з вьмoгєїм жєбь он зaтрьмaл тєн пoчoд і пoзвoлiл кoзaкoм длa зaспoкoєнєя пoїсє нaд мoрє. Лєч нaм тєгo мaлo, мусимь знaч вьиєгoднє длaчєгo пoчєтєк дїєлєн з нaс не згoднє. Єсли тo мa прьчєзны, мусимь iх знaч. В кaждьм выпaдкy нaдзвьчзaj кoнєчнєнє устaлє стaлє зв'язєк з Чмєїлнєцкьм. І стaлє кooрєднoвaч з

чoрнм крyгoм і стaвaлo нєпoрyшнм плaнoм дїї. Яєкщo хтoсь єгo пoрyшувaв бєзпiдстaвнo, тo мiг нaклaстє гoлoвoю. А в выпaдкy нєoбхiднoстї змїни плaнy, пoвинєн бьв збирaтєсє кoзaцькiї крyг і зaтєвєрджувaтє тaкє рiшєннє. Дрyгє, пoв'язaнє з пєршм. Яєкщo крyг не зiбрaтє нa Рiздвo тo бьдє сiгнaлoм дo тoгo, щo кoжєн плaнєє рiєк, як бьдє ввaжaтє зa пoтрiбнє. І, сєжєїмo, яєкщo зiбрaтєсє в квiтнi, тo не мєнш як пoлoвинa кoзaкiв бьдє дaлєкo вiд пoрoгiв. Хтo нa Дoнy, хтo в Кримy, а хтo рoзбрєдєтьсє пo нєтрищaм і лугaм нa сaмoстїїнi прoмєсли. Є щє єїїїє рєд пiдстaв, длє пoчaткy рyшєннєя кoзaкiв, aлє вoнє мєнш знaчєїмi. Ну і трєтє. Я не вькљєчoчo, щo єкстрємaльнi oбстaвини змусиєи Хмєїлнєцькoгo пiтєи нa пoчaтoк дїї. Сєжєїмo, зрaдa і oдєржaннєя iнфoрмaцїї Пoтoєцкьм. А в єцьoмy выпaдкy пєрєд нєм стoялo зaвдaннєя пoчaтєи дїєтєи, і рaзoм з тєм не кинутє тiнь нa кoрoлєя. Пo сьгoднiшнiм пoвiдoмлєннєм тaк вoнo і є.

¹⁵ - А тo щo вiн гoвoрiть прo дaнi кoрoлєм привилєїє і пoкaзєє кoрoгвy єрєвoнy з бiєїм орлoм, тo не є тiнь нa кoрoлєя?

¹⁶ - Як нa мєнє, нi в єкoмy рaзi. Кoрoгвy вiн мiг і сaм вьгoтoвитє або взєтє дє-iндє, а прo привилєїє вiн гoвoрiть, а не мaє iх нaписaнми. З єцьoгo вьхoдєтє лiшє тє щo вiн кљєчє кoзaкiв не прoтєи кoрoлєя, а зa кoрoлєя. І Кoрoгвy пiднoсєтє нaд вiїськoм не турєцькy єи мoскoвськy, а кoрoлєя Пoльщi! А яєкщo вiн кљєчє дo вiїськa зa кoрoлєя, тo не мoжє бьтє прoтєи Рiчпoспoлiтoї. А тoї хтo iз мaгнaтiв прoтєи кoрoгви кoрoлєя, тo вiн і прoтєи кoрoлєя тa дєржaви! Я бь тaк пoстaвєв пьтaннєя.

ним działania, jeśli trzeba pomagać. I znów że, w razie nie sterowność wydarzeniami, podjąć działania po ich wstrzymaniu, i w żadnym wypadku nie brać na się inicjatywę wydarzeń że rozwijają się.¹⁷

– W takim wypadku pilnie muszę wyjechać do Kijowa i stamtąd ustalić związek z Chmielnickym. Potrafię do krótkiego terminu zorientować się i podjąć konieczne działania.¹⁸

– Macie senatorów, co wyświęca na nasze sprawy, możecie wziąć ich sobie do pomocy. Ja to spletał.¹⁹

– Nie, Wasza światłość, to nie trzeba, mam w Kijowie dosyć swoich ludzi z którymi potrafię wykonać polecenie króla.²⁰

– Panie Gura, jeszcze raz uprzedzam o sekretności waszej podróży, żaden człowiek w Rzeczypospolitej nie musi wiązać waszą podróż z występem Chmielnickiu, i tym więcej z królewskim poleceniem.²¹

– Wasza mość, macie do czynienia z oficera i szlachcica!²²

Про події в Запорозжі досить швидко стало відомо і в

¹⁷ - Таке пояснення сейм і шляхту, думаю, цілком влаштовує. Виходячи з того, що Потоцький веде військо на руські волості, я відправив до нього листа з вимогою щоби він зупинив той похід і дозволив козакам для заспокоєння піти на море. Але нам того мало, ми повинні знати достовірно чому початок дій з нами не погоджено. Якщо то має причини, ми повинні їх знати. У всякому випадку конче необхідно встановити постійний зв'язок з Хмельницьким. І постійно координувати з ним дії, якщо потрібно допомагати. І знову ж, у випадку некерованості подіями, вжити заходи по їх припиненню, і ні в якому разі не брати на себе ініціативу подій що розгортаються.

¹⁸ - В такому випадку я терміново повинен виїхати до Києва і звідти встановити зв'язок з Хмельницьким. Я зумію в короткий термін розібратися і вжити необхідні заходи.

¹⁹ - Маєте senatorів, що посвячені в наші справи, можете взяти їх собі в поміч. Я то влаштую.

²⁰ - Ні, Ваша світлість, то не потрібно, я маю в Києві достатньо своїх людей з якими зможу виконати доручення короля.

²¹ - Пане Гура, ще раз попереджаю про секретність вашої поїздки, жодна людина в Річпосполитій не повинна пов'язати вашу поїздку з виступом Хмельницького, і тим більше з королівським дорученням.

²² - Ваша світлосте, ви маєте справу з офіцером і шляхтичем!

Москві. На терміново зібраній Раді Посольського указу, де був запрошений і Василь Хлистов, думний дяк Назар Чистой повідомив, що в Річпосполитій розпочинається бунт низових козаків. Докладнішу інформацію він виклав на підставі листа Кунакова, що знаходиться в Криму. Той повідомив, що якийсь Хмельницький, будучи під вартою, підмовив охорону і триста козаків, та взявши з собою бранця з татар, сина одного мурзи, що дістався йому при розподілі здобичі після перемоги над татарами, і утік на низ. Потоцький послав за ним триста козаків реєстрових і триста ляхів. Хмельницький послав назустріч козаків, що були з ним і вони підмовили козаків з погоні перейти на бік Хмельницького ті побили ляхів і так вчинили. Тепер Хмельницький на «Лукоморье» збирає військо а з допомогою татарського мурзи, батька полоненого татарчука, домовляється з кримськими татарами про допомогу у війні проти Польщі. В зв'язку з цим всі хто працює з посольством Річпосполитої повинні підняти всі зв'язки щоб отримати достатньо інформації для доповіді царю. А також треба готуватися до поїздки в Польщу. Вже на другий день Хлистова закликали до царя. Василь зайшовши до царських палат, як то і належить царському холопу, віддав належні при зустрічі з царем ознаки вітання і застиг в шанобливому поклоні. Цар дочекався закінчення, перехрестив Василя і вже після цього звернувся з тим за чим його кликав.

– Василий, ты уже осведомлен о событиях, происходящих в Річпосполитой? Как ты знаешь, у нас с ней заключен вечный мир. Но и судьба наших единоверных братьев нам не безразлична. Уж не говоря о том, что события разворачиваются на границах нашего царства. Все что необходимо провести в отношениях с Річпосполитой, проводится по линии Посольского приказа, этим занимается думный дяк Назар Чистой. Но я хочу получать информацию от запорожских казаков. Мне необходимо знать, кто такой Хмельницкий как он относится к Московскому царству. Ты должен через свои связи среди

казацького сословія, и особливо в среде православных владык, права которых в Річпосполитой ущемляются, найти влиятельных людей, чтобы через них ми могли тайно влиять на события. А особенно ценно било бы для нас, найти непосредственный контакт с Хмельницьким.

Василь не міняючи пози уважно слухав царя і міркував, яку йому зайняти позицію у відносинах з царем по піднятому ним питанню. При минулій поїздки його до Варшави в складі делегації, яка везла грамоти з привітанням від нового московського царя, Василь, зрозуміло, зустрічався з Богданом Хмельницьким, але ким той був лише рік тому? Звичайний собі сотник реєстрового козацького війська. Яких до біса у війську польському. Була розмова про сенатора Гуру, побратима Василя і вельможу наближеного до царя. Навіть то що Хмельницький колись в ранзі генерального писаря Війська Запорозького підписував ординацію від козаків. то був лише епізод, який не мав ніякого впливу на долю Хмельницького, і не чим не вирізняв його серед інших козаків. Тепер можна було б сказати царю про особисте знайомство з Хмельницьким. То ще більше підняло би Хлистова у царських очах. Може не пройшовши школу дипломата Василь і вчинив би саме таким чином. Він цінував добре відношення царя Олексія до нього і відповідав йому безмежною відданістю. Але дипломатична школа навчила його перш ніж давати інформацію царю треба впевнитися, що ти спроможний будеш виконати завдання, яке обов'язково буде дане царем, коли він довідається про особисте знайомство Василя з Хмельницьким. А для нього звістка про події в Річпосполитій була наскільки несподіваною і не зрозумілою, що він навіть для себе не міг пояснити як то могло трапитися. А тим більше уявити в веселому усміхненому щасливому в житті Хмельницькому грізного вождя повсталих про якого заговорили одночасно самодержці трьох могутніх держав.

В розмові з Максимом Лободою вони бідкалися про занепад козацтва, а разом з ним і народу руського і віри

православної. Шукали і не знаходили героя гідного продовжити справу Сагайдачного. У них навіть думки не виникло що то може бути Хмельницький! Пройшло менше двох років з часу його поїздки до Варшави і Києва, що могло статися за такий короткий час? Була й інша причина для того, щоб Хлистов не спішив інформувати царя про особисте знайомство з Хмельницьким. В ті часи виникало багато верховод серед козаків. Вони як раптово виникали так раптово і зникали безвісті. З часів Сагайдачного їх пройшла ціла череда. Правда після кривавого побиття козаків тридцять восьмого року, та ріка, з якої вони виходили, зовсім пересохла. Такі переконання приводили до одного висновку, повстання закінчиться так само несподівано як і почалося. Ще не підійдуть війська гетьмана Потоцького з Польщі в руські провінції, а порушники спокою разом з ватажками будуть схоплені і страчені, якщо не встигнуть втекти до Криму. Звісно, Василь того не бажав, але виключати не міг. Тому вирішив не лізти «поперед батька в пекло», а сумлінно виконати особисте доручення царя. Вислухавши царські настанови, він поклонився царю і відповів.

– Ваша царская вельможность, я полностью уяснил ответственность выполнения вашего поручения, и приложу максимальные усилия для его выполнения. Знакомых и друзей среди казаков и городских жителей в Речи Посполитой, я имею достаточно. Языком владею, обычаи их знаю, поэтому имею возможности выполнить поручение вашей царской вельможности!

– Я в тебе, Василий, никогда не сомневался, поэтому буду ждать от тебя сообщений. А если ты сумеешь войти в доверие к Хмельницкому, тогда в дальнейшем задача будет состоять в том, чтобы найти возможность ему помочь в войне и тем самым ослабить Річпосполитую. Московскому царству без надобности на границах сильная Польша. Значительно лучше, чтобы она была слабой, и беспомощной. Тогда мы сумеем забрать у нее свои исконные земли, а земли русских волостей тоже надо рано

или поздно присоединять к Московскому царству. Но такое задание я могу поручить только тебе. Иди, и я жду тебя с результатами!

– Я выполню ваше поручение!

З царських палат Василь, отримавши доручення, повинен був доповісти про нього своєму безпосередньому керівнику думному дяку, Назару Чистому. Той розпорядився підготувати все необхідне в дорогу і дав Василю вірчі грамоти, тим самим благословив в дорогу. Через два дні, попрощавшись з сім'єю, Василь виїхав до Києва. Цього разу він не планував поїздки до Варшави. По його розумінню у виконанні доручення царя Олексія, йому скоріше допоможуть Максим Лобода і Степан Мазепа ніж Збігнев Гура. То зовсім не означало, що він не довіряв Збігневу. Він, не знаючи ситуацію, не хотів наражати того на небезпеку. Лише вивчивши ситуацію, можна було прийняти зважене рішення, чи можна звертатися до Гури, чи залучити до виконання доручення царя лише Максима і Степана.

В Києві Василь зразу ж поїхав до Максима Лободи. В тому році після теплого січня, на кінець лютого було досить зимно і лише сніг, що випав, зменшив морози. День був сонячний, сніг сліпив очі на яскравому сонці, а в затишних місцях проти сонця навіть почав танути. Доньки Максима ліпили снігову бабу, а біля них бігав, ніби допомагаючи, а в дійсності заважаючи їм верткий хлопчина. Діти, почувши, що під'їхав і зупинився біля двору екіпаж, з цікавості побігли до воріт. Дівчата пізнали дядька Василя і менша Даша з радісним криком «Дядько Василь приїхали!» побігла до хати. Супутники Василя витягли із екіпажу скриньку з подарунками і поїхали влаштовуватися на постій, а Василь зайшов до двору. В цей час із будинку вибігла Ганна, а за нею Марічка. Вони всі разом з радісними вигуками пішли назустріч Василеві. Той розцілував Марічку дівчат і повернувся до хлопчика.

– А ти як звешся козарлюга, чий синку будеш?

Хлопчик спочатку зніжковів, але потім випростався і по дорослому відповів:

– Я Юрко Хмельницький син Богданів!

– Юрасю! То я тебе зовсім не признав, так ти виріс! А я дивлюся і думаю собі, чий то парубок, і признати не можу. Коли я був у вас на гостинах літом, то ти в сорочці бігав, а тепер в кожусі і шапці то тебе, побий боже, ні в якому разі не впізнати!

– Василю, діти, ходімо до хати, а то позамерзасте!

Діти ще не довго були на дворі, але з цікавості теж зайшли до хати. Якийсь час доки Марічка поралася на кухні, вони жваво і весело розповідали гостю про свої справи. Юрась спочатку трохи соромився, але потім дивлячись на дівчат розповідав про навчання про свої справи. Василь, не знаючи де Богдан, не запитував про нього щоб не травмувати хлопця, але той через деякий час сам завів розмову про батька з братом.

– Дядьку Василю, а ви не зустрічали мого батька?

– А, що він до Москви поїхав?

– Та чому до Москви? На Запорожжє разом з Тимошем, Я трохи підросту і теж до них поїду! Правда, дядько Максим каже що ще треба навчання в колегіумі пройти.

Потім Юрко перейшов на іншу тему і Василь не став більше розпитувати. Але і діти переговоривши на всі цікаві для них теми з гостем, знову одяглися і побігли на вулицю. Лише тепер Василь мав можливість розпитати у Марічки що сталося за той час доки його не було. Вона розповіла що знала про трагедії і біди які спіткали сім'ю Хмельницьких за останній час.

– Про плани Богдана, тобі розповість Максим, вони то обговорювали вдвох.

Тим більше, він повинен скоро бути, сьогодні немає навчань, тому і Юрко дома, а зазвичай Максим бере його з собою. Він вчиться разом з Іванком Мазепою сином Степана.

Так в розмові слово за слово, дочекалися і Максима. Побратими, як завжди радісно обійнялися, і Максим присідаючи на крісло весело сказав.

– А я тебе москалю давно чекаю! Як би ти міг втриматися і не приїхати почувши про Богдана! Хоча з іншого боку, якщо говорити без жартів, бо у випадку з Богданом Хмельницьким вони взагалі недоречні, то ми на минулій зустрічі з тобою наче наврочили перебіг подій, які сьогодні відбуваються на Запорозжі.

– Мені, брате, Марічка розповіла про те, що сталося з Богданом та його сім'єю, і мені боляче від того що сталося. І особливо від того що ми друзі і побратими не були в той час з ним поряд.

– Боюся, Василю, що ми би ні чим не допомогли. Я вже після того як він подався на Пороги, довго про то думав. Події в нього проходило як снігова лавина. Раптово і безупинно. І головне, він не був беззахисним, скоріше навпаки. Він через Збишка мав спілкування з самим королем Польщі. Мав від нього доручення. Яке успішно виконав. Тут треба віддати належну шану нашому батьку, курінному отаману Гаркуші. То хіба можна було навіть помислити, що якийсь недолугий пияк Чаплінський міг проти нього щось вдіяти. А якщо до цього додати що і у гетьмана Потоцького він був у пошані, то взагалі не можна уявити собі як то могло статися.

– То дійсно якась зла гра долі. Так ніби вона все життя була до нього ласкава і мила, легко проводила між життєвих незгод, а під кінець вирішила позбиткуватися пославши такі нелюдські випробування! Я тепер себе нездало почуваю, бо приїхав не з тим щоб допомогти Богдану, а на виконання царської волі. А то значить, в корисливих цілях. Але тепер царське доручення почекає, маємо надати Богдану допомогу! Максиме ти маєш з ним зв'язок?

– Ти знаєш, Василю, коли він приїхав до мене з синами, і розповів про те, що з ним і його сім'єю сталося в останній час, ми тоді навіть не знали де він зупиниться. А потім лишив у нас Юрка і подався на низ. На Січі полк заложи на чолі з ляхом полковником і такою ж ляською старшиною. Та і вояки

половину козаки, а половину польські жовніри.

– Максиме, я от не розумію, чому в козацьких реєстрових полках польські жовніри, хіба козаків не стає?

– А тут, Василю інша справа. Реєстрові козаки, як і старшина козацька досить справно отримують платню з королівської казни. Значних воєн в останні роки Річпосполита не веде, то і кварцяне військо не збирає тож польські жовніри і шукають собі роботу в козацьких реєстрових полках. Таким чином урядовці спочатку гендлювали лише посадами старшинськими, а пізніше стали і місця в рядовому війську продавати!

– То тепер маєте таке, славне Військо Запорозьке! Так ти навіть не знаєш де Богдана знайти, а чому не домовилися?

– Він планував на острові Буцькому зупинитися, а потім дати мені вістку. От і чекав. Та днів зо два тому, сам послав козака довідатися як там справи. Думаю скоро буде. Тоді і будемо знати. А по тому і приймемо рішення як з Богданом зустрітися. Тепер то по-справжньому йому потрібна наша допомога. Не думаю, що біля нього багато друзів. Достовірно знаю, що рух руського люду тепер на низ великий, то йому і поміч і порада наша не завадить.

Посланець Максима приїхав через три дні, але перед ним до Максима завітав Збігнев Гура. Збігнев відпочив з дороги і вже з вечора до глибокої ночі побратими як генеральний штаб війська, якого ще не було, і навіть невідомо було на той час, чи воно стане до бою, обговорювали стратегію його дій. Обговорювали довго і не могли прийти до спільної думки, бо з подивом помітили, що на прийняття їх рішень, і висловлених пропозицій, значним чином впливає те, що вони представляють різні, як то Василь і Збігнев держави, і Максим держави, яка ще не відбулася. Ні, вони ні на йоту не змінилися по відношенню один до другого, більше того, юнацька дружба, скріплена участю в боях проти спільного ворога, у кожного переросла у відчуття, що побратими стали частиною їх життя. І не мало

жодного значення, що зустрічалися вони досить рідко. Головним було те, що у кожного не було дня, щоб він з тої чи іншої нагоди не згадав когось із побратимів.

Не можна сказати, що раніше вони завжди мали спільну думку. Кожен з них по складу характеру був лідером, що означало мав власну думку і вміння її відстоювати. Але з іншого боку, кожен мав і розум, відчувати переконливість аргументів, приведених товаришем.

Тепер же у кожного було враження що побратими не можуть зрозуміти прості речі, про які він веде мову. І то було вірне відчуття, бо ставши частиною і патріотом своїх народів, вони не одразу помітили, що інтереси їх народів стали в протиріччя, і все частіше могли здійснитися лише за рахунок іншого народу. Руський народ, рушійною бойовою силою якого були козаки, увесь час перебування в одній республіці з Польським королівством і Литовським князівством, вважав несправедливим, що як народ був відстороненим від вирішення державних справ спільної республіки. Але то ще можна було терпіти. Руський народ завжди був толерантним і не ставив понад усе свою амбітність, як то було характерно для поляків і московитів, які понад усе воліли бути першими. Хоч досить часто те бажання не дружило зі здоровим глуздом. А до цього додавалося ще і маніакальне бажання єзуїтів зламати і перевести руську православну в католицьку віру. А в цьому питанні руський народ був майже одностайно непоборним, тому багато заворушень руського народу проти уряду Річпосполитої починалося від церковних храмів. Максим Лобода то зрозумів ще під час свого навчання. А ще до того добре знав, що саме з тої причини втратив батьків.

Збігнев Гура до першої розмови з Максимом про державність, коли вони лише познайомилися, ніколи не замислювався над цим питанням. А вже після того декілька річного перебування в Запорозькому війську, його життя в Річпосполитій постійно ставило то питання в основу існування

спільної держави. І кожного разу Збігнев пересвідчувався, що Максим мав підстави на свої переконання і бажання мати власну державу. Але йому було очевидно, що майже сторічне проживання в одній державі привело до того, що безкровоно вирішити це питання не можливо. Треба було шукати шляхи примирення, але інтереси польських магнатів були на перешкоді. Як і намагання Папи Римського мати на сході міцну і вірну католицьку громаду, не розмішану різними схизмами.

Василю Хлистову було значно простіше відділити чорне від білого. Він мав чіткі державницькі орієнтири. Його свідоме життя починалося під час Великої смуги в Московському царстві. З розповідей батька він знав, що причиною її було протистояння з Річпосполитою, в якій Московське царство потерпіло майже смертельну поразку. І виходило з того стану довго і боляче. А перше полегшення Московська держава отримала разом з Деулінською угодою, після того, коли фактично до можливого кінця її існування лишалися лічені дні. А він, Василь Хлистов був серед Війська Запорозьких козаків Сагайдачного, яке тримало в оточенні столицю Московського царства. Тепер завдяки дипломатичним потугам, до яких і він був причетний, Московія і Польща мали вічний мир. Правду сказати, він як дипломат добре розумів наскільки це поняття «вічний» не відповідало дійсному стану речей. Ця «вічність» буде порушена в той час, коли одна з держав отримає військову чи дипломатичну перевагу і буде мати силу знищити суперника. І сьогодні не відомо кому першому це стане під силу, і хто перший того досягне.

Такою силою може стати Запорозьке військо і народ руський, серед якого то військо плекається. То ж перед Московською державою стоїть досить реально досяжна мета, мати на своєму боці руський народ з його військом і Річпосполита перестане бути вічним жахом московських царів. Саме сьогодні як ніколи то реально. Десятирічне гноблення руського народу, який свого часу добровільно увійшов до

складу Річпосполитої, знищення його військової сили і віри батьківської, більшої самовбивчої дурниці нащадкам Стефана Баторія годі було придумати. Рано чи пізно, руський народ і Військо Запорозьке повинно було стати до бунту. Василь бачив, що польський король Владислав четвертий то добре розуміє, і Збігнев Гура буде проводити в життя його прагнення у спілкуванні з Богданом Хмельницьким. Але вони мають непорушну протидію польських магнатів, які з допомогою сенаторів повністю заблокували королівські прагнення і хто в цій боротьбі переможе сказати дуже важко. І маючи в союзниках Богдана Хмельницького на чолі Запорозького війська при підтримці руського духовенства і народу то єдина можливість досягти мети. А в такому випадку московському керівництву лишиться сподіватися на «вічний» мир і чекати іншого часу для його порушення.

Проте перед ними тепер стояла одна для всіх головна ціль, допомогти Богдану відродити Запорозьке військо, згуртувати навколо нього народ і духовенство, а вже потім московський цар чи польський король повинен тим чи іншим способом прихилити його в свої союзники. А Максим ще повинен допомогти Богдану вибрати союзника, щоб мати можливість в майбутньому вивільнитися від «дружніх» союзницьких обіймів. Про другу частину своїх намірів вони прямо в голос не говорили, а відносно першої домовилися про стратегію відносин для її досягнення. Так сталося, що в силу обставин, Збігнев і Василь були найбільш довіреними представниками керівників своїх держав у цьому питанні, а Максим, маючи авторитет серед вищого православного духовенства і моральний авторитет свого рідного батька гетьмана Григорія Лободи, та названого батька гетьмана Петра Сагайдачного. Саме тому вони разом мали можливість вплинути на події, які десятиліття буранили східну Європу.

По приїзду посланець Максима розповів йому, що зустрічався с Богданом Хмельницьким, який тепер вирішує

питання з кримським ханом про спільні військові дії проти польських військ. Зустрітися з Максимом він планує по закінченню перемов. Про місце і час повідомить за пару днів. Виходячи з того, що місце зустрічі Хмельницький не назвав, Максим зрозумів, що то буде не в Києві і підготував коней і все необхідне до поїздки. Посланець Хмельницького прибув на чолі півсотні кінних козаків, які чекали на околиці Києва. Побратими були готові до поїздки, Максим вирішив ще закликати і Степана Мазепу. В дорогу вони вирушили вночі, а за три доби були під Чигирином в одному з хуторів, що заховався в за невеликим лісочком за декілька верст від шляху. Прибули на місце пополудні. Хутір був добротний, подібний до Суботова, але навіть трохи побільший. У всякому разі огорожений високим міцним її добрих колод парканом, навколо якого був викопаний ще й рів. При необхідності тут можна було мати захист довго. Посланець Хмельницького подав умовний знак і ворота миттєво відчинилися. Побратимів з козаками тут чекали.

Вершники спішилися і через місток із міцних колод, проложених через рів зайшли до двору. І в цей час із будинку вийшов Хмельницький. Радісно обіймаючи побратимів він вибачався, що не зустрів гостей на шляху.

— Я вас, браття, чекав трохи пізніше, сам години за дві прискочив. Приліг з дороги на хвильку та от і задрімав.

Хмельницький був без шапки в одній сорочці з накинутим на плечі жупаном. Радісна посмішка, скуйовджене волосся, заспане обличчя його пасувало хіба статечному старшого віку козаку, а не грізному ватажку повсталій країні, про якого вже гомонить Річпосполита. На хуторі було десь до сотні війська, яке розмістилося в стайнях, бо місця в хатах не ставало. Сім'я господаря хутору була в дальших приміщеннях разом зі слугами. Там готували і вечерю на все велике, як для хутора військо. Доки готувалася вечеря козаки поралися біля коней, приводили себе до порядку. Побратими в загальній колотнечі могли перекинутися хіба десь словом. Потім, розмістившись за

загальним столом, «змели» з нього все що було приготовлено до вечері, і вже після цього, могли перейти до світлиці для тої розмови, задля якої проїхали біля двісті верст. Нібито пасувало розпочати Хмельницькому, то він був підбурювачем спокою, і кожному натерпілося почути з перших вуст про те, що відбувається «на низу», і як в подальшому будуть ті події розвиватися. Але доки Хмельницький збирався з думками, розмову розпочав Максим Лобода.

– Братове-товариші, доки Богдан збирається з думками, дозвольте мені якось направити в русло хід нашої бесіди. Щоб не говорити взагалі, а придати нашій розмові вид якоїсь наради. То не військова нарада, а така собі мозкова кінна атака на ситуацію, яку маємо. Пам'ятаєте, батько наш Сагайдачний, перш ніж вийти на козацький круг, обговорював проблеми які мав, з нами «новиками» безвусими.

– Хтось може був безвусий, а дехто не тільки вуса а вже й бороду мав!

– Мав Василько, мав! Одна руда борода на всю Січ Запорозьку!

Все товариство засміялося, один Степан Василеву бороду бачив уже сивою, але сміявся разом з усіма. Здається час був такий, що не до сміху. Але вони, вже не молоді чоловіки, які пройшли велике життя насичене і радістю перемог, і гіркотою поразок. І що гріха таїти, принижень, які не зважаючи на власну силу й мужність терпіли. Тепер відчули, що вони ще не старі, ще мають досить сили, а за прожиті роки і розуму нажили, щоб помірятися силою і щоб їхні батьки, які спостерігають за синами перейнялися гордістю за них! Але то був лише миттєвий вияв емоцій. І Максим продовжив.

– То добре, браття, що маємо радісне натхнення перед такою непростою небезпечною і кровавою справою. Але Богдан розпочав то, про що ми давно мріяли. Боротьбу за справедливість. Ми маємо багато чого що нас повинно би роз'єднувати. І мова у кожного своя, і батьківщина, і віра нас

різнить, хоч і розуміємо, що Бог один. Але з молоду нас об'єднувало не сприйняття підлості, брехні, боягузтва, а об'єднувало чесне служіння справі, людська правда, вміння захистити собою побратима. То ті людські цінності які нести тяжко, але жити з ними легко. То я впевнений, що ми станемо поряд з Богданом у його нестерпно важкій справі, і не зраджуючи свої Батьківщини наші побратими будуть з нами поряд відстоюючи правду і справедливість. А вона для всіх одна!

Важко було сказати, наскільки доречним був той пафос, на який перейшов в кінці Максим, але сказати що він був неприємним для побратимів московіта Василя Хлистова і поляка Збігнева Гури не можна. Максим говорив про ті людські риси характеру, які повинні бути притаманні чоловіку не залежно від приналежності до тої чи іншої країни. Після деякого мовчання заговорив Богдан.

— Дякую браття, що ви в цей час поряд зі мною. То чітка ознака, того що дії мої не лише наслідок відчаю та безвихіддя і не мають розумної логіки, а осмислені і можуть мати як розвиток так і позитивне завершення. Мені це особливо важливо тому, що я навіть не міг уявити яке могло статися відлуння від перших моїх дій. Фактично за неповний місяць пішли в рух всі руські волості. Люд іде на Січ вдень і вночі, мені деколи страшно подумати, що більша частина з них то не воїни а люди озброєні лише емоціями. А я повинен дати їм зброю і навчити володіти нею. А, головне, встояти проти озброєного і добре навченого ворога. Часу на то обмаль. Саме тому, мені конче потрібна ваша порада і участь, щоби не зламатися, особливо попервах. А тепер я вам викладу все що встиг зробити за цей час, які маю плани, і які дії моїх супротивників. А вже по тому хотів би почути ваші поради і отримати від вас допомогу.

Отже почну з легітимізації своїх дій. Потім повідаю що вже зроблено, що знаю про плани гетьмана Потоцького і польської шляхти, і який план дій маю я. Всьому руського люду,

а також реєстровим козакам я пояснюю, що дію на підставі королівської волі, який доручив мені зібрати до дванадцяти тисяч охочих козаків і представників інших верств населення. Всі вибрані мною будуть поставлені в реєстр і одержуватимуть платню. Військо буде готуватися до морського походу проти Турецької Порти. Збігнев підтвердить то відповідає дійсності.

– Богдане, а чим ти пояснюєш те, що захопив Січ, і запрошуєш до війська всіх теперішніх реєстрових козаків? А крім того вже ведеш бої з ляхами? То є практично анти державницькі дії. І потім до чого тут заклик Татарів у союзники?

– Степане, всі три питання слушні, і ви повинні знати, яка у мене відповідь на них. Щоб виконати волю короля, треба змінити закони по відношенню до Запорозького війська. Фактично я з цього почав. Через ротмістра Хмельовського я передав вимоги до гетьмана Потоцького, які він має виконати. І головні з них, то відміна ординації та вивід польського війська з руських волостей. То вимога законна і справедлива. А подана на підставі того завдання яке я отримав від короля і старинних козацьких вольностей, які у козаків забрали безпідставно. І тепер коли мені доповідають, що Потоцький спішно зібрав військо і рухається в бік Черкас, а одночасно направив гінців до місцевої шляхти щоби вона формувала військові загони для об'єднаного війська проти козаків, то мої дії по спробі скласти угоду з Татарами, мають підставу. І ще одне. До цього часу я намагаюся якомога рідше особисто говорити про це. У випадку зміни тактики чи інших вказівок короля, маю простір для маневру.

– Панове я вважаю ми повинні дослухати Богдана, а потім задамо питання. Згода панове? Продовжуй Богдане!

– Дякую, Максиме! Щоб домовитися з Татарами, я залишив у Криму у заставі сина Тимоша, і тепер чекаю від чотирьох до десяти тисяч кримських татар, які прийдуть на допомогу, за моїм проханням. На Січі я вже сформував декілька

полків в яких є до шести тисяч війська. Люд прибуває і формування полків продовжується. У Потоцького маю розвідників, які доповідають мені стан справ у ляхів, і можливі їх пересування. Вже на підставі їх повідомлень буду думати про наступні дії. А от про стратегію дій хотів би почути ваші пропозиції. Особливо Збігнева і Василя, які мають можливість знати думки і польського короля, і московського царя. Особливо короля. Я сьогодні тримаю в особливій таємниці про наші домовленості під час наради у короля на подальші плани дій вже під його керівництвом. І король є для мене гарантом легітимності на мої дії. А у випадку його відмови від нашої співпраці, буду вимушений вдаватися за допомогою до московського царя. То вже ти Василю відаєш, за яких обставин московський уряд може піти на порушення «вічного миру» з Річпосполитою. От, здається коротко все, про що хотів вам розповісти, а тепер браття чекаю ваших порад.

Доки Хмельницький говорив, кожен мав і питання і пропозиції, але коли він запросив їх до слова, то на якийсь час запанувала тиша. Інформації було багато, і кожен замислився що головне з чого почати. І все ж першим заговорив Максим.

— Братове-товариші, у роботу по виконанню домовленостей Богдана, при участі Збігнева, з королем Польщі, я долучився майже рік тому. Венеціанці просили короля допомогти їм у морських боях з Турецькими галерами, і він взяв на себе такі зобов'язання, не думаючи наскільки то реально. Тому що для організації такої авантюри одних грошей, які дали Венеціанці було замало. За півроку треба було побудувати човни, зібрати військо, зуміти його озброїти і вивести в море. Зважаючи на існуючу, ординацію і те що дорога на Низ була закрита польською фортецею Кодак, і фактично польським залоговим полком на Січі, то завдання виконати було не можливо. Свідок Збігнев, навіть король нічим допомогти не міг. Це я до того щоб ми особливих надій на короля не покладали. Це вже потім, коли Запорозьке військо в Річпосполитій стане

непереборною силою, король зможе включитися в спільну боротьбу за оновлену державу. Сьогодні здолати опір польських магнатів і польський сейм йому не під силу. Тепер про інші сили, які могли би стати на боці Запорозького війська. Перше то руський народ. Тут ніяких сумнівів, Богдан говорив, що люд руський іде до нього вдень і вночі. Друга сила, яка пригнічена і має утиски не менші ніж козаки, то руське православ'я. Щоби воно стало союзником багато часу не потрібно, вважаю до півроку. Я беру на себе спілкування з православною церквою. Третя сила то татари, споконвічні наші і союзники і вороги. Богдан вже задіяв цю силу. У всякому разі має домовленості. Але тут я маю застереження. Якщо руський народ, і руське православ'я є поза всякий сумнів одне ціле з Запорозьким військом, то татари такими не були і ще довго не будуть. Вони будуть в союзі доти доки то буде їм вигідно, і лишать наше військо не попереджуючи, коли будуть вважати за потрібне.

– Якщо, Максиме, мені не мати справи з татарами, але то фактична поразка. Потоцький веде вишколене військо і я сьогодні не знаю в якій кількості. Крім того місцева шляхта піднімається, і може зібрати велику силу.

– Ні, Богдане, ти прийняв правильне рішення, але ти повинен не забувати дві речі перше – бути з татарами завжди пильним, і друге – працювати над тим щоби рано чи пізно, планувати битви без їх участі.

– Максиме, ти тут щось перемудрив, без союзників Запорозьке військо не зможе досягти мети!

– Чую голос дипломата! Василю я повністю тебе підтримую, ти промовив ключове слово, але то не союзники. Ключове слово – мета, а вже якщо би треба було спасти Хмельницького, то б не мало жодних проблем. Коли він примчав до мене з синами, я мав, і тепер маю можливості і сховати його серед друзів і допомогти синів вивести в люди. Не він перший попадає в скруту. Мою думку про мету ви знаєте, це попервах автономія на зразок запропонованої по трактату

Верещинського, а затим і самостійна держава. То, зрозуміло справа не одного дня, але маємо діти, будуть внуки. Держава, на жаль, не твориться одним поколінням. У моїх побратимів Збігнева і Василя може бути інша думка, вони нам її доведуть. Але продовжу. Хто ще може стати руському народу союзником у досягненні такої мети? То непросте питання, а вирішувати його треба вже сьогодні.

– І яку ти маєш на то відповідь?

– А то рішення, Збишку, є на поверхні. До створення Річпосполитої руський народ жив з братами Литвинами в одній державі, Литовсько-Руському князівстві, вони і сьогодні наші брати. Брати і поляки, але сьогодні та аксіома дуже підточена. Час, що пройшов після Хотинської битви де ми боролися проти спільного ворога давно минув, і на жаль, зміни пройшли на гірше. Проте і сьогодні Конецьпольські, Потоцькі та інша шляхта, то не вся Польща, а головне король не поділяє їх думки, тому він перший наш союзник. А він хоч і залежний від сейму і великих магнатів, все ж не остання людина в державі, а по визначенню перша. Його я теж вважаю союзником. І тут я вам скажу річ для всієї Річпосполитої неприємну, а скоріше жахливу. Якщо і король разом з магнатами і сеймом стане нам ворогом, то нас чекає домашня війна, а в ній скоріш за все поразка. Сьогодні Запорозьке військо навіть підтримане всім народом і духовенством не в змозі перемогти у такій війні. Не буду наводити докази, то очевидно.

– І який вихід?

– Вихід, Степане один, шукати інших союзників. А їх поряд лишається два, якщо не рахувати братів Донських козаків, то Московське царство і Турецька імперія. Інших поряд не маємо. Але наскільки реально вони союзники, то може сказати Василь. Він добре знає царя московського, і сили в Москві, які на нього впливають. І він краще нас знає стан справ в Туреччині, бо довгий час працював там.

– Максиме, чекай, я би ще хотів Збігнева послухати, я

згоден з тобою, що перший наш союзник, то польський король.

– Богдане, то не принципово, може сказати першим Збігнев, а підсумувати Василь. Я вважаю, що лише Василь нам може сказати те, про що ми навіть уяви не маємо. А ситуація в Польщі нам всім добре відома.

– Максим, як бувший наш командир і тут правий. Я крім того, що підданий Московського царства, ще й дипломат. То перше на що я звернув би увагу, це на відносини між трьома державами. Московське царство, Турецька Порта і Річпосполита пов'язані спільними угодами, на підставі яких у випадку війни однієї з них, інші повинні надати допомогу державі на яку напали...

– Ти хочеш сказати, що ми маємо з ними з усіма воювати?!

– Ні, Богдане, я сказав лише те, що хотів сказати. Про угоди які має Річпосполита з сусідніми державами. Міждержавні відносини між сусідами то така річ, що вони завжди знаходяться в стані війни або миру. То ж коли не воюють, заключають угоди про мир, щоб при першій ліпшій нагоді його порушити. А так як завжди мають один до другого безліч питань, то тільки цього і чекають.

– Василю, щось ти дуже замудрий для нашого товариства! У мене таке враження, що якби ти говорив московською мовою я би тебе розумів краще!

Не зважаючи на серйозність справи яку обговорювали побратими, всі засміялися з тої Богданової репліки.

– Богдане, ти навіть не думаючи попав в самісіньку суть проблеми. Дипломатія то така наука, яка вчить за великою кількістю слів ховати наміри. Щоб розуміти дипломатів треба не мову знати, бо для цього можна використати толмача, а знати відносини між державами, і то не за рік а за десятиліття! Тому давайте дослухаємо Василя, а потім він переведе те про що мовить на людську мову!

– Збишку, ти хоч і не дипломат, та біля короля давно, ти і

переведеш, враховуючи ситуацію при дворі короля і в сеймі. То я з вашого дозволу продовжу. Перше про Туреччину. Татари турецькі васали, і якщо татари дали згоду на допомогу Богдану, то з турецьким султаном домовлено. Якщо ж Поляки поскаржаться на татарів султану, то він скаже що татари то роблять без його відому, і дасть слово, що приведе їх до порядку. До речі, Богдане, це теж дипломатія. І в зв'язку з цим підтверджую слова Максима про союзницькі угоди з татарами. Вони завжди можуть їх порушити, пославшись на наказ турецького султана. Складніше з Московським царством. З одного боку договір з Річпосполитою і спільний ворог Швеція, а з другого православні брати і бажання ослабити сусіда. Ось така дипломатична ситуація!

– Аж тепер я зрозумів що то за одне дипломатія! Але маю місяць голову ламати, щоб розумно вчинити.

– Воно може би так і було, якби не мав побратимів. То ж ми до тебе приїхали, щоб не за місяць, а сьогодні прийняти вірне рішення, і більше того, стати з тобою поруч. Кожен з нас маючи інформацію, запропонує план дій і свою допомогу. Вважаю Збігнев має право на перше слово.

– Дякую, Максиме! Я перед поїздкою до Богдана мав розмову з королем. Власне то він мене викликав, отримавши повідомлення про початок сваволі на Низу. Зрозуміло, не маючи повідомлень від Богдана, я не міг дати йому розумних пояснень того, що сталося. Тому я терміново виїхав до Києва. Тепер знаючи стан справ, я вважаю за доцільне переконати короля що Богдан діє по нашому плану, а не повідомив про початок дій виходячи з ситуації, що склалася. Тому згідно нашого плану король повинен затримати Потоцького і не дозволити йому з військом виходити на руські волості. Впевнений, що король дослухається до мене.

– Король так, а Потоцький короля?

– В тому я, Максиме, не впевнений. Але буду робити все щоб якомога довше затримати Потоцького, для цього є вагомий

аргумент, король може поставити перед шляхтою вимогу не розпочинати бойових дій без рішення сейму, а то великий виграш у часі.

– То буде для Потоцького однозначна заборона?

– Так, але він, виходячи з обставин може то не виконати, і вже пізніше погодити свої дії з сеймом і той прийме його сторону. Але я зумію вчасно попередити Богдана, який в такому випадку повинен максимально уникати початку бойових дій з військами Потоцького.

– То можливо, Богдане?

– То, у випадку швидкого руху Потоцького на пороги, буде єдино вірним рішенням. Я не буду розпочинати війну до того, доки не буду однозначно впевнений у перемозі. Перший програний бій з Потоцьким буде рівнозначним програній війні з магнатами. Після цього наш план з королем буде втраченим до виконання. Щоби Потоцький, а за ним і сейм погодився на відміну ординації, повернення козацьких вольностей, і дав дозвіл на формування дванадцятитисячного реєстрового війська козаків, він повинен отримати повну поразку.

– Що тут заперечиш, Богдан правий. Пропозиції Збігнева теж слухні і не суперечать Богдановим. Василю, що ти скажеш про можливі дії Московського царя та уряду.

– Я як і Збігнев виїхав терміново до Києва за дорученням царя Олексія Михайловича. Про події в окраїнних волостях Річпосполитої йому доповіли представники Москви в Криму. А завдання він мені поставив одне, максимально близько ввійти в контакт з оточенням Богдана Хмельницького вивчити ситуацію і можливості впливу на неї.

– Василю, то ти завдання царя виконав і навіть перевиконав. А як з допомогою Богдану?

– Ти ж розумієш, Максиме, що цар не знає про мої відносини з Богданом, він про нього як і всі інші почув вперше. А я, зрозуміло, не вважав за потрібне йому про це говорити. А свою допомогу Богдану у нашій спільній справі бачу в тому,

щоб підготувати від імені царя звернення до короля Польщі. Цар повинен висловити свою стурбованість за долю братів по вірі, і просити короля уладнати збурення мирним шляхом. А друге переконати царя виділити кошти Донським козакам на закупівлю спорядження десятитисячного війська на допомогу Запорожжю, і одночасно спорядити на південні кордони Московського царства своїх ратників під рукою досвідченого воеводи, який зможе при необхідності надати допомогу. А ще зустрінуся з патріархом Московським, розповім йому про стан справ в православних волостях, може й він надумає надати якусь допомогу.

– Василю то була б вагома допомога, а от до Дончаків я сам збирався їхати, в минулому році ми там зустрічалися з нашим курінним батьком Гаркушею. Він і тоді нам допоміг і наперед обіцяв допомогу. А Степана я би попросив налагодити зв'язки з містами і містечками на руських волостях і, зрозуміло з православними священиками. Люди в містечках повинні знати правду про Хмельницького, і те за що він став, та збирає військо. Як ти Степан?

– Я по своїй діяльності маю хороші зв'язки по волостях, то розумію в якому напрямі діяти, та й до Києва мені недалеко, зможу тобі допомагати де знадобиться.

– Добре, Степане, порозуміємося. Богдане, які в тебе ще будуть прохання до нас?

– Перше, браття, хочу подякувати вам. За цей час я, здається, лише з вами тепер отримав спокій і впевненість у тому, що став на вірний шлях, і ще в тому, що він веде до перемоги. Хоч і розумію наскільки він складний. А прохання маю одне, ми повинні зустрічатися постійно. Мені необхідно звіряти свої дії з вами.

– Що стосується мене, то «злітаю» на Дон і після цього буду з тобою постійно. Збігнев з Васильком повинні бути біля своїх зверхників. А тому пропоную зустрічатися не рідше одного разу на два тижні, а може й на місяць. При скруті

прислати посланця, ми повинні постійно мати інформацію про стан справ, щоби вчасно реагувати на зміну обставин. А перша звістка повинна бути від Збігнева, і то зразу ж після зустрічі з королем. Сьогодні від нього залежить як піде розвиток подій. Згода братове?

– Згода!

За всіх промовив Збігнев. Розходиться ще не хотілося, всі відходили від напруги важливої розмови. Говорили про малозначимі речі. Домовлялися коли і як виїдуть завтра. Богдан до війська, побратими до Києва, а звідти Василь до Москви а Збігнев до Варшави.

Зважаючи на важливість справ необхідних до вирішення, Збігнев їхав прямо до Варшави не ступивши навіть на годинку до хати. Король чекав його з нетерпінням. Про це говорило те, що його карету вже чекали і слуги відразу не даючи оговтатися, запросили до короля. Він був в тій же спальні де його залишив Збігнев, і на його обличчі Збігнев не побачив жодних ознак видужання. Побачивши Збігнева король зробив рух щоб звестися. Слуги миттєво підвели його поправили подушки, щоб йому було зручно сидіти.

– Wasze mość, przypadam do waszych odnóż, bardzo wesoły was widzieć, tamtym razem mówiliście, że ja nie lekarz i nie muszę pytać za zdrowie mojego pana, lecz że czynią lekarze, kiedy wasza światłość jest jeszcze nie zdrowa?²³

– Wesoły was widzieć, panie senator! Ta było tu całe konsylium, już czekam na lekarza obiecywały z ciepłem będzie wszystko dobrze. Lecz dobra wieść to też lekarstwa, to ciebie uważnie słucham!²⁴

²³ - Ваше світлосте, припадаю до ваших ніг, дуже радий вас бачити, минулого разу ви говорили, що я не лікар і не мушу питати за здоров'я мого пана, але що роблять лікарі, коли ваша світлість ще не здорова?

²⁴ - Радий вас бачити, пане сенаторе! Та був тут цілий консиліум, вже чекаю на лікаря обіцяли з теплом буде все добре. Але добра вістка то теж ліки, то я тебе уважно слухаю!

– Wasze mość! Wykonałem wasze polecenie, miałem tajemne spotkanie z Chmielnickiem i mogę zreferować wam jak rozwijał się przebieg wydarzeń, i dlaczego o początku ruszania on nie zawiadomił. Stały się kilka nieprzewidzianych wydarzeń, które nakładając się jedna na jedną wywiodły sytuację z pod kontroli. No po pierwsze to ogólny stan spraw na ruskich gminach. Już wam meldowałem, i jestem pewne nie tylko, że nasze administrowanie w południowych ziemiach wykracza poza każde ludzkie ramy. Prawa poruszają się naszymi urzędnikami tak, że to ot-ot wzburzy lud pospolita. Przedtem od tego biedował prosty lud, lecz teraz doszedł już i do szacownych gospodarzy. Nie minął tego uczestnictwa i Chmielnicki. Zaczęło się ściąganiem bezprawnego cła "povolovshchyny", które z kozackiego seniora ściągać nie powinny, a zakończyło się tamtym że miejscowy підстароста zabił kańczugami u jego małoletniego syna. A do tego jeszcze i gdzieś przesiąknął słuch o to, że Chmielnicki prowadzi rozmowy z kozakami, buntując ich iść nad morze. To jego bez przesłuchania i ogłoszenia oskarżenia, starosta rzucił do więzienia, skąd wziął na poręki Czyhiryn pułkownik do przyjazdu Potockogo. Nie czekając tego Chmielnicki uciekł na Zaporozże, a za nim i kozacy, z którymi on prowadził rozmowy o wznowieniu wojska. A dalej to już jak ogień w stepie po rżyska, jego nie siła zgasić.²⁵

²⁵ - Ваше світлосте! Я виконав ваше доручення, мав таємну зустріч з Хмельницьким і можу доповісти вам як розвивався перебіг подій, і чому про початок рушення він не повідомив. Сталося декілька непередбачених подій, які накладаючись одна на одну вивели ситуацію із під контролю. Ну по-перше то загальний стан справ на руських волостях. Я вже вам доповідав, і певне не лише я, що наше адміністрування в полуденних землях виходить за всякі людські межі. Закони порушуються нашими чиновниками так, що то от-от збурить люд посполитий. Раніше від того потерпав простий люд, але тепер дійшли вже і до поважних господарів. Не минув тої участі і Хмельницький. Почалося стягненням незаконного мита «поволовщини», яке з козацької старшини стягувати не повинні, а закінчилося тим що місцевий підстароста забив канчуками у нього малолітнього сина. А до того ще й десь просочився слух про то, що Хмельницький веде розмови з козаками, бунтуючи їх йти на море. То його без допиту і оголошення звинувачення, староста кинув до в'язниці, звідки взяв на поруки Чигиринський полковник до приїзду Потоцького. Не чекаючи того Хмельницький втік на Запороже, а за

– I że teraz powinniśmy czynić?²⁶

– Ja, wasza mość widzę dwie drogi. Pierwszy to zrezygnować z Chmielnickiu i pozwolić magnateriom na czele z Potockim zagasić to płomień, czym na zawsze zrezygnować z naszych planów. Drugi, to nie pozwalać chociaż pewny czas Potocki iść do ruskich gmin. Do lato Chmielnicki zjednoczy dostateczną ilość wojska, i to wszystko potem pójdzie po naszym planie. Chmielnicki wracamy nad morze przeciw Turcji, a żeby nadal działać po planie, wasza światłość stawia pytanie na sejmie o wydzielaniu kosztów na uzbrojenie polskich chorągiew, którzy same powiedziecie niby na przywiedzenie do spokoju kozaków, i jak planowaliśmy zjednoczymy wojska i pójdziemy na zwolnienie południowych ziem ojczyzny.²⁷

– A to jeszcze być może?²⁸

– Być może, jeśli zatrzymamy na krótki czas Potocki, a potem przekonamy sejm w celowości zdjąć napięcie w gminach i możliwego kozackiego buntu, pozwoliwszy kozakom iść nad morze.²⁹

-Ja, po zeszłym naszym spotkaniu, odpisałem list Potockemu i otrzymałem odpowiedź.³⁰

ним і козаки, з якими він вів бесіди про відновлення війська. А далі то вже як вогонь в степу по стерні, його не сила погасити.

²⁶ - I що тепер ми маємо робити?

²⁷ - Я, ваша світлосте бачу два шляхи. Перший то відмовитися від Хмельницького і дозволити магнатам на чолі з Потоцьким загасити то полум'я, чим назавжди відмовитися від наших планів. Другий, то не дозволяти хоч деякий час Потоцькому йти в руські волості. До літа Хмельницький згуртує достатню кількість війська, і то все потім піде по нашому плану. Хмельницького повертаємо на море проти Туреччини, а щоб надалі діяти по плану, ваша світлість ставить питання на сеймі про виділення коштів на озброєння польських хоругв, які ви самі поведете ніби на приведення до спокою козаків, і як ми планували об'єднаємо війська і підемо на звільнення полуденних земель Отчизни.

²⁸ - А то ще можливо?

²⁹ - Можливо, якщо ми зупинимо на короткий час Потоцького, а потім переконаємо сейм в доцільності зняти напругу в волостях і можливого козацького бунту, дозволивши козакам йти на море.

³⁰ - Я, після минулої нашої зустрічі, відправив лист Потоцькому і отримав відповідь.

Король подав знак по якому з'явився секретар. Він був попереджений, тому відкривши течку почав читати листа.

– "Wasza mość! Śpieszę zreferować Wam, o powodzie dla którego z wojskiem śpiesznie wyruszyłem na ruskie gminy. To stało się po dojrzałej rozrywce, ze względu na panikę która tam wspięła się przy działaniach Czyhiryna seniora Chmielnickiu. On mając z sobą do pięćset osób kozaków, które podjęły bunt z konspiracji całych kozackich pułków i całego Skraju poszedł do Zaporozie. Kilka razy posyłałem byle on wyszedł z Zaporozie, obiecywał jemu pieszczotę i przeproszenie jego uczynków, lecz nic jego nie ruszy. Posłów moje zatrzymał. Nareszcie nadesłałem z wojska pana Hmelyodskogorotmistrza waszej królewskiej mości, mężczyzny sprawnego i dobrze świadomego humoriv kozackich, perswadując Chmielnicki słowem moim, że i włos nie upadnie z jego głowy. Lecz on jest niewzruszony i taką moją wyrozumiałością, odesłał do mnie posłów moich z taką ambasadą: najpierw, byle z wojskiem wstąpiłem ta z Skraju, po drugie – byle ja pułkowników i wszystką ich acистенцію odstawił od pułków, po trzecie byle skasowałem umowę Rzeczpospolitoj, tak żeby oni pozostały przy takich wolnościach, jak wtedy kiedy oni nas kłócili nie tylko z cudzymi, ale i na маєтат zmarłych poprzedników i przodków waszej królewskiej mości podnosiły swoją bezbożną rękę. W tych czasach Chmielnicki nadesłał również na Dół, żeby dostać pomoc od Tatarzynów, co czeka koło Dniepru. Odważył się ich paręset przewieźć na ten bok, byle oni zganiali nasze stróżki, rozstawione po różnych drogach, na to byle swawolne nie zbierały się doń. Buduje собі sobie i umacnia miasto na Buts'kakh, i stamtąd bronować się na siłę, co nalicza już trzy tysiące ludu".³¹

³¹ - «Ваша світлосте! Спішу доповісти Вам, про привід задля якого я з військом спішно вирушив на руські волості. То сталося по зрілій розвазі, з огляду на паніку яка там піднялася при діях чигиринського сотника Хмельницького. Він маючи з собою до п'ятсот чоловік козаків, які підняли бунт з конспірації всіх козацьких полків і всієї Окраїни пішов до Запорожа. Я кілька разів посилав аби він вийшов з Запорожа, обіцяв йому ласку і пробачення його вчинків, але ніщо його не зрушить. Послів моїх затримав. Нарешті послав я з війська pana Хмельовського ротмістра вашої королівської милості, чоловіка справного і добре свідомого гуморів козацьких, умовляючи Хмельницького словом моїм, що й волос не впаде з його голови. Але

Секретар закінчив читати і по знаку короля мовчки вийшов.

– Panie senator, to co pisze Potocki odpowiada rzeczywistości?³²

– Tak Wasza mość, chyba w niektórych detalach, o których być może nie wiem.³³

– Wtedy wyjaśnijcie mi do czego tu Tatarzyni, zdaje się o nich język nie szła. Co dotyczy wolności, to on znacznie poszerzył ich od tego że omawialiśmy.³⁴

– To, Wasze mość, też odpowiada rzeczywistości. Takie wymogi on postawił. Lecz najpierw o Tatarzynach. On ma znajomego murzu, który nazywa się Tuhaj-bej. Syn tego murzy był u Chmielnickiu za brancą. Toż on umówił jemu żeby oddać syna za okup, jak to zawsze prowadzi się. Ten zamiast okupu pogodził się dopomóc jemu. Od Mirzy on dowiedział się, że Tatarzyni w zeszłym roku mieli nieurodzaje, i teraz Krym bieduje od głodu. A Polski rząd, jeszcze do tego zatrzymał z «wspomnieniami». To Krymski chan bardzo złościły się i na lato zbiera hordę na Rzeczpospolitą. W tym wypadku związki z Tatarzynami dadzą możliwość w porę uprzedzić o ich występie z Krymu. Poza tym te stosunki Chmielnickiu z Tatarzynami, i są postawione im wymogi do Potocki, o których nie chodziło na naszej

він незворушний і такою мою поблажливістю, відіслав до мене послів моїх з таким посольством: насамперед, аби я з військом уступив ся з Окраїни, по друге – аби я полковників і всю їх асистенцію відставив від полків, по-третє аби я скасував ординацію Річпосполитої, так щоб вони зісталися при таких вольностях, як тоді коли вони нас сварили не тільки з сторонніми, але і на маєстат покійних попередників і предків вашої королівської милості підносили свою безбожну руку. В тих часах Хмельницький послав також на Низ, щоб дістати поміч від Татар, що чекають коло Дніпра. Послів їх кілька сотень перевезти на сей бік, аби вони зганяли наші сторожі, розставлені по різних шляхах, на те аби свавільні не збиралися до нього. Ладить собі і укріплює город на Буцьках, і звідти боронитися силою, що налічує вже три тисячі люду».

³² - Пане сенаторе, то що пише Потоцький відповідає дійсності?

³³ - Так Ваша світлосте, хіба в деяких деталях, про які я можливо не знаю.

³⁴ - Тоді поясніть мені до чого тут татари, здається про них мова не йшла. Що стосується вольностей, то він значно розширив їх від того що ми обговорювали.

таємней нарадзе, odprowadzają podejrzenie od Waszej światłości. A to, uważam, mądrze pojmwano. I może już podczas rokowań Chmielnickiu z królem te wymogi będą znacznie zdrobniają, co doda wam wagi w debatach na sejmie o wydzielaniu kosztów na utrzymanie wojska.³⁵

— No że, panie senator, mnie prawie przekonałiscie. Zdrowy rozsądek jest w waszych słowach, i mam nadzieję w głowie Chmielnickiu. Teraz omówimy nasze działania do поміч Chmielnickiowi. Główne mówicie powstrzymać Potocki, przekażcie Chmielnickiowi, że ja to zagadnienie rozwiążę. Jedyne że mnie zatrzyma na jakiś czas, to leczenie. Być może mi zdarzy się wyjechać z Warszawy, takie warunki leczenia. A już potem podejmiemy się do sprawy. Jednak Potocki odpiszę już dziś. Po świadczeniach moich agentów on porusza się do miasta Bar. Was proszę przedłużać naszą sprawę, i w wypadku jakiejsь przeszkody stawiać mnie do znaną.³⁶

³⁵ - То, Ваше світлосте, теж відповідає дійсності. Такі вимоги він поставив. Але спочатку про Татар. Він має знайомого мурзу, який зветься Тугай-Бей. Син того мурзи був у Хмельницького за бранця. Тому він призначив йому зустріч щоб віддати сина за викуп, як то завжди ведеться. Той замість викупу погодився надати йому допомогу. Від мурзи він довідався, що татари в минулому році мали неврожаї, і тепер Крим потерпає від голоду. А Польський уряд, ще до того затримав з «упоминками». То Кримський хан дуже злоститься і на літо збирає орду на Річпосполиту. В цьому випадку зв'язки з Татарами дадуть можливість вчасно попередити про їх виступ з Криму. Крім того ті зносини Хмельницького з Татарами, і поставлені ним вимоги до Потоцького, про які не йшлося на нашій таємній нараді, відводять підозру від Вашої світлості. А то, я вважаю, мудро задумано. І може вже під час переговорів Хмельницького з королем ті вимоги будуть значно зменшені, що додасть вам ваги в дебатах на сеймі про виділення коштів на утримання війська.

³⁶ - Ну що, пане сенаторе, ви мене майже переконали. Здоровий глузд є у ваших словах, і маю надію у голові Хмельницького. Тепер обговоримо наші дії в поміч Хмельницькому. Головне кажете стримати Потоцького, передайте Хмельницькому, що я то питання вирішу. Єдине, що мене затримає на якийсь час, то лікування. Можливо мені доведеться виїхати з Варшави, такі умови лікування. А вже потім візьмемося до справи. Проте Потоцькому я відпишу вже сьогодні. По свідченням моїх агентів він рухається до міста Бар. Вас я

Змучений довгою дорогою, Збігнев хоч і волів скоріше потрапити до свого дому, лишився на добу в Варшаві, а вже добре відпочивши помчав до Кракова. Зося зустріла його зі слізьми, дорікаючи, що не видить його тижнями. Але коли Збігнев розповів їй про те що зачинається в полуденних землях, то вжахнулася. За роки «золотого спокою» вона зовсім забула про страхіття пережиті в далекому Криму, які трапилися з нею в молодості. Її життя після повернення йшло щасливо і безжурно. Родила і ростила синів з люблячим чоловіком. Великого багатства не мали, але і не журилися тим, мали велику і щасливу родину. Досить часто приймали гостей, самі їздили на гостини. Радість своїми успіхами в навчанні приносили сини. І от тепер раптом все лихе, що було пов'язане з полуденними землями дає про себе знати, і лише Богу відомо чим то закінчиться. Проте, що мала вдіяти, лише молитися щоб минула їх лиха година. А особливо синів які підросли. Так не хотілося їй, щоб і сини, як батько, кожної миті могли накласти життям.

Звісно Збігнев не все розповідав Зосі, не має жінка раніше часу побиватися, тим більше що не він ні його сини не йдуть до війська, і дасть Бог не підуть. Відпочивати довго не мав права, він як досвідчений державний муж добре розумів, що пружина яка стискала роками, вже почала рух у зворотному напрямі. І всі учасники подій незалежно від того хто мудрий хто дурний вже попали у лещата тої страшної машини з якої годі вивільнитися. Бо то війна, і найстрашніша з її видів, «домова війна». Про неї попереджали ще на початку королівства Владислава четвертого. Всі про то пам'ятали і не зробили жодного кроку щоб їй запобігти. Головні діючі особи, і король, і гетьман Потоцький, і Богдан Хмельницький, не хотіли тої війни, але обставини, хижо скалячись, штовхали їх один проти іншого, не даючи зробити ні кроку в бік, тільки війна!

Сенатор Польського сейму Збігнев Гура був не останньою

прошу продовжувати нашу справу, і в випадку якоїсь перешкоди ставити мене до відому.

людиною в Річпосполитій. А крім того він був патріот отчизни і дав собі слово, що прикладе всіх зусиль щоб, якщо вже не вдається зупинити війну, то хоча б зменшити наслідки можливих втрат. Саме тому після дводенного відпочинку він знову в дорозі. Спочатку взяв напрям на гетьманське місто Бар, але Потоцького з військом вже не було. Давши наказ до збору в місті Корсунь, він і сам повів туди кварцяне військо. Збігнев довідався, що військо вийшло лише за декілька днів перед тим, тому теж рушив до Корсуня. Якогось конкретного плану не мав, але вирішив побувати в центрі подій, і якщо не вплинути на рішення Потоцького, то хоча би мати що доповісти королю.

Корсунь був наводнений військами. Але Збігнев все ж віднайшов собі місце постою. Він прибув вчасно, на ранок Потоцький збирав військову раду. Зрання Потоцький з комісарами, які вже встигли привести свої війська, місцева шляхта і декілька представників сейму серед яких був і Збігнев Гура зібралися на нараду. Гура ще з вечора зустрів декількох знайомих серед них був комісар Шемберг, якого він знав ще з Хотинської битви, і місцевого шляхтича Безгацького. То ж на нараді він був не чужим, хоч особисто Потоцького не знав. Але то був час не для представлення. Нарату відкрив коронний гетьман Миколай Потоцький.

– Szanowne państwo, jednakowo dziesięć lat przeszło z czasu przyjęcia Ordynacji Zaporoskim wojskiem. To były czasy największego rozkwitu Rzeczypospolitej, czasy złotego spokoju w naszym państwie! Na żal, dziś powinny uświadomić, że sytuacja gwałtownie pogorszyła się. Do tego mamy kilka przyczyn. Jeszcze z jesieni nalegałem, żeby wypłaciły zaległy płacę kozakom. Lecz ona już zrosła do trzysta tysięcy złotych to duża suma. Mi obiecały że płacę już muszą doprowadzić tu do Korsuń. Należy powiedzieć dosyć długo zwlekała komisja do tego pytania. A jeśli wspomnieć potoki skarg od kozaków na działalność starostatów, to nie należy mieć dużego rozsądku żeby zrozumieć bunt nie za górami. Jemu jeszcze na jesieni można było zapobiec, lecz do moich wymogów nie dosłuchiwały się. Oto teraz mamy nową swawolę, która odbywa się na Dołowi. Toż przyzywałem was na zbiór, żeby rozpacz, która już słyszy się w listach miejscowej szlachty nie zyskał rozpowszechnienia na całe ruskie

gminy. Jeszcze na jesieni proponowałem rozwiązać nagle zagadnienia kozaków, lecz jak to u nas prowadzi się zawlekły sprawę do zima oto i mamy bunt. A teraz wyjdzie tylko jeden, zadusić jego w Zaporozhi. Jak długo nie wyszedł na gminie. Może kto z obecnych ma inne zdanie, i jeśli ona jest właściwa to obejdziemy się bez wojny?³⁷

Після деякого замішання серед присутніх піднявся руський магнат Адам Кисіль. Він вже довгий час опікувався Запорозькими козаками, ще до часів ординації. Тоді він добре послужився полякам фактично зрадивши Запорозьке військо. Але та послуга вже давно забута Потоцьким, тому Кисіль намагався бути понад лояльним до коронного гетьмана.

– Panie Potocki, wasza mość, mam propozycję jak uniknąć możliwej wojny. Chcę żeby wspomnieliście wydarzenia potem Bitwy pod Chocimiem, wtedy kozacy kilka miesięcy nie rozchodzili się z wojska czekając płace. I już zamierzały iść na Warszawę, a ich były ponad czterdzieści tysięcy, jednak potrafilіśmy przekonać Doroszenko iść nad morze. On pogodził się, i to zdjęło napięcie.³⁸

³⁷ - Шановне панство, рівно десять років пройшло з часу прийняття ординації Запорозьким військом. То були часи найбільшого розквіту Річпосполитої, часи золотого спокою в нашій державі! На жаль, сьогодні маємо усвідомити, що ситуація різко погіршилася. До того маємо декілька причин. Я ще з осені настоював, щоб виплатили зaleglу плату козакам. Але вона вже зросла до триста тисяч злотих то велика сума. Мені пообіцяли що плату вже повинні підвести сюди в Корсунь. Треба сказати досить довго барилася комісія з того питання. А якщо згадати потоки скарг від козаків на діяльність старостатів, то не треба мати великого розуму щоб зрозуміти бунт не за горами. Йому ще восени можна було запобігти, але до моїх вимог не дослухалися. От тепер маємо нову сваволу, яка діється на Низу. Тому я закликав вас на збір, щоб розпач, який вже чується в листах місцевої шляхти не набув поширення на всі руські волості. Ще восени я пропонував вирішити нагальні питання козаків, але як то у нас ведеться затягли справу до зими от і маємо бунт. А тепер вихід лише один, задушити його в Запорожжі. Доки не вийшов на волості. Може хто із присутніх має іншу думку, і якщо вона слухна то обійдемося без війни?

³⁸ - Пане Потоцький, ваша милість, маю пропозицію як уникнути можливої війни. Хочу щоб ви пригадали події після Хотинської війни, тоді козаки декілька місяців не розходилися з війська чекаючи плати. І

– Widzicie, panie Kisiel, Doroszenko był umiarkowanym i rozumnym człowiekiem.³⁹

– Ja z сотником Czyhrynem Chmielnickiim nie znajomy, lecz to nie pułkownik i nie hetman, myślę gonorowi ma mniej!⁴⁰

– A wy panie Kisiel spytajcie u rotmistrza Khmyelyevs'koho, on wam opowie czy ma Chmielnicki gonor i u kogo on jest większy! A obecnym, kto nie zna powiem, czy to z lęku, czy rzeczywiście z gonoru, on postawił mi trzy warunki, skasowanie umowy trzydzieści ósmego roku, przyciąganie dawnych kozackich wolności, i wyprowadzenie polskich khoruhv z ruskich gmin. Gdyby nawet pogodziłem się na to, praw rozstrzygać takie zagadnienia bez króla i sejmu nie mam.⁴¹

По тих словах Кисіль тихесенько сів на крісло. Збігнев не мав наміру виступати на цій нараді, але згадка Потоцьким про короля і те що більшість на нараді знали що він є довіреною особою короля тепер змусило його виступити.

– Panie koronny hetman! Wspomnieliście króla, to mam jego osobiste pozwolenie udowodnić do was opinię jego światłości króla Polski Władysława czwartego. On wam to pisał w swoim liście, że samo kierowanie kozaków nad morze, których może pójść znaczna ilość, może zatrzymać samowoli.⁴²

вже збиралися йти на Варшаву, а їх було понад сорок тисяч, проте ми зуміли переконати Дорошенка йти на море. Він погодився, і то зняло напругу.

³⁹ - Бачите, пане Кисіль, Дорошенко був поміркованою і розумною людиною.

⁴⁰ - Я з сотником чигиринським Хмельницьким не знайомий, але то не полковник і не гетьман, думаю гонору має менше!

⁴¹ - А ви пане Кисіль попитайте у ротмістра Хмелевського, він вам розповість чи має Хмельницький гонор і в кого він більший! А присутнім, хто не знає скажу, чи то зі страху, чи дійсно з гонору, він поставив мені три умови, скасування ординації тридцять восьмого року, повернення давніх козацьких вольностей, і виведення польських хоругв з руських волостей. Якби я навіть погодився на то, прав вирішувати такі питання без короля і сейму не маю.

⁴² - Пане коронний гетьман! Ви згадали короля, то я маю його особистий дозвіл довести до вас думку його світлості короля Польщі Владислава четвертого. Він вам то писав у своєму листі, що саме

– Panie senator, dobrze znanie, że decyzję króla przysłało trzeba jeszcze pozwolenie sejmku!⁴³

– Właśnie o tym i chciałem mówić. Proponuję wyjść na pertraktacje o pozwoleniu morskiego pochodu. A już podczas pertraktacji powiedzieć, że jest pozwolenie koronnego hetmana, jest pozwolenie króla i jeszcze konieczne pozwolenie Polskiego sejmku. Obrady sejmku odbędą się latem i po jego orzeczeniu można iść do pochodu. A w ciągu tego czasu zbudować łodzie, których teraz jeszcze nie ma. Więc wygramy czas i odkręcimy kozaków od gmin, naj sobi łodzi budują! A na gminie sejm przeprowadzi opłatę zadłużenia przed rejestrowymi kozakami, i wy, panie Potocki, będziecie mieć możliwość jednocześnie doprowadzić do przysięgi rejestrowych kozaków, które rozpuścił komisarz Schömberg. Czy to spracuje będziemy widzieć, lecz będziemy mieć możliwość przeprowadzić manewr w czasie.⁴⁴

Потоцькому не дуже сподобалося те, що на військовій нараді присутні сенатори і інші цивільні особи. Але то була звичайна справа в ті часи в Річпосполитій. Крім того назвати сенатора Гуру, героя Хотинської битви цивільною особою, то було б занадто. Але не це стримало Потоцького. Він вже після захоплення загоном Хмельницького Січі, прийняв тверде рішення йти військом на Запорожжя і там на місці знищити

направлення козаків на море, яких може піти значна кількість, може зупинити свавілля.

⁴³ - Пане сенаторе, ви добре знаєте, що рішення короля замало потрібно ще дозвіл сейму!

⁴⁴ - Саме про це я і хотів говорити. Я пропоную вийти на перемови і повідомити козаків про дозвіл морського походу. А вже під час перемов сказати, що є дозвіл коронного гетьмана, є дозвіл короля і ще необхідний дозвіл Польського сейму. Засідання сейму відбудеться влітку і після його рішення можна йти в похід. А за цей час побудувати човни, яких тепер ще немає. Таким чином ми виграємо час і відвернемо козаків від волостей, най собі човни будують! А на волості сейм проведе оплату заборгованості перед реєстровими козаками, і ви, пане Потоцький, будете мати можливість одночасно привести до присяги реєстрових козаків, яких розпустив комісар Шемберг. Чи то спрацює будемо бачити, але ми будемо мати змогу провести маневр у часі.

сваволю в її головному прихистку. Ще до цієї наради він віддав наказ полковникам канівському, чигиринському і переяславському щоб вони спішно рухалися на Запороже і погромили бунтівників, стинаючи «в пень» всіх учасників бунту. А вже з Корсуня направив відозву до тих хто знаходиться поряд з Хмельницьким:

«Всі хто при Хмельницькому пробуває, аби з тої свавільної купи вийшли, а самого Хмельницького видали. Інакше майно їх на волості буде пограбовано, сім'ї побиті, і він, Потоцький, доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не видадуть, і козаки не покораються». Він ще раніше, прочитавши вимоги Хмельницького, зрозумів, що то є ультиматум і виклик до війни. Але при тому він не збирався про то говорити з сенатором і тим більше довіреною особою короля. Може і мудрі речі він говорить, але вже час не говорити а голови стинати за непослух. Проте він відповів так як повинен був відповісти коли його уважно слухають десятки високопоставлених шляхтичів.

– Ya proszę pana senatora swoje propozycje, które mają rozsądek i słuszość, wypisać i przekazać do mojego sztabu. Dla ich spełnienia jest potrzebne rzetelne przygotowanie. Pięknie dziękuję, panie senator, za mądre i we właściwy czasie porady!⁴⁵

Збігнев добре знав, що Потоцький є виразником думок і надій польських магнатів і шляхти полуденних земель. Саме вони, постійно проводячи фронду королю присікли всі його спроби зблизитися з козаками, провести військові переможні походи до Швеції Московського царства, і Туреччини, і завдяки цьому піднести всій авторитет і значення в країні. Потоцький тим самим був виразником значної частини польських магнатів, які своєю політикою привели, в кінці кінців величну державу

⁴⁵ - Я прошу пана сенатора свої пропозиції, які мають розум і слушність, виписати і передати до мого штабу. Для їх здійснення потрібна ретельна підготовка. Красно дякую, пане сенаторе, за мудрі і вчасні поради!

тогочасної Європи до трагедії. Тому не мав надії зупинити Потоцького. Перебуваючи в Корсуні він зрозумів, що плани короля під загрозою, і лише чудо може спасти Хмельницького, а з ним і плани короля. В той же день він поїхав до Києва. Терміново була потрібна зустріч з Максимом Лободою.

Закривши загальну нараду, Потоцький через декілька годин зібрав наближених керівників військових підрозділів, і обговорив з ними план воєнних заходів по припиненню сваволі і знищенню козацького бунту в Запорозжі, щоб не дати йому вийти на волості. З собою він привів три з половиною тисячі вояків кварцяного війська, що було замало для проведення військової операції. Ще напередодні до Корсуня зібрали козацькі реєстрові сотні, які перед тим розпустив Шемберг, в зв'язку з масовими переходом багатьох реєстрових козаків до Хмельницького. Потоцький зобов'язав Шемберга привести їх до присяги і долучити до кварцяного війська. Саме з цих військ Потоцький сформував авангард і рішенням військової ради відправив їх на Низ. А сам з частиною військ лишився в Корсуні чекати помічні полки від комісарів і місцевої шляхти, які в визначений ним час не прибули до Корсуня. Тобто в повній мірі зігнував накази короля і розпочав «війну домову», як то і передбачав Збігнев Гура.

Вже був глибокий вечір, коли Збігнев дістався будинку Максима Лободи. Діти вже спали, Марічка ще щось вишивала, а Максим готував лекцію на наступні заняття. Почувши шум біля воріт Максим вийшов і без здивування зустрів Збігнева. Після останньої зустрічі побратимів він постійно чекав посланців від Богдана і Збігнева, або їх самих. Ситуація ускладнювалася, вісті приходили тривожні. Кияни жили передчуттям великої війни, від якої вони за десять років встигли відвикнути. Марічка пригостила Збігнева вечерею, після чого той розповів Максиму про зустріч з королем і нараду у Потоцького.

– Таким чином, ти розумієш, що король не відступається від свого плану, але, здається, то нам не допоможе навіть у випадку якщо він швидко одужає. Потоцький вислухав мою пропозицію уважно, і назвав слушною та гідною уваги. Але, я не хвилини не сумніваюсь, що виконувати він її не збирається. Тому треба терміново відправити посланця до Богдана. На мою думку Богдан має два-три дні на підготовку до зустрічі війська Потоцького. Хоч той ще не зібрав достатньо сили, але має можливість відправити на Хмельницького не менше трьох тисяч кварцяного війська, разом з реєстровими козаками. Потоцький також може прийняти рішення дочекатися доки збереться все військо. В такому випадку, Богдан має ще тижнів два часу на підготовку до його зустрічі. А от то, що Потоцький дослухається короля, і піде на переговори про те, щоб Хмельницький направив військо на море, в то я зовсім не вірю! Такими діями Потоцький порушить всі наші плани. Тому що маючи вишколене, добре озброєне військо, Потоцький має повну перевагу над військом Хмельницького, яке не згуртоване, зібране із різних частин, які жодного разу не були разом в битві. Та і Богдан, то не Сагайдачний.

– Я би так скептично не оцінював ситуацію. Потоцький теж не Жолкевський, у нього бойового досвіду теж не вистачає. Інше питання, чи після перемоги над Потоцьким Хмельницький дослухається короля і піде на море. Я в тому сумніваюся тому, що якщо би він навіть хотів піти на море, військо змусить його йти на волость.

– То що ти говориш, Максиме, відповідає дійсності, мушу з тобою погодитися, але я приїхав до тебе ще й тому, що не можу собі уявити як діяти, щоб не нашкодити Богдану і спокій в державі зберегти.

– Складається так, брате, що ми з тобою безсилі вплинути на стан справ у державі. Жадність і дурість польських магнатів досягла тої межі за якою прірва, але вони замість того щоб зупинитися і піти від неї, роблять туди наступний крок. І я не

бачу сили яка би то зупинила! Не вчасно захворів король, але правду сказати я не дуже вірив, що він зуміє переломити розвиток подій. П'ятнадцять років його правління показали, що то час невикористаних надій. Сумно, але я не бачу швидкого покращення в країні, хіба швидкого і довгого погіршення.

– То вже ознаки нашого старіння, в молодості ми були більш оптимістичні. Ти так не вважаєш?

– То правда, але причина була не лише в молодості. Тоді Річпосполита була значно ближча до дійсно «золотого спокою». Був живий батько Сагайдак, який своєю мудрістю був мов скала у штормовому морі, був молодий, амбітний Владислав. Тепер Сагайдачного не має, а Владислав хоч і став королем вже не молодий і не має сили на реалізацію своєї амбітності.

– Добре поговорили, Максиме, лише дуже сумно, але що будемо робити?

– Будемо боротися, невже ми такі старі, щоби капітулювати? То ж я посилаю інформацію Богдану, а ти до короля, він не остання людина в Річпосполитій, і ще має можливість зупинити катастрофу домової війни!

Посланець від Максима лише підтвердив вісті які доносили Хмельницькому його розвідники. Проте Хмельницький мав суттєву перевагу в підготовці до майбутнього бою. Козаки, «випищики» і просто селяни йшли до нього з волості вдень і в ночі, і постійно приносили звістки про кожний крок пересування військ Потоцького. Крім того за військом Потоцького невідступно слідували розвідники. А розвідники Потоцького не поверталися з Низу, з тої причини відомості він мав скудні і не перевірені. Саме тому Потоцький прийняв пропозицію Шемберга розділити авангард на дві частини. Одну на човнах відправити водою, що давало можливість одночасно на човни взяти частину провіанту і важку зброю, а крім того на воді був простір для маневру, враховуючи що у Хмельницького човни відсутні. На Кодаку ще повинні були поповнити військові припаси. Другу половину реєстрового

війська і чотири польські хоругви, послати степом вздовж Дніпра. Цим загоном керували комісар Шемберг і син гетьмана Стефан Потоцький. Сину гетьман сказав супроводжаючи в похід на низ.

– Ти, Стефане, син гетьмана, то ж повинен прилучатися до керівництва війська і починати славу воїна. Кому як не тобі маю передати гетьманську булаву. Маєш військо, маєш доброго вчителя, відомого воїна, полковника, а нині комісара сейму Шемберга. Битва така собі незначна, але успіх в ній покладе початок твоїх перемог. А я, тим часом, з основним військом через декілька днів вийду слідом. У випадку якихось ускладнень прийду на допомогу.

Так вважав гетьман Потоцький відправляючи авангард свого війська. Загоном, що йшов суходолом керував досвідчений Штемберг, у випадку якихось негараздів, він зуміє утриматися до його приходу з основним військом. А на чолі загону що рухався по Дніпру були досвідчені полковники Кречовський, Вадовський і Гурький. Вони роками керують реєстровими козацькими полками, то теж дадуть собі раду. У Хмельницького по його відомостям було коло трьох тисяч війська, половина з яких вчорашні гультяї, і якщо їх навіть прибавилося за цей час, то не їм протистояти чотирьом тисячам вояків, добре озброєних і досвідчених у багатьох боях з татарами.

Хмельницький тим часом то знав і не легковажив а шукав відповідну силу спротиву. Замість доброї зброї і вишколеного війська мав голову і повинен був придумати що протиставити війську Потоцького. Правду сказати, і його військо мало досить досвідчених козаків. Але головне, то знання складу ворожих сил і дані про його пересування, які він отримував від своїх розвідників. І в цьому питанні перевага Хмельницького була беззаперечна. Першою думкою його було відправити до супротивника декількох козаків зі своєї сотні чигиринського полку, яких добре знав Кречовський і передати з ними до нього

листа. Але після тривалих роздумів вирішив листа не писати. Він має право легковажити своєю долею, але ні в якому разі не має права лишати друга і покровителя свободи вибору. Допомогти в скрутній ситуації то так, але дати можливість самому прийняти рішення.

Посланці Хмельницького, виконали його доручення бездоганно. Цьому сприяло те, що козаків із сотні Хмельницького поважали в чигиринському полку, і те що про заклики Хмельницького знали всі реєстрові козаки, а мати себе в підпасках ляхів, які завжди зневажали козаків їм надоїло. На одній із ночовок загону, який рухався Дніпром козаки сотні Хмельницького непомітно приєдналися до нього. Переговори потай від старшини йшли дві ночі. А на ранок другого дня один із козаків Хмельницького взяв корогу і став з нею посеред поляни на якій ночували козаки.

– Браття – товариші, всі на круг, на чорну Раду!!

Першими почали ставати до однострою козаки які змовилися на бунт, за ними виконуючи козацькі правила ставали всі інші козаки. Старшина, яка нічого про не знала і давно вже не користувалася запорозькими звичаями, почала розпитувати один другого, хто наказав? Зчинився крик і вийшли до козаків полковники, але ніхто не міг зрозуміти чий то наказ. Першим оговтався осавул бувший товариш Хмельницького Іляш, він скочив до човна вихопив рушницю, але не встиг зробити жодного пострілу, як був разом з іншою старшиною скручений козаками. Скинувши полонену старшину на березі козаки продовжили правити Раду. Питань розглянули два вибрали нову старшину, отаманом Джалалія, осавулом Кривулю. А друге питання вже поставив новообраний отаман.

– Панове – товариші! Чи ж ми з вами не козаки, чи може в наших жилах кров не запорозька! То що маємо робити коли наші брати стали на бій з ляхами, які забрали всі наші законні вольності, і вже скільки років гноблять нас в неволі?!

«Крові ляхів, крові!» Загриміло на Дніпрівій поляні. «До

гетьмана Хмельницького, руського гетьмана! З ним воля або смерть!!» І вже хапали самі завзяті і несамовиті старшину, і тягли до річки, і вершили суд людський, який ніколи не був праведним, бо не Божий.

– Стійте!! Не руште полковника Кречовського, то він врятував батька нашого Хмельницького! – заволав Джалалій. Хтось із козаків огризнувся,

– Так він же лях, отамане!

– Не руш, кажу! То Хмельницькому рішати!

За якийсь час загін вже на човнах продовжив свій шлях до війська Хмельницького, ніби нічого і не сталося. А сухоходом помчали кінні козаки повідомити Хмельницького про одержану перемогу і збільшення на півтори тисячі його війська.

Хмельницький теж не дармував часу. Коли сухопутна частина авангарду війська Потоцького підходила до Кодака, він вдарив на польське військо і змусив його стати табором біля балки, якій козаки дали назву Жовті Води. В цьому випадку перше що спадало на думку, то взяти польський табір штурмом, звоювати його і потім зустріти частину польських військ які йшли водою. Саме такий план дій запропонував Федір Личай.

– Пане гетьмане! Пропоную дочекатися ночі, зробити підкопи, і на завтра всіма силами вдарити на табір! Доки вони ще добре не вкопалися і не пристріляли гармати, та взагалі ляхи не мають аж такого хисту як козаки воювати табором. За день два то буде складніше, то треба впоратися за день.

– Воно ніби й складно кажеш Федоре, але завваж, що в таборі реєстрових козаків більше ніж поляків, а вони і табір вміють ставити не гірше нас, і підкопи примітять, бо то їм відомо. Та й оборону поставлять так, що не те за день два, можемо й за тиждень не впоратися. А тим часом нам з Дніпра друга частина вдарить в спину, ото буде й по облозі.

– Богдане, але ж ти послав козаків, щоб збунтували реєстрових козаків і переконали перейти на наш бік, і твій знайомиць серед них полковник Кречовський. Невже виступить

проти тебе!

– То, Федоре, не так просто, як би хотілося. Кречовський не лише знайомиць мій він скоріше хороший мій товариш. Але він мав у товаришах сотника свого полку, а не бунтівника і свавільця, який виступив проти його держави. Підтримуючи мене він скоює державний злочин проти власної країни і народу, якому присягав. Крім того там є ще два полковника і польська старшина, яка в жодному разі не наші спільники.

– То ти вважаєш, що той наш план невдалий? То давай продумаємо наші подальші дії!

– Думати треба постійно, і залежно від ситуації плани дій міняти. Ми з тобою не на прогулянку чи полювання на зайця вийшли. То війна, і починаємо ми її не бенефіціантами! І досвіду не маємо, і військо проти нас не іграшкове. Але то жодним чином не повинно нас зупиняти. Ми маємо те чого не мають наші вороги то велика жертвність наших вояків, які воліють краще вмерти ніж жити в неволі. Ми ще лише починаємо, а вже маємо небувалу підтримку всіх верств руського народу! То маємо не зганьбити народних сподівань! А тепер, що стосується нагальних проблем. Я маю надію на успіх у нашій афері проти другої частини авангарду війська Потоцького. Але «мати надію», то не військова категорія. А ми, Федоре, будемо діяти як військові. Я ще не маю повідомлень від польських полків які рухаються Дніпром, тому будемо вважати що то наші вороги, і мають завдання нас знищити. А за авангардом готується вийти сам Потоцький, а яке з ним буде військо будемо бачити. А тим часом у мене є досить не звична навіть для мене пропозиція. Всі ті дії, що ти пропонував проводити проти польського табору, будемо проводити. І робити підкопи, і атакувати табір, і обстрілювати його арматою. Але буде одна особливість, цю діяльність буде проводити не досвідчена і підготовлена частина війська, а новики які лише проходять вишкіл. От всі дії про які ми говорили вони будуть проводити під керівництвом досвідчених старшини і козаків. То

їм буде найкращий вишкіл. Але, прошу не підставляти їх під кулі і шаблі щоб жодного загиблого не було. Що стосується полків з досвідченими козаками вони повинні пильнувати наш захист від несподіваного нападу ворога. Як ти вважаєш, Федоре?

– Я, взагалі, то вважаю що там де війна не до забави, в бою гинуть і досвідчені козаки і «новики», і підставляють груди пулям один за одного, тому що козаки по іншому не навчені. Проте в даній ситуації такі дії можуть дати бажаний результат, хоча я такого ніколи не чув. Вишкіл то вишкіл, війна то війна! Але не маю заперечень.

– Федоре, я би ще хотів тебе попросити щоби саме ти тим зайнявся. З твоїм хистом і досвідом ти зумієш зробити то кращим чином.

– А чом би мені і не послухати гетьмана якого я сам пропонував до обрання! Ми так з «новиками» полякаємо ляхів, що вони і вдень і в ночі будуть кидатися з переляку!

Федір за зиму трохи засидівся, то взявся за справу з такою завзятістю, що ні «новики», ні польські вояки не мали спокою і вдень, і вночі. Вдень то з одного, то з другого боку він організовував штурм польського табору по всіх правилах військового мистецтва. Спочатку проводилася артпідготовка, потім в атаку йшли вояки з рушницями, а в цей час з іншого боку табір атакувала кіннота. Яка на відстані рушничного пострілу розверталася і ховаючись у вибалках налітала на табір раптово з іншого боку. На щастя «новиків», чи на біду поляків в таборі, Хмельницький отримав на протязі дня зразу дві звістки. Першу привезли козаки від авангарду польських військ Потоцького, що рухався Дніпром. Він у повному складі перейшов на бік повсталих, і тепер військо Хмельницького, одразу поповнили півтори тисячі досвідчених реєстрових козаків. А крім того з вістовими козаками прибув полковник Кричевський. Друга новина була наскільки неправдоподібною, що Хмельницький знову послав розвідників, щоб її перевірити.

А повідомили Хмельницького про то, що Потоцький з невідомих причин не йде на низ, а відійшовши на невелику відстань став табором і розпочав фортифікаційні роботи, ніби чекав нападу від Хмельницького. Розвідники прибули через декілька днів і їх розповідь ще більше здивувала Богдана. Потоцький з військом лишив побудовані укріплення і втікав на волость. Це Богдану було зовсім не зрозуміло, особливо зважаючи на те, що полковник Кречовський сказав йому, про сина Потоцького, який тепер знаходиться в осадженому ними таборі.

Не знайшовши відповіді, що було не зовсім добре, але маючи інформацію про польське військо, яке знаходилося в таборі, він видав наказ до його штурму. Тепер він був гетьманом і мав приймати рішення, вже мав у підпорядкуванні полковників а радником полковника Кречовського. Їхня зустріч, для Богдана несподівана але радісна, для Кречовського болісна, почалася з ґрунтовної розмови. Після загальних слів і привітань, а потім довгого мовчання, порушив його Хмельницький.

– Пане полковнику, мій покровителю і друже, я добре пам'ятаю те добро, яке я завжди мав у наших стосунках, і тепер розумію, що недобре вчинив з тобою. Я не хочу говорити, що зробив то зі злої волі, бо то не правда. Але і дурістю буде стверджувати, що я не видав що ти ведеш свій полк проти мене. Кажу чесно, не думав і не гадав, що буду з тобою не в одному війську, а у ворожому до тебе. Не моя в тому вина, і не про те колись мріялось. Але то все розмови, скажи, друже, як мені вийти із того що сталося, і не нанести тобі шкоди?

– Що тут скажеш? Хіба тривіальне, «всі під богом ходимо!». Чи знав я наперед, що так буде? Дивлячись що. То як з тобою повелися, я не приймав і ніколи не прийму. То не по-божому, і не по-людськи. Що ти того не будеш терпіти знав, не знав тільки у що то виллється. Але думаю того ніхто не знав, і ніхто не відає чим то скінчиться. Як себе повести далі? Я не ворог своїй державі і своєму народу, і здається повинен

боротися з бунтом, який може знищити країну. Але як людина, якій прищеплювали відчуття честі і справедливості з дитинства, не можу поступитися ними. А по совісті я розумію, коли людина в душі не раб, то не буде терпіти ту сваволю зі сторони влади і безправ'я до якого її примушують. А тим більше коли то стосується цілого народу, що має в спадок героїчне минуле своєї держави Київської Русі.

Кречовський трохи помовчав, – Тому, не можу стояти тобі на дорозі. От такий я дволикий Янус. Ти знаєш, Богдане, я зразу примітив твоїх посланців, і зрозумів з якою метою вони прибули. Але не поворухнувся щоб запобігти тому. Може було б краще якби мене положили поряд зі старшиною там на Дніпрі.

– Пане, полковнику, давай будемо разом вважати, що то у тебе тимчасова слабість і скоро вона минеться. Зі свого боку я тобі твердо обіцяю, я не є ворогом Річпосполитої і буду все робити по справедливості наскільки то можливо під час війни. І прошу тебе, лишайся зі мною. Ми з тобою добре знаємо, якщо ти повернешся в польське військо, то Потоцький тебе призначить відповідальним за цю військову поразку, і стратить. Мені конче потрібен радник у цій гієні огненній, може ми разом зуміємо прийти до ладу з мінімальними втратами. До того ж скажу тобі те, про що ти сам здогадуєшся, я дійсно виконую волю короля Польщі. То ж подумай друже!

Полковник Кричевський таки лишився, хоч відповіді на пропозицію Богдана не давав. А той не силував полковника з відповіддю, проте поради по проведенню штурму з найменшими втратами від нього отримував. Вони вирішили, що після багатоденних залякувань Федором польського табору проведенням фальшивих атак, треба зробити короткочасний масований штурм, залучивши все військо, показавши, що воно значно перевищує кількість захисників табору. Той штурм дійсно вжахнув і без того наляканих невідомістю захисників табору, та довгочасною відсутністю головних сил на чолі з гетьманом. Тому бій продовжувався менше години і Шемберг

вислав своїх представників, волаючи припинити штурм і стати до переговорів. Хмельницький одразу ж погодився відпустити польське військо, висунувши лише одну умову, віддати йому всю армату. Поляки довго радилися, але кінець кінцем погодилися і послали переговорників щоб повідомити про прийняте рішення і домовитися про порядок відходу. Разом з переговорниками був і представник реєстрових козаків. По закінченню переговорів він звернувся до Хмельницького.

– Я прошу вибачити, пане Хмельницький, що не відаю як маю звертатися, скажіть мені чи то правда, що реєстрові козаки під орудою Джалаля і Кривулі перейшли до вас, і тепер вони у вашому війську?

– Так реєстрові козаки перейшли до Запорозького війська, яке на козацькому кругу обрало мене кошовим отаманом. Якщо козаки, що знаходяться в таборі мають бажання долучитися до Запорозького війська ми будемо вас вітати, і приймемо як братів.

Того було досить, щоб всі реєстрові козаки, що знаходилися в таборі прибули до війська Хмельницького разом з арматою. А польське військо рушило табором до Чигирина, але зуміло пройти лише дві милі, як на нього напали татари, котрих так довго чекало військо Богдана Хмельницького. З ходу, чорною хмарою налетіли татари і почалася смертельна рубка польського війська, яке наскільки не чекала нападу, що не створила жодного спротиву нападникам. Майже все польське військо лягло під татарськими шаблями. Син Потоцького Стефан тяжкопораним потрапив до татарського полону, але незабаром помер від ран. Загинув і комісар Шемберг.

Про «велику» перемогу над польським військом Хмельницькому повідомив сам Тугай-Бей, прибувши до його табору. Тепер пізно було говорити про те, що з поляками були домовленості, і, фактично, Хмельницький їх відпустив. Татари, як то було зазвичай у їхньому стилі отримали перемогу там, де не повинно було бути битви. Складалося таке враження, що не

воєначальники з вояками вирішують долю боїв, а якась невідома сила, наче збиткується над нікчемними потугами людей, і робить так як того бажає, не звертаючи уваги на кількість вояків їх вишкіл, і бажання до війни.

Потоцький з військом застрашений невідомістю і відсутністю повідомлень від авангарду свого війська, отримавши повідомлення про перехід реєстрових козаків до Хмельницького, дав наказ припинити будівництво укріплень під Чигирином і рушив у глиб волості. До такого рішення його штовхала необхідність зберегти військо, У повідомленнях, які до нього доходили, говорилося, що військо Хмельницького вже досягає двадцяти тисяч чоловік, а татарська орда Тугай-Бея має біля сорока тисяч. Потоцький розумів, що то значні перебільшення, але якщо навіть ворожих військ було вдвічі менше, і то в порівнянні з ними він має, лише мізерну купку озброєних людей.

Він вже був психологічно зломлений. Хоч в січні то був впевнений у собі коронний гетьман Речі Посполитої. Треба сказати, він не міг змагатися у славі з гетьманом Жолкевським, проте у нього були і деякі переваги. Скажімо, виражаючи волю польських магнатів, що володіли своїми безмежними вотчини в руських волостях, він мав їх повну підтримку, тому міг і суперечити навіть королю, а деколи не виконувати його накази. Лише при цьому повинен був мати вагомі підстави своїх дій. І завжди отримував підтримку польського сейму, тому що польський сейм складався в переважній більшості з польських магнатів. Але саме тепер на піку своєї величі, коли він міг спокійно не виконувати вказівки короля, теперішнє ігнорування ним волі короля вже привело до трагедії. І то лише початок! В той час коли саме він, а не польський гетьман Каліновський, який вештається під ногами і лише заважає своїми дурними порадами, лише Потоцький має спасти державу, народив

скільки дурниць, що йому не може бути жодного прощення.

Сенатор Гура, перед присутніми на нараді військовими і державними людьми передав йому, як тепер виявилось, дуже слушну пораду короля. Про негайні переговори з Хмельницьким, і перенаправлення його збурення на підготовку морського походу. Потоцький зневажливо її зігнував. І то було на нараді в присутності, і військових, і багатьох значних людей в державі. То могло би зійти з рук якби він погасив сваволю. Але сталося те, чого він не чекав, лише з його вини половина війська втрачено. І це тільки початок. Збереження залишків війська під великим питанням. А військо, яке тепер у нього під рукою, то все що має Річпосполита. Збираються помічні полки, але хто їх згуртує і поведе зупиняти Хмельницького з Татарами? І то ще було не все, Потоцького боліло серце за сина. Як він міг так злегковажити, щоб відправити власного сина на вірну смерть. Ні, звичайно, він відправив його за перемогою, а що вийшло? І як тепер йому діяти? Ще була надія що син був не один. Комісар Шемберг досвідчений військовий, і вже довгий час приставлений сеймом до козаків. Той повинен вивести залишки війська, і убезпечити його сина Стефана від небезпеки! На Шемберга була єдина надія, він же повинен був думати про головне військо, лишивши авангардні полки разом з сином на ласку божу.

Проте тривога за сина і військо яке перебувало у невідомому стані не полишала Потоцького. І він дуже повільно, з довгими зупинками рухався в глиб волості. Ще маючи надію що син з авангардним загonom приєднається до основного війська. За тиждень він пройшов лише від Чигирина до Черкас. Тут він і отримав страшну звістку. На нещастя справдилися його найстрашніші передчуття. Єдиний жовнір, уцілілий після розгрому татарами авангарду його війська, повідомив про те, що полки авангарду розбиті вщент, а його син потрапив до татарського полону. То була страшна звістка, наслідок нерозумної безпечності, яку він собі дозволив. Хоч і першим

зрозумів небезпеку та попереджав про нею усіх. І тому особливо це його гнітило. Але часу на емоції не було, він і так згаяв тиждень на марні надії. А вирішення проблеми на поверхні, треба вийти з руських волостей, сформувати стотисячне військо і пройтися божим вогнем по цих непокірних землях. Він повинен перевершити себе в жорстокості і звитязі тридцять восьмого року та посадити на палі в десять раз більше цього бидла, яке не дає жити достойним людям в Річпосполитій! Робити то треба так, щоб не десять, а сто років в державі був золотий спокій!

Коли польний гетьман прийшов до нього з пропозиціями зібрати військову раду, на якій визначити план подальших дій, він грубо обірвав його і наказав спішно зніматися і через Сахни, Корсунь і Богуслав рухатися на Білу Церкву. Дорога виявилася наскільки тяжкою з болотами, річковими переправами і перелісками, що до Корсуня військо дісталось до краю виснаженим. Але часу на відпочинок не було. І саме в цей час, пригнав посланець від Єремії Вишневецького, задніпровського магната. Він повідомляв, що зібрав шеститисячне військо для боротьби зі сваволею і готовий стати під спільні прапори гетьманів. Лише просив вказати місце куди він повинен прибути з військом. Та звістка для Потоцького і всього війська була наче боже спасіння, лишилося визначити місце злуки. І тут особливо не було необхідності мудрувати. Вишневецький зможе переправитися через Дніпро лише в верхів'ях ріки, тож треба рухатися скорим маршем до Білої Церкви. Але гетьман сам змучений переходом під Корсунь, підсвідомо шукав полегшення в тяжкому поході, розуміючи що то хибний шлях.

І як то часто буває в таких випадках прийшло розумне і єдино вірне, як здавалося, рішення. Розвідники доповіли, що поряд з місцем зупинки знаходиться частина, побудованого кимось давно, земляного валу, який служив захистом для табору. Воно би, потрібно було провести прискіпливу розвідку навколишньої місцевості, але часу було обмаль і вирішили

виходити з того, що ті хто його будував, вивчили місцевість, якщо поставити тут табір. Коли закінчили влаштовувати табір, насипати вали з трьох сторін до четвертої, і вирили окопи, Потоцький з супроводом об'їхав побудований табір, і лишився незадоволеним його розташуванням. Але часу щось змінити не було, розвідка доповіла, що ворог не пізніше ранку буде під Корсунем. Щоб якось підняти дух війська перед битвою, Потоцький дозволив пограбувати Корсунь, і звелів перед підходом військ Хмельницького його підпалити.

Ввечері дослухавшись до настійних вимог польного гетьмана Каліновського, Потоцький зібрав військову раду. Як не намагалися гетьмани, хорунжі, полковники і інша старшина вдавати впевненість, у власних силах, то їм не вдавалося. Засідання ради розпочав, як і повинно, гетьман Потоцький.

– Wielce szanowne państwo! Nie chciał by zaczynać zniepokojącej nowiny, lecz musicie znać rzeczywisty stanspraw, i to musi nas natchnąć na poszukiwanie wyjścia z trudnej sytuacji. Z wielką przykrością nas z pierwszych kroków prześladowuje zdrada. Kiedy śpiesznie posłaliśmy na Dół, żeby na samych początkach zagasić płomień swawoli, który może spalić ojczyznę, swawolników byli tylko pięćset kozaków. I to, oni raczej stepowi próżniacy, a nie kozacy. Toczy była konieczność przygotowywać na nich duże wojsko? Zrozumiałe nie. Cztery tysiące przygotowanego wojskarazem z rejestrowymi kozakami pod kierunkiemdoświadczonych pułkowników, to było nawet trochę za dużodla tej kupy swawolników. Ta stało się nieprzewidziane. Rejestrowi kozacy zbuntowali się namordowały starsze i przeszły na bok Chmielnickiego. A jużten za pomocą zdrajców razem z Tatarzynami rozbił polskączęść wojska. Do Tatarii niewoli utrafil komisarz sejmu Shemberh i Stefan Potocki mój syn. Lecz, na żal na tymnasze kłótnie jeszcze nie zakończyły się. Wywiadowcy meldują, że na ranek wróg będzie koło Korsuń. Mamy dwa kierunki naszych działań, bronić się w biwaku, który przygotowały, albo przedłużyć ruch na Białą Cerkiew, gdzie zbierają się pomocnicze pułki i gdzie do nas dołączysię sześciotysięczne wojsko Jeremi Wiśniowieckiego. Jużzjednoczonym wojskiem potrafimy dać dostojny odpór wrogui obronić Ojczyznę, która oprócz nas dziś innych wojsk niema. Panowie, teraz proszę wyłożyć swoje propozycje, i będziemy

podejmować decyzję.⁴⁶

Виступаючих було не багато і думки розділилися. Останнім взяв слово гетьман Калиновський. Він в силу свого положення мав право, не боячись вступити в дискусію з гетьманом Потоцьким. І весь час їх спільного походу він використовував це право. І тепер він висловив думку всупереч Потоцького, якої дотримувався не він один, тому що вона була більш логічною.

– Panowie, to że nie mamy prawa tu pokłaść wojsko polskie, w tym nie ma żadnej wątpliwości. W tym całkiem podtrzymuję jego moc koronnego hetmana Rzeczpospolitej. Lecz, jakim sposobem zachować wojsko, to pytanie jest nieproste i nie ma jednej odpowiedzi. Ich nie mniej dwóch, w każdym przypadku u mnie całkiem przeciwną odkoronnego hetmana propozycja. Że teraz powinniśmy przeciwstawić przeciwnikowi? Śmiałość i przygotowanie naszego wojska, jest przygotowany niezły biwak,

⁴⁶ - Вельмишановне панство! Не хотів би починати з тривожної новини, але ви повинні знати дійсний стан справ, і то повинно нас надихнути на пошук виходу із скрутного становища. На превеликий жаль нас з перших кроків переслідує зрада. Коли ми спішно пішли на Низ, щоб на самих початках загасити полум'я сваволі, яке може спалити Отчизну, свавільців було лише п'ятсот козаків. Та й то, вони скоріше степові лайдаки, а не козаки. То чи була необхідність лаштувати на них велике військо? Зрозуміло ні. Чотири тисячі вишколеного кварцяного війська разом з реєстровими козаками під очільництвом досвідчених полковників, то було навіть забагато для тої купи свавільців. Та сталося непередбачене. Реєстрові козаки збунтувалися повбивали старших і перейшли на бік Хмельницького. А вже той за помічню запроданців разом з татарами розбив польську частину війська. До татарського полону потрапили комісар сейму Шемберг і Стефан Потоцький мій син. Але, на жаль на тому наші негаразди ще не закінчилися. Розвідники доповідають, що на ранок ворог буде біля Корсуня. Ми маємо два напрями наших дій, захищатися в таборі, який підготували, або продовжити рух на Білу Церкву, де збираються помічні полки і де до нас приєднається шеститисячне військо Єремії Вишневецького. Вже об'єднаним військом ми зможемо дати гідну відсіч ворогу і захистити Вітчизну, яка крім нас сьогодні інших військ не має. Панове, тепер прошу викласти свої пропозиції, і будемо приймати рішення.

albo i dwukrotnie podwyższanaszą zdadność do walki. Pod ochroną ziemnych wałów biwaku możemy przetrwać do przychodu wojska Wiśniowieckiego. I bardzo ważne, że Chmielnickomu o nim niewiadomo. A z innej strony, droga do Białej Cerkwi nama czkolwiek znany, lecz nie każdego dnia my tu przechadzamy się, i będziemy wymuszone to czynić pod stałym celownikiemozackich karabinów! Właśnie z tych przyczyn proponujęprowadzić bój w biwaku.⁴⁷

Під час виступу польного гетьмана Калиновського, до Потоцького підійшов хорунжий, який з загоном розвідки слідкував за пересуванням козацьких і татарських загонів. Він щось коротко доповів Потоцькому, той при перших словах зблід, потім опановував себе і дослухавши до кінця, мовчки дав знак дозволу на виконання. В той час Калиновський закінчив свій виступ. І Потоцький вже заспокоївшись, звернувся до присутніх.

– Panowie, myśli rozdzieliły się, lecz pan Chorąży przygotował nam "prezent", posłuchajmy jego i już potempodejmiemy decyzję. Proszę, panie Chorąży!⁴⁸

– Panowie, przeprowadzając zwiad, załapaliśmy kilku Tatarzynów i kozackiego tłumacza. Kiedy wzięliśmy ich namęki, oni nam opowiedzieli o swoim wojskie i jego planach. Jeśli pan hetman pozwoli, to doprowadzę

⁴⁷ - Панове, то що ми не маємо права тут покласти військо польське, в тому не має жодного сумніву. В цьому я цілком підтримую його величність коронного гетьмана Річпосполитої. Але, яким чином зберегти військо, то питання не просте і не має одної відповіді. Їх не менше двох, у всякому разі у мене цілком протилежна від коронного гетьмана пропозиція. Що ми тепер маємо протиставити противнику? Сміливість і вишкіл нашого війська, підготовлений непоганий табір, а то й вдвічі підвищує нашу боездатність. Під захистом земляних валів табору ми можемо протриматися до приходу війська Вишневецького. І дуже важливо, що Хмельницькому про нього не відомо. А з іншого боку, шлях до Білої Церкви нам хоч і відомий, але не кожного дня ми тут шпаціюємо, і будемо вимушені то робити під постійним прицілом козацьких рушниць! Саме з цих причин я пропоную вести бій в таборі.

⁴⁸ - Панове, думки розділилися, але пан Хорунжий приготував нам «подарунок», давайте послухаємо його і вже потім приймемо рішення. Прощу, пане Хорунжий!

tego kozackiego tłumacza.⁴⁹

Потоцький махнув рукою і хорунжий послав за козаком. Через деякий час два жовніри під руки, скоріше втягнули до приміщення ніж завели, закривавленого чоловіка. Що то був козак можна було здогадатися по оселедцю і синіх закривавлених шароварах. Голова, лице, і все тіло його, було суцільною ранною, яка сочилася сукровицею і від того блищало під світлом свічок. Жовніри приклали зусилля щоб випростати козака і підняти йому голову, аби дивився прямо. Вигляд козака, навіть для звиклих до застосування тортур офіцерів, був неприємним і відразливим. Потоцький відсахнувся від козака і звернувся до хорунжого.

– On może coś powiedzieć?⁵⁰

– Tak, panie hetman!⁵¹

– To niechaj mówi, co zna!⁵²

Жовніри струснули козака, він поволі прийшов до тями, і обвів поглядом всіх присутніх. Жовніри знову струснули козака, а хорунжий закричав йому над вухом.

– Mów jego mość panu hetmanowi, że mi mówił! Ile wojska ma Chmielnicki, ile Tatarzyni, i że oni zamierzili przeciw wojsku polskiemu!⁵³

Козак вже прийшовши до тями, поволі, але чітко промовив крізь розбиті губи.

– W Hmelya kozaków tysięcy zo piętnaście, tatarów widziałem bardzo dużo, ich ciężko policzyć mówiły że mają

⁴⁹ - Панове, проводячи розвідку, ми захопили кількох татар і козацького толмача. Коли ми взяли їх на муки, вони нам розповіли про своє військо і його плани. Якщо пан гетьман дозволить, то я приведу того козацького толмача.

⁵⁰ - Він може щось сказати?

⁵¹ - Так, пане, гетьмане!

⁵² - То нехай говорить, що знає!

⁵³ - Говори, його високості пану гетьману, те що мені говорив! Скільки війська має Хмельницький, скільки татар, і що вони задумали проти війська польського!

trzydzieści tysięcy i jeszcze w stepie jest horda, lecz ile ich nikt nie zna.⁵⁴

Козак затнувся закашлявся і знову голова впала йому на груди. Хорунжий знову крикнув йому на вухо.

– Kiedy Chmielnicki z Tatarzynami planuje napaść na biwak?!⁵⁵

– Ja nie znam, kozacy teraz przegradzają rzeczkę i mówią skierują wodę na biwak. Może, za tamtym będą szturmować biwak.⁵⁶

Після тих слів Потоцький подав знак, щоб козака забрали. Але його слова справили на присутніх гнітюче враження. Вони не тішили себе надією на легкий бій, але якщо навіть козак і перебільшує кількість вояків, то все одно польському війську не впоратися з ворогом. Особливе враження на всіх справила звістка про те, що козаки хочуть завести воду в їх табір. Як то можливо здійснити ніхто не знав але багато хто помітив, що вода в річці під вечір почала різко спадати. Потоцький дочекавшись доки жовніри забрали козака, знову звернувся до зібрання.

– Panowie, kto jeszcze oprócz pana Kalinows'koho uważa, że powinny bronić się w biwaku jak długo podejdzie Wiśniowiecki z wojskiem?⁵⁷

Всі мовчали. Мовчав і Каліновський.

– W takim wypadku słuchajcie bojowy nakaz. Pierwsze, przygotujcie wistów. Oni pilnie muszą lecieć do Wiśniowieckiego z tamtym, żeby on nie szedł na Białą Cerkiew, a już znajdował przewóz przez Dniepr i szedł do wojska na jedność. Drugie, od razu po radzie przygotowujcie pułki do wyjścia z biwaku. Każda

⁵⁴ - У Хмеля козаків тисяч зо п'ятнадцять, татарів я бачив дуже багато, їх важко полічити казали що мають тридцять тисяч і ще в степу є орда, але скільки їх ніхто не знає.

⁵⁵ - Коли Хмельницький з татарами планує напасти на табір?!

⁵⁶ - Я не знаю, козаки тепер перегороджують річку і казали направлять воду на табір. Може, за тим будуть штурмувати табір.

⁵⁷ - Панове, хто ще крім пана Каліновського вважає, що маємо захищатися в таборі доки підійде Вишневецький з військом?

chorągiew musi wziąć nie więcej dwudziestu wozów, zostawiać w biwaku te, które cięższe. Tryb ruchomego biwaku wyznaczyć wychodząc z ilości wozów. Mamy dwanaście dział, rozmieście ich równomiernie z czterech boków. Występujemy o świcie!⁵⁸

Перед виступом Потоцькому доповіли, що табір оточений козаками і татарами, але вона не підходять ближче пострілу з рушниці. Потоцький дав наказ рушати. Шлях на Богуслав лежав вздовж річки Рось. Козацькі й татарські вершники на віддалі спостерігали за рухом польського табору, доки той не ввійшов у зарослі лісом яри. Вночі ці яри перевірили польські розвідники і не примітили слідів підготовки засідки. Але далеко пройти розвідники не могли, тому в голову колони Потоцький для перестороги поставив кращі частини, озброєні рушницями, і кращі гармати. Сам він теж знаходився в авангарді колони, уважно слідкуючи, щоб бути готовим до можливого нападу. Поки все було спокійно. Година за годиною час збігав до полудня. Рухомий табір вже підходив до Горохової діброви. За час руху перший переляк пройшов і напруга у війську зменшилася. Дехто на возах навіть почав дрімати. Всі вже звикли, що час від часу то з одного, то з другого боку табору з'являлися козацькі чи татарські вершники, але зразу ж зникали.

Потоцький від напруги постійної небезпеки, і безсонної ночі, теж на якусь мить склепив очі. Розбудив його хорунжий, який повернувся з розвідки попереду колони. Він схвильовано доповів, що попереду в пів годині їзди, шлях перекопано ровом, і в нього заведено воду з річки. Навколо рову болото таке, що коні ледь можуть з нього вилізти. Під час доповіді розвідників,

⁵⁸ - В такому випадку слухайте бойовий наказ. Перше, підготуйте виступів. Вони терміново повинні мчати до Вишневецького з тим, щоб він не йшов на Білу Церкву, а вже знаходив перевіз через Дніпро і йшов до війська на злуку. Друге, зразу по нараді готуйте полки до виходу з табору. Кожна хоругва повинна взяти не більше двадцяти возів, лишати в таборі ті, які тяжчі. Порядок рухомого табору визначити виходячи з кількості возів. Маємо дванадцять гармат, розмістіть їх рівномірно з чотирьох боків. Виступаємо на світанку!

до Потоцького примчали вістуні від хвосту табору. Вони доповіли, що там на табір напали козаки, і бій вже йде в повну силу. Потоцький прислухався і дійсно почув постріли з гармат і рушниць. В цей час з обох боків табору, із схилів круч, на польське військо понеслася лавина озброєних козаків і татар. На малому клаптику землі стислися в смертельному двобої тисячі вояків. Тіснява була така, що польські вояки не могли зарядити після пострілу рушницю, а козаки й татари все прибували. Вони закрили всі схили круч навколо Горохової діброви. Відкритий був лише шлях вперед, де, як доповідали розвідники, його перекривав рів з водою. Закономірно, військо ринуло вперед. В цей рух потрапив і Потоцький. Говорити воякам про небезпеку попереду була марна справа, вони б то не почули, а якби й почули все одно продовжували б рух, іншого виходу у війська не було.

Проте, до рову з водою вони навіть не дісталися. З трьох сторін їх оточили козаки, і в короткий час «посікли в капусту». Потоцький сам дістав два удари по голові, але нападники давно примітили гетьмана разом з обслугою в обозі, тому його разом з іншими вельможами відділили від війська і відправили до Корсуня. Така ж доля спіткала і польного гетьмана Калиновського, який знаходився в хвості табору, з тою лише різницею, що його було поранено в руку. Середня частина табору продовжувала відчайдушно захищатися. Лише коли поширилася чутка, що гетьманів взято в полон, військо охопила паніка. Хто мав коней, і хто був ближче до коней впряжених до возів, сідали на коней і гонили куди бачили. Але то не був вихід, козаки й татари були всюди і відчайдухи на конях разом з пішими вояками гинули під ворожими шаблями. Корсунська битва, або скоріше розгром польського війська став dokonаним фактом.

Велична, впевнена у собі, держава Річпосполита, спокійно чекала доки вельможні гетьмани привезуть того своєвольника чигиринського біглого сотника Хмельницького, з його

свавільними бунтівниками, та раптом ніби блискавка на ясному небі, спалахнула і поширилася чутка, польське військо розбите, гетьмани в татарському полоні! То було настільки зненацька і наскільки неправдоподібно, що не було сили то досягнути розумом! Велика європейська держава з віковими військовими традиціями, раптом лишилася беззбройна і незахищена перед навалюю козацько-татарських військ, які могли за декілька тижнів країну захопити і поневолити. То було як в страшному сні, і виглядало майже монголо-татарською навалюю. До того додалося, що після Корсунської битви одразу спалахнули повстанням руські волості, і бунтівні селяни почали створювати самовільні купи та розорювати садиби польської шляхти.

Але то було ще не все. За першою звісткою слідом, майже одночасно, зірвалася друга,— помер король!

Збігнев Гура після зустрічі з побратимами, не заїжджаючи до Кракова, поїхав до Варшави терміново доповісти про стан справ на театрі бойових дій королю. Але в королівському палаці йому повідомили, що короля повезли до якогось лікаря в Литві. Куди саме повезли короля, Збігнев довідатися не зміг, тому він попередив королівського секретаря, що має термінові матеріали для доповіді королю, і буде чекати виклику у Кракові. Збігнев не безпідставно вважав, що має право на декілька днів відпочинку вдома, тим більше що коли буде король ніхто не відав. Відпочивати вдома завжди приємно, особливо якщо ти так багато часу проводиш в дорозі. А за останній рік так складалося, що поза домом він проводив більше часу ніж вдома. Частіше в Варшаві рідше в Києві, чи інших містах за дорученням короля. За той час набралася досить справ по господарству, які потребували вирішення саме от господаря. Та й з місцевими урядниками були справи що вимагали вирішення. Так час непомітно і проходив. Збігнев, знаючи, що за ним пришлють лише приїде король спокійно на то чекав, і мав

надію, що без погодження з королем Потоцький не буде спішитися з початком війни. Саме тому вістку про розгром польського війська, він почув зненацька приїхавши зранку в Краківський старостат. Кинувши всі справи він повернувся додому почав готуватися до поїздки в Варшаву, плануючи виїхати зранку наступного дня. Але по полудню за ним приїхала карета з Варшави. Посланець був не говірким, він повідомив Збігневу що помер король і його терміново кличе до столиці канцлер Осолінський.

Збігнев, будучи не один рік сенатором сейму, і одночасно радником короля, як ніхто інший розумів яка страшна трагедія спіткала Річпосполиту. Згідно польській конституції, по смерті короля уряд теж втрачав свої повноваження, і наставав час безкоролів'я. Але до нього ще треба було провести ряд юридичних дій, а поки що влада переходила до примаса польської церкви.

В резиденції уряду вже зібралися урядовці і сенатори, яких вважав за потрібне попередити канцлер Осолінський. Всі були схвильовані і навіть пригнічені, розуміючи які тривоги випали на долю вітчизни. Лише канцлер мав рішучий впевнений вигляд, хоч і достатньо заклопотаний. Привід для цього був. При своїй посаді і досить стрімкій кар'єрі, багатстві і впливовості, він мав достатньо ворогів. А в ситуації, що склалася він повинен був зовсім відійти від справ, і лише новий король міг визначити його подальше становище в управлінні державою. Тому мав вживати термінових заходів до зміцнення свого становища. Взагалі він мав вплив на примаса польської церкви і той би всі підготовки до виборів нового короля погоджував з ним. Таким чином він і збирався поступити. Але сімдесяти дворічний примас був уже довгий час прикутий хворобою до ліжка і не міг приїхати до Варшави. І це поставило Осолінського в досить скрутне положення. Недоброзичливці законно запитують його, а на якій підставі він порушуючи закон керує державою? Тому він прийняв рішення зібрати найбільш

лояльних вельмож держави прихильних до нього і при них отримати від примаса хоч би якусь легітимність продовження свого керівництва державою. А це було можливо, якщо на нараді буде присутній примас. І щоб то забезпечити Осолінський привіз все зібрання до резиденції примаса і біля ліжка хворого провів термінову нараду, рішення якої визначило подальше життя країни.

На нараді затвердили час проведення конвокаційного сейму, призвали шляхту готуватися до походу проти Хмельницького, а також запропонували на місцевих соймках вирішити питання залучення кредитів до найму війська. Замість полонених татарами гетьманів до керівництва військом призвали нових очільників, і для посилення війська придали керівництву походом королівську гвардію та артилерію. В додаток до військових рішень Осолінський запропонував ряд дипломатичних заходів. Головним, що Осолінський вважав зробити першим, то розвести козаків з татарами, щоб забрати у Хмельницького такого важливого союзника. То завдання він взяв на себе. Маючи постійні хороші зносини з керівництвом Турецької Порти, він планував попросити султана натиснути на кримського хана, що той забрав свою орду з Річпосполитої в замін на термінову видачу польським урядом заборгованості Татарам по «упоминках». Адаму Киселю було доручено ввійти в переговори з московським урядом щоб вони ударили на Крим, в якому тепер не має війська, а Збігнева Гуру, зважаючи на те, що він був присутнім на нарадах короля з козаками і знав Хмельницького, Осолінський попросив ввійти з ним в переговори самому від себе, щоб Хмельницький розірвав союз «з поганами і не бушував так проти крові християнської, а за те обіцяти йому пробачення його вчинку».

Збігнев віддав належне швидкій реакції канцлера Осолінського на трагічні події в державі, і прийнятті в цьому випадку єдино вірних рішень, хоч вони і суперечили конституції. Інший на його місці чекав би доки одужає примас

польської церкви, а так як той людина не впливова і не авторитетна та безвольна, то не зміг би прийняти жодного розумного рішення. І перейшла би країна в сеймові баталії, які не відомо чим закінчилися. Рішення які запропонував канцлер зібрання прийняло без жодних заперечень. На то і розраховував Осолінський, зібравши однодумців. Освячене очільником польської церкви, то рішення стало легітимним дороговказом термінових дій до порятунку Річпосполитої.

Ще з Варшави Збігнев відправив посланця до Максима, щоб той попередив Степана Мазепу і дав знати Хмельницькому, що за декілька днів вони повинні зустрітися в Києві. То була нагальна необхідність, поза як перебіг подій відбувається зовсім не так як вони собі вбачали перед тим. До Варшави почали прибувати перші біженці з Брацлавської і Київської волостей, які розповідали про ті жахи що розпочалися після Корсунської поразки польського війська під проводом гетьманів. Причому то була така кара божя, що жоден житель не міг мати хоч якусь впевненість у можливості порятунку в тій гієні огненній.

Найгірше було сім'ям польської шляхти. Вони правили вози і кидали на них, що встигали і чимдуж мчали на захід. Але то було робити дуже складно. Чутка про погром війська поширювалася швидко, і одночасно з нею збиралися і гуртувалися купи селян, які нападали на обійстя польської шляхти і грабували, вбивали мешканців, а затим палили будинки і стайні. Там де не встигали селяни насувалися татарські загони. Їх дії відрізнялися тим що вони не вбивали, але брали за яsir всіх підряд і шляхту і козаків і селян, і католиків, і уніатів, і православних, хоч Хмельницький домовлявся з Тугай-Беем, що православних татари чіпати не будуть, вони брали всіх підряд. Їм було не до сортування. Перші загони набравши ясиря, рушили до Криму, а на їх місце прийшли інші і рушили Чорним шляхом на захід, грабуючи полудневу Волинь і сусідні області Поділля. Жодна сила не стала на їх шляху, хоч країна і мала ще достатньо війська. Але зла гра долі, в лиці польської шляхти,

зробила Військо Запорозьке союзником споконвічних ворогів християн татарів, а військо Єремії Вишневецького ще знаходилося на лівому березі і відбиваючись від козацьких полків, які на нього наседали. Він відходив до Чернігова, де його розвідники найшли місця для перевозу. Тут за лісами під Любечем його військо змогло спокійно перейти Дніпро, тому що війська переслідувачів козаків затрималися облогою Чернігова, в якому зібралася шляхта з усієї округи.

Приїхавши до Кракова Збігнев одразу почав готуватися в поїздку до Києва. Зважаючи на те, що руські волості були у вогні повстань то було не просто. Тому він зібрав до півсотні вояків, добре вишколених і озброєних, а вже з ними відправився до Києва. Рухалися частіше вночі, а вдень відпочивали і розвідували навколишні поселення, вибираючи безлюдні шляхи. Благо весна була тепла і не дощова. Вжиті перестороги трохи затримали його подорож, зате обійшлося без особливих пригод. Розмістивши свій загін на постій, Збігнев завітав до Максима. Раніше нього прибув лише Степан. Богдан був з військом під Білою Церквою, а від Василя була звістка, що він вже рухається від Чернігова до Києва. Максим по приїзду Збігнева послав звістку до Хмельницького. Десь через добу Богдан з Василем прибули до Максима.

Збігнев за той час відпочив, а Василь з Богданом не були змучені, тож майже мовчки повечеряли і зібралися до ради. Всі були заклопотані і схвильовані останніми подіями, у кожного було купа питань і пропозицій. Треба було виробити якусь стратегію виходячи з перебігу подій, які проходили непередбачено і були не контрольовані силами, які вони представляли. Не контролював події і Хмельницький, який роздмухавши то вогнище не міг передбачити його силу і напрям дії. Коли повечеряли і Марічка збрала зі столу посуд, побратими припинили навіть ті незначні перемови, які вели під час вечері.

Мовчання затягувалося, всі чекали що скаже Богдан. А

той не міг зібратися з думками, не міг пояснити те, чого сам ще повністю не зрозумів. Він зовсім не був ворогом Річполитої, бо то була його батьківщина. Він мав жалі на тих вельмож, які занапастили раптом його сім'ю, його життя, і не лишили йому жодної можливості бути благо слухняним громадянином держави, більш того, лише втечею він врятував життя синів і своє власне! Але Бог свідок, він не планував того що тепер діється в країні. Та і його побратими можуть свідчити він з ними радився про наступні свої дії. По прибуттю під Білу Церкву він влаштував гучний бенкет з приводу перемоги. І то він вважав правомірним, бо переміг тих бундючних гетьманів, які називали його, як доповідали вісники, «якийсь зарозумілий чигиринський сотник». Тепер в татарському полоні вони може й зрозуміють, що «той сотник» вже законний гетьман Війська Запорозького! І може він їм дійсно не рівня, хоч він до того й не пнеться, але то вони тепер в полоні а не він, це вони згубили тисячі польських вояків своїм нікчемним керівництвом. То все було правдою, але що сказати побратимам він не знав, хоч і розумів, що саме його пояснень в першу чергу чекають побратими. І знову мовчання перервав Максим, він вирішив, якщо мовчить Богдан то на правах господаря повинен розпочати цю нелегку розмову. До подій що сталися і вони мають безпосереднє відношення, і якщо Богдан має винуватість в тому що тепер діється вони теж відповідальні, що не змогли передбачити перебіг подій і не застерегли від помилок. Та врешті навіть не це головне. Життя продовжується і треба не посипати голову попелом, а знаходити вихід з положення в якому вони опинилися.

– Браття, я розумію Богдана, на якого тепер покладають всю відповідальність за те, що трапилося в країні. Хоча ми добре знаємо, що вина за події лежить цілком на гетьманові Потоцькому і комісару Шембергу. Один роками правуючи над козацьким військом довів до великої заборгованості уряду перед ним, і не вживав заходи по захисту населення руських волостей від утисків і знущань польської адміністрації, інший замість

того щоб послухати короля і розпочати переговори з повсталими, без роздумів повів військо польське на Низ знищити сваволлю. А король хоч і обіцяв тому запобігти не зробив цього, змучений хворобою. Тепер король помер, Потоцький у полоні, і тому закономірно вся відповідальність лягла на Хмельницького. Чи ж то правомірно? Чи є в діях Богдана вина? Я впевнено мушу сказати вини не має, є прорахунок, але він наш спільний. Пам'ятаєте на нашій першій нараді після початку бойових дій між козаками і військом польським, я попереджав, що татари не надійний союзник вони завжди мають свої цілі, а як їх дії позначаться на союзниках їм то не цікаво. Чи не так Богдане?

Слухаючи Максима Богдан вже і сам знайшов для себе пояснення того що сталося, і що він має робити. А тому був готовий то довести побратимам і вислухати їх поради. Особливо йому потрібні були поради. У війську він вже мав хорошу старшину, з якою міг планувати вдалі бойові операції. Один полковник Кречовський чого вартий, але коли справа доходила до державницьких стратегічних рішень, він і сам був далекий від того і порадників такого рівня не мав.

– Що я вам маю сказати, браття-товариші, Максим говорить мудрі речі, особливо про союзників. Наведу лише головні до них жалі. Своїми діями татари змінили всі наші плани, причому вони зі мною не радилися, а тому запобігти цьому я не міг. Як ви знаєте Потоцький вислав достатню частину свого війська на Низ для знищення військових підрозділів, які я лише формував. Без союзників я би протистояти йому не зміг. Тому і закликав Татар. Але так сталося, що Бог був на нашому боці. З якогось чуда військо розділили навпіл, а кожен військовий розуміє що воювати з половиною війська зручніше ніж з цілим. Але то ще були не всі Божі дарунки. Військо, яке рухалося Дніпром, практично в повному складі перейшло на мій бік, а затим і реєстрові козаки, що були у другій половині польського війська, теж перейшли до

Запорозького війська. Ми порадилися з Кречовським і вирішили не вступати в бій з тими польськими підрозділами, що лишилися зі Шембергом і Стефаном Потоцьким, а відпустити їх до основного війська. По перше цим кроком я лишив можливість до переговорів з Потоцьким, і король мав час зупинити його. Більш того, я не наніс польському війську шкоди, і одночасно за рахунок реєстрових козаків суттєво зміцнив своє військо. Здається склалися всі передумови до виконання плану короля. І от перший «подарунок» від «союзників». Вони не поспішали мені на допомогу, коли вона була потрібна, але коли я відпустив поляків, татари без мого відома перестріли їх і розбили вщент. Зрозуміло, Шемберг і Стефан Потоцький загинули разом з польським військом. З якою ціллю то зробив Тугай-Бей, не відаю, але цими діями він лишив мене можливості вести переговори з Потоцьким. І далі робилося те, про що не було домовленості, в руську країну ступив і сам турецький султан. Спільне військо татарське, таким чином збільшилося втричі, про що домовленості не було. І я ніколи цього не просив. Тому і сталося так, що вони грабують волості, забирають людей ясирем, а я нічим не можу запобігти. Тепер ви все знаєте від мене, а я хотів би почути ваші поради як мені діяти далі. Збігнев ти був у Варшаві, які звістки від уряду?

– Знаєш, Богдане, то що діється сьогодні в Річпосполитій іншим словом ніж катастрофа не назвеш. Боляче від того, що король то передбачав і намагався тому запобігти, але його хвороба стала на перепоні. А тепер він помер, і то ще більш все ускладнило, якщо то ще було можливо. Після нашої попередньої зустрічі я помчав зразу до короля просити його вжити заходи до Потоцького, але він був десь в Литві на лікуванні. А потім закликав канцлер Осолінський на термінову нараду до примаса польської церкви, який на час безкоролів'я стає керівником держави. Виконуючи рішення тої ради я тепер з вами. Маю завдання Осолінського на зустріч з гетьманом Хмельницьким, або як дехто у Варшаві каже старшим Війська Запорозького.

Треба відзначити головне. На нараді були присутні урядовці та сенатори, які в свій час були посвячені в плани короля відносно козаків, і були його прихильниками. Серед них і канцлер Осолінський і руський шляхтич Адам Кисіль. Тому я не буду зрадником коли доведу вам прийняті рішення. Нам з Богданом їх виконувати а ви, побратими, будете радниками. З Варшави я поїхав до Києва. Осолінський відправив посланця до турецького султана, з проханням терміново забрати татарську орду від Хмельницького до Криму, взамін Річпосполита повністю виконає свої зобов'язання по боргах перед татарами.

– Він того міг би і не робити, кримський хан пограбувавши волості і зібравши ясир вже відводить орду до Криму. Він сам забрав те, що сейм йому не віддав «упоминками».

– Хоч добре виходить, Богдане, що в грабунках які творили кримські Татари винен в першу чергу Польський сейм. Але продовжу. Кисіль взяв на себе зв'язок з московським царем. Він попросив, щоб цар доручив Путивлівському воєводі, аби той ударив на Крим доки вся орда знаходиться на руських волостях Річпосполитої.

– Збігневе, я їдучи з Москви завіз воєводі Путивля царську грамоту, і він вже готує сорокатисячне військо в похід на Крим.

– Вчіться! Он як швидко вирішує питання Адам Кисіль, а Осолінський, і не прикладаючись, має результат. То тепер справа за виконанням доручення Осолінського, яке покладено на мене і частково на Адама Киселя. Він теж буде просити у Богдана аудієнції. В Варшаві вважається що ви досить добре знайомі.

– Я дійсно з Киселем знайомий. Але якби не цьогорічні події, думаю, він би мене і не згадав. Та менше з тим. Треба зустрітись, зустрінуся. Головне щоб була з того користь.

– А от про користь нашої справі і як її отримати, ми і поговоримо. Товариство, пропоную почати з того, що змінилося від часу коли ми планували свої дії по відродженню

Запорозького війська і створенню руської автономії в складі Річпосполитої на зразок запропонованої Верещинським. Першим завданням ми ставили звільнення Запорозької Січі, і відновлення Війська Запорозького з козацьким гетьманом і козацькою старшиною. Сьогодні ми то маємо.

– Максиме, тут є питання яке ми повинні обговорити. Я маю на увазі кількість реєстрового війська. При обговоренні у короля мова йшла про дванадцятитисячне військо. Богдане, а тепер скільки ти маєш війська, і скільки вважаєш повинно бути?

– Збігнев, ти почав може й не з головного, але суттєвого питання, проте щоб його розглядати, наперед треба визначитися, що міняється у наших планах зважаючи на смерть короля, який був нашим союзником, і з яким ми вибудували далекосяжні і досить амбітні плани. Ти ближче всіх нас до сенату і уряду, чи можеш передбачити хто замістить короля?

– То сьогодні, Степане, ніхто не зможе передбачити. Якщо в минуле безкоролів'я був єдиний і беззаперечний лідер, то сьогодні такого не має і не може бути. А якщо визначати на підставі того, щоби був лояльним до козаків, руського люду і православної церкви, то такого взагалі не має і не може бути. Я більше скажу, і такого, щоб міг рівнятися розумом з Владиславом четвертим, я теж не бачу.

– Ось тобі, Богдане, і відповідь на питання, яке необхідно тримати військо, щоб при виборах нас почули. А з іншого боку, щоб тримати військо, необхідно відповісти на питання, чим воно повинно займатися і хто його буде утримувати. Зрозуміло, про війну з Туреччиною, яку планував Владислав тепер не може бути й мови. Богдане, тепер ти можеш сказати яке військо повинно бути і яке маєш?

– То сказати сьогодні не просто, пане сенатор! На сьогодні під Білою Церквою і в навколишніх містечках біля вісімдесяти тисяч чоловік, частина з яких, десь трохи більше п'ятнадцяти тисяч то козаки, з них біля п'яти тисяч, які не приймали участі у військових діях, проте після вишколу можуть поповнити ряди

Війська Запорозького. Вони входять до боєздатних полків непогано озброєнні. Решта то «випищики», які давно блукають степом і роками не приймали участі у військових діях, та селяни які лише вчора тримали плуга, а сьогодні беруть коси, цепи та іншу підручну зброю, збираються в купи і просяться до війська. Зрозуміло, я їх відсилаю до плуга, і пояснюю їм, що коли всі візьмуться до зброї, то на наступний рік у волостях буде город, та і військо теж голодним не навоює. То сьогодні складно їм пояснити, але і це ще не головне. Склалося так, що вся окраїна Річпосполитої піднялася мов здіблений кінь. Повсюди збираються свавільні купи, нападають на польські маєтки вбивають, мордують, гвалтують і грабують шляхту, а з нею і іудеїв та їх сім'ї. І все це дике воїнство трактує, що то робить з волі та за дорученням Хмеля. Як мені то чути?! Піднімаються ватажки такі як Кривоніс, Ганжа, Трифон, Босий, та хіба всіх перелічиш. Що з цим робити?

– Правду кажеш, Богдане, я ледь вибрався з Чернігова. За декілька днів переді мною князь Вишневецький вивів своє військо на Любеч, і як казали далі на руську волость гасити свавілля. А за ним слідом пішов Кривоніс зі своїм військом. Частину війська свавільників лишилася здобувати Чернігів, у якому залишилося багато навколишньої шляхти з жінками і дітьми. Не маю надії, що звідти вони вийдуть. Лють і жорстокість розливається по всій країні, причому князь Єремія у своїй жорстокості не поступається Кривоносу. Річпосполита такого за всю свою історію не знала!

– Степане, не рви серце собі і нам, не ми то зачали і не Богдан тому призвідник. Здається про то вже говорили, маємо вирішити що робити. Василю, як на то дивиться цар московський?

– Цар саме тому мене і послав, щоб мати уяву про стан справ у руських волостях. А вже потім думати про відносини з Річпосполитою. Особисто я би від страхіття відмежувався. Богдане, скажи-но мені, що то за верховодів свавільних куп ти

тепер назвав. Хто вони і які у тебе з ними відносини?

– Василю, дотепер я з багатьма з них не знайомий, але посланці від них були. Щоб ви мали уяву я коротко про кожного скажу те, що знаю. Перший серед них то Кривоніс. Він прийшов до мене зі своїм загоном перед Корсунською битвою. Озброєння мав дуже слабеньке, але хоробрістю і затятістю його вояки звернули на себе увагу всього війська. Після перемоги над польськими гетьманами зібрав достатньо трофеїв, і особливо зброї. Як він сам мені говорив прийшов з півдня Київщини. Але серед його козаків ходить погolos, що він родом з під Острога. В молодості був засуджений чи то за розбій чи то за непослух. Я схилиюсь до другого, тому що вже мав з ним словесні компри. На моє зауваження відповів, що має свою голову і буде вестися як знає. Тому що не голосував за мене на козацькому колі, а сам він теж може бути таким же гетьманом. Складно нам буде разом в одному війську. Полковник Гиря з під Умані, він більш поміркований так як і полковник Ганжа. Але вояків мають лютих і не врівноважених. Ще якихось два місяці як з розбійних ватаг стали військом, але лише за назвою, вирізняються лише кровожерливістю до шляхти і іудеїв. Мені би конче не бажано мати таке військо.

– Богдане, а якщо би йти на Варшаву і відібрати владу у магнатів за час безкоролів'я, ти без цієї сваволі сам щось втнеш?

– Василю, а то що за такі помисли? То ти сам цікавишся чи цар московський щось ладнає? Може його королівський трон Польщі вабить? А вічний мир?

– Збишку, заспокойся, цар тут ні до чого. Тим більше, що його доручення я вже виконав, познайомився з Хмельницьким. А що стосується королівського трону, то якщо вже я мову про це розпочав скажи, чи є заміна твоєму сюзерену королю Владиславу, і як ту заміну відчують козаки?

– Якщо так ставити питання...

– Дійсно, Збігнев, Василь має слухне питання. Ви питаєте за моє військо і яке воно повинно бути, а щоб відповісти на то

питання, треба знати хто буде королем, і які буде мати плани щодо війська.

– Складне питання задав Богдане. Ти ж добре знаєш, що безкоролів'я і є для того, щоб визначитися. Складність полягає в тому, що король помер раптово і не лишив сина. Проте має двох братів, але обидва не до корони. Інших законних претендентів не має.

– То чого ж ти так до моєї пропозиції з шаблею?!

– Чекай, Василю, тут не до жартів. Збишку, ти скажи у кого з них стане мудрості на вирішення питання Запорожа, руського народу і православної віри? І, до речі, теоретично то можливо, про що сказав Василь?

– Сьогодні не тільки мені не до жартів, але і багатьом у Варшаві, хто може зрозуміти яка прірва перед державою, і ми до нею за крок. Вже навіть ногу занесли, щоб ступити до неї. І саме страшне то відсутність порозуміння. Таке враження, ніби ми будуюмо Вавилонську вежу.

– Збігнев, то мудрі слова, але хто повинен їх говорити? Скоріш за все не ти. А ще би знати хто їх почує. Може Василь гірше знає наші справи, ми зі Степаном то добре розуміємо, а Богдан сповна відчув на власній долі. Він втратив все що міг, ведучи життя законослухняного патріота Отчизни. А пияки і гультяї, такі собі чаплинські, тішаються життям і збиткуються над людом православним, бо вони католики і знаходяться під захистом Папи Римського. В тридцять восьмому році ми мали розумного і прихильного до козаків короля, але він не зміг протистояти тій несправедливості яка сталася по відношенню не тільки до козаків, а до всього народу руського. Я тобі колись казав, що Річпосполита є спільною державою трьох народів, і згідно Люблінської унії вони мають однакові права, але з того часу як я тобі про то казав, ситуація стала ще гіршою. Тепер, навіть ту зовсім малу надію на короля, яку мали, ми втратили. Король помер і ти кажеш, що у всій державі не можна знайти людини гідної королівської корони? То чи не правий тоді

Василь, хоча я твердо знаю, що руський люд довго тиранії не потерпить ні московської ні турецької! То що тепер нам робити?!

– Максиме, не маю чим заперечити, тому пропоную, щоб кожен сказав свою думку, а ти врахуєш ще побажання Богдана і приймемо рішення про наші дії до обрання короля.

– Добре, брате! Розпочни ти, тому що добре знаєш сеймову і урядову шляхту.

– Сьогодні та шляхта застрахана, знервована і дезорієнтована. То що сталося, наскільки неочікуване для «золотого спокою», що вона, за деяким незначним виключенням, повністю деморалізована і має надію лише на переговори з Хмельницьким, допомогу від Московського царства та Турецької Порти. Але вона швидко оговтається, вже формуються військові загони помісною шляхтою, Заславському підпорядковується королівська гвардія і надходить військо Вишневецького з лівобережжя. Зрозуміло, то менше ніж у Хмельницького, але то кварцяне вишколене військо. Впевнений, що турецький султан виконає прохання Осолінського і забере татарів. А Російський цар, як сказав Василь, сам ладнає Річпосполитій допомогу, посилаючи військо на кримських татарів. Виходячи з того, пропоную щоби Хмельницький відправив послів до тимчасового уряду зі своїми вимогами і пропозицією перемир'я на час до обрання короля. Що вимагати Богдан знає краще, головне зберегти військо в кількості не меншій ніж обіцяв Владислав. І ще одне. Богдане, якщо ти не в силі вплинути на повсталих, які від твого імені творять ті страшні речі в руських волостях, то повинен якимось чином відмежуватися від того.

– Ти вважаєш, уряд погодиться на вимоги Хмельницького?

– Максиме, на перемир'я мусить, іншого шляху зупинити ту лиху годину, уряд не має.

– Добре, приймається. Ти Степане що пропонуєш?

– Я маю значно менше інформації, але я на власні очі бачив, яким може бути кінець держави. Тому кожен її громадянин повинен зробити все, щоб того не сталося. І ще одне. Відносно пропозиції Василя просити допомогу у московського царя. Мені дід багато розповідав про свій досвід служіння під рукою московського царя. Скажу одне, якщо козаки тут лайдаки і другосортні громадяни, то в Москві будуть землею під ногами царя. Вибач, Василю, я діду вірю, та вже маю і свій досвід.

– Я тебе, Степане, вибачаю, тим паче якщо так говорив і наш батько Михайло Мазепа, єдине скажи, а чому народ московський так не думає і за царя готовий життя віддати?

– Бачиш, Василю, після трагічної загибелі нашої держави Київської Русі, де чотириста п'ятдесят років жили вільні люди: селяни, ремісники, і воїни ми чотириста років живемо в різних державах. Русь об'єдналася з Литвою в Литовсько-Руське князівство і продовжила жити життям наших предків і щасливо жила двісті років. Після цього, об'єднавшись з Поляками в республіку Річпосполиту, на початках ми жила так як і з Литвою, а коли поляки взялися покріпачити Руський народ він того не потерпів, і головне, чого не розуміє польська шляхта ніколи не потерпить. А вони, не мудрі, ще й до своєї віри змушують.

– Степане, я то добре розумію, і тому вважаю, що ми одної віри і повинні жити разом, то чим відрізняється моя думка від твоєї?

– Головне не в вірі, греки теж мають православну віру, то чому з Москвою не об'єднуються? Але то не вдалий приклад, греки і мову мають іншу, і не жили з московітами в одній державі, справа в іншому. Москва на початках своєї державності, корінним чином змінила напрям в державотворенні. Ми лишилися як і були в Київській Русі державою вільних людей, а Московія, то цар і холопи, які лише піл під його ногами, який має право їх топтати. Але

московський люд до того звик за чотириста років, і іншої долі собі не бажає, більш того щасливий, бути пилом під ногами царя.

– Якщо так, то чому в московському царстві бувають повстання. То суперечить твоїй теорії!

– Ні, Василю, жодним чином. Кожне повстання то пошуки кращого царя, і не більше!

– Зрозуміло, Степане. Василю, а які в тебе пропозиції? Я до речі мушу сказати, що повністю згоден з тим що сказав Степан.

– Добре, Максиме, я взагалі ніколи не переймався тим питанням, хто кращий король чи цар, буде час подумаю. Що стосується нашої справи, мушу сказати, що «вічний мир», який маємо між нашими країнами може бути порушений, але для цього повинні бути дуже вагомі підстави. А поки що цар виконує прохання уряду Річпосполитої.

– Василю, до речі, то є підтвердженням того, що я говорив про Московське царство, Москва пальцем не рушить, якщо то буде їй не вигідно, то ж лишимо розмови про братство!

– Степане, то звичайна дипломатія, а ти чого хотів?

– Нічого особливого, Василю, власної держави! І добре розумію, що в цьому питанні ніхто нам не допоможе. Чи самі виборемо, чи згинемо як народ. Не ми перші не ми останні!

По тих словах Степана побратими надовго замовчали. І Василь, і Збігнев були щиро впевнені, що якби козаки викинули дурний гонор з голови, вони би спокійно могли жити і в Річпосполитій, і в Московському царстві. А щодо держави, то нема у них хисту до творення держави, вже занадто вони волю люблять і не вміють коритися, а держава то примус! Треба мати владу і коритися їй добра вона чи погана. Мовчання порушив Богдан Хмельницький.

– Добре, товариство, хоч і по різному ви бачите стан справ, що склався, а що я маю робити зрозумів. Татари Тугай-Бея вже йдуть на Крим. Я проведу козацьку Раду, на якій

затвердимо прохання до уряду і за тим відведу військо до Чигирина. Спробую зупинити сваволю, Кривоноса і інших. Але ви повинні знати то не просто. Збігнев. треба щоб уряд зі свого боку стримав Єремію, а то я отримую вісті, що він ні чим не відрізняється від Кривоноса в безпідставних звірствах.

– Дякую Богдане, в проханнях не забудь про православ'я. Збігнев за тобою завдання запропонувати нам гідну кандидатуру на короля. Скажи там в сеймі і уряді, козаки і руський православний люд підтримає кандидатуру на королівський престол того, хто нас почує. В іншому випадку війна домова буде продовжуватися до повного знищення держави. Може ми ще щось забули? Збігнев коли повинен бути коновокаційний з'їзд?

– По часу випадає на осінь.

– Було б добре, якби ми зуміли утриматися без війни до осені.

– Треба спочатку її зупинити!

– Твоя правда, Степане, будемо мати надію на Богдана, і утримання ним свавільників в руських волостях. А Збігнев повинен довести Осолінському і сенаторам, щоб зголосилися виконати вимоги Запорозького війська. Якби так сталося, то був би значний крок до припинення війни! Будемо прощатися братове! Бережіть себе!

Коли Хмельницький приїхав до війська, йому доповіли, що на нього чекає представник Адама Киселя ігумен монастиря в Гощі Петроній Ласко. Так як про таку можливість Хмельницькому було відомо від Збігнева Гури, то він лише переодягнувся з дороги і запросив отця Ласко до себе. Вислухавши те, що Адам Кисіль передав на словах, отримавши лист і подарунки війську від Киселя, Хмельницький повідомив, що за декілька днів на свято Петра і Павла він збере велику козацьку Раду, на якій козаки розглянуть питання подальших

своїх дій. Хмельницький запросив і отця Петронія Ласко на Раду.

Після таких нежданих і нечуваних перемог, та зібраної великої здобичі, козаки вже другий тиждень продовжували, байдикуючи, святкувати. Тому на зазначений день військо з самого рання посунуло на долину де влаштували майдан для козацької Ради. Коли наблизився призначений час Ради, сотники почали лаштувати сотні в полки, але то було дуже тяжко. Майже годину відділяли полк від полку і коли сьак-так вишикували полки, свої місця зайняла військова старшина і на середину вийшов Хмельницький з отцем Петронієм. Богдан Хмельницький як годиться поклонився запорозькому братству став на влаштований з колод і дощок поміст і звернувся до полків.

– Браття мої! Вельмишановне Військо Запорозьке! Моє серце зривається до неба від щастя, що ми дожили до того дня коли на рідній руській землі стоять без ліку грізні полки Війська Запорозького, яке відродилося в запеклих боях з ворогом після скількох років тяжкого приниження і зневаги! Слава вам браття!!

«Слава!», «Слава!», «Слава!», рознісся над майданом тисячоголосий мов гуркіт і ревіння Запорозьких порогів вивільнений із козацьких глоток емоційний вираз власної звитяги . Одночасно з вигуками козаків, військовим салютом тричі вдарила козацька армата. Хмельницький хвилю помовчав, і продовжив.

– І тільки тепер польська шляхта, уряд і сейм зрозуміли, що дуже зле поставилися до Війська Запорозького! Не похристиянськи, не по божому було ставити на коліна і принижувати цілий народ руський і Військо Запорозьке, яке завжди підставляло під кулі свої груди і не зважаючи на пролиту кров, відстоювало свободу і славу держави нашої, Речі Посполитої. Нашого терпіння стало на цілих десять років. І весь цей час польська шляхта від самого миршавенького «шліхтика»

до великих магнатів збиткувалася над цілим народом і військом братнім, яке своєю звитягою вкрило славою поля спільних боїв за Вітчизну. Весь цей час король польський Владислав четвертий робив спроби відновити справедливість, але Конецьпольські, Потоцькі, Калиновські перешкождали йому в цьому.

«Крові шляхті!», «Крові!», «На палі їх, як козаків саджали!», гримнув майдан. Хмельницький продовжував.

– Король зрозумів, що не має сили проти шляхти і закликав мене разом з іншими козаками на таємну раду і сказав: «панове козаки, ще зовсім молодим королевичем я мав честь вести в бій козаків разом з військом польським, і мали ми славні перемоги і над московським військом під Москвою і над військом величної Порти в битві під Хотиним. То було можливо саме тому що Запорозьке військо вів славний гетьман народу руського і всієї Річпосполитої Петро Сагайдачний. І ти Богдане ще молодим долучився до тієї слави в битві під Цецорою. То хто тоді як не ти повинен піднести знамено славного гетьмана Сагайдачного!».

«Слава гетьману Хмельницькому!», «Слава!». Відізався майдан. Хмельницький продовжив.

– «Кажи Богдане, що треба, щоб відродити славу Війська Запорозького, яке захистить Річпосполиту від ворогів з полуденних її кордонів?». І я відповів королю, треба одного – справедливості до козаків, до народу руського, до віри нашої православної. «Добре!», сказав король, я клянуся тобі і всім козакам, повернути вам ті вольності, які вам надали мої предки славні королі польські, а ти моє слово донеси козакам. І коли я поніс королівське слово до козаків, мене Конецьпольський кинув до в'язниці і лише полковник Кречовський визволив мене і тепер він зі мною. А я з вами!

«Слава гетьману Війська Запорозького Хмельницькому! Слава полковнику Кречовському! Смерть ворогам!». Відповів майдан. Хмельницький продовжував.

– Слава героям Війська Запорозького! Це вашою звитягою я живий і тепер з вами. Я мав надію, що ми звільнимо і короля нашого з рук магнатів, але то не сталося. Чи то помер король, чи прийняв смерть від польських магнатів, але немає вже його серед нас, Не зуміли ми його врятувати.

«Помсти! Помсти шляхті!». Ніби ведучи постійний діалог з Хмельницьким, знову відізвався майдан.

– Братове, ми вже то зробили! Чи не ми розбили військо, яке зібрав на нас коронний гетьман Потоцький, де тепер він разом з польним гетьманом Каліновським? Звісно де, без шляхетного гонору, без шаблі і без війська в татарському полоні. То що нам робити коли вони в полоні, а король помер?

«На Варшаву! Веди на Варшаву, будемо ставити нового короля!»— заблищали шаблі у піднятих до гори козацьких руках.

– То вірно мовите, але Адам Кисіль, він хоч і магнат але роду нашого руського не цурається, і віри батьків наших тримається, просить нас не спішити і послухати його. Сьогодні коли помер король не гоже православним війну продовжувати. Він пропонує розписати в листі до польського уряду всі наші жалі і кривди від польської шляхти, і щоб наші послі зачитали його на конвокаційному з'їзді. А якщо Боже борони, його не почують у Варшаві, от тоді вже і йти на шляхту до скону! Як, братове, послухаємо старого Киселя?!

«Ми Киселя давно слухаємо, але не завжди він робить те що каже!!» пролунав глухий, але дужий голос, серед раптового мовчання майдану, після слів Хмельницького. Від купи старших козаків, «мудрагелів», які стояли одразу за старшиною, і на «чорних» Радах мали більше впливу ніж старшина відійшов довготелесий і худий як тріска козак. Його сивий «оселедець», що зліва вилазив з під шапки, щоб не закривав очі був не закладений, а намотаний на праве вухо. Такі ж довгі сиві вуса, вітерцем розвівалися по шиї. Він крокував з таким «вихилясом», що здавалося ступить ще крок і зламається. Але то так лише здавалося. Козаки сотні, з якою він був у боях божилися, що

коли ворожа шабля діставала його поперек, то лише іскри сипалися. А тим часом він сам стинав ворожі голови.

То був Омелько Цибатий. Старші козаки говорили, що у Запорозькому війську не було козака, який би пам'ятав коли він прийшов на Січ. Омелько був взагалі не до розмов, але коли вже говорив, то його поради виконували. Омелько, як годиться вклонився на чотири сторони козацькому війську, потім гетьману, перехрестився і розпочав свою мову.

– Братове козаки Війська Запорозького! Я грішним ділом думав, що вже не дасть Бог мовити ці слова, не буде до кого, але Бог добрий і я от стою перед військом яке встигло відновитися за короткий час. Слава Богу дожив. Тепер про Киселя. То, дійсно, що він завше відстоював козаків, але коли то було вигідно йому. Може й не всі, а я добре пам'ятаю тридцять восьмий рік!

– «Не слухати Киселя! Бреше, пес, лише би ляхів захищав!» Нервово заволав майдан. Омелько на ті зойки лише похмуро хитав головою, заперечуючи вигукам. Майдан поволі затих.

– Чого на горло берете, не на турецькому базарі! Дослухайте, бісові діти, не збивайте, я сам затнуся! Я ж не Хмель, бурсу не кінчав, говорити не вмію! Киселя не лише я знаю, його і гетьман наш добре знає. То тепер я думаю треба його послухати. Але як почуємо про то, що йде у руські волості польське військо, то всі підемо зустріти, та ще візьмемо ті своєвольні купи, та татарів знову закличемо. Має то пам'ятати і Кисіль, і польські магнати, і король, якого оберуть! От тепер кричіть!

І уклонившись війську, Омелько Цибатий тим же «вихилясом» пішов до старших козаків. Козаки ще мовчали, вони у своїх головах старанно складали до купки ті кострубаті слова, які прогудів Омелько, а тим часом на середину вже поспішав Федір Личай.

– Вельмишановне славне Військо Запорозьке! Поважні

діди козацькі! Старшино, Війська Запорозького! Дозвольте і мені нищому козаку, з вашої ласки полковнику війська, довести до вас свої куці думки!

Федір як і попередник його по виступу, старанно вклонився на чотири сторони майдану, і продовжив.

– Ми дійсно добре знаємо пана Киселя і добрий він був до козаків і зраджував козаків, коли була okazія, але треба віддати належне не міняв як Вишневецький віри батьків і не цурався роду свого руського! То ж який не є а наш він і по крові і по вірі. Але не про то тепер річ. Головне, що правда на його боці. Ви добре знаєте, що я був у реєстрі і міг би спокійно собі жити, але не зміг терпіти несправедливості від польської шляхти. Кинув полк чигиринський і пішов на пороги. А за мною і сотник чигиринський Богдан Хмельницький полишив то служіння не стерпів утисків від шляхти. Він покликав мене за собою на смертний бій проти магнатів і польських гетьманів за короля польського, який завжди стояв за козаків і хотів повернути нам вольності. Але ми ніколи не стояли проти своєї Отчизни, за яку десятиліття наші старші брати, козаки запорозькі, кров свою проливали! І не нам бути її ворогами. Тим більше не козакам воювати з жінками і дітьми, то нам зовсім не личить! Не розбійна ватага ми, і не татари, а військо славне Запорозьке!

Попервах майдан слухав Федора задоволено і підтримував схвальними вигуками, але коли він почав про жінок і дітей, почулися обурені викрики, «Жінок і дітей шляхти пожалів!», «А хто наших жалів!», «А сина гетьмана нашого Богдана Хмельницького хто пожалів!». Над військовими рядами вже і шаблі заблищали підняті над головами. Хмельницький ступив до Федора, щось мовив йому нахилившись, і коли той відступив до старшини, підняв обидві руки до гори запрошуючи до спокою. Майдан поволі почав стихати, а коли стало зовсім тихо, Хмельницький знову звернувся до війська.

– Я щиро, до сліз – він витер рукавом очі, і продовжив – зворушений тим, що ви пам'ятаєте моє горе, і тепер згадали

мого Іванка забитого канчуками. Я того ляхам не прощу! Але я добре знаю нелюду Чаплінського хто то зробив, і найду його навіть під землею! А хто мені в тому допоможе, на все життя буде моїм побратимом!

Він на деякий час замовк, вгамовуючи свої почуття. Мовчав і майдан. Хмельницький підняв голову і продовжив.

– На жаль не один я в такому горі, але то не дає нам права робити те саме. Невже ми нехристі, щоб вбивати жінок і дітей безневинних. Часом чуєш, про козаків, про наші звірства говорять такі речі, що в купі не тримаються! Але то що мені розповідають про «геройства» військ Кривоноса то не мудро. Вони пояснюють це тим, що і Єремія Вишневецький такі звірства творить. Вірю. Але добре знаю, що прийде час відповідати, якщо не перед людьми так перед Богом! А я, діти мої, не хочу брати на себе такий гріх, і вас до того закликаю!

Після Хмельницького виступило ще з десять чоловік і козаків, і козацької старшини. Одні настоювали об'єднати військо зі свавільниками, пройти боєм до самої Варшави, і чекати там доки сейм не обере нового короля, який буде обстоювати козаків і поверне їм вольності. Інші, більш помірковані пропонували відправити до Варшави послів з вимогами козаків, а самим в цей час відійти з волостей на Запорозжжє. Вислухавши всіх до слова знову став Хмельницький.

– Панове-товариші! Славне Військо Запорозьке, ми з вами вислухали всі думки і пропозиції, і я повинен поступити мудро. Що нам перше потрібно? Відновити наші вольності, та щоб сейм та уряд до виборів короля то підтвердили. А надані нам вольності то реєстр козацького війська до тридцяти тисяч, а в ньому старшина від гетьмана до сотника руська, а не польська. У руських волостях не повинно бути польського війська, ми самі захистимося від ворогів. А до того і урядування тут повинно бути козацьким! Церква наша православна повинна мати по всій Річпосполитій рівні права з латинською, а ми за то

будемо охороняти кордони отчизни і за покликом короля завжди виступимо на захист Річпосполитої!

Його виступ переривався вигуками, «Слава!», «Вольності повернути!», «Пообіцяють і обдурять!», «Не має віри шляхті!». Хмельницький то враховував і в кінці виступу підсумував.

– Я згоден з тими козаками, які не вірять шляхті. А хто сказав, що ми повинні на шляхту покладатися? Ми відправимо посланців до уряду зі своїми вимогами, нехай вивчають до засідання сейму і дають відповідь. А тим часом заберуть польське військо з руських волостей і ми підемо на Запорозжжє. Але то не далеко. Багато часу не потрібно, щоб повернутися якщо шляхта спробує дурити. От тоді вже зберемо всіх і підемо на Варшаву! Згода!

То було переконливо, і майдан в сотні горлянок заволав, «Згода!!». Хмельницький продовжив.

– А коли згода, то я пропоную відправити з нашими вимогами до Варшави нашого генерального писаря Івана Петрушенка, а з ним Федора Якубовича, Вешняка, Григорія Бута та Лукіяна Мозира. То козаки поважні, мудрі добре знані у війську, я поручаюся що їм можна довіряти! А тим часом з завтрашнього дня збираємося і йдемо на Запорозжжє! Згода!

Майдан вже по традиції заволав «Згода!», хоч дехто ще пробував щось заперечувати, але їх вже спиняли ті хто стояв поряд, і козаки поволі почали розходитися.

Тим часом, Хмельницький наказав через годину зібратися у себе полковникам і військовій старшині. Доки старшина збирався, Богдан разом з генеральним писарем підготували лист до уряду Річпосполитої, в якому виклали події які відбулися на Великій Раді Запорозького війська, і вимоги які козаки воліють мати виконаними і затверджені конотаційним сеймом. Хвильку подумавши Хмельницький підписав листа:

Б. Хмельницький, старший Війська Запорозького вашої королівської милості.

– Іване, чи готові старшини призначені козацькою радою

до поїздки з дипломатичною місією?

– Так, пане гетьмане!

– Ну то завтра зрання й вирушайте. Домовишся з отцем Петронієм чи будете подорожувати разом, чи окремо, але з листом ви спочатку маєте доправитися до Адама Киселя, а вже разом з ним до уряду і сейму. Кисіль знає як і з ким вести мову. З Богом!

Відправивши писаря Хмельницький закликав військову старшину. Обвівши поглядом присутніх він розпочав своє звернення, як то вмів урочисто і патетично.

– Дорогі мої побратими! Чи сподівалися ми ще декілька місяців тому, пробираючись зимовим степом на Запорожжє, що так скоро будемо святкувати перемогу над кращим, вишколеним військом Річпосполитої?! Але дякувати Богу то сталося. Ту перемогу ми відсвяткували аж занадто добре. Але свято скінчилося і перед нами, старшиною війська постало, старе як світ питання, що робити далі. Знову ж таки, може вчасно прибув посланець з листом від пана Адама Киселя. Тепер ми знаємо пропозиції уряду та сейму. І можемо впевнено говорити про свої вимоги. Саме тому було необхідно зібрати Раду. Отець Петроній був присутній на майдані і розповість про настрої у війську та його бажання йти на Варшаву. Мусить знати шляхта і не спати вночі, чекаючи козаків у своїх палацах. А чи потрібно то нам? Чи є в кого бажання знищити країну в якій ми живемо? Невже хтось хотів би бути Геростратом, який спалив Рим? Чи може маємо іншу землю де нам буде краще? Ні! Чи може Турецька Порта чи Московське царство дозволить нам створити тепер власну державу? Ні! За гетьмана Сагайдачного така можливість була набагато вірогідніша, але не сталося! То може нам взагалі відмовитися від створення власної Держави? Ні! Ми є народ який мав власну величну державу і повинен мати!! Коли? Я звичайний собі чоловік, і того вам не можу сказати. Лише Богу відомо коли то станеться, може через рік, може через десять, може через сто. Але я відаю дві речі, то станеться обов'язково, і

я на то покладу власне життя і дітям та правнукам передам ту мою волю! І до того закликаю і вас мої дорогі побратими!

На останніх словах з його очей потекли сльози. Чи то Хмельницький дійсно був у такому підвищеному емоційному стані, чи то був лише його засіб зворушити присутніх, його промова і сльози на очах були наскільки справжніми, що справили на присутніх величезне враження. Постоявши деякий час з опущеною головою при мовчанні присутніх, Хмельницький підняв голову, знову поглянув кожному у вічі, і вже іншим буденним голосом продовжив.

– Панове-товариші! Я щойно написав листа до уряду Річпосполитої, в якому виклав всі наші вимоги, і обрані послі звання відправляться до Варшави. Ми ж, тим часом, займемося тими справами, якими військо займається в перерві між битвами, підготовкою до наступних боїв. Перше ми виконаємо прохання пана Киселя, але лише частково підемо з волості. В Білій Церкві лишається полковник Гирия, думаю його полку в чотири тисячі козаків буде достатньо. Полки по дві тисячі козаків треба лишити у всіх полкових містах. Ставка гетьмана буде, як і годиться, в Чигирині, десяти тисяч війська тут буде достатньо. Військо яке лишаємо на волості повинно бути найкраще вишколене і озброєне. Інші полки повертаються на Запорожжє, де проводять вишкіл і відповідно озброюються. Доки прийде відповідь маю провести зустрічі з ватажками свавільних куп і визначитися з ними, союзники вони нам чи ні. Ще маємо один клопіт, то Вишневецький з військом. Він вже перейшов на правобережжя і наводить жахи на населення волостей. Такі наші нагальні дії.

Панове полковники, всі можливі питання будемо вирішувати як будуть виникати! А тепер до виконання!

Збігнев Гура, знаючи, що Адам Кисіль ще не повернувся до Варшави, від Максима поїхав спочатку до Кракова. Після

напруження останніх тижнів, конче потребував відпочити в колі сім'ї. То для нього був найкращий відпочинок. Біля Зосі й синів, Збігнев найліпше відживав душею і набирився сил для того служіння, яке забиравало в першу чергу не фізичні, а душевні сили. Королівська свита, сенатори, урядовці, серед них він почував себе як у ворожому таборі. Здавалося б, навіщо то йому? Він виховувався у люблячій дружній сім'ї, де розуміння шляхетності значило не величину статків, а честь, порядність, гідність. Попрацювавши в сеймі біля півроку після обрання, він зрозумів, що та діяльність ніколи не принесе йому ні задоволення ні відчуття належної гідності. Але й піти було елементарно не зручно. Йому здавалося, що тим самим він сплюндрує надії земляків, які вони на нього покладали. А відтак, впрягався в роботу не думаючи про ті інтриги які шумували навколо нього.

Чому саме тепер через скільки років, коли він вже звик до людських пристрастей, підступних інтриг, суперництва, віроломства і зрад, тепер йому стало набагато тяжче, ніж то було на початку державної кар'єри? Так саме тому! Саме тому, що він, зовсім того не бажаючи, став жити подвійним життям. Причому тут навіть не можливо було противитися цьому. А справа була в тому, що він тепер мав обирати або дружбу з Богданом, якому в значній мірі повинен з юності завдячувати за те, що той виходив його ледь живого після поранень в турецькому полоні, або службу державі, підданим якої він був, і як людина честі, зрадником не міг бути. Як тепер то поєднати? Після смерті короля то стало не можливим.

Зося бачила його переживання, але пов'язувала то з трагедіями, які переживала країна. Тому вона намагалася якось розважити чоловіка оточити його любов'ю, ласкою і турботою. Обидва сини теж були вже дома, навчання закінчилися раніше, тому їм вдалося на декілька днів побути разом усією сім'єю. То дало результати. І вже виїжджаючи до Варшави, Збігнев Гура був майже спокійним, наскільки то було можливо в тій ситуації.

У всякому разі план дій був, а згідно цього плану, інтереси Хмельницького по відновленню Війська Запорозького не суперечили інтересам Держави. Чи надовго так буде, залежить і від нього, сенатора Збігнева Гури. То ж він повинен зробити все, щоб Запорозьке військо під орудою Богдана Хмельницького стало надійною запорукою могутності Річпосполитої, а не її розрухи. І то означає що воно повинно отримати вольності і закони які надані Стефаном Баторієм і прийняті Люблінською унією.

З такими настроями він і прибув до Варшави. Суспільство столиці вже було в радісному піднесенні від того, що Хмельницький уступив з волості і вже не планує йти на захід Річпосполитої. Про то поспішив повідомити Адам Кисіль, представляючи такий перебіг подій своєю дипломатичною перемогою. Радості добавили послы від Хмельницького і його лист де він смиренно просив вибачення, і пояснював причини збурення утисками, які чинив руському народу гетьман Потоцький. Той зруйнував два міста козацькі спалив кілька церков православних, а інші передав уніатам. А послы ще усно додавали, що Потоцький дозволяє урядовцям старостатів та іудеям творити немилосердні кривди і утиски руському населенню А коли ті приходили зі скаргами, то отримували ще більші нещастя на свою голову. А просять вони лише прощення для Хмельницького, привернення даних здавна королем слобод козакам, виборної старшини і збільшення реєстру до дванадцяти тисяч.

А радість відразу ж загасила попередні страхи і шляхта поспішила збуритися проти тих заходів, які перед тим терміново вживав уряд Осолінського. Особливо стосовно збору грошей для ведення війни і мобілізації шляхти до війська. Різко активізувалася провінційна шляхта. На місцях провели соймики, на яких опротестували прийняте рішення про скорочення процедури обрання короля. Дали себе знати і Литовські очільники, вони були обурені тим, що уряд, порушуючи

конституцію, на чолі війська не призначив литовських гетьманів, при відсутності коронних гетьманів Потоцького і Калиновського. Про все те Осолінський розповів близьким до нього сенаторам, серед яких були Адам Кисіль та Збігневу Гура, перед початком сейму. В короткій нараді вони домовилися про стратегію свого захисту на сеймі.

Сейм, як і передбачав Осолінський, розпочався з гострих наскоків на його дії по смерті короля. Першим громити Осолінського розпочав брацлавський магнат Януш Четвертинський.

– Szanowne państwo, członkowie senatu Rzeczypospolitey! Przebywając w żałobie po śmierci jego mości króla Polski Władysława czwartego, i jednocześnie przeżywając niepewne czasy dużej niezgody na kozackich skrajach, musimy zjednoczyć się przed strasznym zagrożeniem, które zwiesiło się nad ojczyzną. Duża odpowiedzialność kładzie się na tymczasowy rząd i sejm Rіchpospolitoї. Lecz nim przejść do przyjęcia środków. Powinny zorientować się z tamtymi tajnymi intrygami, które przeprowadzał z kozakami przewodnik rządu kanclerz Osolins'ki. Mamy kupę listów od kozaków i kozackiego seniora, w których oni zawiadamiają o namowie ich na powstanie i wznowienie Zaporoskiego wojska. I wszystko to szło od króla przez kanclerza.⁵⁹

Після його яскравої промови з наведенням прикладів із листів. Отриманих ніби від козаків, виступили члени сейму з

⁵⁹ - Шановне панство, члени сенату Речі Посполитої! Перебуваючи в жалобі по смерті його милості короля Польщі Владислава четвертого, та одночасно переживаючи непевні часи великої смути на козацьких окраїнах, ми повинні згуртуватися перед страшною загрозою, яка нависла над отчизною. Велика відповідальність лягає на тимчасовий уряд та сейм Річпосполитої. Але перш ніж перейти до прийняття заходів. Маємо розібратися з тими потаємними інтригами, які проводив з козаками провідник уряду канцлер Осолінський. Ми маємо купу листів від козаків і козацької старшини, в яких вони повідомляють про підбурення їх на повстання і відновлення Запорозького війська. І все то йшло від короля через канцлера.

Волині та Холмівщини. Вони підтвердили слова Четвертинського і звернулися до примаса з вимогою розпочати по тому питанню розслідування. Осолінський як досвідчений дипломат спокійно вислухав всі ті нападки, а потім став до слова.

– Szanowne państwo! Proszę powiedzieć kto z was słyszał oto tych wrzaskliwych szlachcicy wtedy, kiedy szła wojna pod Żółtymi Wodami i Korsunem, gdzie utraciliśmy Wojsko kwarciane! Może to oni zebrali bardzo szybko wojsko i od razu podrażowali na pomoc koronnemu hetmanowi Potockomu?! Czy może chociażby przyjechały do Warszawy, otrzymawszy straszne wiadomości o rozgromieniu wojska i śmierci króla? Nie na to im śmiałości i czasowi nie stało. Ono i słusznie. Wojna daleko, dlaczego by jej nie przesiedzieć koło kobiet! Lecz teraz kiedy wybitni mężowie Rzeczpospolitej, nie się mam na myśli, otóż kiedy oni podrażowali we właśnie piekło, i zagasiły to płomień, który mógł rozprzestrzenić się do Warszawy, to teraz i oni zgodne powojować! Tak, muszę uznać, że kiedy przyszła wiadomość o śmierci króla, nasz primas, nie zważając na chorobę zebrał nas na pilną radę i tam było zlecono panu Adamowi Kyselyu i senatorowi Zbigniewu Guri, bardzo szybko wyjechać na gminę i przyłożyć wysiłek do porozumienia z Chmielnickim. Że oni zrobili, i dosyć pomyślnie. A teraz można i śmiałość swoją pokazać. Ta wreszcie Polska zna kto umie czynić sprawę, a kto tylko bańki po wodzie puszczać! To proszę nadać słowo nazwanym mną panom.⁶⁰

⁶⁰ - Шановне панство! Прошу сказати хто з вас чув от сих горластих шляхтичів тоді, коли йшла війна під Жовтими Водами і Корсунем, де ми втратили кварцяне військо! Може то вони зібрали алярмове військо і чимдуж помчали на допомогу коронному гетьману Потоцькому?! Чи може хоча би приїхали до Варшави, отримавши страшні звістки про розгром війська і смерть короля? Ні на то їм сміливості і часу не стало. Воно й вірно. Війна далеко, чому б її не пересидіти біля жінок! Але тепер коли визначні мужі Річпосполитої, я не себе маю на увазі, так от коли вони помчали в саме пекло, і загасили то полум'я, яке могло поширитися до Варшави, то тепер і вони згідні повоювати! Так, мушу

Кисіль і Гура перекинулися декількома словами між собою, і до слова першим став Збігнев Гура.

– Szanowne państwo! Dziś jesteście zaszczytem i rozsądkiem Rzeczpospolitoy, i od podjętych wami decyzji zależy późniejszy los ojczyzny. Poprosiłem pana Kyselya żeby on pozwolił mi pierwszym odwołać się do sejmu, z tego powodu żeby jeden raz i na zawsze zamknąć komeraże o zмовіе króla i rządu z kozakami. Lecz jak długo będę mówić pomyślcie o takim, czy kozacy i naród ruski nie są poddanymi Rzeczpospolitoy? Czy może na nich nie rozprzestrzeniają się prawa kraju? Jeśli oni są poddanymi i na nich rozprzestrzeniają się prawa państwa, to czy mają oni prawo jak Litwini czy Polacy zwracać się do króla? Prawdopodobnie, że mają. A dlaczego my im w tym odmawiamy? Tylko temu żeby nie otworzyły się te ucisky i drwiny polskiej szlachty nad ruskim ludem na gminie i skrajach Rzeczpospolitoy! Nasz, światłej pamięci król Władysław jest czwarty, nie rozdzielał poddanych, jak to i należy dostojnemu przewodnikowi kraju. Wśród szlachty chodziły pogłoski o szczególnym stosunku króla do kozaków. Ja jak jeden z doradców króla to potwierdzam. To prawdziwa prawda! Lecz to łatwo wyjaśnić. Ktoś może to zna, że byłem z królem przy bitwie pod Moskwą, kiedy jeszcze całkiem młody król tylko przy pomocy hetmana kozaków Piotra Sajdaka uniknął niewoli i wspólne polskolitewskie wojska razem z kozakami zdobyły zwycięstwo. Przyjmowałem uczestnictwo i w Bitwi pod Chocimiem gdzie pod kierunkiem króla Władysława zjednoczone wojsko dało odpór przewyższającemu dwukrotnie wojsku Tureckiego imperium, i

визнати, що коли прийшла звістка про смерть короля, наш примас, незважаючи на хворобу зібрав нас на термінову нараду і там було доручено пану Адаму Киселю та сенатору Збігневу Гурі, алярмово виїхати на волость і прикласти зусилля до порозуміння з Хмельницьким. Що вони зробили, і досить успішно. А тепер можна і сміливість свою показати. Та врешті Польща знає хто вміє робити справу, а хто лише бульки по воді пускати! То я прошу надати слово названим мною панам.

czyżby wtedy cały kraj zanegował ogromną zasługę w zwycięstwie pod Chocimiem wojska Zaporoskiego na czele z Sahajdacznym? To jak musi stosować do kozaków król, mając takie cnoty jak godność i sprawiedliwość? Potwierdzam że, kiedy kozacy poprosili audiencję, król ich przyjął, i byłem przy tym obecny. Kozacy wypowiedzieli wiele skarg na działaniu urzędników i na skasowanie старинних wolności. Król obiecał im swoją pomoc. Lecz choroba jemu to nie dała udowodnić do końca. Jednak, mi dokonano wiadomo, że król nieraz rozkazywał i Schömbergu i hetmanowi Konets'pol's'komu podjąć działania po wznowieniu sprawiedliwości w ruskich gminach. Zamiast tego Konets'pol's'kyy wprowadził tam wojska, czym i wzburzył ruski lud. Trafnie kanclerz Osolins'kyy, nawet nie był obecny na spotkaniu króla z posłami od kozaków, toż w ogóle nie zamieszany do podjętych decyzji! I ostatnie, miałem spotkanie z Chmielnickiem i znaleźliśmy porozumienie, ponieważ on jak i my życzy добра отчизні! Lecz o podjęte decyzje lepiej opowie pan Adam Kysel'.⁶¹

⁶¹ - Шановне панство! Сьогодні ви є честю і розумом Річпосполитої, і від прийнятих вами рішень залежить подальша доля отчизни. Я попросив пана Киселя щоб він дозволив мені першим звернутися до сейму, з тої причини щоб один раз і назавжди закрити плітки про змову короля та уряду з козаками. Але доки я буду говорити подумайте про таке, чи козаки і народ руський не є підданими Річпосполитої? Чи може на них не поширюються закони країни? Якщо вони є підданими і на них поширюються закони держави, то чи мають вони право як литовці чи поляки звертатися до короля? Певно, що мають. А чому ми їм в тому відмовляємо? Лише тому щоб не відкрилися ті утиски і знушання польської шляхти над руським людом на волості і окраїнах Річпосполитої! Наш, світлої пам'яті король Владислав четвертий, не розділяв підданих, як то і належить гідному провіднику країни. Серед шляхти ходили чутки про особливе відношення короля до козаків. Я як один з радників короля то підтверджую. То істинна правда! Але то легко пояснити. Хтось може то знає, що я був з королем при битві під Москвою, коли ще зовсім молодий королевич лише за допомоги гетьмана козаків Петра Сагайдачного уник полону і спільні польсько-литовські війська разом з козаками отримали перемогу. Приймав я участь і в Хотинській війні

Збігнев Гура відчував, що не зовсім те, і не так хотів сказати, але то можливо лише коли промову підготуєш заздалегідь. Він і підготував її, але не написав тому що ніколи того не практикував. «У всякому разі сказав все, що мав сказати. Якщо хтось не зрозумів перепитає!». Адам Кисіль давно був готовий до виступу. Він був певен, що має право вважати себе тріумфатором. Ба, більше! він єдиний хто сьогодні врятував державу від катастрофи і йому не терпілося повідомити про це великому зібранню, яке тут присутнє. Тому він нетерпеливо чекав закінчення виступу Збігнева Гури. Так, той говорив про значущі речі, і відстоював чесне ім'я короля, а з ним і уряду. Але то був вчорашній день, а треба готувати майбутнє. З таким настроєм він і розпочав свою промову.

– *Wielce szanowne państwo! W ten tragiczny czas dla naszej ojczyzny, każdy świadomy patriota Rzeczypospolitey powinien zrobić wszystko od jego zależne, dla ratunku i zachowania państwa. Decyzją rządu mi wypadła.*⁶²

де під керівництвом королевича Владислава об'єднане військо дало відсіч переважаючому вдвічі війську Турецької імперії, і невже тоді вся країна не визнала величезну заслугу в Хотинській перемозі Війська Запорозького на чолі з Сагайдачним? То як повинен відноситися до козаків король, маючи такі чесноти як гідність і справедливість? Я підтверджую що, коли козаки попросили аудієнцію, король їх прийняв, і я був при тому присутній. Козаки висловили багато скарг на дії урядовців і на скасування старинних вольностей. Король пообіцяв їм свою поміч. Але хвороба йому то не дала довести до кінця. Проте, мені dokonano відомо, що король неодноразово наказував і Шембергу і гетьману Конєцьпольському вжити заходи по відновленню справедливості в руських волостях. Замість цього Конєцьпольський ввів туди війська, чим і збував руський люд. До речі канцлер Осолінський, навіть не був присутнім на зустрічі короля з послами від козаків, тому взагалі не причетний до прийнятих рішень! І останнє, я мав зустріч з Хмельницьким і ми знайшли порозуміння, тому що він як і ми бажає добра отчизні! Але про прийняті рішення краще розповість пан Адам Кисіль.

⁶² - *Вельмишановне панство! В цей трагічний час для нашої вітчизни, кожен свідомий патріот Річпосполитої має зробити все від нього*

Він подивився на Збігнева, і продовжив.

– Nam z panem senatorem Guroy rządem była zlecana bardziej skomplikowana misja, spotkać się z Chmielnickim i przekonać jego zatrzymać wojnę, i stanąć do rokowań z rządem. To była misja, jak zdawało się wielu, niezrealizowana. Jednak oto ja przed wami i posłowie z listem od Chmielnickiego, potwierdzenia tego, że w imię ojczyzny spełniają się całe plany, jeśli nimi opiekują się rozumni i energiczne przewodnicy! Lecz to tak słowa, głównie, że za nimi są konkretne osiągnięcia!⁶³

Адам Кисіль, розлого із багатьма деталями, як то вмів лише він, визнаний Цицерон Річпосполитої, розповів сейму про свої героїчні потуги по рятуванню вітчизни. В деталях передав перебіг подій на Раді Запорозького війська, і на завершення закликав генерального писаря козаків до зали засідання сейму, щоб той зачитав листа Хмельницького, затвердженого козацькою Радою. Його виступ мав повний тріумф, але хоч він і наголошував про те що до Хмельницького був направлений Осолінським, сенатори на то дуже не зважили і з тихим обуренням зустріли виступ бывшего канцлера, який взяв слово після Киселя. Однак на подив сенаторів, Осолінський не повертався до подій про які говорили Гура і Кисіль, ніби то і не він дуже швидко і вчасно вжив заходи для отримання того тріумфу про який говорив Кисіль. Його реферат був зовсім про інші справи.

– Wielce szanowny duży państwowy zbiór! Panowie senatorzy! Nasze państwo spotkały dwa strasznych biedy, duża

залежне, для порятунку і збереження держави. Рішенням уряду мені випала...

⁶³ - Нам з паном сенатором Гурою урядом була доручена найскладніша місія, зустрітися з Хмельницьким і переконати його зупинити війну, та стати до переговорів з урядом. То була місія, як здавалося багатьом, нездійснена. Проте ось я перед вами і послі з листом від Хмельницького, підтвердження того, що в ім'я вітчизни здійснюються всі плани, якщо ними опікуються розумні та енергійні проводники! Але це так слова, головне, що за ними є конкретні здобутки!

krwista wojna w południowych ziemiach i bezczelna śmierć króla. Mielіśmy możliwość, i muszą były zapobiec temu, lecz w Rzeczpospolitej nie znalazło się lekarza zdolnego wyleczyć króla. Toż nam вірнопідданім jego służącym zostaje tylko gorzko jego opłakać. A oto co dotyczy drugiej бєды, to ono kreowano przez ludzi, i stworzyły jego nasze magnaterie. Dla tych kto nie zrozumiał objaśniam, to nie Chmielnicki rozpoczął wojnę w ruskich gminach, na południowe ziemie z wojną przyszły Tataria hordy, którym magnaterie nie zapłaciły «wspomnienia». To Tatarzyni napadli na Wojsko kwarciane i zniszczyli jego do nogi, nie ułaskawiwszy nie starego Шембєpra nie młodego Konets'pol's'koho. A kozacy pod przewodnictwem Chmielnickiu, które latami uciskała miejscowa szlachta i przywództwo wojskowe hetmana Konets'pol's'koho, nie mieli innej drogi jak dołączyć się do tatarzyn, i już razem z nimi dokonać rozgromienie wojska dwóch hetmanów pod Korsuńem. Już po tym wspiął się motłoch, który szlachta krzywdziły więcej niż kozaków. To teraz powinniśmy nie drzeć się za włosy a mędrkować o tym jak z pomocą kozaków przywrócić tatariw do Krymu, a także zatrzymać ludzki bunt, który objął ziemie po oba boki Dniepru!⁶⁴

⁶⁴ - Вельмишановне велике державне зібрання! Панове сенатори! Нашу державу спіткали два страшних лиха, велика кривава війна в полуденних землях і нагла смерть короля. Ми мали можливість, і повинні були запобігти цьому, але в Річпосполитій не знайшлося лікаря здатного вилікувати короля. Тому нам вірнопідданім його слугам лишається лише гірко його оплакати. А от що стосується другого лиха, то воно рукотворне, і створили його наші магнати. Для тих хто не зрозумів пояснюю, то не Хмельницький розпочав війну в руських волостях, на полуденні землі з війною прийшли татарські орди, яким магнати не заплатили «упоминки». Це татари напали на кварцяне військо і знищили його до ноги, не помилювавши ні старого Шемберга ні молодого Конєцьпольського. А козаки під проводом Хмельницького, яких роками утискала місцева шляхта і військове керівництво гетьмана Конєцьпольського, не мали іншого шляху як долучитися до татарів, і вже разом з ними вчинити розгром війська двох гетьманів під Корсунем. Вже після того піднялася чернь, яку шляхта гнобили більш ніж козаків. То тепер ми маємо не чубитися а

Промова Осолінського наскільки вразила сенаторів, що вони дослухали його до кінця жодного разу не перебивши. В цьому був весь Осолінський, його дипломатичний дар і миттєва реакція полеміста, яка давала йому безпомилково знайти аргументи, які змусять надовго змовкнути співрозмовника, загнаного в кут не спроможного знайти жодного слова у відповідь. І дійсно, що вони могли відповісти чи запитати в доповідача, якщо він повідав такі речі про які вони навіть не чули, а якщо й чули то зовсім протилежне. Закінчивши свій реферат Осолінський обвів очима сенаторів, які виряченими очима дивилися на нього силуючись зрозуміти, про що той говорив. Осолінський посміхнувся, подякував за увагу і присів на своє місце. А до сенаторів звернувся тимчасовий керівник держави польський примас єпископ Лубенський.

– Panowie senatorzy! Szczęśliwa i państwo, które ma mądrych i dzielne ludzi! Właśnie oni do godziny wypróbowań stają się przewodnikami światła i wyjścia z trudności. Są takie płuca i wśród nas, mam na myśli pana Adama Kyselya i kanclerza Yezhy Osolins'koho. Dziś w ten tragiczny czas oni wywiedli nas na ścieżkę do zwycięstwa, i mamy wdzięczny przejechały za nimi. I pierwsze, że trzeba zrobić, to odprawić naszą odpowiedź kozakom Chmielnickiu. Uważam że musimy donieść do ich, że przebaczymy ich winy, kiedy oni zerwą z Tatarzynami związek przeciw Rzeczpospolitoj, a także pomogą poskromić swawolne kupy i doprowadzić do porządku w całym kraju. Po tym nadeślemy do ich komisarzy sejmu które rozpatrzą całe żalu i skargi na uciski dopuszczone szlachtą. Komisarze również rozpatrzą inne prośby wypisane w liście Chmielnickiu. A kozacy tymczasem nie muszą więcej czynić żadnej szkody w państwie, a stanąć jak w dawne czasy

мудрувати про те як з допомогою козаків повернути татарів до Криму, а також спинити хлопський бунт, який охопив землі по обидва боки Дніпра!

на jej obronę!⁶⁵

Виступаючи за тим сенатори, яких теж підготував канцлер, повністю підтримали Осолінського і примаса, а потім погодили листа війську Запорозькому від сенату Речі Посполитої. Лист з почестями віддали послам козаків а на словах передали чекати комісію, яка справедливо розгляне всі скарги козаків. Збігнев Гура був задоволений прийнятими рішеннями на сеймі, вони давали надію на подальшу роботу по відновленню козацької автономії, і як наслідок то приведе до спокою в Річпосполитій та її військового зміцнення. То була лише перша відкрита частина засідання сейму. Перед засіданням Осолінський попередив Збігнева Гуру про другу нараду, яка відбудеться після першої у резиденції Осолінського, і на яку запрошені визначені ним особи. Осолінський розпочав без передмов зразу про справу.

– Panowie, zaprosilem was nie dla przygotowania jakiejś frondy, a tylko z tamtym żeby uściślić, a potem i niezaprzeczony wykonywać te środki, które nadzwyczaj potrzebuje dzisiejszy czas. Wszystko że zatwierdziliśmy na sejmie to zostaje w sile i propozycje i wymogi nashi do Chmielnickiu z jego wojskem. Jeśli zwróciliście uwagę w liście sejmu nie zameldowano nazwisko Chmielnicki, sejm zwraca się bez oddzielnie do starszego nad wojskem, wojskowego

⁶⁵ - Панове, сенатори! Щаслива та держава, яка має мудрих і мужніх людей! Саме вони в годину випробувань стають провідниками світла і виходу із скрути. Є такі легені і серед нас, я маю на увазі пана Адама Киселя та канцлера Єжи Осолінського. Сьогодні в цей трагічний час вони вивели нас на стежку до перемоги, і ми маємо вдячно прослідувати за ними. І перше, що потрібно зробити, то відправити нашу відповідь козакам Хмельницького. Я вважаю що ми повинні донести до них, що пробачимо їхні провини, коли вони розірвуть з татарами союз проти Річпосполитої, а також допоможуть приборкати свавільні купи і навести лад по всій країні. Після цього ми пошлемо до них комісарів сейму які розглянуть всі жалі і скарги на утиски допущені шляхтою. Комісари також розглянуть інші прохання виписані в листі Хмельницького. А козаки тим часом не повинні більше чинити ніякої шкоди у державі, а стати як в давні часи на її захист!

seniora, i kozaków. Naumyslnie kazałem nie відособлювати kierownictwo, nie nazywając imienia hetmana. Stan spraw może zamienić się i Chmielnicki zamienia, to u kozaków dzieje się szybko. Dobrze znacie, która siła narodowi wspięła się, a to burza która ani dyscypliny ani hamowanie nie ma! Zrozumiale, by nie mieliśmy dużego pragnienia mieć do czynienia z ich oprócz jednej, doprowadzić ich do posłuszeństwa, lecz wszystko być może. Toż musimy wysłać komisarzy nadawszy im uprawnienie iść na same skrajne żądania oprócz odłączania ziem ruskich gmin od Rzeczpospolitoj, lecz to musi być w ścisłej tajemnicy. Zadanie widuje się w tym żeby nie utracić tę armię którą mamy i przedłużamy zwiększać, a z pomocą kozaków, a jeszcze lepiej tylko ich siłami odeprzeć tatarzyni i zatrzymać samowolę. W tym wypadku zmyjemy niesławęadaną Polski kozakami. Tak ja собі myślę, a czy to mądrze, proszę wypowiadać się панів Kiselya i Guru, które najbardziej zorientowane w tej sprawie, a także całych zyczących.⁶⁶

⁶⁶ - Панове, я запросив вас не для підготовки якоїсь фронди, а лише з тим щоб уточнити, а затим і беззаперечно виконувати ті заходи, які конче потребує сьогоднішній час. Все що ми затвердили на сеймі то лишається в силі і пропозиції та вимоги наші до Хмельницького з його військом. Якщо ви звернули увагу в листі сейму не прописано прізвище Хмельницький, сейм звертається без осіб до старшого над військом, військової старшини, та козаків. Я умісне велів не відособлювати керівництво, не називаючи імені гетьмана. Стан справ може помінятися і Хмельницького замінять, то у козаків робиться швидко. Ви добре знаєте, яка сила хлопства піднялася, а то буря яка ні дисципліни, ні стриму не має! Зрозуміло, ми би не мали великого бажання мати справу з ними крім одної, привести їх до покори, але все можливо. Тому ми повинні вислати комісарів надавши їм повноваження йти на самі крайні вимоги крім від'єднання земель руських волостей від Річпосполитої, але то повинно бути в суворій таємниці. Завдання бачиться в тому щоб не втратити ту армію яку ми маємо і продовжуємо збільшувати, а з допомогою козаків, а ще краще лише їх силами відбити татарів і упокорити свавілля. В тому випадку ми змисмо неславу задану Польщі козаками. Так я собі мислю, а чи то

Знову до слова став Кисель. За ним Гура і зо два сенатори від полуденних воєводств. Вони дещо доповнили відомості про події в містах і серед населення а потім разом прийняли секретне рішення. Воно в першу чергу стосувалося справ військових, про які не було конче знати всім учасникам сеймового засідання. Аби козаки бачили, що Польща має велике військо його збирали біля Константинова, До комісії яка налічувала понад тридцять чоловік, попросили долучитися Киселя і Гуру. Ухвалений на сеймі загальний шляхетний похід, вирішили не скликати, але поголос повинен бути для остраху ворогів. Окремо визначили стратегію по формуванню реєстру, Треба було зробити все, щоб не доводити кількість реєстрових козаків до дванадцяти тисяч, і лише в крайньому випадку погоджуватися. Але при цьому реєстр повинен бути ретельно виписаний, щоб жоден козак поза реєстром не міг користуватися його статутом. Кисель виїхав до Білої Церкви вже через два дні, а Збігнев Гура через тиждень, а за ними потяглися без великої охоти і решта визначених комісарів.

Хмельницького події у Варшаві хвилювали мало, хоч, здається, там вирішувалася його доля і доля Війська Запорозького. Він так не вважав, навпаки, добре розумів, що доля війська вирішується у все більшій компрі між ним і новоспеченими «полковниками» і «гетьманами» провідниками свавільних куп, які зібравши тисячі селян, займалися розбоєм, спаленням маєтків шляхти, грабунками, мордуванням жінок і дітей. Особливо неприпустимим в цьому було те, що всі вони називалися козаками і творили жахи ім'ям Хмельницького. В той же час жодним чином не погоджували свої дії з ним. Особливо в цьому плані відзначався Максим Кривоніс. Мовчазний, сміливий до безтями, рішучий і грізний, таким його

мудро, прошу висловитися панів Киселя та Гуру, які найбільш обізнані в цій справі, а також всіх бажаючих.

побачив у бою під Корсунем Хмельницький на чолі його загону. Він пристав до Запорозького війська незадовго перед тим. І хоч Хмельницький його не знав, вирішив побачити на що здатний загін Кривоноса у бою. І той перевершив всі його сподівання. Він сам літав перед своїм загonom, а загін накочував у найскрутніші місця бою, і одразу ж перевага переходила на бік козаків. В трагічних миттєвостях битви Хмельницький міг би й не встигати слідкувати за Кривоносом, але керуючи боєм він сам намагався бути на тих ділянках де козаки поступалися в сміливості чи виправі польським жовнірам, і йому терміново треба було посилювати козацькі лави, саме там наче з під землі з'являвся Кривоніс зі своїми вояками. Він ніби сам керував боєм, у всякому разі, не змовляючись до того, Кривоніс весь час в саму потрібну мить заступав Хмельницького. То відчуття Кривоносом бою вразило Хмельницького, так вести бій міг лише дуже досвідчений, з холодною головою керівник, який не втрачав голову в запалі двобою, і бачив все поле бою.

В перші дні по перемозі за клопотом справ він якось забув про Кривоноса, але той сам десь на третій день підійшов до нього.

– Пане гетьмане, а не здається тобі що ми задовго відпочиваємо? І що плануєш робити далі?

Так з Хмельницьким не розмовляв жоден полковник Запорозького війська. Та і раніше крім Конецьпольського та Чаплинського ніхто не насмлювався так з ним говорити. Його безпосередній керівник полковник Кречовський ніколи не підкреслював свою зверхність. Правду сказати Богдан не йшов на сварки з людьми, він завжди вирішував справи полюбовно, але при необхідності давав таку відсіч, що кривдник не мав бажання надалі конфліктувати з ним, випадок з Чаплинським був не характерний для нього, а скоріше сказати єдиний якщо він чогось не забув. Тим більше тепер, коли тисячі людей по одному помаху його руки, знесуть голову найбільшому сміливцю в його захист. Хмельницький думаючи про це трохи

забарився з відповіддю, і отримав продовження звернення Кривоноса в такому ж тоні.

– Агов, Богдане, ти що заснув, чи може носа такого кривого не бачив до цього, то надивляєшся?

Богдан почав наливатися люттю.

– Ніс у тебе, Максиме, дійсно знаменитий, але мені нема діла до твого носа, носи на здоров'я! Я інше думаю, ти знаєш я рідко бачив таких знатних воїнів як ти. Вже по одному бою складається враження що ти з шаблею родився, навіть серед лицарів Війська Запорозького мало таких відважних і головне вправних вояків. Єдине, що дивує, то твоя безмежна самовпевнена дурість, яку ти тепер переді мною виставляєш, а то насторожує!

– Вельмишановний пане гетьмане Війська Запорозького, нищий міщанин з шаблюкою і купою брудних зайд хоче звернутися до вашої ясновельможності у військовій справі! Ти би так хотів, щоб я до тебе звертався, а чи не зарано?

– То мені без потреби. А от розібратися чи ти мені потрібен тепер мушу! Ти міщанин, як представився, може того не знаєш, що коли Запорозьке військо стає до бою, то має одного старшого, доки його козаки не переоберуть. Жоден полковник чи сотник не мусить відкривати писка з питаннями чи порадами до нього, на те є військова рада, на якій кожен має право вставити свої п'ять копійок у плани війни, а без цього мовчи і слухай старшого! А щоб ти вставляв своє, і щоб слухати твої поради, треба ще розібратися хто ти є і звідки прибився!

– А тобі то потрібно знати, чи може просто цікавишся? Якщо потрібно знати то я скажу, але тільки те, що сам добре знати не в силі. Сьогодні можеш багато про мене почути, одні кажуть, що я купець з Могилева, інші нарікають розбійником з Острога, дехто твердить, що я прибув аж з Англії. А де правда де брешуть я і сам не можу розібратися!

– То може коли тобі носа вправили, чи скорше викривили то ти пам'ять втратив?

– Певно, що так! От з мудрим чоловіком поговориш і щось про себе пізнаєш! Красно дякую, пане гетьмане!

– Ну що Максиме, поблазнювали трохи тай досить, я не король щоб біля себе блазня мати! Хочеш пристати до козацького війська, то підпорядковуйся законам війська, а ні, то дякую за спільну перемогу і не тримаю тебе! А сам тримайся далі від Запорозького війська!

Очі Максима блиснули люттю і ненавистю.

– А ти хто для мене, щоб вказувати? Я шапку за тебе на майдані не кидав на гетьмана, і ти мені не указ! Можу і сам зібрати військо і правувати ліпше тебе!

На щастя при тій розмові свідків не було, в іншому випадку Хмельницький був би вимушений вжити заходи примусу, а до того він не мав бажання, згадуючи як вправно загін Максима Кривоноса орудував у бою з поляками. Він відвернувся щоб не дивитися на кривого Максимового носа, який мимо волі притягував погляд, і промовив у бік.

– Я сказав ти почув, маю надію завтра тебе у війську не бачити!

– Добре, а далі як будемо ділити владу!

Хмельницький не відповідаючи пішов. Кривоніс залився реготом, щоб стримати роздратування, але було видно, що йому зовсім не весело, скоріш за все мав надію порозумітися з Богданом, але не стримав гонору, тож має дійсно піти від Хмельницького. Проте він вже прийняв рішення збирати своє військо, а підуть до нього люди лише як скаже, що збирає військо за дорученням Хмельницького. Але що то є, для користі справи можна й збрехати. На ранок загону Кривоноса, який розміщався не далеко від ставки Хмельницького не було. Хмельницький не дуже шкодував за тим, добре розуміючи, що зустрінеться з Кривоносом ще не раз, і був впевнений, що спільної мови вони не знайдуть. Тим часом довго думати про Кривоноса не мав часу, треба було проводити передислокацію війська, як то вирішила військова Рада на майдані.

Десь по обіді до нього примчав вістовий від охоронної сотні і доповів, що зупинили кінний загін з Києва, старший якого назвався Максимом Лободою і просить аудієнції. Хмельницький наказав терміново приправити прибулих до нього. То дійсно був Максим разом зі Степаном Мазепою. За той час доки прибули побратими Хмельницький наказав підготувати обід, і гості з коней опинилися зразу за обіднім столом. Максим звернув увагу, що на столі як ніколи раніше була сила всіляких напоїв і вин, і меду, і горілки. Сказати, що Богдан почав зловживати горілкою було б не зовсім вірно. Але якось так почалося в цьому році, що нервові напруження досягнувши апогею під час сварки з Чаплінським, не зменшувалося. І Хмельницький не те щоб організовував пиятику, скоріше то виглядало так, що він не відмовлявся від кожної можливості випити чарку і такі вправи знімали напругу тих перших тижнів і місяців, коли він взяв на себе смертельний тягар відповідальності за порушення спокою в Річпосполитій.

– Богдане, якщо ти пам'ятаєш, батько Сагайдачний ввів закон тверезості під час військових потуг, і то було дуже розумно. Там де горілка зникає розум!

– Максиме, все що робив Сагайдачний не підлягає сумніву, хоча б тому, що він майже не знав поразок. У всякому разі в останні роки. І заборона на горілку то мудре рішення, але ми святкували перемогу, і ще не відійшли від того. А з іншого боку, повір не маю спокою ні хвилини. Не маю сну. От може приїду до Суботова, то у звичних домашніх стінах трохи відпочину!

– Так складається, що до відпочинку в тому розумінні про яке ти говориш ще довго чекати! Степан тобі розповість, що тепер діється в Задніпров'ї і особливо в Чернігові звідки він ледь встиг виїхати. Ми вирішили зразу ж поїхати до тебе, щоб ти все знав і вживав заходи. А ми в твоєму розпорядженні. Степане, зручніше починати тобі, а я вже долучуся до твоєї розповіді.

– Ні, Максиме! Брате, дозволь вже мені бути господарем!

Перше ви з дороги потребуєте відпочинку, а крім того за нашу перемогу повинні підняти і випити келихи, а вже потім обговоримо всі питання та помізькуємо про дальші дії. Ви ще не знаєте що тут діється у війську, то може спочатку я введу вас в розуміння стану справ, а вже потім перейдемо до Задніпров'я.

Богдан запросив випити за перемогу, за відродження Запорозького війська, за відновлення вольностей і на цьому Максим його зупинив. І тепер вже Богдан погодився слухати Степана.

– Власне, Задніпров'я готувалося до бунту раніше ніж Київщина і Брацлавщина. Якщо пам'ятаєте, князь Вишневецький ще зимою вилучив у селян декілька тисяч самопалів і при тому провів криваву розправу над тими хто їх готував. Та тим справі не зарадив, а лише роздмухав полум'я. Доки Єремія ще тримався на своїх мастках селяни наполохані попередніми зимовими екзекуціями сиділи тихо, але як пішов Вишневецький з шеститисячним військом на поміч гетьманам Потоцькому з Калиновським тут таке зачалось, язик не повертається розповідати. Ще не дійшов Вишневецький до Чернігова, а селяни його мастностей, Адама Киселя, Миколая Потоцького зорганізувалися у п'ятнадцятитисячне військо і зачали громити мастки шляхти і брати приступом містечка на Сіверщині. Спочатку взяли Новгородок Сіверський і Стародуб, і чим далі йшли то військо їх перебувало. А пригадуючи, що з ними творив Єремія побивали сім'ї шляхти до ноги не жаліючи ні старих ні дітей. Те саме робили з іудеями в живих лишали лише тих хто вихрещувався і йшов з ними до війська. Ще до прибуття Вишневецького в Чернігів там зібралися тисячі люди з навколишніх місць, маючи надію відсидітися за міськими стінами.

Вишневецький довго у Чернігові не залишався, щогодини приходили вісті, про захоплення повстанням нових земель і нових міст. То ж він пропонував всім охочим йти з ним за Дніпро. Частина пішла. А більше лишилися у Чернігові в надії

пересидіти і відбитися від тої біди. От такі справи на лівобережжі. Втім, найбільш неприємно те, що всі ті звірства пов'язують з козаками, яких нібито Хмельницький послав нищити шляхту і іудеїв.

Хмельницький то слухав і хмурнів, потім мовчки налив повний келих горілки лише собі і не дивлячись на Максима та Степана випив. Випивши горілку він похилив голову, підперши рукою щоку. На нього накочувала та сама лють з безнадією, яку вперше відчув після наглої смерті Іванка. Побратими розуміли стан Богдана теж деякий час мовчали. Потім заговорив Максим.

– Богдане, я розумію що ти тепер відчуваєш, але приїхали, як ти розумієш не за тим щоб тільки доповісти тобі, думаю вістунів маєш досить. Ми приїхали, щоб спільно обмізкувати подальші дії, аби не сплюндрувати нашу справу.

Хмельницький підняв голову струснув нею ніби виліз із води, потім розлив горілку в келихи всі мовчки випили.

– Правда твоя Максиме! Вістунів було аж забагато. Десь днів зо три перед вами прибули п'ятеро послів з під Чернігова, вихвалялися своїми кривавими подвигами хто скільки шляхти скарав на смерть, та просили допомоги звоювати Чернігів. Я запитую, з ким же ви воювали, чи не з Вишневецьким? «Та де там, Вишневецький втік, але не вся шляхта встигла за ним, то ми над нею і суд вели!» Кажу то що, над жінками і дітьми? «А що жінки і діти то не шляхта?» Що мав робити, трое з них, як повідали піддані Вишневецького, то я їх до нього і відправив, а двом іншим наказав голови стяти. От такі справи військові. Але менше з тим, я розповім які прийняли рішення, а вже потім порадимося. На Військовій раді я переконав військову старшину послухатися Адама Киселя зупинити військові дії вийти з волості на Запорожжя і чекати своїх послів, яких я з листом від Запорозького війська відправив сейму. Якщо прийме сейм наші вимоги, послухаємо Киселя дочекаємося конвакаційного сейму, який відбудеться в жовтні і будемо приймати участь у виборах нового короля. Маю надію, що Збігнев Гура наставить нас за

кого голосувати. А не прийме сейм наших вимог, тоді будемо радитися. А може ви тепер щось мудре порадите.

– Богдане, а що робити думаєш з селянською сваволею, з бунтом, який зайняв усі руські волості, і вже перекинувся на Польщу?

– Гарне питання Степане, з бунтом я не можу поступити як з татарами, вони взяли що хотіли в рахунок невиконаних «упоминок», і я попросив Тугай-Бея забрати орду до Криму. Біля мене лишилася сотня татарів на чолі з мурзою. А з очільниками бунту я так поступити не зможу. Думаю, то вже справа уряду, чи ж не їх місцева шляхта та старостати доводили людей до стану безвихіддя? Ви знаєте скільки вже селян я відправив, які просилися до війська?

– Добре, Богдане, а ти віриш тому, що уряд оговтається а потім приведе селян до порядку? І друге, а якщо уряд розправиться з селянами і за тебе візьметься?

– Максиме, то найбільш вірогідний варіант, але що би ти на моєму місці зробив?

– Ми про то вже говорили коли збиралися попередній раз, якщо ти забув я нагадаю. Спочатку використати всі можливості для здійснення плану, який розробили ще з королем Владиславом. Але при цьому не втрачати домовленостей з Татарами і по можливості мати хороші стосунки з майбутнім королем. На противагу маємо, в випадку погіршення відносин з королем і сеймом, встановити відносини з Московським царством, але пам'ятаємо, що Степан категорично проти. А це означає, що треба дуже обережно відноситися до таких відносин. Чи не так Степане?

– Я би сказав більш конкретно, відносини з Московським царством то лише на крайній випадок!

– Почули, Степане, ми з Богданом в цьому твої співники, хоч Василь і не розуміє наші побоювання. Тепер щодо бунту. Щоб ми не говорили про його страшні наслідки для Річпосполитої, сьогодні він суттєво піднімає значення і

необхідність Запорозького війська для Польської держави. А відси впливає твоя стратегія триматися на відстані від очільників бунту, але і не входити з ними в конфлікт.

– Тобто ні вашим ні нашим!

– Богдан, то в народі так кажуть, а в дипломатії то є тактика рівновіддаленості! Але не зовсім рівно, думаю ближче до бунту. Селяни що збурилися мали на то підстави. Але то руський православний люд, то як не крути вони є основа нашої майбутньої автономії, а з магнатами ми жодним чином не будемо в союзі. Понад сторічна історія наших відносин то яскраве тому підтвердження. От здається і все.

– Ні, братове, не все! Ще маю до вас прохання. За короткий час у війську дуже зросла кількість канцелярських справ. Спочатку я сам давав раду потім залучив такого собі Івана Петрушенка, він досить старанний писар і виконавець, але мені потрібен такий писар, щоб відповідав званню генеральний і міг мене добре розуміти, а часом і замінити, при моїй відсутності прийняти послів відписати листа.

– Богдане, ти би хотів щоб я або Степан до того пристали?

– Ні, Максиме, я думаю про інше. Під час Корсунської битви до Іслама Гірея потрапив у полон Іван Виговський, з ним трапилася ціла епопея, він тричі втівав з полону, а по останньому був прикутий татарами до гармати. То я виміняв його за коня. Ми були не довгий час з ним знайомі в тридцять восьмому році, він був писарем реєстрового війська, а я за вказівкою Потоцького виконував обов'язки короткий час генерального писаря Війська Запорозького. Він тепер у мене і присягнув мені служити вірою і правдою. То я хотів маючи нагоду вас запитати, як вам Іван Виговський? Чи ви добре його знаєте, якщо ні наведіть про нього відомості хто він із себе. Тепер коли наш писар з посольством у Варшаві, він виконує його обов'язки, і мені видається дуже вправним. Я хочу все про нього знати.

– Повинен тобі сказати, що ти зробив мудро, що викупив

Виговського. По-перше то наш чоловік! Його батько довший час працював з Петром Могилою, а ще разом з Адамом Киселем відстоювали православ'я в Річпосполитій. Сам Іван вчився в Києво-Братському колегіумі. Я тоді добре його знав і звісно спілкувався. Знає і добре володіє латиною, польською і церковною мовами. А ще він відомий каліграф і мудра поміркована людина. Одним словом кращого генерального писаря можеш не шукати! Як ти вважаєш, Степане?

– Я теж знаю Виговського, може не так близько, але знаю лише з хорошого боку

– От бачите як добре, то для мене велика допомога!

Вони ще довго сиділи за столом, говорили і про знайомих, згадували молодість, а коли заговорили про навчання дітей, Богдан звернувся до Максима.

– Брате, я такий тобі вдячний за Юрася! Він за цей час так звик до вас до Марічки, дівчат, що я навіть маю ревність, і страшуся, що до батька не захоче повернутися!

– Та він про тебе весь час говорить і дуже сумує. Але чому ти заговорив про Юрася? Чи зібрався при війську тримати, а навчання?

– Та ні, якщо ти не проти то під час навчання найкраще щоб він був у тебе. Але за тиждень повертається з Криму Тиміш, я доручив своїм відбудувати Суботів, то на літо хочу забрати Юрка.

– Чекай, а з ким хлопці будуть, доньки твої заміжні мають свої діти?

– Є з ким. Я ж, як зайшов на волость послав хлопців, щоб хоч з під землі доставили мені Чаплинського, але марна справа, десь за край світу заїхав, а поголос пустили що загинув. А ти ж пам'ятаєш він забрав нашу вихованку Гелену і силою повів під вінець. То він її лишив у Чигирині чи справжньою вдовою, чи солом'яною. То вона хоче повернутися, а Юрасика гуцала з пелюшок. Та і Тиміш її за сестру має. А воно знаєш мені хоч і не повна але родина. От такі справи.

– А що, то навіть дуже добре! То скажеш коли привезти, чи сам заїдеш, коли вирішиш.

Вони ще погомоніли вдвох, бо Степан раніше пішов спати, та потім і самі розійшлися. А через день Степан з Максимом поїхали до Києва. Проводжаючи побратимів Богдан мимоволі згадав Кривоноса, чи міг би він стати йому побратимом як Максим Лобода? Ні! Про то навіть не скажеш які вони різні. Та й чи може бути у них щось спільне. Богдан замислився, чому він раптом згадав Кривоноса, хіба тому що мають імена однакові? Ні. Коли він побачив того у бою він чомусь згадав Максима Лободу. Щось невловимо нагадало... Так, там у полоні коли він виходжував Збігнева той часто розповідав йому про Максима Лободу, про його хоробрість, відвагу і на диво для молодого людини холодну розважливість в складних ситуаціях. От саме спокій у складних ситуаціях, про ту рису Максима говорив Збігнев, і дивлячись на Кривоноса він згадав тоді Лободу. Але то єдина схожість. У Кривоноса лють стала основою життя, а Лобода той скоріше живе любов'ю до ближнього. От такий парадокс! Втративши ще дитиною батьків, що повинно було його примусити не визнавати гасло, полюби ближнього, як самого себе. Він не зробив сенсом свого життя помсту за втрачених батьків, за дитинство без материнської ласки. Натомість він, розумний, сильний і мужній воїн, ставши гострою зброєю страшного молоха війни, зберіг в собі християнські чесноти, і вирішив лишити шаблю, взявшись за виховання дітей. Ось чому Максим Лобода його побратим, а Максим Кривоніс сьогодні разом з Хмельницьким бореться за одну справу, але якщо не змінить методи тої боротьби їм буде не по дорозі.

Максим Кривоніс в цей час теж не спав і думав про Богдана Хмельницького. І при тому про свою дурну вдачу. Ну що йому поганого зробив Богдан, чому би йому і не послухати

Хмельницького? «Знову шлея під хвіст попала!», подумалося з гіркотою. Колись той вираз він почув від батька. Вони везли сіно до стодоли, раптом кобила Зірка запряжена зліва почала вибрикувати, і бити правою задньою ногою по дишлу, штовхаючи Вороного, запряженого по правій руці, до канави. Батько вдарив її батоном, але Зірка наче зовсім здуріла, підскочила і ледь не впала на дишло. Батько зупинив коней пішов до Зірки зняв посторонку, щось помудрував з упряжжю, потім знов взяв віжки сів до воза і вони знову поїхали. Зірка вже до самого дому вела себе як звичайно без вибриків. Він тоді запитав батька, «Тату, а чому Зірка вибрикувала!», а батько про щось собі думаючи відповів, «Та-а, шлея під хвіст попала!». Пізніше він досить часто чув той вираз і сам його вживав у тих випадках, коли хтось інший вів себе безпідставно по дурному.

Згадавши батька, він згадав і маму, і старших сестер. Вже не міг викликати їх обличчя у своїй уяві, вони з'являлися ніби від сонця. Яке сліпило очі і давало можливість розглянути лише деякі риси їх обличчя, мамині очі, які разом з сонцем випромінювали тепло, а у сестер жовто-білі пасма волосся, що вибивалися з під віночків польових квітів, батька частіше бачилися руки, які тримали шаблю, або віжки запряжених коней.

Його дитинство нічим особливим не вирізнялося і було таким же як і у інших дітей степової Русі. До п'яти чи шести років він був як звала мама «янголятком» тому що був меншеньким, та ще й хлопцем майбутнім годувальником, бо старші дві доньки вийдуть заміж і підуть з дому, як мовив тато відрізаний шматок, а син догляне на старості... Нікого доглядати. Забрали від нього малого, і батька, і матір, і сестер. То боліло й тепер досить часто, а особливо від того, що не татари забрали як багатьох забирали з їхнього краю, а панські слуги князя Копицького. Якого в селі ніхто ніколи не бачив, але він віддавав в рахунок «упоминок» не лише сім'ю Максима, а й багатьох інших людей. А що князю до них, він їх ніколи не

бачив, хіба кількість пахолок записаних на папері...

Часом, у сні він знову переживав ту подію коли наїхали вершники, а він в цей час плескався в ставку. Почувши лемент і плач чимдуж чкурнув додому. Але вдома ще більше налякався, ворота і двері в хату були відчинені настіж і вдома не було нікого. З вигуками «тато!», «мамо!» він вискочив на вулицю, по якій саме в цей час мчали вершники. Один з них, з насмішкою поглянув на Максима, і не стишуючи ходу коня, махнув рукою в якій був пірнач сотника. Це було останнє, що побачив Максим, і втратив свідомість. Прийшов він до тями, як потім розповіла йому бабця Домна, через декілька днів під час яких він знаходився між життям і смертю. Той панський слуга лише зачепив його пірначем, лишивши свою відмітку на його обличчі на все життя, а серце його ще маленького, як стислося тоді від болі і туги за батьками за сестрами за своїм сплюндрованим дитинством і життям, так і лишилося грудкою болі і розпуки.

Бабця Домна його виходила, зрісся, хоч і криво його ніс, та не було дня щоб йому не боліло серце. Бабця як могла пояснила йому на запитання де поділися його батьки і сестри. «Пан віддав їх за борги татарам, а ти тепер лишився сиротою один на всьому білому світі!». Сказала наче тавро поставила. Максим якось уже зараз і забував скільки має років, але як став тоді сиротою, так і до цього часу лишився один. Хіба що мав до тої своєї самотності велику незатухаючу біль в серці та жагуче бажання помсти. З тим і прожив життя до тепер, коли неждано отримав безмежну можливість насолодитися помстою! Починав з того, що змайстрував велику рогатку і вибивав з неї камінцями вікна в панських маєтках і іудейських корчмах, де панські слуги такі як той, що ледь не вбив його, пили горілку і весело реготали.

Він рано пішов від бабці Домни, разом зі сліпим кобзарем, який прибився до їхнього села і шукав нового поводиря, бо попередній виріс і зайнявся іншою справою. Кобзар став його спільником бо ще більше роз'ятрював його бажання помсти

шляхетним панам. Він розповідав як над ним знущався пан, а одного разу коли він, молодий парубок, задивився на пані, наказав слугам вибити йому очі. Чи було то правдою чи байкою, але жаліючи кобзаря Максим ще більше зненавидів панів. З кобзарем він одного разу потрапив на Січ, де і лишився. Січ йому стала матір'ю, а кошовий отаман батьком. Саме тут він знайшов те, що йому було потрібно. Його навчили вбивати не з рогатки, а з рушниці, тут він став кращим фехтувальником в курені. На Січі він жив чеканням битви, і самою битвою. Під час бою, коли він рубав ворожі голови, серце переставало боліти! Він отримував дику насолоду від можливості вбивати. Але Січ не стала йому як багатьом лицарям домом і сім'єю. Козаки сторонилися його, і не тільки від непривабливої зовнішності, в більшості вони побиті й порубані в боях, маючи незугарні шрами на обличчях, були далеко не красунчиками. Козаків відлякувала його безмежна лють, яку він не міг стримувати, і жорстокість у бою. Він не лишав у живих жодного, кого мав можливість вбити. Тож його терпіли за відвагу і бездоганный вишкіл, але не любили. Проте, Максим на то не зважав, в ті часи Запорозьке військо майже постійно вело війни з кварцяним Польським військом, і ті бої були сенсом його життя.

Але все хороше колись кінчається. Все хороше, що мав, для Максима закінчилося, як і для багатьох запорожців, що лишилися живими, в тридцять восьмому, коли запорозьке військо було зліквідовано, а в реєстровому війську йому, звичайно, місця не знайшлося. І не дивно, що при своїй вдачі він майже одразу потрапив до в'язниці. Двічі втікав, а потім його закували так, що втекти не вдалося. І лише повстанню Хмельницького він завдячував, що тепер знову був на волі і займався справою всього свого життя, вбивством. Але то вже був вищий щабель, він не чекав щоб хтось йому вказав ціль і давав дозвіл на вбивство, він сам вибирав ціль і місце. Він вирішував чи стратити чи помилувати. Ні! Нікого не милувати, лише страчувати! І робити це, доки не стихне біль в серці.

І першу ціль визначив, то Немирів. Саме сюди він повів свій загін після сварки з Хмельницьким. Своєму загону він не говорив про сварку, навпаки, він оголосив, що мають до виконання завдання Хмельницького. Тому його загін постійно збільшувався, мешканці сіл, через які вони проходили, горіли бажанням стати до війська Хмельницького. Але перед тим йшли до панських маєтків, вбивали господарів разом з дітьми і жінками, забирали коней зброю, і все інше що можна було забрати, підпалювали те що лишалося, і йшли до загону Максима Кривоноса.

Назустріч Кривоносу рухалося військо Вишневецького. Немирів то було його родинне місто. Але ступивши на Брацлавщину охоплену селянським повстанням, князь Єремія не втримався щоб не зайнятися покаранням повсталих, як то він робив на Лівобережжі. Першим на його шляху було Погребище. Його мешканці, погромивши і пограбувавши будинки і маєтки шляхти, в більшості пішли до загонів Кривоноса, Уманьського полковника Ганжі, Білоцерківського Гирі, та інших ватажків повстання, які з'являлися майже щодня. Вишневецький наказав зібрати тих чоловіків, які ще лишилися в місті, а також тих хто траплявся йому по дорозі, і на центральній площі влаштував езекуції. Він особисто визначав без жодного дізнання, кому і яку кару визначити. На площі встановили шибениці, завезли обстругані палі, і дерев'яні колоди. Жителів міста, що не підпадали до страти він змусив дивитися на справу своїх рук. Призначені кати одночасно проводили насаджування на палі, вішали і рубали кому голови, кому руки. Вишневецький контролював вправність катів, а жителі Погребищ були вимушені декілька годин спостерігати за неймовірними муками своїх близьких. Трохи вгамувавши свою лютість Вишневецький продовжив рух на Немирів, де на нього вже чекав Кривоніс. Кожен з них, символізував полюс ненависті і люті двох протиборчих сторін і вони не могли не зустрітися в особистому герці, в смертельному протистоянні їх військ.

Першим вдалий крок зробив Вишневецький. В чотирьох кілометрах від Немирова, передові загони його війська зненацька заскочили біля сотні повстанців Кривоноса. Бій був коротким і закінчився повною перемогою поляків. Натхнені перемогою, війська Вишневецького приступили до взяття Немирів. На вимогу відкрити браму повсталі відповіли, що приймуть смерть, але брами не відчинять. Полковник штурмового полку Вишневецького відправив розвідників вздовж захисної стіни міста, і досить скоро вони знайшли слабе місце, де і вирубали пролом. Захисники не чекали, що нападники так швидко дістануться в місто і не змогли організувати гідну відсіч. А шляхетне військо, як найстрашніші розбійники, розпочали січу непокірних містян не відрізняючи чоловік жінка чи дитина. Втомившись від кривавої справи, жовніри зібрали тих хто лишився в живих на площі і наказали привести вийта. За якийсь час ледь живого від страху його привели на площу. На його здивування, полковник досить цивілізовано зачитав вийту наказ князя Єремії забезпечити військо провіантом. Зрозумівши, що цього разу його не будуть вбивати, вийт зорганізував збір провіанту, а сам непомітно покинув місто і помчав за допомогою до Кривоноса.

Того аж затіпало від люті, що Вишневецький так хитро зумів розбити його залогу. Розвідники доповіли йому де знаходиться сам Вишневецький з головним полком і Кривоніс разом з Гирею вже мали план його розгрому, але не зважаючи на це Кривоніс сам повів свій загін на Немирів. Тим часом поляки організували міцну оборону в самому замку, і були не безпідставно впевнені, що у свавільців не стане розуму і сили здолати мури замку. А вони були нездоланні навіть для Кривоноса, Три доби без відпочинку і результату тривав штурм замку. І одна і друга сторона мала сотні вбитих. Зрозуміло, вояки Кривоноса були в гіршому стані і мали набагато більше втрат. На зрілий розум треба було б лишити спроби оволодіти замком. Але таке рішення було не про Кривоноса. Він зрозумів,

досить шаблоками махати, прийшов час і голову використати по прямому призначенню. Розумне рішення не приходило. «Чи кинути шаблі та взятися до горілки!» подумав зі злістю. «А що, горілка як виключення... А іншого виходу немає!».

Він підізвав, такого ж змученого як сам Гирю.

– Давай знак на відхід! І пішли за горілкою!

Гиря здивовано поглянув на Кривоноса, але не розпитувати ні сперечатися не став, за короткий час знайомства встиг зрозуміти, що противитися Кривоносу собі на збиток. Вже через якусь годину здивовані і також у смерть змучені і деморалізовані захисники замку, побачили обнадійливу для себе картину, на відстані пострілу навколо замку купами розміщалися нападники навколо бочок з горілкою і преспокійно починали пиячити. То зовсім спантеличило захисників, не знали як то треба було розуміти, чи вороги вирішили напиться і піти геть, чи то задумали взяти замок в облогу. Але для змучених людей з'явилася можливість хоч годину відпочити, і захисники розслабилися, дехто відійшов з позицій, а дехто прямо на місці задрімав. Проте Кривоніс не дав своїм воякам розслабитися. Як тільки перші випиті келихи горілки привели їх в стан коли зовсім притупляється страх, з'являється відвага і сила, він знаючи, що то не надовго, віддав наказ до штурму. То було жахливе видовище. Захисники не чекали такого швидкого закінчення трапези, а тим більше такої безголової відваги. Нападники вал за валом вдиралися на стіни, падали замертво від куль і шабель захисників, але зупинити той безперервний вал відваги, підігрітої горілкою, було несила. Рубанина йшла біля двох годин і закінчилася останнім захисником який обезглавлений впав на закривавлені купи з перемішаних вбитих захисників і нападників. Ті з нападників, хто лишився живими пішли до бочок з горілкою. Там же не відходячи від бочок вони падали замертво але вже п'яними. Якби в місті були польські війська вони б легко отримали перемогу. П'яні нападники спали не менше доби. А від захисників лишився лише один зраний

недобитий вояк, який спромігся доправитися до Вишневецького і розповісти про трагедію.

Настала черга Вишневецького розлютитися. Він зразу ж послав півтори тисячі вояків з наказом знищити до ноги все живе в Немирові, але Кривоноса двічі на одному заскочити не було права. Бунтівники дали таку відсіч, що очільник війська посланий Вишневецьким, досить скоро повернувся з жалюгідними залишками загону. Тільки то переконало Вишневецького повністю змиритися з бунтом. Він, натомість, вирішив скоріше повернутися до своїх волинських володінь, щоби встигнути убезпечити себе там від бунтівників. Проте так швидко то не сталося. До нього з благанням допомоги прискочили посланці від київського воєводи Тишкевича. Той просив до батечка надати йому допомогу з захисті від повстанців, які напали на його містечко Махнівку. То були вояки полковника Гирі, а на допомогу йому вже йшов Кривоніс. Звістка про Кривоноса, який і тут встигав, аж перекосила Вишневецького. Він відстрочив виступ на Волинь і погодився допомогти Тишкевичу. Алярмово піднявши кінне військо, Вишневецький невдовзі оточив Махнівку впевнений у тому, що вже тепер він порішить ту справу, яку не завершив у Немирові. Проти цього непримиримо став Тишкевич. Він благав не робити властивих Вишневецькому езекуцій в Махнівці, цілком слушно мотивуючи це тим що після його езекуцій повстанці роззlostяться і помстяться на жителях інших містечок і сіл. Вишневецького це зовсім не влаштовувало, він не хотів навіть слухати про якусь поміркованість. Доки вони так не могли прийти до згоди, повстанці вийшли з Махнівки, яка була не повністю заблокована військом Вишневецького, і відійшли під Погребище, де стали укріпленим табором. Розлючений, як він вважав, дурістю Тишкевича. Вишневецький вже остаточно покинув Київщину і рушив на Волинь.

Коли його військо ще не вийшло з Київщини, від загону розвідки, який рухався перед військом до нього приправили

посланців від міста Полонного. Делегація складалася із декількох старших і судячи по одежці поважних людей, які підійшовши до похідного воза Вишневецького опустилися на коліна. Старший з них, по виду іудей, поклонився і звернувся до Сремії Вишневецького.

– Вельмишановний князю, в цю лиху годину, яка впала на Річпосполиту ми, жителі міста Полонне, уклінно просимо не лишити нас у біді. Лише військо вашмоєї може дати раду тим бунтівникам, які йдуть на місто. Ми маємо все для того щоби гідно боронитися, і зброю, і армату, і провіант. Не маємо лише гідних очільників, які би могли, як князь, zorganizувати військо, і дати відповідну відсіч бунту. Міщани і наша іудейська громада в силі віддячити князя!

Вишневецький по-первах і рухнувся бажанням допомогти, але згадавши поразки і невдачі останніх тижнів, непорозуміння з Тикевичем, велику втому, яку мав сам і його військо, відповів на то звернення з якимось роздратуванням, може щоб скрити незугарність своєї відмови.

– Я вас розумію, панове, але на жаль не маю можливості надати вам допомогу. Моє військо вкрай виснажене багатоденним маршем який супроводжувався боями. За цей час військо не мало жодного дня відпочинку, бо рухалося ніби по ворожій території. Тож прошу вибачити, і до іншого разу.

На цьому він скінчив аудієнцію, а делегація міста Полонне змушена були їхати вмирати. Повстанці лише почувши, що Вишневецький відправився на Константинів, взяли Полонне в облогу. І хоч місто було добре озброєне та укріплене, загони бунтівників, під проводом Кривоноса, захопили його і влаштували нечувану різанину. Загинули не лише вояки сімсот поляків і дві тисячі іудеїв, переможці не лишили в живих також їх жінок і дітей.

Хмельницький знав, що після сварки з ним Кривоніс

покинув розміщення Запорозького війська, проте не надто тим переймався, розуміючи, що той досить швидко дасть про себе чути. Але маючи свої клопоти як по війську, так і домашні він навіть якось забув про нього. Нагадали про Кривоноса Кречовський з Виговським. За час перебування у війську Хмельницького, Кречовський вже звик до ролі першого радника гетьмана і вони з Богданом знову перейшли на «ти» як друзі. Вірніше спочатку Богдан до Кречовського став звертатися на «ти», а Кречовський навпаки, став величати Хмельницького, зважаючи на субординацію, але потім під час якогось застілля побраталися та так і пішло. А Виговський хоч і був знайомий з Хмельницьким з тридцять восьмого року, але близькими вони не були. А тепер коли той врятував йому життя, Виговський поклявся служити Хмельницькому до смерті, не відчував себе з ним рівним, тому звертався офіційно. Вони зайшли до Хмельницького разом, але першим звернувся Виговський.

– Пане гетьмане! Маємо до тебе розмову. Назріла необхідність обговорити сьогоднішню ситуацію, і може навіть підготувати і провести військову Раду.

– Що, посли повернулися з Варшави?

– Ні, пане гетьмане, посли не повернулися, але на волості події починають набирати страшних, кривавих ознак.

– Пане Виговський, на жаль війна без крові і жахливих смертей не буває, а понад те, якщо то «домашня війна», як то тепер діється в державі, але маємо виправдання, не ми її починали. А ще, можемо підтвердити своє небажання до кровопролиття тим, що ми направили послів до Варшави з пропозицією прийти до прийнятної для обох сторін угоди, і знову мирно зажити у власній державі Річпосполитій. Інша справа чи бажає того польська шляхта! Чекай, а про які кровопролиття ти говориш, Запорозьке військо бої не веде!

– Так, пане гетьмане, наші полки пішли з волості і не ведуть бойові дії, але то не припинило кровопролиття. З одного боку руські волості палають вогнем повстань. Повстанці

збираються в купи, озброюються, захоплюють маєтки польської шляхти і міста з замками, куди з сім'ями втікає шляхта, грабують, вбивають люд, і творять такі речі, що війна перед тим дійством іграшки! А з іншого, на ці ж волості прийшло велике військо князя Єремії Вишневецького, яке він зібрав на Лівобережжі. Військо князя Єремії творить ще страшніші справи ніж бунтівники. Він заходить в містечко чи село і перше витягує з церкви православного священика піддає його страшним катуванням рубає руки, ноги, саджає на палі, інших вішає, третім рубає голови. А то ще придумав вибурювати православним священикам очі! Всюди де він проходить за ним тягнеться кривавий слід, і піднімаються нові купи повстанців. І то спільне самознищення, здається, годі зупинити!

Виговський аж сам затнувся від тих жахів, про які вів мову. Його розповідь продовжив Кречовський.

– Розумієш, Богдане, що саме страшне, вони замість того щоби воювати між собою, заходять по черзі в містечка і знищують люд. Заходе Кривоніс, Гиря чи Ганжа вибивають до ноги шляхту, іудеїв и католицьких ксьондзів, і йдуть далі, приходить туди ж Вишневецький вибиває руський люд, селян, міщан і попів. То там, де побували і одні і другий, лишаються згарища, повне безлюддя і руїна. Все що живе втікає, одні до Польщі, інші по лісах і балках. Люди кажуть що то лихо навіть страшніше татарського нашествия.

Слухаючи Виговського і Кричовського Богдан все більше хмурнів, потім піднявся і став ходити по кімнаті. Знову продовжив Виговський.

– Пане гетьмане, для нашої справи найгірше те, що в той час коли ми домовилися про тимчасовий мир з урядом, і наші посли знаходяться у Варшаві, Кривоніс, разом з іншими очільниками свавілля, запалює волості прикриваючись твоїм іменем, а Вишневецький розповідає що гасить свавілля Хмельницького. Одна справа коли встали козаки за свої законні права, а Конецьпольський, щоб їх не поновити, затіяв війну,

завівши на козацькі, отримані від короля землі, кварцяне польське військо, і зовсім інша справа коли свавільники вбивають беззбройний люд, жінок, дітей і немічних старих, та ще видаючи себе за козаків!

Хмельницький врешті зупинився, кулаки йому стислись. Він підняв їх до пліч, ніби хотів вдарити чи Вишневецького чи Кривноса, потім різко підійшов до столу і сів.

– Досить, Іване, алярмово пошліть за Кривоносом та іншими і приправте їх до мене!

– Богдане, вони можуть і не погодитися, ти ж не будеш їх силою тягти, вони зібрали таке військо, що вже Запорозьке перевищує! Тут потрібно діяти хитрістю. Скажімо, закликати як полковників Війська Запорозького, а вже в розмові зрозуміємо, як нам з ними далі діяти.

– А тут, пане Кречовський вибір не великий, або стягти їм голови за скоєне, або визнати за своїх, і взяти на себе всі їх злочини! В першому випадку будемо мати війну з селянами, а за той час шляхта оговтається і вдарить на нас і будемо мати війну на два фронти. В іншому, Запорозьке військо назавше заплямує себе війною з жінками і дітьми!

Всі троє надовго задумалися, потім Хмельницький підняв голову і в задумі, ніби сам до себе запитав.

– Я от одного не розумію, чому вони так за жидів взялися? Ну шляхта забрала наші споконвічні землі а селян покріпачила і тримає їх за худобу. А до чого тут жиди?

– Богдане, вони теж мають землі в оренді і наймають селян для роботи, а крім того тримають шинки де селяни за горілку лишають останнє, що мають!

– Так я теж мав землі і шинок. Але селяни, що в мене працювали їли зі мною за одним столом, а в шинок я нікого не тягнув самі йшли хто хотів. Правду сказати, не брав речей в заклад, але скоріше справа не в тому. Може якби не був у війську, то теж попав би під гнів бунту, хто в такий час розбирає правих і винних, всі йдуть під ніж.

Вони ще помовчали, відтягуючи прийняття рішення, хоч воно було єдине і всі то добре розуміли. Знову заговорив Хмельницький.

– Панове, а ви знаєте хто мене викупив з неволі?

– Я чув від людей що мати, а ти, пам'ятаю, говорив, що козаки.

– Мати хотіла викупити, але де могла взяти скільки грошей. Господарство занепадало, Батько загинув, я в неволі. А козаки... Хто мене тоді ще знав. Я мав двадцять один рік і лише прийшов з колегіуму, як сталася війна з Туреччиною під Цецорою. То з батьком і пішов у військо гетьмана Жолкевського, то була моя перша війна. А викуп за мене дав іудей Айзек.

– Богдане, а звідки він тебе знав, чи може знайомий батька?

– І ні те й не інше, і взагалі то вийшло випадково. Вже під час Хотинської битви, вірніше перед нею, маю надію ви чули про козацьку сотню, яка затримала на переправі річки Прут все Турецьке військо на дві доби, чим дала можливість об'єднатися Запорозькому війську з Польсько-Литовським. Ту сотню, вірніше козаків було двісті шістдесят, очолював Максим Лобода, син соратника Северина Наливайка, Григорія Лободи. Вони були героями другої козацько-польської війни.

– Пане гетьмане, а то не богослов Київського колегіуму, який там викладає з часів Петра Могили? Так Іване, то він. Живими тоді лишилися лише троє з усієї сотні. Вірніше султан лишив живими Максима і Збігнева Гуру. Максима відправив до Сагайдачного, знаючи що той його вихованець, з пропозицією козакам перейти на його бік, а Збігнева лишив заложником. Сагайдачний не зрадив полякам, але і Збігнева не стратили, він лишився у Турецькому полоні, де ми з ним і познайомилися. Він був ледь живий то я довший час був біля нього допомагав чим міг.

– Богдане, а сенатор Збігнев Гура він і є твоїм знайомим з

Турецького полону?

– Так, пане полковнику, і саме його Сагайдачний доручив Айзеку викупити з полону, і дав на то гроші. А вже Збігнев попросив його за мене. Як той зумів викупити нас обох, то лише він знає. Але привіз нас обох до Сагайдачного. То була моя перша і остання зустріч з батьком Сагайдачним, якщо не рахувати жалоби по його смерті. Отак воно в житті складається. До речі, я і Айзека після того більше не бачив, і сина його, який був запорозьким козаком, відомим під іменем Василя Перехреста. Але я його не знав, бо фактично був у війську реєстровому, а після Хотинської битви, сталося те, що закінчилося підписанням мною, на той час писарем Війська Запорозького клятви на вірність королю Польщі. Я її підписав, я її і порушив!

Вони ще якийсь час помовчали, потім Богдан струснув головою піднявся і звернувся до Виговського.

– Іване, посилай за Кривоносом та іншими очільниками бунтівників, будемо радитися, що маємо робити на волості!

– А якщо не послухають!

– Послухають! Вони ж трактують, що їх Хмельницький послав, от і перевіримо чи послухають. А що там з Варшави чути? Де наші послы, скільки часу пройшло по від'їзді до сейму, повинні вже давно бути!

– Так повинні, була звістка, що виїхали з Варшави, але на волості тепер таке, що годі швидко дістатися, всюди бунт!

– А якщо говорять, що від Хмельницького воюють, то як можуть моїх послів стримувати?

– Може стримувати Вишневецький.

– Іване, а ти пошли розвідників, щоби довідалися де тепер Вишневецький!

Виговський вийшов, а Хмельницький з Кречовським ще лишилися.

– Богдане, як вдома справи, мовчиш, не запрошуєш.

– Та, скоро запрошу! Стало трохи веселіше, приводимо до

ладу Суботів після того погрому, що Чаплинський утворив. Там тепер Гелена порядкує.

– Як то порядкує?! Я ж пам'ятаю Чаплинський взяв її до себе силою, але потім вона дала згоду на шлюб з ним.

– Так і є! Але після Корсуня я послав хлопців за Чаплинським, а вони замість нього привезли Гелену. Чаплинський як крізь землю провалився, втік так, що сліду не лишив. До Гелени прийшла чутка, що десь згинув, але я в то не вірю. Довго ми з нею говорили, навіть поплакали, згадуючи і Ганю і Іванка, а потім я наказав хлопцям відвести її додому, але вона відмовилася і попросилася до Суботова. Я вже Юрася привіз, а днями повинен Тиміш повернутися з Криму, то буде веселіше повертатися в дім! Зрозуміло, того що було не повернеш, але домашній затишок повертається.

– Богдане, а на якій підставі буде в тебе жити Гелена? Вона ж шлюбна дружина, а не вдова, хоч якби і вдова, шляхетна пані не може бути утриманкою! Тут справа навіть не в Чаплинському.

– Ти знаєш, я то говорив їй, а вона засміялася і відповіла, «то тримай мене полонянкою! Як трапиться ще йти до шлюбу, скажу що ти мене силою тримав!». На тому й закінчили розмову. Але правду сказати, я тому радий.

– То може сам візьмеш з нею шлюб?

– Не думав я про то. Вона мені скоріше як донька, ми ж її змалечку виховували, але тепер вона пані! А про шлюб мені не до часу думати. Хто знає як то все повернеться, та і сотворити то тяжко, якби і захотів. Вона католичка, я православний, спробуй то вирішити! Не на часі, але на гостину кума запрошу!..

Кривоніс з іншими очільниками повстання прибув за декілька днів. Хмельницький зі свого боку закликав Кречовського, Виговського і ще декілька чоловік із старшини Війська Запорозького. Максим Кривоніс зиркнув скося на Виговського, про якого знав, що той був у війську Потоцького при битві під Корсунем, і чув що Хмельницький викупив його у

татарів. Проте промовчав, знав, що має справу з Хмельницьким. А той дійсно дуже перед очільниками повсталих не церемонився, і почав розмову с перших слів досить різко.

– Панове-добродії, я маю велику надію, що станемо одностудцями і побратимами у справі справедливої боротьби за нашу віру православну, за звільнення народу руського від знущань польської шляхти! А справедливу боротьбу можуть вести лише відповідальні очільники війська. Мало зібрати та озброїти люд, щоб той люд став військом треба дати йому цілу справедливу і навчити дисципліні. Коли ж озброєні купи мають лише одне завдання чи бажання ограбувати, вбити, спалити, то є не військо, то є купа розбійників і грабіжників. Вони ніколи не стануть захисниками свого народу, вони будуть ще гіршими здирниками ніж ті проти кого виступили. Тому що у нашому випадку шляхта збиткуючись над руським людом все ж притримувалася хоч якихось законів, а для купи грабіжників і вбивць є лише один закон, закон сили. А, як відомо, на одну силу знаходиться інша. Так сталося і у вашому випадку. З лівобережної окраїни прийшло військо князя Вишневецького. Воно би й нічого якби ви між собою воювали, але ж ви воюєте проти мирного населення. Ваше, м'яко кажучи, військо прийшло до міста натворило жахів розорило костьоли, вибило шляхту погвалтувало жінок, а потім вирізало разом з дітьми всіх до ноги і пішло далі. А на ваше місце приходить князь зі своїм військом. Той вже гвалтує голоту, руський люд. Стинає їм голови, саджає на палі, вибурює святим отцям очі, і йде далі. То що ви за собою лишаєте? Нашестя татарської орди після такої вашої війни по захисту населення, то як прихід визволителів. Вони беруть в неволю, але не забирають життя і не збиткуються над людьми! І після цих геройств, ви смієте називати себе військом Хмельницького, козаками запорозькими!

Очільники повстання слухали Хмельницького опустивши очі. Не суперечив навіть Максим Кривоніс. Почути від Хмельницького що вони гірші від шляхти, яка роками

принижувала і змушувала на себе працювати, то було великою образою, але якщо пригадати їх бойові дії, то в більшості містак і містечках так і відбувалося. Та як би то не було прикро, а правда на боці Хмельницького. Зрозуміло, вони могли би навести немало прикладів, коли воювали з полками Вишневецького, і з організованим військом польської шляхти, але в головному гетьман був правий, не звільняли люд і не захищали, а вибивали шляхту. Здається і результат був, шляхта втікала до Польщі, але і руського люду не лишалося, він або був знищений вояками Вишневецького, або втікав світ за очі, може і до Криму там змушували працювати, але не вбивали.

Хмельницький, як досвідчений оратор, хоч і говорив аж занадто емоційно, однак уважно стежив за тим як сприймають його слова присутні, і коли побачив, що досягнув бажаного враження і розуміння, почав зменшувати градус напруги.

— Я не з монастиря до вас прийшов, і, на жаль, не молився все життя в Києво-Печерській Лаврі, я такий же як і ви вояк, і теж не один раз піднімав шаблю на ворожі голови, тож розумію як тяжко втримати розлючених вояків під час січі. Але то бій, він закінчується перемогою чи поразкою. Ну коли поразкою про то не будемо говорити, то річ зрозуміла. А коли перемогою, то яка необхідність вбивати жінок і дітей? Невже то справа воїна? Скоріш грабіжника з великої дороги! Чи може хтось має надію, відмолити гріхи? Такі гріхи не відмолити! То що ви як очільники озброєних людей повинні зробити? Позбавити своє військо, якщо воно військо, від бажаних воювати проти без оружних, і борони Боже проти жінок та дітей. Лише в такому випадку ви можете називати себе військом гетьмана Хмельницького, лише таким воякам я подам руку і ми будемо побратимами. А якщо ні, то не стійте на моїй дорозі, і не звіться козаками!

То був відвертий заклик до примирення, і очільники повсталих це відчули, але все ж чекали що скаже Кривоніс. Той зрозумів, що йому тримати слово у відповідь. Він мугикнув до

себе, посміхнувся, але піднявся, всі напружено чекали, що він скаже. А він ще раз посміхнувся, але не тою хижою посмішкою, за якою слідувала блискавична дія, а звичайною людською, яка свідчила про розуміння і сприйняття слів Хмельницького.

– Гідно ти нас похрестив, від душі, по-батьківськи, але що скажеш, хіба подякуєш за науку. Дійсно, не гоже воювати з жінками і дітьми, я то зрозумів, і маю надію зрозуміли інші полковники. І я знаю що робити далі, як воювати! Пане гетьмане, хоч ми і не обирали тебе, але приймаємо за гетьмана, а ти нас приймаєш? Якщо так, то ось тобі моя рука!

І Максим Кривоніс простяг свою руку Хмельницькому. Той не вагаючись її потис. Всі прибулі теж піднялися і кожен потис руку Хмельницькому. То не був якийсь узаконений ритуал чи козацький звичай, а для Кривоноса то взагалі було вперше, але то був з його боку знак беззаперечного визнання Хмельницького гетьманом, і він його дотримався до кінця життя, яке йому на жаль судилося бути коротким і багатостраждальним. Але доки ще життя продовжувалося і була нагальна необхідність приймати рішення, то «братання» скоротили до мінімуму і Хмельницький всіх відпустив, а сам залишився з Кривоносом. Хмельницький не мав наміру вводити Кривоноса в політичні плани відносно виборів наступного короля, то не мало сенсу, хоч би з тої причини, що Кривоніс був дуже далекий від політичних баталій. Його стихія воювати і перемагати, а Хмельницький мав в повній мірі то використати.

– Максиме, послухай мене, а потім порадимось як будемо спільно діяти. Але ти мені спочатку з своїх вуст скажи про теперішню диспозицію, і що плануєш робити.

– Розумієш, батьку,...

Максим так до Хмельницького звернувся вперше, хоч досвід мав по перебуванню в війську Запорозькому у далекій юності. Але він так звернувся і обидва зробили вигляд, що нічого не сталося і продовжували нараду.

– За весь цей час мені не вдалося напряду зійтися з

Вишневецьким, він постійно маневрує. А з його полками мої вояки мали справу. Не можу сказати, що завжди успішно, вояків він має добре вишколених і крім того озброєний краще. Проте я впевнений, що в прямому протистоянні я зумію його перемогти, маю більше військового досвіду, та й дух повсталих міцний, йдуть на кулі і шаблі не вагаючись!

– То зрозуміло Максиме, але вилучай селян і відправляй до сіл, а то не буде кому поле засівати. Лишай молодших і тих хто має бойовий досвід. То які у тебе найближчі плани?

– Я тепер підтягую полки під Полонне. Розвідка доповідає, що воно mocno обсажене, має армату і досить війська, взяти його буде не легка справа. А якщо на допомогу підоспіє Вишневецький, який тепер рухається з Махнівки, то буде зовсім зле. Маю надію на руські передмістя, мої довірені люди там тепер їх збурюють, щоб встали проти шляхти. Якщо вийде, то візьмемо Полонне ще до того як прискаче Вишневецький. В цьому випадку вже йому доведеться брати штурмом Полонне, але ми того не допустимо. В місті велика кількість зброї, я взагалі плекаю надію значно посилити озброєння війська за її рахунок. А от далі...

– А далі, Максиме, маєш взяти міста Київської і Брацлавської воєводств, в яких ще лишилися військові загони шляхти, і після цього всі руські волості будуть наші. А тим часом вийде термін перемир'я, який я маю з урядом. Вишневецький вже дав мені підставу сказати, що уряд порушив умови перемир'я тим, що він веде каральні дії під час перемир'я. Крім того, до цього часу ще не прибули наші послы з Варшави, то вже друга підстава звинуватити уряд у недотриманні угоди, і підняти військо до походу на Варшаву. Тож за тиждень два я виступлю вслід за тобою. Ось такий план. Тобі він по силі до здійснення? Якщо ні, то я тобі дам в допомогу декілька полків.

– Ні, батьку, маю надію впоратися, хіба встигне Вишневецький, а до того ще об'єднається з київським воєводою Тишкевичем. От тоді допомога може знадобитися. Але то мало

ймовірно, особливо відносно Тишкевича. Він всіляко уникає бойових дій з нами. Маючи надію, що за то не будемо рушити його вотчини.

– Ну то на тому й порішили, Максиме. Пам'ятай лише, що ти ведеш військо а не зграю грабіжників, і тримай зі мною постійний зв'язок.

Подальші події склалися на користь повсталих полків Кривоноса. Вишневецький міг встигнути на допомогу захисникам міста Полонне, але він як і Тишкевич вирішив зберегти військо для майбутніх боїв на своїй вотчині. Таким чином прийшовши на руські волості допомогти Конецьпольському і Каліновському заспокоїти бунт козаків, він своїми кривавими жорстокими діями проти селян і руського православ'я лише сприяв масовим повстанням селян, які у відповідь на звірства Вишневецького стали нищити шляхту не жаліючи нікого. Як і планував Кривоніс, за допомогою жителів руських околиць його військо оволоділо містом Полонне, яке вважалося найбільш укріпленим у всьому краю. Повсталі мали велику військову здобич, лише гармат було понад шістдесят. Кривоніс і цього разу не зумів виконати вимогу Хмельницького не знищувати мирне населення. Проте, тепер, коли вояки були перед битвою попередженні про відповідальність, винуватців допущених звірств він наказав стратити. І під цим приводом очистив військо, а тих, хто лишився, отримав зброю, захоплену в місті, і наказ за збиткування над мирним населенням після бою, винних жорстоко карати. Зрозуміло виконати до кінця наказ Хмельницького, Кривоніс не міг, але масового знищення населення захоплених міст вже не було, а вояки що дозволяли собі не виконувати наказ Кривоноса жорстоко каралися. Такими заходами була піднята дисципліна і боєздатність полків повстанців. Це дало їм можливість за підтримки місцевого підневільного люду захопити міста Чуднів, Бердичев, Райгород, Острог, і багато інших. Фактично всі руські волості були звільнені від польської адміністрації і шляхти, а з виходом

військ Вишневецького і Тишкевича, на цих землях лишилося Запорозьке військо, і війська повсталих. А Кривоніс повів свої полки на Константинів.

Але в польських кругах не знали досконало стан справ на руських волостях, і зважаючи на полонення гетьманів Потоцького і Каліновського татарами, лише Вишневецького вважали єдиним, хто здатний спасти вітчизну в цей трагічний час. Призначені Осолінським нові очільники війська польського не були і раніше відзначені перемогами в війнах, а тепер перед грізним ворогом навіть не робили активних спроб стати на захист Річпосполитої від бунту. Польське суспільство розділилося навпіл, Осолінський разом зі своїм миротворцем Адамом Киселем бачив вихід з положення в мирних угодах з Хмельницьким, і в подальшому використанні Запорозького війська проти татарів та заспокоєнню селянського бунту на руських волостях. Друга частина польського суспільства покладала всі надії на Вишневецького, який на той час не виграв жодної битви проте зумів налаштувати проти шляхти все населення волості, навіть тих, хто все життя був лояльним до своїх гнобителів.

За час доки він разом з Тишкевичем рухався до Константиніва, новопризначені очільники війська польського, серед яких за старшого був Заславський, збирали військо з усієї Польщі. А ще до них на підмогу підійшла королівська гвардія під проводом великого князя Литовського Осінського. Повинні були підійти і повітові загони, але місцева шляхта не надто спішилася, маючи надію, що доки збереться, бунтівників розіб'ють і розсіють по всій волості. А тим часом головнокомандувач об'єднаними військами Заславський отримав повідомлення про похід Кривоніса на Константинів в погоні за Вишневецьким. Такий розвиток подій змусив терміново організувати захист міста. Тому Заславський

відправив до Константинова разом з королівською гвардією під керівництвом Осінського два своїх полки з артилерією очільниками яких були Корицький і Суходольський. Коли королівська гвардія, а з нею полки Заславського прибули під Константинів, там на них вже чекали загони Вишневецького і Київського воєводи Тишкевича.

Під час зустрічі Корицький повідомив Вишневецькому і Тишкевичу, що загальне керівництво обороною міста і об'єднаним військом, Заславський поклав на нього. Тишкевич то сприйняв із задоволенням. Тому що не любляв брати на себе відповідальність, а тим більше тепер, коли битва з Кривоносом не мала особливої надії на перемогу. У всякому разі беззаперечних гарантій не було, тому то була і не його справа. Зовсім по іншому сприйняв повідомлення князь Єремія, Він хоч і не мав військового досвіду, і в цій компанії проявив себе лише у вправному катуванні мирного населення, але визнавав лише свій талант полководця, і коритися комусь не мав особливого бажання, тим більше, що його загін був кількісно значно більший інших. Тому повідомлення Корицького зустрів холодно, проте взяти участь у нараді погодився.

Нараду, як і годиться відкрив призначений старшим Корицький.

– Wielce szanowne panowie! Jestem wdzięczny losowi, że mam możliwość i zaszczyt razem z najbardziej szanowanymi szlacheckimi godności jak książę Jeremi Wiśniowiecki i kijowski wojewoda pan Tyshkevych, które już w tegorocznej bitwie przeciw ludzkiemu buntowi pokazały swój rycerski duch i wojskową wyprawę w obronie ojczyzny, przyjąwszy uczestnictwo w bitwie za utrzymanie spokoju państwa i przywiedzeniu do posłuszeństwa swawolne kupczów!⁶⁷

⁶⁷ - Вельмишановні панове! Я вдячний долі, що маю можливість і честь разом з найбільш шанованими стовпами шляхетної гідності як князь Єремія Вишневецький і київський воєвода пан Тишкевич, котрі вже в цьогорічній звитязі проти хлопського бунту показали свій рицарський

Вишневецькому різонуло слух таке не співставне порівняння, «рицарський дух», і «хлопський бунт». Загасити хлопський бунт, зрозуміло, не рицарська справа, але висловлені на його адресу хоч і безпідставні лестощі, все ж було приємно слухати. Тим часом Корицький зразу ж і зневелював свої похвальну мову відносно нього.

– Panowie, nim rozpocząć naradę powinien udowodnić dowas treść listu otrzymanego od tego buntownika Kryvonosa.⁶⁸

«Милостивий пане Корицький. Маю листа пана воєводи сandomирського, який пропонує мені занехаяти війну і повертатися до дому. Я би се радо учинив, якби не Вишневецький, котрий у Немирові і в другим місті немилосердне тиранство над братією моєю поробив: він велів вертати їм очі буравами, і я за це не перестану його шукати всюди, хоч би і в костелі, аж доки не дістану. Тому остерігаю, аби пан воєвода сandomирський не жалував, бо хоч би я і хотів вас охоронити, але в війську у мене люди різні і покладатись на них не треба. Коли ж би ти, думав, що мене з військом моїм можеш знищити, то я радо на вас чекаю. За тим, вашої милості приятель такий як зараз побачиш – Максим Кривоніс.»

– Oto takie mamy listu, Ale i autor całkiem blisko.Wywiadowcy meldują, że jutro będziemy mieć gości! Poprzednio wistu donoszą, że Kryvonis mapiędziesiąt tysięcy wojska. Pewny, że i cyfra znacznie jestawyżona i zamiast żołnierzy tam chłopci z kosami, jednakmusimy przygotowywać się do spotkania, lekceważyć niewolno! Proponuję zająć obronę tak, by do naszej kolumny jemu byłonie łatwo podejść się. Armadą, panie Osins'kyy, należy kryćprzeprawę przez rzekę Słucz, Kryvonis porusza sięwłaśnie z stamtąd. Z Sukhodol's'kym staniemy po

дух і військову виправу в обороні вітчизни, прийнявши участь у битві за утримання спокою в державі і приведенні до покори свавільні купи розбійників!

⁶⁸ - Панове, перш ніж розпочати нараду маю довести до вас зміст листа отриманого від того бунтівника Кривоноса.

centrum, księcia Jeremi proszę zająć pozycję po prawą rękę, a pana Tyszkiewicza po lewą, w ten sposób, żeby bronić i tyły armady kolumnę. Przy udanej obronie skrzydłowe pododdziałyprzejdą w natarcie.⁶⁹

Зрозуміло, всі погодилися з планом баталії, лише Вишневецький мав свою думку. На протязі години розглядали ще з десяток диспозицій, але повернулися до першої і визнали її найбільш простою і в той же час прийнятною з усіх боків. Полки Кривоноса з'явилися по полудню, і не зупиняючись почали переправу через річку. Осолінський вдало розмістив армаду і першими залповими пострілами зупинив військо бунтівників та вніс сум'яття в їх ряди. Цим скористалися кінні підрозділи поляків і вдарили на повстанців з флангів. Того було досить щоб полки Кривоноса змішали свої ряди, почали відступати, а під завзятим натиском кіннотників з боків, навіть почали втікати. То був сприятливий момент для розвитку наступу, але не провівши розвідки і не знаючи місцезнаходження та кількості всіх сил Кривоноса, то було небезпечно. До того ж, вже почало і вечоріти, відтак поляки просурмили відхід. А повстанці не збиралися далеко втікати, навели лад в своїх полках після невдалого бою і стали табором.

Такий успішний початок баталії підняв бойовий дух польського війська. Особливо тріумфували кіннотники. Вони

⁶⁹ - Ось такого маємо листа, Але і автор зовсім близько. Розвідники доповідають, що завтра будемо мати гостей! Попередньо вістуні доносять, що Кривоніс має п'ятдесят тисяч війська. Впевнений, що та цифра значно завищена і замість вояків там хлопці з косами, проте ми повинні готуватися до зустрічі, легковажити не вільно! Пропоную зайняти оборону так, щоб до нашого обозу йому було не легко підступитися. Арматою, пане Осінський, треба перекрити переправу через ріку Случ, Кривоніс рухається саме з відти. Ми з Суходольським станемо по центру, князя Єремію прошу зайняти позицію по праву руку, а pana Тишкевича по ліву, таким чином, щоб захищати і тили армади і обоз. При успішній обороні флангові підрозділи перейдуть у наступ.

хвалилися один перед другим своїми вдалими наскоками, значно перебільшуючи втрати бунтівників, хизуючись показували затриманих бранців. Головним трофеєм баталії був близький до Кривоноса сотник Полуян, якого захопили кіннотники в полон під час першого відступу кривоносівців.

Полуяна зразу ж доставили у штаб польських військ, де зібралися всі очільники польських військ і там таки вчинили йому допит. Полуян, на правах побратима Кривоноса, брав участь у всіх нарадах очільників повстанців, тому знав плани повстанців і дав розлогі пояснення про військо Кривоноса. Головне його повідомлення було про те, що Кривоніс отримав листа від Хмельницького, де той наказав Кривоносу затримати під Константиновом поляків, до того, як сам він з величезним військом вирушить з під Паволочі і долучиться до розгрому польського війська. То повідомлення дуже стривожило очільників польського війська, вони, не гаючись зібрали раду. Корицький без обговорень вдалого бою, який відбувся приступив до аналізу стану справ.

– Panowie, do tego że usłyszeliśmy od sotnika Poluyana, chcę zawiadomić wam jeszcze o niektórych przykrościach, które teraz mamy. A po omawianiu podejmiemy decyzję o następnych działaniach. Jak pokazał pierwszy bój wojsko Kryvonosem, jeśli ono nawet takie jak mówi Poluyan namnie są dużym zagrożeniem. U nas dosyć przygotowane wojsko żeby porąbać i zmusić biegać tę kupę śmierzących chłopów, co woła się wojskiem. Inna sprawa Chmielnicki. Jeśli on rozbił wojsko naszych hetmanów, to nie nam z nim mierzyć się, lepiej połączyć się z głównymi siłami wojska polskiego. Oprócz tego, mimeldują, że ludność Konstantynowa do nas odnosi się wrogo i może uderzyć nam do pleców. A główne oni pod każdymi powodami rezygnują dawać nam furaz i prowiant. Proszę panowie wasze propozycje.⁷⁰

⁷⁰ - Панове, до того що ми почули від сотника Полуяна, хочу повідомити вам ще про деякі прикρόсті які ми тепер маємо. А після обговорення приймемо рішення про наступні дії. Як показав перший

– Miasto biorę na się, zmuszę mieszczan żeby samezawiozły nam i prowiant i furaz! Również sprawdzę kto ich tam wzburza do buntu i dam im ustrój!⁷¹

– Panie Wiśniowiecki, uważam, że nie czas szukać sobijeszczе wrogów, mamy ich dosyć przed sobą!⁷²

– Panie Tyszkiewicz, już was słuchałem! To wołacie na pomoc, to prosicie nie zahaczać z buntownikami, żeby nie stanęło goreje, a gdzie już goreje, buntowniczy chłopacy mają uzbrojone kupy, większe za wojsko polskie!⁷³

І хоч всі були згідні з Тишкевичем, та де би Вишневецький слухав когось, особливо в справі котрій, дійсно, не мав собі рівних на той час. Він відвів собі душу, послав вояків в місто, які там влаштували подрай, взяли під варту купу людей, і сорока з них зразу зітнули голови, а решту зобов'язали завезти польському війську фураж, якщо не хочуть мати те що сталося з іншими. Правду сказати, під Константиновим відзначилася і його кіннота. Коли польське військо відходило від міста вояки Кривоноса знову на них напали. Бій зав'язався на березі річки Случ, яку повстанці перед тим почали долати. Перейшла лише невелика їх частина, коли кінне військо

бій військо Кривоноса, якщо воно навіть таке як каже Полуян нам не є великою загрозою. У нас досить вишколене військо щоб порубати і змусити втікати цю купу смердючих хлопів, що зве себе військом. Інша справа Хмельницький. Якщо він розбив військо наших гетьманів, то не нам з ним мірятися, краще об'єднатися з основними силами війська польського. Крім того, мені доповідають, що населення Константинова до нас відноситься вороже і може вдарити нам в спину. А головне вони під всякими приводами відмовляються давати нам фураж і провіант. Прошу панове ваші пропозиції.

⁷¹ - Місто беру на себе, я змушу міщан щоб самі завезли нам і провіант і фураж! Я також перевірю хто їх там збурює до бунту і дам їм лад!

⁷² - Пане Вишневецький, я вважаю, що не час шукати собі ще ворогів, маємо їх досить перед собою!

⁷³ - Пане Тишкевич, я вже вас слухав! То кличете на поміч, то просите не зачіпатися з бунтівниками, щоб не стало гірше, а куди вже гірше, бунтівні пахолки мають озброєні купи, більші за військо польське!

Вишневецького, не давши їм влаштувати захисний стрій, загнали їх знову у річку де багато з повстанців погинуло. Решта відійшла до укріпленого табору, чіпати який польські вояки не посміли, а помчали навздогін основному обозу. Вони тішилися, що завдали бунтівникам відчутної втрати, і не думали про те, що станеться з жителям міста Константинова. Коли, так звані, переможці втекли з місця бою, і лишили на поталу повсталих католицьку громаду міста, Кривоніс зразу ж, безперешкодно, захопив Константинів, і наказав стратили всіх католиків разом з ксьондзами, помстившись таким чином за екзекуцію Вишневецьким руського люду. То хто тоді переможець? Кривоніс вважав і не безпідставно, що він. Але святкувати перемогу було не на часі, за пару днів його військо рушило на Межибож і Бар. Однак, зважаючи на те, що Межибож був помістям литовських князів Сенявських, Хмельницький, маючи свої плани щодо Литовського князівства, заборонив чіпати Межибож, направив Кривоноса на взяття міста Бар.

На той час місто Бар було надзвичайно укріпленим містом і головною твердиною оборонної позиції східного Поділля. Кривоніс, якого терміново закликав Хмельницький не приймав участі в осаді і взятті Бара, але вся стратегія облоги і штурму міста та замку розроблялася при його безпосередній участі. Перше він ще до облоги надіслав у місто розвідників, які детально вивчили там ситуацію. Із розповідей розвідників він звернув увагу на дві обставини. В околицях міста проживала велика кількість руського люду, яка пригнічувалася шляхтою як і в інших руських волостях. А за декілька тижнів до цього Заславський послав для охорони замку і допомоги на випадок нападу на місто досить значну залогу з польських вояків. Вони ж замість того, щоб готувати місто до оборони, займалися пиятикою та бійками з міщанами, чим перетворили міщан у своїх ворогів. Вищезначені обставини військо Кривоноса використало в повній мірі. Вивідувачі також вивчили оборонні споруди. Місто Бар мало особливу систему оборони. Нижче

міста була зроблена гребля на річці Буг, завдяки якій в широкій долині перед містом утворилися великі ставки. Вони з трьох сторін охоплювали стіни міста, і їх треба було спочатку форсувати перш ніж дістатися стін. А в'їзд в місто через міську браму добре прострілювався арматою, яка налічувала чотирнадцять гармат.

Зважаючи на отримані відомості, Кривоносу треба було добре подумати перш ніж розпочати штурм міста. Він наказав послати в місто повстанців, які були звідси родом, щоб вони бунтували жителів. Ті досить легко піддавалися на бунт, місто було нажахане розмовами про величезне військо, яке привів Кривоніс, а до того й самі хотіли вибити прислану залого, яка за короткий час завдала жителям міста досить прикростей і незручностей. Зробивши зі своїми полковниками обстеження навколо міста Бар, Кривоніс звернув увагу, що з трьох сторін від ставок місто не мало значних укріплень, захисники були впевнені, що доки перепливуть нападники стави, їх помітять і там же на воді знищать. Після обстеження Кривоніс зібрав полковників, серед яких були давнішні його соратники з Брацлавщини, шляхтич Кушка, святий отець, що став на чолі полку і полковник Браславець. Полки бузького і дністрового «гультьяйства», яке приєдналося до Кривоноса вже на Поділлі очолювали Грабач і Степка. Саме останнім Кривоніс доручив підготувати дерев'яні плоти перевезти на них військо через ставки і напасти на місто з води. А випробувані в попередніх боях брацлавські полки повинні були штурмувати центральну браму міста. То видавалася досить складна справа. Кривоніс звернувся до полковників.

Панове-товариші! Місто Бар, як ви тепер самі побачили не легко буде нам здолати, тому я покладаю надію на полки які повинні ввійти в місто з води, і відтягнути на себе частину війська. Проте того буде замало. Як доповіли мені руські місцеві жителі, яких проживає тут значна кількість, центральну браму охороняє німецький підрозділ, який добре озброєний і має

визначний вишкіл. То ж лізти в лоб на гармати і мушкети означає положити гори трупу своїх вояків без результату. Треба думати про збереження вояків, які будуть йти на взяття центральної брами.

– Максиме,– подав голос очільник полку, до якого всі зверталися батюшка, а поза очі називали «піп». То дійсно був батюшка одної із церков на Брацлавщині. В молодості він побував у Запорозькому війську ходив і у морські походи бував з запорожцями на Дону. Там на Запорожжі він і познайомився з Максимом Кривоносом. Після декількох років козакування, він пішов служкою в один з козацьких монастирів, а потім висвятився на священика, і служив батюшкою на Брацлавщині. До Кривоноса приєднався після того як руському священику сусідньої пастви «молодці» Вишневецького вибуравили очі.

– Максиме, пам'ятаєш коли ми брали Азов, Дончаки будували з дубових колод такі собі захисні стіни на колесах, називали їх гуляй-города, тому що вони рухалися. Так от за ними ховалися вояки і через отвори в стінах стріляли з рушниць!

– Пам'ятаю, Семене! То дійсно добра думка, впевнений поляки таких не бачили, доки розберуться що то за чудасія наші вояки підійдуть впритул. Але я маю надію, що браму міста відкриють його руські жителі, а от коли будемо брати замок, тоді і використаємо гуляй-города. Давайте, братове, ще шукати можливості збереження вояків!

Під час наради до Кривоноса підійшов порученець і щось йому повідомив.

– Братове, ситуація дещо ускладнюється, мене терміново викликає гетьман. Не їхати не маю права, і відкладати битву за місто Бар теж небезпечно. Маю єдиний вихід повністю покластися на вас. Панове полковники, ви повинні знову як під Константиновим показати, що наші вояки ні в чому не поступаються війську польському, яке дійсно добре вишколене і має набагато кращу зброю. Але ми маємо силу духа, тому

вистояли у відкритому бою на берегах річок, то, я вважаю, нам по силі оволодіти містом Бар і його замком, який є основою оборони всього полісся Річпосполитої!

Полковники Кривоноса і його селянське військо зуміли зробити те, про що в Варшаві ніхто не міг собі побачити в самому страшному сні. Підготовка до штурму пройшла за планом розробленим на нараді з Кривоносом. Розібравши дерев'яні доми та двори місцевих жителів і зробивши з них штахети для сплаву, полки Степка і Габача вдарили з води. А тим часом полки брацлавського «попа», Браславця і Кушки, ставши за рухомі щити гуляй-городи, пішли на прямий приступ головної брами міста. Армата міста, якою поряdkували німецькі найманці своїм вогнем «розгаратала» гуляй-городи, а потім драгуни які вийшли за ворота, винищила велику силу наступаючих, але в тій січі полягли і всі захисники. Нападникам допомогли і самі міщани, які відкрили ворота. А за тим вояки Кривоноса оволоділи і замком, знищивши всю залогоу прислану Заславським. Звістка про взяття Кривоносом міста Бар була наскільки приголомшливою, що може вперше польська шляхта відчула глибину катастрофи до якої йшла держава. Найбільш важливу твердиню східного поділля, яка була укріплена краще Львова та інших міст Річпосполитої, взяли навіть не козаки Хмельницького, а хлопи, вчорашні пахолки, які не мали вишколу і якоїсь путящої зброї. Але захопивши місто Бар, вони цю зброю тепер отримали, її було скільки, що переможці навіть не знали, як використати велику кількість гармат, тисячі рушниць, запаси пороху і олова. Так, то була катастрофа для Річпосполитої!

Через декілька днів після соймових нарад у Варшаві, вслід за послами Запорозького війська, до Києва на переговори з Хмельницьким вирушили комісари сейму на чолі з «сумним рицарем польсько-козацького порозуміння», як тоді звали

Адама Киселя. Збігнев Гура мав справи в Кракові та Львові, тому домовився з Киселем долучитися до комісії сейму у Луцьку. Проїжджаючи польськими воєводствами, Збігнев всюди зустрічав валки возів з жінками дітьми і старими чоловіками. Здавалося, вся східна і полуденна волості Річпосполитої одночасно рушили до метрополії. Врешті, чому здавалося? «В дійсності, так воно і є!» подумав Збігнев повільно рухаючись назустріч валкам возів. Старші люди говорили, що таких страхів не було навіть під час другої козацько-польської війни! Бо, так і було...

Дорога була не легкою. Маючи два десятки жовнірів королівської охорони та скільки ж своєї особисто, Гура постійно ведучи бої з ватагами повстанців ледь добрався до міста. Адама Киселя Збігнев відшукав у Луцьку. Той знаходився майже у повній прострації від подій що проходили вже і на Волині та торкнулися і його вотчини. Волинь, як і Київська та Брацлавська волості, була в полум'ї повстань, і він жодним чином не міг рухатися, як було домовлено, в Київ на зустріч з Хмельницьким, для ведення комісії, про яку було домовлено на засіданні сейму. Масток Адама Киселя в Гощі забрали і розорили повстанці. Вони не лише пограбували та потрощили його майно, але й затримали отця Ласка, якого він послав з листами до Хмельницького, і забравши листи вибивали від нього дізнання так, що він лишився ледь живим.

Приїхавши до табору комісарів, Збігнев натрапив якраз на підготовку їх загону до походу на Константинів, де Хмельницький призначив їм зустріч на проведення трактування. Зважаючи на близьке знайомство Збігнева Гури з Хмельницьким, і знаючи його як відважного воїна, Адам Кисіль зустрів його з великою радістю.

– Пане сенаторе, ви навіть не уявляєте, яким доречним є ваш приїзд! Я вже, відверто кажучи, втратив надію вас побачити! Вся Волинь горить, в кожному місті і селі гарують свавільні купи. Тепер на мою думку лише Хмельницький з

козаками може навести якийсь лад у цьому шабаші свавілля! А я не маю можливості рушити з Луцька, щоб з ним зустрітися. Два дні тому ми провели нараду з місцевими зверхниками і вирішили вислати до Хмельницького листи від нашої комісії, в якій вказали на ті військові безлади, що відбуваються під час перемир'я, і попросили його забезпечити наш проїзд до місця де він збирається з нами трактувати. Я ще від себе особисто відправив лист до митрополита з проханням посприяти в нашій справі будучи посередником, між представниками уряду і козаками. Одночасно про все доповів і уряду і війську польському в особі його очільників, окремо Заславському, Конецьпольському, Остророгу, і окремо Яремі Вишневецькому. То потрібно, щоб вони потім не вважали ті мої дії зрадою. З них станеться, коли будуть шукати крайнього! Але відповіді до цього часу не маю. Тому прийняв рішення пробиватися до Константинова, де по звістках знаходиться тепер табір Хмельницького. Не годен більше чекати, треба конче зупинити цю бойню, обрати короля і навести лад в Державі! Пане Гура, як ви вважаєте чи погоджуєтеся з моїми діями?

– Пане Адаме, судячи з вашої розповіді, ви прийняли єдино вірне рішення, яке дасть можливість виконати завдання покладені на комісію. Тому ви в моїй особі маєте беззаперечного співника. То ж маємо довести зачату вами справу до завершення. Лише наше порозуміння з Хмельницьким дозволить хоч в якійсь мірі пригасити те зло, невинне і криваве смертовбивство між свавільними купами Кривоноса і військом Вишневецького. При тому, що вони обидва творять не маючи стриму жажливі нелюдські справи, не вільно їх хоч в якийсь спосіб розвести. Вони як звірі, що вже напилися крові людської! Тому маємо домовитися з Хмельницьким, щоб він знайшов управу на Кривоноса, а Заславський з Конецьпольським та Остророгом на Вишневецького. Правду сказати, я маю великі сумніви, що то можливо. Якщо Хмельницький ще має якусь владу над Кривоносом, адже

Кривоніс зібрав повстанців під прапори Хмельницького, і ті в кінцевому підсумку вважають своїм очільником саме його а не Кривоноса, в той час як вояки князя Єремії знають лише його. Але як би не було, іншого шляху зупинити війну не маємо. То ж хай нам Бог допомагає!

Але в тому страшному смертовороті людських найнижчих пристрастей, Бог не міг надати допомоги. «Коли вирують матеріалістичні емоції розум перестає керувати людськими справами, а там де не має розуму не може бути Бога! Мудро сказано, якщо Бог хоче покарати людину він забирає в неї розум! Чому мудро? Тому що Бог лише людині дав живу душу, а вся інша жива природа має лише інстинкти. А вклавши людині живу душу, Бог заповів жити в любові, тож коли людина несе не любов а ненависть вона втрачає і душу живу і розум і людську подобу! Саме Вишневецький і Кривоніс в трагічні часи трагедії Річпосполитої, уособлювали собою дві рівновеликі протилежні сили ненависті і люті, повстання і його протидію. Своїми діями вони нищили століттями творену великими синами Річпосполитої, основу великої Держави!» – думав Збігнев.

А поки Адам Кисіль і Збігнев Гура мали хоч якусь надію, були зобов'язані боротися за її втілення. Збігнев Гура додав впевненості війську комісарів, як досвідчений воїн, і вони рушили до Хмельницького, пробиваючись в щоденних кривавих боях з повстанськими ватагами. За декілька днів такого маршу їх зустріли посланці Хмельницького з його листом. Хмельницький висловлював жалі з приводу перерваного перемир'я, і покладав за це відповідальність в першу чергу на уряд, який десь затримав його послів, і на князя Вишневецького, який своїми бездумними і кривавими справами породив у відповідь кривавий супротив повстанців під проводом Кривоноса.

«Там де проходив князь зі своїми карателями, все що лишалося живе і могло тримати шаблю йшло в свавільні купи, які годі зупинити. Нерозважно і неоглядно пірвав ся на нас

Вишневецький, не по християнські і не по рицарські починив над народом нашим християнським, над невинними душами. І не тільки невинних християн, але й духовних отців наших казав на паль саджати. Не диво б, якби то якийсь простак робив – як з нашої сторони не міг собі ради дати Кривонос (котрому ми ніякої шарпанини не дозволяли, ані до руйнації і палення міст дозволу не давали). Але ж то двоє різних людей! Ми будучи тому всьому головою, хоч нижчі уродженєм, більше пам'ятаємо Господа Бога. Із тих поляків, що до наших рук прийшли, не згинув ні оден, всі живі, кого тільки я при тих полках застав – старі й молоді, і всіх хто хотів би з вашими послами їхати, всіх я пускаю вільно. То ж просимо вас до переговорів і згоди у Константинів, а тим часом стримайте польське військо від зачіпок, а на с тримання сваволі Кривоноса, я вишлю Канівського полковника Семена».

Якщо Хмельницький висловив свої жалі і зауваження все ж не відмовлявся від проведення трактатів, то з польського табору прозвучало звинувачення Киселя в зраді, і польське військо все активніше розпочало військові дії проти Хмельницького. Чашу терпіння перевершив наїзд вояків Вишневецького, які відібрали козаків, що знаходилися в залозі у війську Киселя, і не відходячи стяли їм голови. Вістка про то особливо збурила козаків, після цього і Хмельницький вимушений був розірвати перемир'я, і припинив всі відносини з урядовою комісією. Комісари на чолі з Киселем повернулися до війська Яреми Вишневецького, яке знаходилося під Чолганським Каменем. Збігнев Гура мав бажання і необхідність зустрітися з Богданом Хмельницьким, але в цій ситуації повинен був лишатися з Адамом Киселем. Вони разом з іншими комісарами зложили звіт уряду про закінчення своєї місії по вині Вишневецького, який своїм небажанням зійти з марсової дороги, звів нанівець всі потуги комісарів віднайти компроміс з козаками Хмельницького. Постійні наїзди польських підрозділів привели до ще більшого збурення населення волості, і тепер

своєвольників стало більше ніж козаків, тому Хмельницький не в силі дати їм ради. Річпосполита втратила ще одну можливість привести країну до спокою, а нездалі військові очільники привели її до найбільшої ганьби у військових потугах, яка буде постійно на пам'яті поколінь мати назву пилявецького глуму Польщі.

Але очільники військових сил втративши здоровий глузд, утворивши дві, постійно фрондуючи армії з впертою впевненістю у своїй правоті вели військо до поразки. Звинувачуючи один другого, вони ніяк не могли дійти згоди про єдиного командувача військом. Згідно рішення канцлера Осолінського, який до обрання нового короля був фактичним керівником держави, на чолі війська були поставлені Заславський, Конєцьпольський та Остроріг, з них трьох повноваження головнокомандувача мав Заславський. Саме з Заславським, виконуючи завдання про перемови з Хмельницьким, контактували Кисіль з Гурою, які теж підпорядковувалися Осолінському. Але цього керівництва не визнавав Вишневецький, який після полонення законних гетьманів Потоцького і Каліновського, та свого «героїчного» походу від лівобережної Окраїни до Польської метрополії, сам вважав, і мав в цьому підтримку значної кількості польських магнатів, що лише він зможе очоливши польське військо, привести його до перемоги. І хоча в своєму, дійсно бойовому поході, він жодного разу не зійшовся в бою з козаками Хмельницького, а від свавільців Кривоноса мав більше поразок ніж перемог, і лише над беззбройними селянами мав цілковиту перевагу, новостворені полки, прибуваючи на театр бойових дій йшли до табору Вишневецького.

А тим часом, коли до Чонганського Каменю, де вже були полки Вишневецького і Тишкевича, підійшло військо регіментарів, то об'єднане військо збільшилося, і по визнанню багатьох урядовців, стало одним з найкращих і могутніх за останній час. А проти козаків взагалі ніколи не піднімали такого

великого війська. Тепер, ще треба було привести ображеного Вишневецького під регимент Заславського. Посередництвом в цьому питанні зайнялися Тишкевич, відомий своєю поміркованістю, разом з молодим Конецьпольським і Фірлеєм. Успіх було досягнуто, штаби Заславського і Вишневецького об'єдналися, але лише формально. Вишневецький так і не визнав зверхності над об'єднаним військом Домініка Заславського.

Збігнев Гура, до останнього збирався їхати до Хмельницького. Йому, крім справ комісії, була конче потреба зустрітися з Богданом, і відговорити його від бойових дій. До конвокаційного сейму лишилося зовсім мало часу, і він хотів щоб за цей час військові дії не оновилися. Проте цього не сталося, а ситуація складалася так, що він був вимушеним лишитися при комісарах на чолі з Адамом Киселем. У старого дипломата теж був привід лишитися у війську. Він, по при все, мав останню надію, за яку чіпався мов за соломинку, плануючи виступити на військовій раді і спробувати переконати регіментарів розпочати з Хмельницьким переговори. Користь від того була б неоціненна. До виборів короля зберігся б мир, а військо польське і запорозьке можна було б направити на приборкання свавілля і відігнати татарські орди до Криму. Власне, таке рішення і було прийняте на сеймовій нараді, і він з комісарами дістався сюди саме за його виконанням. Військо як однієї так і іншої сторони не зробили ще непоправимого кроку, бойові дії не розпочалися, тому надія була.

Проте, нарада проходила за нарадою, а Киселя до слова не допускали. В оточенні Вишневецького до нього ставилися з підозрою, закидаючи йому те, що він стоїть на боці козаків, тому що вони обіцяли його зробити королем Польщі. То була повна маячня, але військові хоругви, які прийшли з ним, зважаючи на такі розмови, кинули його, і він лишився лише з кількома дворянами. Зрозуміло, в штабі Заславського на то не зважали, але керівний тріумвірат війська, призначений

Осолінським теж не мав авторитету серед війська, який належить мати перед такою важливою битвою.

Збігнев Гура з сумом і біллю дивився на то збіговисько шляхтичів, які вважали себе воїнами, не маючи жодної уяви про стратегію підготовки і проведення битви з таким грізним противником. Правду сказати, військо Хмельницького не йшло ні в які порівняння з військом Сагайдачного, але хто був його противником! Польське військо збиралося ніби не на страшну криваву битву, а скоріш на лицарський турнір де «уродзьоні» шляхтичі мають красуватися перед кращими панянками країни. Кожен шляхтич вважав за необхідне витратити всі свої статки, лише би одягнутися в золото і срібло, взяти зброю вибрану дорогоцінними каменями.

«Пройшло лише два місяці після Корсунської битви, де розгромлене польське військо лишило татарам гори срібного посуду і золотих прикрас, а ці вояки вирішили у всьому перевершити вояків Потоцького, ніби золото і срібло замінить їм розум і відвагу!» – думав Збігнев проїжджаючи величезним польським військовим табором, розглядаючи пурпурові ридвани з золотими вузлами, оббиті сріблом і клейнодами шати. Але то було ще пів біди. Військо було велике і під добрим керівництвом та при дисципліні могло досягти успіху. Біда була в тому, що не гідного керівництва, ні дисципліни не було. А до того, не зважаючи на об'єднання штабів і визначення єдиного очільника війська, всі хотіли керувати, повітові полки слухали лише своїх полковників.

«Хіба це збіговисько може бути гідним своїх батьків, які об'єднаним Польсько-Литовським-Заморізьким військом зупинили втричі більше військо Турецької Порти, готової захопити всю Європу!».

До всього того, у війську панували настрої недооцінки супротивного війська. Шляхта потішала себе розповідями про нездале військо Хмельницького «воно зовсім зморене, третина не має вогнистої зброї, має лише кії. Військо наполовину

хлопство, яке лише вчора від плугу не має вишколу, а позицію до бою навіть не збираються готувати, а замість того щоденно пиячать!» Особливо тішилися тим що не скоро на допомогу прийдуть татари, вони прийдуть лише після мусульманського свята байрам.

Підбадьорюючи себе промовками, що для цього козацького мотлоху шкода й зброї, вистачило б нагаїв та канчуків, бої розпочав найкращий полк очолюваний Конецьпольським. Не отримуючи спротиву він дійшов Константинова, і зважаючи на козацьку залогу не насмілювався брати місто приступом. Проте вночі козацька залога сама покинула місто.

На нараді, яка була проведена після перших успіхів, польські очільники наповнені відвагою вимагали не зупиняючись йти до повної перемоги, щоб порішити з Хмельницьким ще до прибуття татарської допомоги, тому що після приходу татар, Хмельницький сам ступить на польське військо. А тепер він у тривожному пригніченому стані. Цього разу на нараді виступив і Вишневецький. Він розкуто по королівські сидів на кріслі, яке за ним на нараду підносили його полум'яні шанувальники і з саркастичною посмішкою поблажливо вислуховував «фахові» промови молодих шляхтичів, які вперше приймали участь в боях, і вважали що їхнє гарцювання перед Константиновом і споглядання супротивника за стінами міста і є участь в кривавій кумерії.

– Panowie heroiczny wojskowy senior, wychodząc ze swojego wojskowego doświadczenia, powinien potwierdzić słuszność waszych wojskowych propozycji. Pewne tak i trzeba działać, chociaż mi zdaje się, że kiedy Chmielnicki na czele naszego sławnego wojska zobaczy takich odważnych przewodniczących, to siądzie na szybkiego konia i podraľuje mow wiatr do Czyhiryna. A tam faľę wysapie się zamieni konia i zniknie na Zaporoz'e, tylko jego i

widziały!⁷⁴

Одні прийняли виступ як схвалення висловлених пропозицій, інші як глузування з гарячих промов, шанувальники навіть посміялися, проте і ті і інші пройнялися розумінням, яка велика різниця між визначним воїном Вишневецьким і іншою військовою старшиною. Як би то не було, але Вишневецький не був проти щоб рухатися боєм на Пилявці, де тепер перебувало військо Хмельницького. Другого дня після взяття Константинова, загін польських вояків, очолюваний Зацивільковським в складі декількох хоругв рушив на козацькі позиції. Тут його зустрів козацький загін очолюваний Головацьким. В ході короткого бою козаки відступили, а польське військо зайняло лівий нижчий берег річки Іква, на правім боці якого стояло військо Хмельницького. Наступ польського війська, як і домовлялися на нараді, проводили швидко. Захопивши долину, поляки розмістили на ньому свій табір в дуже невідгідній позиції. Мало того що долина була горбиста, до самого берега болотистої річки, після дощів біля декількох загат на річці, в долині створилися цілі озера. Щоб здобути позиції козаків на другому березі треба було будувати переправи, які козаки або відвойовували, або знищували. В такій катавасії боротьби з перемінним успіхом пройшло декілька днів. Нарешті козаки відступили до укріпленого табору, який вони заклали навколо невеличкої фортеці.

Очільники польського війська знову зібрали нараду, щоб визначитися, яким чином вибити козаків з табору, і в цей час Хмельницький сам вийшов з табору і всією силою вдарив на польське військо. Битва була жорстокою і кривавою,

⁷⁴ - Панове героїчна військова старшина, виходячи зі свого військового досвіду, маю підтвердити слушність ваших військових пропозицій. Певне так і потрібно діяти, хоча мені здається, що коли Хмельницький на чолі нашого славного війська вздріне таких відважних очільників, то сяде на швидкого коня і помчить мов вітер до Чигирина. А там хвилюк відсапається поміняє коня і здиміє на Запорожжє, тільки його й бачили!

Хмельницький, як колись Сагайдачний, сам йшов перед військом і з вигуками «За віру молодці, за віру нашу православну!» прорубував собі дорогу у польському війську. Польські вояки не витримали такого страшного удару, і почали відступати. От тут і проявилось невдало вибране поляками місце для бою, або скоріше Хмельницький непомітно змусив їх зайняти це не вигідне місце. Багато кінноти загинуло під козацькими шаблями, багато разом з кінями втопилися в болотистій річці і в озерах. На польських вояків напав страх, вони не чекали такої відсічі. І хоч бій був рівний, але жакливі наслідки його, картини потоплених кіннотників різко змінив настрої війська. Досить було б хоч якої ще тривоги дійсної чи вдуманого, і нерви вояків не витримують. І така подія відбулася.

Вночі після бою, дозорні поляків почули радісні вигуки козаків, гортанні крики татар «Галла!», і послали розвідників взяти язика, щоб довідатися що діється в козацькому таборі. Захопили якогось батюшку, і той під тортурами повідомив, що на поміч козакам підійшла татарська орда, яка має декілька десятків тисяч чоловік. То була, як потім виявилось містифікація Хмельницького, але виконана вчасно і дуже талановито, вона склала на поляків враження кінця світу, і привела до повної втрати влади над собою. Зразу ж, не зважаючи на втому і пізній час, зібралися всі вожді польського війська. Та краще б не збиралися, вони своїм переляканим виглядом ще більше налякали одне одного ліпше за татар. Де й дівся весь шляхетний гонор. І в цій ситуації, здається, один Адам Кисіль, про якого в триумфі всі забули, не втратив голови. Хоч йому перед тим домовилися не давати слова, він сам почав говорити, і тепер всі уважно його слухали.

– Szanowne państwo! Pierwsze że powinny zrobić, to wziąć się do rąk, i uwierzyć, że jeszcze nie stało się żadnej katastrofy. Co stało się aż takie straszne? Czy przedtem niewalczyliśmy z Tatarzynami, i to jeszcze nie wiadomo ktowięcej razy otrzymywał zwycięstwo. Po dzisiejszej sprawie mam trzy różne warianty jak nam teraz działać.

Pierwsze,prosto teraz zebrać się i całymi siłami uderzyć na wroga. Mamy wojsko nie mniej niż u przeciwnika, lecz lepiejuzbrojone. Z Boską pomocą możemy i zwyciężyć!⁷⁵

Кисіль бачив, що та пропозиція не надто запалила учасників наради, тому він перейшов відразу до другої.

– Jest wariant bardziej umiarkowany i mniej niebezpieczny. W nocy, jak długo kozacy i Tatarzyni triumfują przetłumaczyćswoją kolumnę pod Konstantyniv, stać się tam biwakiem, albo zejść za ściany miasta, gdzie możemy trzymać obronęczekając pomocy. I trzeci wariant działania, to cofnąć siębiwakiem, i zostawiwszy wozy, pieszo i konno uderzyć poTatarii hordzie. A już potem wrócić do kozaków.⁷⁶

До слова став Остроріг, який по зрілих думках сенатора Адама Киселя, які той озвучив, теж оговтався і повернув собі здатність мислити.

– Panowie, z propozycji pana Kyselya by przystałem doostatniej. Wspomnijmy naszego dużego hetmana Stanisława Żółkiewskiego, on uczył, że odstępować należy tylkobiwakiem. Kawaleria przy odstępstwie ma zdolność dekoncentrować się. Przez pewien czas ona tak zabiegne wróżne strony, że miesiąc potem nie zbierzesz. A wrógtymczasem otrzyma wiktoria.⁷⁷

⁷⁵ - Шановне панство! Перше що маємо зробити, то взяти себе в руки, і повірити, що ще не сталося жодної катастрофи. Що сталося аж таке страшне? Чи раніше ми не воювали з татарами, і то ще не відомо хто більше разів отримував перемогу. По сьогоднішній справі я маю три різні варіанти як нам тепер діяти. Перше, прямо тепер зібратися і всіма силами вдарити на ворога. Маємо військо не менше ніж у противника, але краще озброєне. З Божою поміччю можемо й перемогти!

⁷⁶ - Є варіант більш поміркований і менш небезпечний. Вночі, доки козаки й татари тріумфують перевести свій обоз під Константинов, стати там табором, або зайти за стіни міста, де ми можемо тримати оборону чекаючи допомоги. І третій варіант дії, то відступити табором, і лишивши вози, пішо і кінно вдарити по татарській орді. А вже потім повернутися до козаків.

⁷⁷ - Панове, із пропозицій пана Киселя я би пристав до останньої. Згадаймо нашого великого гетьмана Станіслава Жолкевського, він

Підсумував виступи Заславський.

– Panowie, tak myślę, że w występach były racjonalne propozycje, to zlecam rotmistrzowi Minorovy zająć się uporządkowywaniem biwaku, z tym samym żeby nie zatrzymując się odprowadzić jego do Konstantynowa. Wojska z miejsc nie zdejmować, i trzymać obronę jak długo kolumna nie będzie umacniała się na nowym miejscu. Całe pododdziały, które zostają na pozycjach do odejścia kolumny, podporządkowują się księciu Wiśniowieckiemu. Oni muszą obronić kolumnę i utrzymać obronę. Koordynację wszystkich działań wojska liszają za sobą.⁷⁸

Заславський теж заспокоївся, і в його голосі навіть з'явилися не властиві йому командні інтонації. Всі погодилися, жоден з очільників війська не заперечив Заславському, проте кожен мав свій, як вважав, більш надійний план дій. Коли Мінор приїхав до табору виконувати рішення Ради, табір вже пішов в рух. Фактично повторилася трагедія битви під Цецорою. Ніхто не чекав вказівок Мінора по формуванню колони обозу. Почувши про татарів, табір зразу ж розпався на підрозділи, з яких складався, і кожен самотужки виконував свій план боротьби з ворогом. А він у всіх був один, чимдуж втікати де очі бачать, ніби то так вирішили на нараді!

Блискуче, сильне, прекрасно озброєне але не скріплене єдиною метою, бойовим духом і дисципліною, військо польське, стало тупо втікати. Не було тут свого Жолкевського, який би то

вчив, що відступати треба лише табором. Кіннота при відступі має здатність розсіюватися. Через деякий час вона так забіжить в різні боки, що місяць потім не збереш. А ворог тим часом отримає вікторію.

⁷⁸ - Панове, я так мислю, що у виступах були раціональні пропозиції, то я доручаю ротмістрові Мінорови зайнятися впорядкуванням табору, з тим щоб не затримуючись відвести його до Константинова. Війська з місць не знімати, і тримати оборону доки обоз не укріпиться на новому місці. Всі підрозділи, які лишаються на позиціях до відходу обозу, підпорядковуються князю Вишневецькому. Вони повинні захистити обоз і утримати оборону. Координацію всіх дій війська лишаю за собою.

військо зупинив, і повів до перемоги. Воювати з козаками чи татарами, то не беззахисних селян на палі саджати! Ці й самі здатні у відповідь голову стяти, або встрілити з рушниці!

Першим, як то і пасує головнокомандувачу, втівав Заславський. Він навіть не зупинився біля своєї маєтності, якою був Константинів, а тікав аж до Вишнівця. Остроріг до Олеська, а Конецьпольський до Бродів. Хмельницького дуже втішило, коли він дізнався, що його Чигиринський кривдник Конецьпольський, перед тим як втікати помінявся вбранням з селянином і на двох конях втікав швидше всіх. Вишневецький і тут лаштувався під знаного полководця, тому не вважав, що втікає з поля бою, він просто не може нічого вдіяти під очільництвом бездарних вояків. А його шанувальники і цей випадок поставили йому в заслугу, мовляв якби він керував військом, то лише при його імені ворожі війська б розбіглися. Тому він, як то і пасує полководцю гордо покинув поле бою. А що не на білому коні попереду війська, а на селянському возі поскрипів до Львова, так то від вміння бути демократичним і ділити всі труднощі з простими вояками!

Хмельницький імітуючи появу в його таборі татарів, мав надію на цю військову хитрість. Він то затіяв щоб поляки насторожилися, і зробили найбільш прогнозовану в такому випадку дію. Зміцнили свій табір і стали до оборони чекаючи нападу, а він тим часом невеликими щоденними зачіпками показував би підготовку до штурму. А вже разом з татарами, яких чекав за кілька днів, заблокував би ворога в його таборі. То ж коли на ранок прибігли місцеві селяни і розповіли, що в польському таборі не лишилися жодного вояка, то він навіть не повірив, що поляки могли втнути таку дурницю, і послав розвідників в околиці Константинова пошукати польське військо. Але «операція втеча» польських керманичів війська пройшла так вдало, що годі було б сподіватися на таке. Хіба,

якби її планували найвидатніші військові стратеги. Виїхавши за стіни Пілявецького замку, яке поляки не безпідставно називали «курником», «Воно може й дійсно курник, але щось всі лиси розбіглися від курей!» подумки посміхнувся Хмельницький, і застиг від виду долини річки, на якій лише вчора стояв грізний непереможний табір кращих вояків Польщі. Подивитися було на що. По долині до самого виднокола майоріли різнокольоровою веселкою тисячі польських возів, які були покинуті на переправах, в болоті, і навіть в річці. Козаки кинулися радісно збирати здобич і возити її до Константинова. А золота, срібла, всяких святкових шатів та уборів оздоблених дорогоцінним камінням було скільки, ніби його збирали зі всієї Польщі.

Така раптова зміна тривожного очікування грізної кривавої битви, на безкровну, шокуючи своєю неждано легкістю перемогу, навіть вибила Хмельницького з колії. Він готувався до тяжких кровопролитних боїв, збирав і вишколював військо, знову з Криму закликав орду, а виявилось, що немає з ким воювати. Ще вчора перед ним стояло багатотисячне військо, а сьогодні до самої Варшави жодного військового підрозділу. Та й на додаток в столиці ще й короля не має. «Хоч бери сам сідай на трон та правуй Річпосполитою!». Сміх сміхом, але перед ним нагально постало до вирішення питання, про яке він навіть не думав собі тепер, і не планував. Як діяти і що робити з військом? Одноособово в цьому випадку приймати рішення він не міг, треба було врахувати і думку повстанців Кривоноса, і послухати що скаже Тугай-Бей. Було б бажано зустрітися з побратимами і почути думку особливо Максима і Збігнева, але сьогодні то не можливо. Зустрітися можливо не раніше ніж через тиждень, а де він тоді буде з військом невідомо. А щоб хоч якось прояснити то питання. необхідно вже сьогодні радитися з військовою старшиною про наступні дії війська.

Як і передбачав Хмельницький думки кардинальним чином різнилися. Кривоніс до початку наради військової старшини провів «чорну раду» зі своїм військом. Воно ніби то

робити і не пасувало, повстанці не Запорозькі козаки, але Раду провести мають право. Славильці в радісному і грізному збудженні від тільки-но отриманої, ніби сніг з неба, легкої перемоги, та особливо від великої неочікуваної здобичі, кричали лише одне: «Битва до перемоги! Знищимо ляхів!». З тим наказом він свого війська Кривоніс прийшов на військову раду, і хоч він сам був поранений та і пропозицію мав іншу. Кривоніс вважав, що Польська земля козакам ні до чого, свою мають! Тому пропонував ще раніше Хмельницькому зробити ріку Случ кордоном між козацькою державою і Польським королівством. Але коли Виговський запропонував зупинити похід, і розпочати переговори, Тугай-Бей кинувся на нього з оголеною шаблею. Хмельницький ледь утихомирив пристрасті. Добре розуміючи, що зупинити таку силу озброєного люду неможливо, результат такої дії може бути один, стихія знищить кожного хто стане на її шляху. Тому він оголосив продовження походу з тим, щоб полонити очільників польського війська, які творили козакам спротив під Константиновом і Пілявцями, а після того поставити свої вимоги сейму по кандидатурі нового короля і виконанню вимог Запорозького війська урядом Річпосполитої.

Але то завдання було нездійсненим, регіментарі втікаючи від Пілявець, зі страху набрали такої кінетичної енергії, що її вистачило домчати аж до Варшави. Загони козаків, які мали надію зустрітися з Яремою Вишневецьким в Збаражі, його родинному замку, знайшли його добре укріплені стіни, армату, воєнні припаси, провіант. Все було в повній готовності до зустрічі ворога не було лише захисників. В родинному гнізді Конецьпольського Бродах теж не було господаря, була лише невелика зала. Козаки обтяжені здобиччю, зібраною під Пілявцями не мали великого бажання влаштовувати бій за Броди, лише змусили захисників відпустити полонених татарів, які тут були за бранців. То ж без жодних затримок військо Хмельницького осадило Львів, а трохи пізніше і Замостє, де як потім стало відомо і зупинився Вишневецький, тікаючи від

Пилявець. Хмельницький облогу міст зробив скоріше з метою якимось чином зупинити своє військо, дати йому роботу і цього разу досяг мети. Тепер, коли військо пройшло розмитими дощем дорогами, і мало багато хворих військового запалу залишилося дуже мало.

Тим часом до табору Хмельницького почали вчашати послі від громад міст Львова і Замосте з проханням відмовитися від штурму, і пропонували дати викуп за те, щоб військо не входило до міст. То цілком влаштовувало Хмельницького, за рахунок викупу він розраховувався з Татарами і дозволив їм повертатися додому, а сам розпочав підготовку до зустрічі з послами від польського уряду, а перед тим з побратимами, за якими послав ще з Константинова. До розмови з урядовцями йому конче необхідна була порада про подальше формування відносин з майбутнім королем і сеймом Річпосполитої.

Першим прибув Збігнев Гура. Власне був він поряд, у Львові, а шукали його довго, тому що посланці Хмельницького поїхали до Кракова, і лише там довідалися, що він у Львові. Взагалі, останні тижні Збігнев був поряд з Хмельницьким, лише в різних військових таборах. Війна, яку розпочали региментарі проти Хмельницького перешкодила комісарам Адама Киселя, з яким був Збігнев, тій зустрічі комісарів з Хмельницьким. Зрозуміло, комісари не приймали участь у бойових діях проти козаків, хоч і були в таборі противному Хмельницького. То ж і втікати довелося разом з польським військом, щоб не потрапити під шаблі свавільців Кривоноса.

Коли вранці, після вечірньої військової ради, де очільники війська прийняли рішення яким чином вести битву з козаками, його розбудив офіцер охорони і доповів, що в польському військовому таборі лишилися лише підрозділи Осінського та Арцішевського, які теж збираються ще затемна кинути табір. Збігнев знав, що за рішенням військової ради повинні перевести до Константинова обоз, але в ранкових сутінках по всій долині, на якій лише вчора стояв величезний військовий табір, темніли

тисячі возів без коней і жодної людини. Лише біля одної карети помів людину, яка розпрягала коней. Навіть в сутінках він пізнав карету Адама Кисіля. Гура зі своїм загоном наблизився до карети і побачив, що той самотужки розпрягає коня.

– Пане Кисіль, що сталося? Де військо?!

Кисіль побачивши Гуру дуже зрадив, але бурчав не подаючи виду, що саме Гура досвідчений врівноважений розумний сенатор, та ще й однодумець, це та людина, яку з усього табору він волів би побачити поряд.

– Пане Гура, а як ви вважаєте, де може бути військо яке очолюють пастухи?! Звісно втікає! Я з вечора розхворівся, не міг заснути, тому чув, що табір в русі, але думав, що то виконується прийнятий нами план, а виявилось що військові хоругви втікають одна перед другою. Втекли всі, а мене хворого подагрою лишили як непотріб. Колись військо водив Жолкевський, так то був гетьман. А тепер зібралися троє: перина, дитина й латина.

– То ви влучно підмітили!

– Ні, то не я, кажуть Хмельницький їм дав такі прізвиська Заславському за те що гладкий, Конецьпольському що молодий і розуму не має, а Остророгу за вченість, але мені той вираз сподобався, бо ж дійсно які вони вояки!

– А що Хмельницький сказав про Вишневецького?

– Що сказав про нього Хмельницький не знаю, а від себе можу сказати, на індика схожий! Навчився лише беззбройних людей вбивати і калічити, а вже мнить себе Македонським! Замість того щоб бундючитися, якщо ти дійсно здатний на щось, а ніхто того не знає, ось маєш можливість показати на що здатен, дивись і мала би Річпосполита справжнього воїна.

– Які його роки! Ще буде мати час показати!

– Ой, не кажіть, пане Гура, справа не в роках. От ви скільки років мали під час Хотинської битви?

– Трохи за двадцять.

– А ви вже тоді перевершили подвиг спартанського царя

Леоніда!

– Пане Адам, керував нашою сотнею Максим Лобода!

– Я то відаю, але менше з тим, я знаю Максима Лободу, і вважаю що він, син гетьмана Григорія Лободи, і вихованець гетьмана Петра Сагайдачного зробив мудро, що пішов у вчені богослови. В тридцять восьмому не Павлюк, а він би очолив Запорозьке військо, і можливо був би на місці Павлюка.

– Хто може знати як би то було... Але ми заговорилися, вже зовсім розвиднилося треба й нам доганяти військо, а то знову скажуть Адам Кисіль домовляється з Хмельницьким, про обрання короля!

– Мудро кажете. В кареті було б зручніше, але будемо, як ви кажете доганяти... Хоча де там! Їх доженеш, вони вже у Віслі ноги мочать!

Вояки Збігнева Гури підвели вже осідланого коня Адаму Киселю, і той, стинаючи, поліз в сідло. Зважаючи на ситуацію, Збігнев Гура разом з Адамом Киселем відправилися прямо до Варшави, куди на елекційний з'їзд вже прибували делегати з усієї Речі Посполитої. І мабуть першими там були учасники Пилявецької трагікомедії.

Тут вони швидко оправилися від переляку, і вже на питання, що там було в Пилявцях, детально розповідали про перемоги над козацьким військом і тактичний маневр ригементарів по збереженню польського війська. Здається мудро було б на цьому і скінчити розмови про пилявецькі «звитяги». Але більшість її учасників, щоб виставити себе у привабливішому вигляді, а супротивників по королівській партії звинуватити у зраді, перекладали на них вину за власну безпорадність і сором втечі з поля бою, і показати у привабливому вигляді своїх патронів. Особливо відзначалися в цьому шанувальники Вишневецького. І вони домоглися того, що князя Єремію було обрано тимчасовим коронним гетьманом, а на польного гетьмана обрано Бельзкого каштеляна Фірлея. А обравши, стали закликати до нового походу проти козаків.

Навіть після Пилявець Польща не була безборонна. Фактично втечею були збережені війська, що мали бої під Пилявцями, чимало сформованих полків не дійшли до місця битви, у багатьох магнатів були цілі полки, які могли вже влитися в польське військо. Було сформоване, але ще не рушало з місця військо на литовських теренах.

Проте заклики негайно йти військом на Хмельницького успіху не мали, більшість магнатів воліла тримати військо у Варшаві, щоб при нагоді використати його під час виборів короля. То ж сенатори з відкриттям сейму зайнялися звичною справою довгими і беззмистовними балачками, не забуваючи поливати один другого брудом. Сенатор від руської шляхти Адам Кисіль, який з допомогою Збігнева Гури приїхав до Варшави і вже забувши за подагру, практично з дороги, кинувся в словесний бій, тут він завжди тримався в авангарді. Досягши одним з перших трибуни, він висунув «ідею часу»: щоб стати до оборони держави від свавільників і козаків Хмельницького, перше треба обрати короля!

– Panowie senatorzy!⁷⁹ – як завжди запально і голосно, розмахуючи руками віщував Кисіль.

– Nim znów pędzić do bitwy, należy obrać króla! On nastawi hetmana, i całkiem po innemu pójdą sprawy! Kto by odważył się nie wykonać nakaz koronnego hetmana pod Pylyavtsyamy, gdyby ten był przeznaczony królem i wykonywał jego wolę?! A z innej strony kozacy nie rozumieją że to składać sprawozdanie przed Rzeczpospolitoy. Oni znają że król jest zaznaczony narodowi od Boga, i oni muszą słuchać i bronować króla, za to on i nagrodi za trudy, i nada. A którą wdzięczność kozacy mają od Rzeczpospolitoy i jej sejmu za trudy i krew rozlewa?⁸⁰

⁷⁹ - Панове сенатори!

⁸⁰ - Перш ніж знову нестися до битви, треба обрати короля! Він наставить гетьмана, і зовсім по іншому підуть справи! Хто би посмів не виконати наказ коронного гетьмана під Пилявцями, якби той був призначений королем і виконував його волю?! А з іншого боку козаки

Хтось з сенаторів погоджувався з Киселем, хтось мав інші пропозиції, звичайне собі засідання сейму, яке Збігнев переносив тяжко, хоч і довгий час був сенатором. Тому він витримав два-три дні, і подався до Львова в надії зустрітися з Хмельницьким. А перед тим домовився з Киселем що той буде готувати підґрунтя на переговори Хмельницького з претендентом на королівський трон. Тут Збігнева і знайшли посланці Хмельницького, та переправили до штабу в Замостє. За пару днів добралися і Максим Лобода зі Степаном Мазепою. Не було лише Василя Хлистова. Хмельницький не міг передбачити як складуться події, тому заздалегідь не попередив Василя. А Василь не мав завдання від царя на поїздку до Польщі. Москва уважно стежила за перебігом подій в Річпосполитій, і поки що не розуміла, як себе вести. Чи вже порушувати «вічний мир» з Річпосполитою, і йти на допомогу Хмельницькому, чи завірити Польщу у беззаперечному виконанні союзних зобов'язань.

Гетьман Війська Запорозького Хмельницький свою «вищу військово-політичну раду», як він звав зустріч з побратимами, розпочав без Василька, але дозволив бути присутнім Івану Виговському, без якого останнім часом не приймав жодного політичного рішення. Так складалося, що інформованими про стан справ Максим зі Степаном не були, а користувалися слухами, тому першим розповів про події які відбулися протягом останніх місяців Богдан, а за ним Збігнев. Вони в цей час були в різних таборах, тому їхні розповіді доповнювали одна другу.

– Братове, події в країні розгортаються так, що ніби ми і є їх ініціаторами і рушіями, а в той же час не в силі ними

не розуміють що то звітуватися перед Річпосполитою. Вони знають що король означений народу від Бога, і вони повинні слухати і боронити короля, за то він і нагородить за труди, і пожалує. А яку вдячність козаки мають від Річпосполитої і її сейму за труди і кров пролиту?

керувати. Позитивним є лише те, що до цього часу фортуна з нами за одне, і тому перемоги на нашому боці. Хоч я деколи не розумію за рахунок чого отримуємо перемоги. Якщо коротко проаналізувати наші головні битви, то, за незначним виключенням, вірогідність наших перемог була досить сумнівна. Особливо то стосується перших боїв. Якби Конецьпольський не поділив своє військо на три частини, то невідомо як би повели себе реєстрові козаки, чи мали б бажання перейти на наш бік. Правду сказати, якби того не сталося, ми вибрали би іншу тактику бою.

Богдан на хвилюку задумався, і це використав для репліки Іван Виговський.

– Пане гетьмане, я прошу вибачити за невелике доповнення. Про Жовті Води можна так сказати, а от Корсунська битва підготовлена і проведена за всіма канонами військової науки! Вина Конецьпольського в поразці є, але перемога козаків там була закономірна. Я тоді був у протилежному таборі і можу то підтвердити.

– Може й так Іване, все ж не від плуга ми сіли на коней! Але я хотів підкреслити інше, очевидно Бог нам допомагає і ми всі добре розуміємо, що все так не буде. А з іншого боку згадаймо, ми не планували затівати великої війни. І на початках, коли вибудовували плани з королем, і вже після його смерті. Я впевнений що і тепер, велика війна нам не потрібна, хоч і стоїмо за крок до Варшави, а деякі гарячі голови радять мені йти на столицю.

– Думаю, Богдане, то був би нерозумний і згубний крок. Вмити країну і самому вмитися кров'ю то не штука, треба думати що буде потім.

– Мудро кажеш Збишку, коли би трохи думав головою польний гетьман Потоцький разом з Конецьпольським, то не сажав би козаків у тридцять восьмому на палі і не стинав голови, то не було би і війни теперішньої. Коли ще руський депутат від Волині Деревінський попереджав, що зневага до

віри православної і скасування козацьких вольностей приведе до війни домової, хтось послухав? Чи може тепер слухають? Домовилися про перемир'я, чому для Вишневецького то не закон, чому продовжує війну? І що то дало королівству. Збігневе, ти кажеш, якщо піду на Варшаву, то вмиємося кров'ю, а мені передають слова Януша Радивіла, який по приїзді застав у Варшаві такі панічні настрої, що сказав одного полку козаків було б досить, щоб взяти Варшаву!

Може Радивіл так і говорив, але я потім тобі скажу скільки тепер у Варшаві війська!

– Добре, добре, Збишку! Не збираюся я до Варшави! І не хотів би далі воювати, тому і не брав Львів та Замостє. Але я весь час думаю чи то мудро я вчинив? А чому саме так вчинив, вам братове скажу, а ви то визначите чи мудро. А ще дуже хотів би знати настрої у Варшаві, і послухати ваші поради по дальших моїх кроках. Як я вже казав, і в перших боях і потім до сьогодні, я не ставив за мету пролити велику кров, я то робив, щоб не допустити «війни домової». І воно так би і було, як би не піднявся селянський бунт, в якому винна шляхта а не я. Але і то ще не була біда, ми мали можливості його розумно направити, і не дати такого розвію. Але з Лівобережжя з'явився Вишневецький, у якого руки свербіли повоювати, та показати свої військові здібності. Не зробив ні одного, ні іншого, але людей на волості так збурих, що до Максима Кривоноса з місцевими полковниками збіглося скільки люду, годі було стримувати. Та й якими словами стримувати по тих звірствах, що Вишневецький творив. Я на початках, маючи надію на перемир'я, пробував знайти з ним спільну мову, навіть посилав до нього селян з його вотчини, які піднялися проти його звірств. Та де там! Його вже міг зупинити лише Кривоніс з шаблею! Але я все ж надію не втрачав, до останнього чекав комісарів з Адамом Киселем. А дочекався регіментарів з військом під Константиновом, а до них ще долучилися Вишневецький з київським воєводою, то що мав робити? Закликав знову татарів,

та й став до битви. Та славні захисники отчизни без битви так втікали, що годі було й сподіватися стати в погоню. Мої коні так швидко не бігають! Але, знову ж таки то добре, що не було великої січі, шлях до переговорів не закритий, і я на то не втрачаю надії. Ось все що мав сказати, а тепер хочу вас послухати, Збишку ти найкраще відаєш, що тепер на сеймі у Варшаві, і якого берега нам триматися.

– Дякую Богдане! Я повинен підтвердити твої слова і погодитися, що діяв ти по єдино вірному плану, і Бог тобі в тому поміг. То ж не будемо повертатися до зробленого. Скажу лише, що і сейм, і канцлер Осолінський, коли шукали шляхи до порозуміння, не лукавили, вони їх хотіли тоді, а тепер у переговорах мають надію на заспокоєння в державі. Комісія на чолі з Киселем, в яку входив і я, мала повноваження йти на виконання всіх вимог Запорозького війська, і то би так і було. І региментарі військо зібрали не для бою, а скоріш для рівноваги в перемовинах. Не сталося. Комісари, як і Богдан, причину вбачають в дурній зарозумілості Вишневецького. Проте, моя думка що він хоч і поламав наші плани, але зміцнив позицію Хмельницького. Тепер вже навіть Вишневецький не вважає, що козаків можна без шабель канчуками розігнати! Така ж ситуація на елекційному сеймі. Я трохи послухав промови «розумної і грізної шляхти», яка до речі зібрала в Варшаві військо хоч на турецького султана його лаштуй! Але не воно вирішує питання, то шляхта з переляку зібрала. Хоча, правду говорив Януш Радивіл, коли прийшла вість, що козаки в Замостє, то шляхта нагло стала пакувати вози думаючи куди втікати. А тепер про вибори короля, і які наші дії при цьому.

Я поїхав до вас, але на сеймі лишився Адам Кисіль, Осолінський та інші. Того буде досить щоб провести нашу лінію. Оратора кращого Киселя я не знаю, та і дипломата рівного Осолінському в Річпосполитій не знаю, то ж вони там справу без мене зладять.

– Збігневе, ми то знаємо, краще введи нас в події по

боротьбі за корону, і де наше там місце!

– Богдане, я до того і веду. Перше про кандидатів на корону. Їх є тепер два, був ще Ракочій як кандидат від протестантів, але Осолінський Швецію і Бранденбург перетягнув на сторону Казимира, тому і протестанти Литви на чолі з Янушом Радивилом стали на бік Казимира. Що стосується братів Владислава, Казимира і Карла то обидва вони готувалися до виборів, і мали свої партії. Що про них можна сказати? Ян-Казимир старший тому ніби перший серед них, але серед сенаторів і урядовців має дуже лиху репутацію, як чоловік безголовий і ні до чого не здатний, а ще до того зовсім непередбачуваний в своїх вчинках. Але саме ці його риси характеру влаштовують Осолінського, тому що він зуміє вести необхідну нам політику. Саме тому ми поставили на Казимира. Карло-Фердинант, єпископ плоцький звільнився від сану і теж планував прийняти участь у виборі. То в його партії зібралися всі противники Осолінського, серед них і Вишневецький та молодий Конєцьпольський. Вони спочатку вели перед, особливо після пилявецького сорому, але коли в Варшаві почули, що Хмельницький під Замостем, то Осолінський висунув беззаперечний аргумент про те що в тривожний військовий час у держави повинен бути король спроможний стати на чолі війська, а на це здатний Казимир, який свого часу показав себе хоробрим вояком. Чого не скажеш про Карла.

– Збігневе, а ти сам як вважаєш, за кого з них нам стати?

– Богдане, як на мене то жоден не підходить, але Осолінський був нашим соратником ще при житті короля Владислава, а враховуючи його дипломатичний розум, його краще мати союзником ніж ворогом!

– А ти впевнений, що Казимир буде його слухати?

– Хто може бути впевненим в тому котрий раптово отримує королівську корону? Влада майже завжди змінює людину і не в кращий бік, а якщо врахувати те що Казимир і тепер не ангел то передбачити щось важко. Ще хочу

запропонувати план наших дій. Я думаю сейм повинен знати що козаки на стороні Казимира, тому треба дати знак, а от в якому вигляді давайте разом подумаємо. Як ти то бачиш Максиме?

— Я відповім, але Богдане дозволь спочатку дещо про загальний стан справ в Річпосполитій. Я цілком погоджуюся зі Збігневим в тому, що незаплановані битви які відбулися пішли лише на користь справі. Лишаюся при думці, що краще би нам розібратися зі своїми проблемами без запрошення татарів. І під Корсунем і в Пілявцях вони, скоріше, налякали польське військо, і, як я розумію, козаки разом з повстанцями мали можливість отримати перемогу без татарів, тим більше що в Пілявцях так і сталося. А шкоди країна від них мала досить. Але то на майбутнє. До позитиву віднесемо те, що сьогодні як того не було раніше, козаки є вирішальною переважаючою силою при обранні короля. За кого козаки, той і буде королем. Маю жалі в одному, що дійсно не маємо гідної кандидатури, такої як Владислав. Пізно прийшов його час. Одна радість, ми були праві коли вели з ним переговори. Нічого не можу сказати про Казимира, але з того, що почув від Збишка, розумію, що після обрання, від короля можна чекати всього. Тому до виборів необхідно скласти угоду з партією короля в сенаті і самим королем. Також згоден з тим, що королю треба дати вістку про прийняття козаками і гетьманом рішення.

— Степане, що скажеш?

— Богдане, ти скажеш чи то відповідає дійсності, але в Чернігові ходять чутки про те, що ти мав перемови з московськими послами, і, вони, готуються допомогти козакам. На минулій зустрічі, коли був Василь ми про то говорили. Воно дійсно в крайньому випадку можливо прийняти допомогу московського царя. Московіти як і ми християни, хоч і вважають нашу віру не зовсім вірною і на допомогу прийдуть. Є лише одна пересторога, і ми повинні про то пам'ятати, московіти приходять коли їх просять і коли не просять, лише ніколи самі не йдуть. Треба буде прикласти багато зусиль щоб

позбутися таких гостей. І друге, вони, Богдане, приходять не на допомогу, а використати ситуацію для розширення власної землі.

– Пане гетьмане, я повністю підтримую Степана, Московіти не татари вони не підуть а змусять підпорядковуватися їхньому царю. А московський цар то не польський король, він не домовляється він «бере під свою руку холопів» А у холопів одне завдання служити вірою і правдою царю. То нам краще з поляками товктися і тепер використати вибори короля з максимальною користю.

– На жаль, братове, то чиста правда, хотілося б щоб і польський сейм з королем не змушував нас до таких кроків. Але, менше з тим, сьогодні дякувати Богу так питання не стоїть, тому будемо вести переговори з майбутнім королем. Я продумаю як йому дати знак.

– Пане гетьмане, я за вашою вказівкою підготував листа до міської громади Замостя, то має можливість зробити приписку для королевича Казимира, а відти вона до нього потрапить.

– То добра думка Іване, так і зробимо! Неси листа.

Прочитавши написане Хмельницький власною рукою дописав,

«А що стосується загального заспокоєння в державі, то треба скорше обирати короля. Ми би бажали собі королем природженого господаря королевича його милість Казимира, котрому дай боже і нам віддавати підданство, як віддавали батькові його й покійному братові Володиславу четвертому вірні услуги.»

Той лист з припискою, швидко прибув до Варшави тому, що привіз його Вишневецький, який мав в той час їхати на засідання сейму. Оголошений перед депутатами він став головним аргументом на користь обрання королем Казимира, яке відбулося сьомого падолиста і пройшло одноголосно.

Віддавши листа, Богдан продовжив.

– Під час облоги Львова, я зустрів свого старого знайомця ксьондза Мокрського, він мені ще тоді пропонував свої послуги бути моїм послом до королевича Казимира. То може настав час мені прямо звернутися до королевича, як на вашу думку братове? Що скажеш Максиме?

– То було б логічно, Богдане. Казимир отримає приписку на листі і в нього виникне багато питань, особливо про подальшу взаємодію військ і облаштування держави після подій, що сталися. В листі бажано було б показати по чийій вині почалися збурення в країні, і яким чином переросли в криваві битви, а також висловити свої вимоги і пропозиції по замиренню.

– Мудро кажеш Максиме дякую. Про причини збурення я вже писав у листах і до Владислава, і до сейму, то я їх повторю з більшою аргументацією, а от про подальше співпрацю і її умови, прошу давайте обговоримо разом. Збишку певно ти першим повинен сказати свою думку.

– Богдане, думаю головним в листі повинен бути духовний зміст. Я маю на увазі розставлення акцентів. Лист пише не ворог, а очільник підданих великої частини держави майбутнього короля, від того дух і подальше наповнення змістом. Про причини збурення і в якійсь мірі власної провини треба сказати обов'язково. То в першій частині, а в другій частині поєднати вимоги з пропозиціями таким чином щоб вимоги не виглядали ультиматумом. Тобто, є пропозиції по замиренню в державі, а воно можливо лише при таких умовах. А от по змісту самих вимог, мені як сенатору сейму може й не пасує, але два пункти я би озвучив. Перше, на рівні короля і уряду, а ряд сенаторів то підтримає, надати «нагану» призвідцям до збурення, першому Конєцьпольському, і другому Вишневецькому. А вже потім, як то і водиться, просити у короля прощення козаків за той невірний гріх який вони сотворили.

– Богдане, я би цю слушну пропозицію розширив. Не

прощення, а скоріше повної амністії всім хто приймав участь у повстанні, і не лише козакам, але й панським підданим, по тій причині, що не вони почали збурення, а їх до того змусили пани.

– Добре Максиме, а ще що пропонуєш?

– Не знаю чи то на часі, але маємо про то говорити постійно, відзначити окремим пунктом скасування унії.

– Питання віри православної завжди для руського народу на часі. Але, Максиме на то король не має права, а Папа Римський, скасувати унію жодним чином не зголоситься. Проте говорити про то мусимо і будемо. Про що ти Степане пропонуєш написати королю?

– Богдане, я би поставив справедливу вимогу поставити Військо Запорозьке лише підвладним королю, вона особливо тепер на часі. Згадаймо з чого все почалося, Конецьпольський не виконав вимогу короля, і пішов війною на Запорожжя. Якби військо з гетьманом було підвладне лише королю, то він би того не посмів, в іншому випадку то прирівнювалося би до зради королю.

– Мудро Степане, приймається повністю! Іване ще ти не говорив, що маєш на доповнення?

– Пане гетьмане, про головне вже сказано, я би відзначив питання що стосуються скасованих козацьких вольностей і їх відновлення. Нікому не вільно закривати козакам дорогу на пороги і на море, і будувати на їх землях військових споруд, В наших містах не повинні стояти коронні війська, а старостати не мати права до козаків. Всім добре відомий Чаплинський, такий був не один! Я би це додав у листі до короля.

– Богдане, а Чаплинського знайшли нарешті, чи ще десь бігає?

– Та ні, Збишку, так забіг, що навіть чутки не має!

– А я чув що вже десь вбили!

– На жаль ні, хоча, дійсно, чутки такі були. Я своїм сказав, якщо вбили повинні бути свідки! Ну що, братове, здається ми добре попрацювали, то буде і наш лист до короля, і скажемо так,

наша програма дій! Дуже вам вдячний за допомогу.

– Богдане, то тобі має дякувати козацька спільнота за відродження Війська Запорозького і руський люд, якщо відстоїш віру батьківську.

– Богдане, я завтра від'їжджаю до Варшави, можу взяти листа до короля.

– Ні, Збишку, тобі то не пасує, я не хотів би, щоб в сенаті і уряді знали про наші стосунки. Мають офіційного свого зв'язкового зі мною Адама Киселя і того досить. Мені доповідають, що через це його вважають зрадником, то і про тебе будуть говорити. Я вам розповідав про нового знайомця Мокрського, він мені пропонував послугу в цій справі, чому не скористатися.

За день-два побратими роз'їхалися, домовившись на наступну зустріч в Києві. А вже через тиждень Хмельницький отримав відповідь від новообраного короля Ян-Казимира. Той повідомляв про свою принципову згоду з проханнями і пропозиціями викладеними в листі Хмельницького. Король приймав його пояснення про причину початку збурення і вибачення за все заподіяне козаками у цій війні, і сам від себе і уряду теж висловлював вибачення за все що сталося. Погоджувався на те, щоб козацьке військо було в безпосередній і виключній владі короля. Що стосується релігійної справи, то він обіцяв задоволення прохань «слухними способами». Своїм королівським рішенням Ян-Казимир підтверджував Хмельницького на гетьманстві Війська Запорозького, а традиційні інсигнії гетьманської влади, булаву й корогву, обіцяв передати через послів.

Поза тим, полишав Запорозькому війську разом з комісарами, яких обіцяв вислати, виробити постанови щодо прав і вільностей військових, щоби затвердити їх на коронаційному сеймі. Хмельницькому ж, як вірному підданому, наказував відправити до Криму татарську орду, розпустити по домівках згромаджене селянство і повернути на звичайні місця

Запорозьке військо.

Доповненням до цього були універсали амністії, в яких, наданою йому волею, король обіцяє приложити старання «до заспокоєння сплюндрованої Русі», висилає з тим на місця підчасного Остророга і доручає йому публікувати скрізь амністію всім учасникам бунтів, та закриття судових справ в інтересах загального заспокоєння. Всі хто пристав до свавільних куп повинні їх залишити і повертатися до домів своїх і свого підданства. За непослух буде сувора кара.

Хмельницький зі своєї сторони теж видав універсали до всього «шляхетського громадянства», щоби дало воно спокій своїм підданам і «нашій релігії грецькій», А якби, борони Боже, хтось зважився кров християнську розливати або людей мордувати, той буде винним у розірванні згоди і всяких бід які стануться в Річпосполитій. Так, з Божою поміччю, закінчилася, як тоді здавалося, «війна домова». Навіть непримиренний Ярема Вишневецький, як тимчасовий «гетьман великого війська коронного», вислав до Хмельницького лист, в якому висловлював свою прихильність до Війська Запорозького, і зичив йому всяких гараздів. Здається тут і повинно було починатися щасливе майбуття Річпосполитої. Але страшний молох «війни домової» ще не вгамував пекучої спраги смерті, життя продовжувалося, але щастя в ньому було, ой як мало...

Ч А С Т И Н А Д Р У Г А

Г Е Т Ь М А Н Н А Р О Д Ы
Р Ы С Ь К О Г О

Шкода говорити много! Був час трактувати зі мною, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпром і на Дніпрі. Був час по жовтоводській і корсунській іграшці! Був час під Палявцями і під Константиновим! Був нарешті під Замостєм, і коли я шість тижнів ішов до Києва. Тепер уже часу нема! Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав. Виб'ю з лядської неволі нарід руський весь! Перше я за свою шкоду і кривду воював – тепер буду воювати за нашу православну віру!

**З промови Хмельницького при вступі до Києва.
Січень 1649 рік**

ГЛАВА ПЕРША

РОЗБІВ ДО
ДЕРЖАВИ

«Невже пройшов лише рік з того часу, як я з синами і кількома десятками козаків, кинувши все тікав за порого?!».

Чому йому то раптом згадалося? Так, зрозуміло чому! Саме рік тому він того сірого заспаного зимового ранку під'їздив до Києва. Правда, то був не січень а грудень, і тепер вечоріє. Але взимку, що ранок, що вечір, відрізнити важко. Дуже подібно, проте які різючі невідворотні зміни за цей рік пройшли з ним! Та що з ним, зміни сталися зі всією Річпосполитою! Невже то він став рушійною силою тих змін? Та й чи планував він сотворити те що сталося? І не планував і не сподівався на ті зміни. Тим часом саме він став тим сірником від якого спалахнув степ, Запорожже, а за тим і вся Русь. То хто спланував ті зміни? Хоч, як для запорозьких козаків, то зміни на краще! От лишень, чи надовго вони, і чи настане тепер спокій в державі? То не обов'язково «золотий спокій». Ні тільки не «золотий спокій»! Правду сказати і до спокою ще далеко, вже не кажучи про те, що не має такого провісника щоб визначив, яким повинен бути той спокій.

Одно є незаперечним, він Богдан Зіновій Хмельницький, обраний козаками кошовим отаманом Війська Запорозького, і затверджений королем Польщі гетьманом цього війська, не останній чоловік, від якого то залежить. Нескінченний потік його думок зупинив сотник дозорної сотні, який весь час доки тривав марш багатотисячних козацьких полків від Замостя до Києва йшов попереду і завчасно попереджав про зустрічні міста, і якщо траплялися військові підрозділи.

– Пане гетьмане! Дозвольте доповісти про зустрічаючих нас. Там, здається вийшов зустрічати увесь Київ! А попереду ерусалимський патріарх Паісій.

– Сам патріарх?

– Так, пане гетьман, а з ним митрополит Київський і тисячний кінний супровід з ними!

– Добре, їдь на місце і передай полковникам щоб

притишили рух, я виїду на зустріч патріарху!

Потім повернувся до свого супроводу.

– Агов, хлопці, хутко закличте до мене обозного Чарноту.

Хмельницький наказав виїхати з ряду возів своєму візниці і зупинитися. Через деякий час з'явився обозний Чарнота з супроводом.

– Іване, нас зустрічає Київська депутація на чолі з патріархом, то доки я переодягнуся збери мені почт супроводу, сотню дві-три козаків на добрих і гарно прибраних конях, виїдемо попереду полків назустріч Киянам зі святими отцями!

Чарнота метнувся виконувати наказ гетьмана, а Хмельницький почав приводити себе до святкового вигляду. То було тяжко після багатоденного походу, але він ще з вечора привів себе до порядку і підготував урочисту святкову одіж. Одягнув шкарлатній жупан зі срібними петлицями, фerezію, підшиту соболями, взяв булаву. Козаки супроводу підвели вороного коня, він був подібний до того, що забрав колись Чаплинський за волове, а Богдан дуже його любив. Зібравшись, став чекати козацькі сотні супроводу. Довго чекати не довелося, Чарнота теж готувався до в'їзду в Київ. Хмельницький оглянув козаків, лишився задоволеним, і помчав в авангард своїх багатотисячних полків, що підходили до святині Київської Русі, центру руського православ'я. За ним вихором, збиваючи легеньку сніжну віхолу помчали козацькі святкові сотні.

З патріархом Паісієм, Хмельницький почав спілкуватися ще в вересні минулого року, коли він був під Пилявою. Тоді Паісій прислав свого гінця з проханням проїхати через руські волості, на той час вже зайняті козаками, до московського царства випросити милостиню для святого Гробу, і вселенського патріархату. Вважаючи на благоговійне відношення його до християнських високих достойників, Хмельницький послав до нього із свого близького оточення людину досить добре обізнану з церковними справами, і не в меншій мірі відважну, як

з погляду на військовий непевний час, Силуяна Мужилівського. Той доправив патріарха до Вінниці, і по приїзді розповів про бажання Паїсія на зустріч з Хмельницьким. Богдана зацікавили справи, про які той хотів з ним обговорити, і звелів передати прохання Паїсію дочекатися його в Києві. І от тепер вони мали зустрітись.

Виїхавши наперед колони своїх полків, яка заходила до Києва волинським шляхом, Хмельницький через короткий час побачив великий кінний загін, а перед ним сани з патріархом і київським митрополитом. Кінний загін Хмельницького зупинився за декілька кроків перед санями, і спішився слідом за Хмельницьким. Козаки супроводу зняли шапки і лишилися біля коней, а Хмельницький передав вуздечку джурі і без шапки підійшов до саней, із яких вже вийшов патріарх з митрополитом. Після довгих голосних, з поцілунками рук і благословеннями привітань, патріарх запросив Хмельницького до себе в сани, і увесь об'єднаний кінний супровід на чолі з санями патріарха рушив до Києва.

Вже в самому Києві біля церкви на Подолі поряд академії Брацтва, Хмельницького зустрічав київський люд. Коли Богдан слідом за патріархом і митрополитом київським, вийшов на підвищення, приготоване виключно для цієї зустрічі, і обложене яскравими килимами, він побачив море людей навколо. Враження було таке, що жителі всього міста зібралися під академією. Вже пізніше митрополит йому повів, що за останні двадцять років жодного очільника держави, чи зарубіжного гостя Києва, так не зустрічали.

Першим до Хмельницького і до містян звернувся патріарх.

– Шановні жителі православного міста Києва, міста пророкованого апостолом Андрієм Первозваним, міста хрещення Київської Русі, первинної слов'янської держави! Сьогодні у нас з вами найсвітліше свято за останні століття, в столицю Русі повертається пресвітлий господар ваш Богдан Хмельницький! Він не випадково зветься Богданом, то його Бог

дав народу руському, щоб він подібно Мойсею біблійському став спасителем, збавителем і визволителем народу руського з лядської неволі!

Промова переривалася голосними здравицями і вигуками «Слава!». Після патріарха виступив митрополит та інші знані жителі міста. Спудеї академії вітали гетьмана «ораціями», декламаціями біблійних текстів, вітальними промовами і кантатами. Доки йшли виступи. Хмельницький після першого замішання, поглянув на силу народу, яка обступила виступаючих, на їх щасливі освітлені урочистістю дійства обличчя, і в перших рядах серед достойних містян побачив Максима Лободу, Степана Мазепу, а поряд Юрася, Степанового Іванка, радісну усміхнену Марічку і зачаровану дійством Гелену. Йому самому серце наповнилося урочистістю і грандіозністю дійства, яке він ще не наважувався пов'язувати зі своєю особою. Хоча, відчуття поваги і благоговіння до себе, усвідомлення того, що вітання кияни висловлюють йому, поволі наповнювали його гордістю і чим раз більшим усвідомленням величчя своєї особистості. Понад усе, його тішили захоплений погляд сина і зачудований погляд Гелени. «Так, синку, то я твій батько, то мене так вітають люди! Геленко, чи може порівнятися зі мною Чаплінський?!» Напевне так і приходять відчуття слави і власної величчя. Інша справа, на скільки людина здатна утриматися від її згубної дії.

Віншування гетьмана і його війська тривало до смеркання. Але то був лише початок вінчання Хмельницького на «господаря Руського князівства», як то з легкої руки патріарха повторювали в Києві все Різдво. При в'їзді до самого Києва, йому салютувала десятинними пострілами міська армата, і в кожному місці люд зустрічав як нового володаря Русі. На другий день свят архімандрит печерський, найвища духовна особа серед місцевого духовенства, влаштував банкет, і дав Хмельницькому перше місце поряд духовних осіб. На третій

день свят випадали іменини Хмельницького, вони стали апогеєм його величання. Богдана знову поставили на перше місце, влаштували овацію, а деякі екзальтовані монахи навіть цілували йому ноги. Службу вів сам патріарх. Він, не зважаючи на те, що Хмельницький перед тим не мав часу висповідатися, проголосив йому загальне публічне розгрішення і простив гріхи бувші і майбутні. Зрозуміло, від тих всіх знаків уваги і величання, голова у Богдана йшла обертом. Саме на це і розраховував патріарх, який мав на Богдана Хмельницького великі плани. По закінченню свят, він запросив підготовленого до сприйняття планів Хмельницького, на їх обговорення. То були дуже таємні «віч-на-віч» переговори. Патріарх почав здалека.

– Пане гетьмане, я добре знаю історію християнства і новітню історію людства, а особливо країн Середземного і Чорного морів. За півтора тисячоліття як людство пізнало істину віри Божої, серед святих і подвижників піднялося багато мужів, діяннями яких росла і міцніла церква, а з нею і народи які прийняли Віру. Якщо пригадати Костянтина Великого, протектора православного благочестя, князя Київської Русі Володимира, то їхніми діяннями творилися і міцніли на століття православні держави. Чому я тепер їх пригадав, маю на то підстави, бачу в майбутньому таким подвижником гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького. Він давно вже переріс то звання, і йому належить очолити Руське князівство.

– Ваше преосвященство, мені не пристойно бути князем Русі, не того роду я!

– Пане гетьмане, а вам без потреби бути того роду, московський цар веде родовід від Рюриковичів, і хоч Московське царство то не Русь, але разом з Руськими волостями Річпосполитої то вже буде майже Київська Русь, у всякому випадку православний світ! І то лише початок, до того можна, і я думаю потрібно, долучити руські землі Литви і Волоські землі де проживають православні молдовани.

– Ваше преосвященство, то ви вважаєте, що Запорозьке

військо разом з руським людом Річпосполитої і всіма волостями, повинно стати під руку московського царя? А чи то не буде те ж саме що і під польським королем? А може і ще гірше, чи будемо ми мати такий вплив на московського царя як на короля польського?

– А для яких цілей вам буде потрібен вплив на царя, до чого ви би хотіли його схилити, чи примушувати? Ви, які маєте з королем не вирішені питання, і до речі вони Були і у Сагайдачного і Косинського і Лободи з Наливайком? Перше це загарбання шляхтою ваших споконвічних земель, які мали від діда-прадіда, а потім то право ще підтвердив король Польщі Стефан Баторій. Шляхта їх від вас забрала. Чи допоміг вам в цьому питанні король? Не допоміг, і не зможе вам допомогти ніколи. Для того маєте голову, руки, шаблі, та достойних очільників люду, які можуть повести його за собою. Хто сьогодні може забрати вашу землю, коли маєте військо? Зрозуміло одного війська недостатньо, треба створювати державу! Але щоб держава існувала, її повинні визнати сусіди. Чи польська шляхта з королем, або Турецька Порта з султаном визнає руську державу? Ні, не визнає!

– Але те саме відноситься і до Московського царства, воно має мирні угоди і з Польщею, і з Туреччиною, а коли визнає Запорожжя з руськими волостями як державу, буде мати війну з Польщею і її союзниками. Чи то їй потрібно? Та й чи потрібна Москві Руська держава, військо то зрозуміло, потрібне. І то лише у випадку війни проти ворога, а коли війна закінчується, навіщо платити козакам платню, цар і Дончакам не платить! У московського царя такі відносини з Донськими козаками, як і у нас з королем!

– Як на мою думку не дуже вдалий приклад, пане гетьмане. Донські козаки в основній своїй масі то є селяни з міст московського та інших князівств, які втекли від своїх панів і поселилися на Дону. Так, деякі з них там мають і господарства і

землі, але головне, живуть за царську платню та з грабунків на морі й на суші. То саме, що і Запорозьке військо. Але ви крім війська маєте Руський народ, який є вашою основою і при нагоді теж стає до війська, як от тепер. У вашому війську, якщо мені говорили правду, половина а може й більше того селяни. Чи то ви підтверджуєте?

– Так, ваше преосвященство, то правда!

– Ось бачите, пане гетьмане, ви вже погоджуєтеся, але то не є головною різницею між вами і Донськими козаками. Головне що Запорозьких козаків і руський люд ніколи не примирить з поляками, так то віра! Віру ви маємо різну!

– Віра ніби і одна, християнська!

– Пане гетьмане, ви краще мене знаєте, що не одна! Якби була одна то не винайшло б незрозуміле утворення в Річпосполитій, православна віра в підпорядкуванні католиків! Як склали ту унію, так і розділили народ руський, так кожного православного покатоличити ксьондзи і норавли! І в цьому примирення не буде в жодному разі! А з Москвою віра одна, то ж завжди можна спільну мову знайти! І справа буде одна у народів православної віри, допомагати один одному у відстоюванні віри нашої православної! І тепер у Війська Запорозького з народом Руським не має іншої справи ніж рішуча війна з Ляхами до повної перемоги, а брати православні допоможуть у цій святій справі! А вже після перемоги хто крім Хмельницького може бути Руським князем! І князівське звання він передасть своїм нащадкам, як і московський цар передає у спадок свою корону дітям! Та й молдавський господар не має сина який унаслідував би його корону. Чому би сину своєму не побратися з донькою господаря Молдавського Лупула і не стати в майбутньому господарем Молдавії?!

Патріарх говорив про такі речі, які жодного разу не приходили Богдану в голову. Він слухав щось заперечував, з чимось погоджувався, але уявити себе князем Руським, а Тимоша Молдавським господарем не міг. Хоча сказати правду,

в рідкі хвилини лишаючись наодинці, думав, часом, про це. Умів патріарх знайти потрібні слова, і головне просто і переконливо їх донести в саму душу. А Хмельницькому дуже хотілося вірити в їх правдивість. Та й справді, чому ні?! Чи то не йому в церкві в день іменин всі присутні зробили овацію, а дехто і ноги йому цілував, чи не його патріарх причастив без сповіді і проголосив йому публічне загальне розгрішення, чого раніше ніколи не було?

Зважаючи на ці розмови з патріархом, перші дні в Києві минули для нього як в тумані. Він майже не спав то годинами розмовляв з патріархом, а потім до ранку приймав участь у гучних бенкетах з полковниками, свідомо чи не свідомо віддаляючи зустрічі з побратимами. А то було необхідно, на нього вже чекали в Переяславі польські комісари, і не тільки вони. Вже через деякий час по прибуттю до Києва Хмельницького, почали прибувати послы від воєвод молдавського і мунтянського, князя семигородського, крім послів кримського хана, приїхали послы від турецького султана. Всі чекали на аудієнцію, всі мали завдання своїх господарів схилити Хмельницького до союзу з їх країнами, імперіями, князівствами. В перші дні після приїзду до Києва Богдан зустрівся з Максимом Лободою і вони домовилися дочекатися приїзду Василя Хлистова, і вже всі разом обговорити план подальших дій. То ж, по-первах, Богдан віддаляв зустріч з побратимами мотивуючи його відсутністю, а вже коли Василь прибув, то Богдан виділив день, щоб зустрітися з товаришами. Воно, дійсно, прийшов час зупинити нічні пиятики і братися за державні справи.

Зустрілися у Максима, щоби менше притягувати уваги до себе, зважаючи на те, що і Василь представник московського царя, і Збігнев сенатор Польського сейму, були людьми досить відомими і тому їх зустріч з Хмельницьким у тому стані підвищеної до нього уваги, викликала б масу запитань, як у

поляків так і представників Москви. Друзі звернули увагу на зміни, які пройшли з Богданом за останній час. Перше зовнішні. Неозброєним оком було видно, що той останнім часом мало спав і проводив ночі в п'яних гульбищах, що лишило сліди на обличчі. А вже під час розмови, він не контролюючи себе, то вів розмову як завжди в дружньому тоні, то раптом переходив на стиль розмови короля з підлеглими, побратими розуміли причину появи тих метаморфоз і не зважали, продовжуючи спілкуватися як завжди.

Хмельницький звелів перше Виговському означити для побратимів своє бачення політичного стану справ, і ті інтриги які затівалися навколо. Виговський, в своєму стилі, шанобливо, конкретно і зрозуміло, виконав доручення гетьмана.

– Панове, я би хотів звернути вашу увагу на ситуацію, яка склалася навколо Запорозького війська і його вдалих змагань в боротьбі за відновлення пограничних прав козаків і народу руського. Почну з того, що перемир'я з польським урядом, якщо не вжити дієвих дипломатичних заходів, має закінчитися війною. Король згодився на значну кількість наших вимог по закінченню «війни домової», але головні наші вимоги лишив на вирішення сеймової комісії. Це в першу чергу ліквідація унії, та покарання і відсторонення від керівництва польським військом Конецьпольського з Вишневецьким. А ці питання на мою думку комісії не під силу вирішити. З іншого боку, ми вважаємо, що війна Литви проти козаків, яка набирає сили, теж не до загального миру. Ще гірша ситуація в руських волостях, тут люд окрилений отриманими перемогами готується до війни а не до миру. І то зрозуміло, лишень пройде замирення, на волость повернуться польські пани, і сповна запитають за спалені маєтки та забиту свавільниками-селянами рідню.

На цьогорічну військову компанію покладають надію і татари. Отримавши в минулому році величезну здобич, вони ще більше рвуться до нового походу. Складається враження, що турецький уряд хоч і тримався осторонь військових дій, але не

забороняв то робити татарам, а скоріше сприяв їх діям. Я не здивуюся, якщо Туреччина запропонує гетьману піти під руку султана, як то колись пропонувалося Сагайдачному.

Що стосується київських церковних і національних ідей, то вони спрямовують свій погляд на Москву. Але то краще мене знають пани Лобода і Мазепа. Які ідеї виношує патріарх Паїсій то він сам повість, чи може вже повів пану гетьману. То ж підсумовуючи можу сказати, що чекає нас не мир, треба готуватися до війни. Щодо завдань і кінецьних цілей майбутньої війни, то вже не моя компетенція панове. Дякую що послушали мою думку.

Побратими уважно вислухали генерального писаря. То був аналіз стану справ гідний достойного канцлера. За короткий час Виговський став для Хмельницького незамінним аналітичним центром в одній особі, єдиним його недоліком було те, що він роблячи такий собі інформаційний огляд, лишав право Хмельницькому приймати рішення. Слухаючи Виговського, Максим мимо волі згадував Сагайдачного й Мазепу. «Ні, то був зовсім інший тандем! Хмельницький не має того блискавичного розуму, яким Бог наділив Сагайдачного йому треба пропонувати рішення, як то робив Михайло Мазепа! А от досягне Богдан більше! Дай Боже!». Мовчання трохи затягнулося, побратими якимось тяж відчували ту відстань, яка тепер утворилася між ними і Хмельницьким. І кожен вирішував для себе як повинен до нього звертатися. Максим першим прийняв рішення. І звернувся до присутніх.

– Братове, за останній не повний рік пройшли великі зміни і особливо вони стосуються нашого побратима Богдана, і в зв'язку з цим ми повинні з вами визначитися, як мусимо звертатися до побратима, який сьогодні ще й гетьман Війська Запорозького, та визнаний керманич Руського люду.

Богдан почувши слова Максима уважно подивився на побратимів.

– Максиме, якимось чином я дав підставу, щоб ти задав таке питання?

– Богдане справа не в тобі, а в прийнятому звичаю, який здавна заведений серед козаків. Обраний козацьким кругом гетьман на час гетьманства стає батьком всіх козаків, з того і випливає моє запитання.

– Максиме, я розумію, що не тільки з того. Прийом який учинили мені кияни по приїзду, мов римському полководцю-тріумфатору, повинен визнати, мені добре запаморочив голову. То, дійсно, так! Ви ж повинні зрозуміти, що я звичайна людина, тому як всі маю слабкості. Проте, я їх бачу і зумію з ними дати лад. Згоден, резон в словах Максима є, і я не збираюся порушувати козацькі звичаї. Але скажи Максиме, ви з Василем і Збігневим, довгий час були поряд з батьком Сагайдачним, то знаєте як до нього зверталися його побратими, Михайло Мазепа, Олекса Гаркуша, Платон Куліш, Федір Скороненко?

– Частіше батьку, але й досить часто просто по імені, а поза очі більше Сагайдаком звали.

– А мене якось поза очі кличуть?

– Звичайно, кличуть Хмелем.

– Могли щось цікавіше втнути, мене так і в колегіумі кликали!

Всі засміялися, Богдан то сказав майже з дитячою образою, і всі згадали свої студентські роки кожен свою «бурсу», вони навіть помолоділи, ніби й не було страшного збурення в державі, а був мир і спокій як в дитинстві...

Але в такому стані вони перебували не довго. Заговорив Богдан, він хоч і намагався говорити як зазвичай, але то вже у нього не виходило. Побратими слухали очільника не тільки Війська Запорозького, але й держави, яка народжувалася в муках.

– Браття, Іван говорив коротко, але головне довів до нас. З нашої військової потуги і кривавого протистояння збурилися і пішли в рух сусідні з Річпосполитою держави, в центрі яких

знаходяться наші руські волості і зажадали нового розподілу взаємовідносин між собою. Тому і маємо в Києві послів майже всіх сусідніх держав. Щоб ви оцінили стан справ і могли, зробивши висновки, дати мені поради, я додам до сказаного Виговським інформацію, якою він не володіє. Ви добре знаєте, що наше військо зустрічав сам патріарх Паісій. Він ще влітку попросив дозволу проїхати через наші волості до Москви. Але то скоріше було прохання забезпечити йому свободний проїзд, зрозуміло він знав про звірства Вишневецького по відношенню до святих отців. Я дав йому в провідники Мужилівського з загоном козаків, Але патріарх не поспішав до Москви і лишився в Вінниці, а через Мужилівського передав, що хоче мати зустріч зі мною по дуже важливих і нагальних справах. По приїзду війська до Києва, він зустрів мене в передмісті, ну а далі ви добре бачили а може чули як він мене величав. Чесно кажучи було незручно і соромно від того, що я тішився тим. Але що було то було.

Хоча й дурню то було зрозуміло, що він хоче мати зиск від мене. Але я вважав що і без тих почестей надав би пожертву для святого Гробу господнього і патріархату. Проте я помилився, то було не головне. Останні дні, коли вже Василь був у місті, він запрошував мене до себе і годинами втокмачував свій план, який я мушу здійснити. Якщо коротко, то я повинен відмовитися від переговорів з комісарами, підняти військо, знову об'єднатися з татарами і звільнити всі руські землі Річпосполитої. На звільнених теренах створити православну Руську державу. В цій справі мені мають надати допомогу Московське царство, донські козаки і православні держави васали Туреччини, Молдавія, Волощина і Семигород. Потім об'єднавшись під рукою Москви створити союз православних держав, який зможе дати відсіч і католицтву і Турецькій Порті. От такі плани у Паісія. Зрозуміло, мої труди будуть оплачені посадою князя Руського з династичним наслідуванням. А ще

трон Молдавського господаря для Тиміша.

Іван вам говорив про Турецьких послів, так вони свої пропозиції передали раніше. Вони такі ж як і Паісія, лише той союз повинен бути під Турецьким началом. От тепер ви знаєте всю диспозицію, а я чекаю вашої поради, бо голова йде обертом, навіть горілка не допомагає!

Товариство знову задумалося, але тепер знаючи всі пропозиції які отримав Богдан, вони дійсно мають можливість допомогти Хмельницькому прийняти рішення. Отримана інформація найбільш не сподобалася Зіновію Гурі, тому він першим і звернувся до Богдана і одночасно до побратимів.

– Братове, от мені цікаво чи Паісій погодив свій план з Москвою, чи лише з київським православ'ям? Чому я так ставлю питання? Московське царство має з Річпосполитою «вічний мир», між тим, план патріарха пропонує його перервати, а то вже війна між християнськими державами, і велика нагода для Турецької Порти після війни християн між собою, отримати над ослабленими війною християнськими державами легку перемогу, і заволодіти Європою до самої Швеції. Вам подобається така стратегія? Мені зовсім не подобається. Тому я пропоную розглянути взаємовідносини між ворогуючими сторонами в такій послідовності. Війна відбулася «домова», тобто в середині Річпосполитої, між урядом Польщі з одного боку, та козаками і свавільними селянами з другого, тепер з королем домовлено про тимчасове замирення і призначені перемови, для чого в Переяслав прибули комісари сейму.

То ж сьогодні на часі співпраця з комісією, хоча, я погоджуюся з Іваном, що два питання поставлені Хмельницьким дуже важко виконати. Проте, питання з Конецьпольським та Вишневецьким я беру на себе і спробую його владнати. А щодо унії, то питання не дипломатів, а очільників вірних одної і другої конфесій, а їх можуть вирішити дві людини, які по визначенню найближчі до Бога, це Папа Римський і Вселенський патріарх. Лише в їх силах розв'язати

вузол, затягнений на шиї православних Річпосполитої. Всі інші хто доторкнеться цього болючого питання будуть рубати вузол, а при цьому полетять голови як з одного так і з другого боку. Якщо брати пам'ятають, саме так мислив король Владислав і ми всі були з ним згідні. А вирішивши ці питання, ми зможемо створити християнський союз і всі разом стати проти Туреччини, змусивши її забрати військо з країн Європи та убезпечити наші держави від їх нападів, а також нападів їх васалів татар. Василю, як ти вважаєш то можливо?

– Збишку, брате, давай я дам відповідь, після того як доведу до вас своє бачення подій в Річпосполитій. Ми з вами зустрілися після двох десятиків років розлуки зовсім недавно, і вже в першу нашу зустріч говорили про трагедію славного Війська Запорозького і тяжкого життя люду руського в Річпосполитій, вже не кажучи про переслідування за віру православну. Всі ми тоді погодилися, що то є велика несправедливість зі сторони шляхти, і так бути не повинно. Більше того, я можу підтвердити, що цар московський Олексій Михайлович, а Збігнев і Богдан що король польський Владислав розділяли нашу думку, і мали бажання прикласти зусилля для боротьби з тою несправедливістю. На жаль сталося так як сталося, тобто набагато гірше ніж то могло б бути. Може якби не нагла смерть короля Владислава, він зумів би запобігти тій трагедії, яка сталася. Московський цар, дякувати богу живий, тому не дивно, що він має бажання допомогти козакам, то я знаю від нього особисто. Але мені невідомо щоб він доручав патріарху, Паісію, чи просив його, провести перемови з Богданом. Максиме може то Київська ініціатива?

– Що Київська патріотична православна громадськість налаштована саме на такий розвиток подій то безсумнівно. За той час, що Паісій знаходився в Києві, думаю, ними говорено-переговорено з цього питання з очільниками київської православної церкви, це можу підтвердити однозначно. А от чи

має відношення до цього московський цар, то не скажу.

– Бач, Максиме, думаю так воно і є. Тепер перейдемо до боротьби з Турецькою експансією в Європі. Ви знаєте, що я досить довго працював у Константинополі, і можу вам сказати, що Туреччина має достатньо складних проблем, як в середині країни так і зовні. Взяти лише постійні війни з Сіцилією. Та й на азійському терені в неї не все гаразд. Тому вона дорожить мирними відносинами з Річпосполитою і Московським царством. То ж її експансію будуть здійснювати Кримські татари, а Туреччина не буде тому заперечувати. А от якщо Хмельницький поставить на коліна Польське королівство, вона з задоволенням з того скористається. І хоч мені то і не пасує говорити, таким же чином поступить Московське царство. Про Донських козаків не можу говорити, вони завше допомагали Запорожцям, а от як вчинять тепер, лише Богу відомо!

– Так, Васильку, добре ти мене підтримав!

– Богдане, краще тобі не тішити себе надіями. А розраховувати на свої сили. Якщо я навіть попрошу царя надати тобі допомогу, того не станеться, Москва має «вічний мир» з Польщею, і порушить його лише коли ти станеш королем Польщі, або ж то буде дуже вигідно Московії!

– Степане, а ти що скажеш?

– Богдане, я людина не військова, і ти знаєш я повністю на твоєму боці, але я все-таки за збереження Річпосполитої. Може я менше розуміюсь в державотворенні, але на хлопський розум виглядає так, що розірвавши Річпосполиту ми втратимо нашу спільну державу, а кожен окремо не встоїть ні Польща, ні Литва, ні Русь. Зрозуміло, Польща мала б більше шансів, вона на протязі століть відома держава, має дипломатичні зв'язки, але в оточенні Швеції, Московщини, Семигорода та інших, які тільки і чекають її слабину, щоб роздери то теж дуже сумнівно. А наша участь попасти з республіканського устрою до монаршого, якщо у випадку з Туреччиною то васальна залежність, а з Московією скоріш за все асиміляція серед люду Московського

царства. Тому моя думка, треба знайти розумних людей у Варшаві і дійти до спільної згоди.

– Що скажеш на останок Максиме?

– Може при вашому мінорі то буде і не доречно, але я перше хочу поздоровити тебе з великою перемогою, а то тебе вже два тижні поздоровляють всі кому і не належиться, а побратими, які жили кожним твоїм кроком до цієї перемоги, і потішитися ще не встигли разом з переможцем!

– Дійсно, братове, з ким тільки не піднімав келихи за перемогу, а от з побратимами, до кого втівав у найтяжчі години, навіть не спромігся, а мав би з вами першими сісти за святковий стіл! Гріх і каяття на мою дурну сиву голову!

– Облиш, Богдане братство проявляється не за столом з горілкою, а поряд, на полі бою, коли брат закріє від ворожої шаблі, чи в порадниках, коли мудре слово замінить шаблю! Я зовсім про інше мову веду. Згадаймо нашу першу нараду, чи хто тоді міг сказати про майбутні перемоги, говорили про те як встояти, і що робити у випадку поразки. Чи могли ми собі уявити, що підніметься до зброї кожен другий на руських волостях?! А які полковники вийшли з народу! Взяти хоч би Кривоноса!

По тих словах Максима Богдан піднявся і похилив голову. Максим зразу зрозумів, що з Кривоносом щось сталося.

– Що, Богдане?

– Немає вже Кривоноса, пройшов по середині пекла бойового смертельного вихору і ні шабля, ні куля його не брала, а помер від хвороби. Так швидко згорів, що посланий мною лікар, лише на поминки встиг. Багато відважних лицарів загинуло, але Кривоніс найбільша втрата. Хоч, треба сказати, тяжко мені було з ним управлятися, особливо на початках. Багато крові пролив невинної, все по діях Яреми Вишневецького визначав розміри своєї люті і відплати за невинно убієнних. Гнався за Яремою аж до Львова, та не

судилося відплатити за вбитого і понівеченого, з вибуrowаними очами брата, брацлавського священника.

Всі присутні, не чекаючи запрошення піднялися, і хвилину мовчали схиливши голови. Коли вони знову сіли, Максим продовжив.

– На жаль, перемог без втрат не буває. Але, братове, ви лише уявіть, яка перемога! Фактично маємо державу, майже половину Річпосполитої тепер наші терени! То навіть більше ніж колись Северин Наливайко з моїм батьком Григорієм Лободою звоювали! Я то згадав тому, що Жолкевський тоді зразу ж і відібрав все завойоване, та ще й козаків з сім'ями вибив до ноги. Але якщо б і не вибив, то Наливайко з Лободою навіть не знали як тій перемозі дати лад!

Богдане! Я би дуже не хотів щоб і у нас тепер то сталося. А послухавши братів, я бачу, що до того йде. От доля у нашого народу, не можемо мати спокою навіть отримавши перемогу! Здається отримали немислимі перемоги, з усіх країн їдуть послы, щоб привітати нового переможця, а замість того щоб радіти отриманій перемозі, маєш сушити голову, як вижити самому, і зберегти народ! Але то все ж приємніше ніж переживати поразку. То я надаю і свою пропозицію виходу на лад, щоб нашою перемогою не скористалися недруги. Степан висловив дуже неприємну істину, але від того що неприємна вона не перестала бути істиною, розірвемо Річпосполиту не встоїмо і ми. Від цього твоє головне завдання донести до сеймової комісії, а затим і до короля це наше переконання. То його справа їхати до Риму і переконати Папу Римського про відміну унії, якщо має бажання зберегти державу. Король повинен зрозуміти, що він лише тоді король, коли є ким і де правити. А якщо він не розуміє, то має Осолінського, якого і переконувати не потрібно, він мудрий керівник і дипломат. А вже коли вирішиться питання про унію, то зі шляхтою разом лад можна навести, і змусити жити по християнському закону. Тоді і тобі буде простіше відговорити селян від свавілля і повернути

до плуга. А для шляхти видати закони співіснування, які стануть запобіжниками від їх звірств по відношенню до селян. Якщо то можливо в інших країнах, чому у нас не можливо?

Що робити якщо з дипломатією не дістанемо ладу? Ну тоді послухаємо патріарха, але він повинен стати третейським суддею якщо Московія знехтує домовленостями. А на кого нам мати надію, на Бога та його намісника на землі, у нас то патріарх. А з Туреччиною я би не заводив далекосяжних відносин, вийдемо з християнського ложа станемо відступниками, але життя показало з козака мусульманина не зробиш! Тепер ти знаєш нашу думку, але рішення приймати тобі і можеш мати надію на нашу допомогу і пораду, хіба підеш проти Бога розуму і честі. В такому випадку, хоч я того не допускаю, побратими мають право йти своєю дорогою.

Максим замовк, мовчали й інші присутні на цій таємній нараді, здається не причетних крім двох, або мало причетних до подій, які вирують в Річпосполитій. Але якщо людина патріот, то ким би вона не була в своїй державі, вона не може бути не причетною, її серце буде постійно боліти болями народу і примушувати до дії. Всі чекали що скаже Богдан. Він почав стиха, деколи підвищуючи голос, часом на хвилину замовкав, підшукуючи потрібні слова.

– Дякую вам братове, чесно кажучи чекав я від вас іншої оцінки того що сталося. Ні, не те щоби і від вас хотів почути про «великі діяння мною звершені», я таких наслухався за час перебування в Києві, та маю трохи розуму щоб бачити реальний стан справ, але була надія... Хоча до чого тут надія, справа в тому, що я взагалі вибору не маю, або ж він дуже обмежений. Все руське поспільство тепер у спокою і напрузі бо зима, а лишень потеплішає воно піде в рух і не має тої сили щоб його зупинити. І про татарів Іван вірно сказав. Мало награвували, горять бажанням нової військової компанії. Комісари чекають на зустріч зі мною, Патріарх Паїсій вимагає своє, а взамін обіцяє

золоті гори. А ви добре знаєте на Різдво треба приймати рішення на літню компанію, і якщо я запропоную укладання миру з королем і шляхтою, то мене там на Раді і розірвуть. Ось із цього маю обирати, такий у мене вибір, братове!

Січень був наскільки напруженим для Хмельницького, що він втратив різницю ночі і дня. Закінчувалися зустрічі і світські прийоми одних послів, а на нього вже чекали інші. Серед тої каруселі подій і справ прийшло повідомлення про приїзд і прохання розпочати переговори від Адама Киселя, який був знову призначеним очолити польську соймову комісію. Кисіль спішився дістатися Києва до початку військової Ради, яка повинна була відбутися на Водохрещу. Як правило козаки на цій головній своїй Раді приймають рішення на весь рік, і Кисіль мав раніше передати настійне бажання короля дійти до повної і тривкої згоди з козаками. Королю здавалося, що він пішов на дуже значні поступки і не хотів щоби про те стало відомо на коронаційному соймі, тому він через канцлера Осолінського свідомо затримав виїзд комісарів. Та обставина дуже непокоїла Киселя і не безпідставно.

Зразу по приїзді, доки чекали на зустріч з Хмельницьким, православна частина комісії зустрілася в маєтності Киселя з митрополитом Київським і архімандритом печерським. Від них комісари отримали приголомшливі новини, про наради Хмельницького з патріархом Паїсієм, і про прийняту на військовій Раді під його впливом постанову на створення антипольської ліги в складі Кримських татар, Волощини, Семигорода і Московського царства. Треба було діяти альярмово, щоб бодай зменшити втрату надії на успіх у переговорах з Хмельницьким. Але той не давався чути і не йшов на зустріч. Після багатьох митарств, коли комісарів з цілим загonom охорони ледь не полонили козаки з селянами в селі Ходосівка під Києвом, Киселю вдалося домовитися на переговори з

Хмельницьким, але в Переяславі. То було незручно і принизливо, але комісари були раді й тому.

До того ж і Хмельницький змінився, спочатку він зустрічав комісарів як найвищих дипломатів, виїхавши за місто при параді «під знаком, бунчуком і червоною короговою». Але на тому всі приємності спілкування й закінчилися. Лише почав промову Адам Кисіль, нагадуючи як прихильно ставиться король до Хмельницького, які ласки він від нього має, златоуста перебив полковник Джалалий і вкорив його, що він від діда прадіда руський, але перекинувся до ляхів і тепер за них серце рве. Хмельницький з іншими полковниками закрили йому рота, але вже вся урочистість пропала і Адам Кисіль лише передав Хмельницькому листи від короля, розуміючи що провести комісію як планували не видасться. Порадишись з комісарами, Адам Кисіль попросив останню аудієнцію на вирішення питання про польських полонених і умови продовження замирення, щоб бодай на якийсь час затримати початок війни.

Хмельницький то добре розумів, і ще якихось місяця півтора зустріч з комісарами і затвердження на папері всіх домовленостей з королем, було верхом його прагнень! Під час довгої дороги від Львова до Києва він добре продумав яким чином заспокоїть поспільство і Військо Запорозьке. З військом було трохи простіше, був план короля Владислава, який давав «роботу» війську, і робив його необхідним для Річпосполитої. Очистивши берег Чорного моря, побудувавши систему берегових укріплень від Криму до гирла Дунаю, і закріпивши ці терени за Руським князівством під захист Запорозького війська, Річпосполита в складі трьох братніх народів стає могутньою і непоборною. Чи в Польщі немає гідних очільників які то приймуть як аксіому? Є. І перший з них то Осолінський, сьогодні його вплив на короля й сенат беззаперечний. Владислав не міг роками домогтися такої підтримки. Проти цих планів завжди були магнати, які мали повну підтримку коронного і

польного гетьманів, а також більшість в сеймі. І от Бог дав то, чого всі десятиліттями бажали, вирішення найскладніших питань життя держави, навіть гетьманів польських «відправив» до Криму. Є лише одне «проти», яке переважає всі «за». І те «проти», то непримиримість очільників єдиної колись, і розділеної тепер на дві частини, непримиримої один до другої християнської віри!

Богдан поволі наливався люттю, як то було завжди, коли мав справу з дурістю людською. Ну хто і де в святому письмі прочитав, що світом повинно правити зло і дурість?! І хто той мудрагель, що зумів переконати людей, що так воно і є? Кожен провідник церкви і католицької і православної починає і закінчує проповідь словами: «Бог є любов!», то чому ж у створену по згоді і любові державу кинули кістку розбрату унію, яка десятки років знищує державу і тепер то протистояння дійшло до апогею. Чому мені є до того діло? Чи то не справа патріарха Паїсія, зустрітися з Папою Римським і вирішити миром питання Річпосполитої.

«Агов, Богдане, щось ти далеко поліз, то справи зовсім не твого розуму, такі думки як у католиків так і православних є страшна ересь чи ти ще в колегіумі не мав біду за свої запитання і вислови?!».

Може й не в свої, але відповідати мені! Кому скажеш, що патріарх мене намовив не до миру, а ще гіршої війни! А чи буде в ній перемога Війська Запорозького? Лише Богу відомо. То чому я повинен кидати в прірву свій народ? І хто сказав що далека Московія бажає мені перемоги і допоможе без зиску для себе? От тільки який зиск вона схоче?

За своїми думками Богдан лише тепер помітив, що Адам Кисіль закінчив говорити і чекає на відповідь. Богдан не зміг утримати люті яка його переповнювала. І хоч завжди добре відносився до сенатора, тепер не зваживши добре про що той вів мову, відповів грубо і з викликом.

– Кажете, пане сенаторе, що король виказує мені і війську

ласку?! А чим вона підтверджена? От я пану Казиміру, коли він ще не був королем зробив ласку, сказавши що іншого короля Запорозьке військо не пройме, і його обрали королем. Чи не так, пане Адаме? То скажіть тепер в чому ласка короля до мене, ви привезли до мене на суд Чаплинського по вині якого зачалася «війна домова», Чи може Вишневецького, який під час минулорічного замирення розпочав другу війну? Ми тепер маємо знову замирення, то назвіть мені хоча б одного полковника козаків, який його порушує! Не має таких! А я вам скажу, може ви не знаєте що в Мозирі й Турові Радивил побив купи козаків, хоч то і литвини, але Радивил в союзі з королем. А чи не теж твориться в Подільським і Брацлавським воєводствах? Такий собі Стрижевський напав на сторожові становища Черкаського полку, заїхав в Бар і стривожив цілу Україну та до війни побудив! Про то мені Богун повідомляє. Я обіцяв відпустити невільників, то тепер шкода о тім говорити! Пущу їх, коли жодної зачіпки до весни не буде з Литвою чи з Ляхами. Нехай почекає Потоцький брата свого, старосту з Камінця. В моїм Поділлі кров християнська ллється, я вже послав полки щоб допомогли Богуну! А королю скажіть, полонені то невільники взяті в бою, то річ завойована, нехай король не дивується.

Богдан відчував незручність від того що так говорив з Адамом Киселем він на то не заслуговував, але спинитися не міг. Проте виговорившись трохи пом'якшав.

– Але зважаючи на те, що саме ви очолюєте комісію і маєте заслугу в тому, що завжди обстоюєте руський люд і примирюєте Запорозьке військо з королем то підіду вам на поступку. Мої умови до перемир'я такі, уряд повинен:

– Скасувати унію в Київським воєводстві, признати православному митрополитові місце в сенаті, призначити воєводу і каштеляна в Київським воєводстві достойників із православних;

– Заборонити єзуїтам мешкати в Київському воєводстві, при цьому для костелів, кляшторів та інших католиків перепон не творимо;

– Вивільнити винуватця другої війни, князя Ярему Вишневецького від булави коронного гетьмана.

За цих умов бути згоді до зелених свят руських і тоді має бути нова комісія для покінчення переговорів і спорядження реєстрів, їй будуть видані бранці, а вона повинна приставити Чаплинського. За час того перемир'я військам коронним і литовським не входити в границі Київського воєводства – не переходити від Волині за ріку Горинь, від Литви за Прип'ять, від Поділля за Камінець, Запорозьке військо за ті ріки теж не буде переходити.

Комісари бачили що умови не складні до виконання, але почали виторговувати пом'якшення, на що Хмельницький, холодно відповів

– Панове, завтра отримаєте лист до його милості короля Казимира, і я вас не затримую!

По закінченню аудієнції Хмельницький прийняв клейноди передані королем, що Кисіль признав хорошим знаком, і побажав комісарам щасливої дороги. Аж тепер у нього з'явилося трохи часу, коли прийняв вислухав і пообіцяв співпрацю послам усіх країн, які мали бажання до співпраці. До закінчення перемир'я мав три місяця, а надії на те що є можливість війни уникнути практично не було. Братися вже за її підготовку теж не було бажання, у всьому він відчував страшну фізичну і нервову втому. То ж вирішив, як домовлялися з побратимами зустрітися в Суботові з сім'ями і хоч на деякий час забути те лихоліття яке раптом прийшло не зване, і не відомо коли піде. Зрозуміло будуть не всі, вони й так жодного разу не зустрічалися сім'ями, а тепер і не відомо чи то колись стане можливим. Василь поїхав до Москви, Богдан його просив до весни розібратися і дати знати йому чи зможе він розраховувати на допомогу царя. Патріарх добре говорив про братів по вірі, але

далі розмов руху не було видно, як і від Донських козаків. Збігнев поїхав до Кракова, обіцяв після коронаційного сейму або приїхати або письмово дати знати про настрої відносно Хмельницького.

Збігнев поїхав з комісарами. Він був пригніченим від того, що Хмельницький різко змінив свої плани і своїми діями, як вважав Гура, може зовсім згубити державу. А з іншого боку не міг не погодитися, що король і уряд лише роблять вигляд, що йдуть йому на зустріч, а фактично всіма силами підштовхують до нової війни. Проїхавши від Києва по волостях зайнятих полками Хмельницького і переїхавши річку Горинь де вже стояли полки війська польського, він не побачив різниці у настроях як з одного так і іншого боку. З руського чекали на весну, щоб добити ляхів і звільнити всі волості аж до Львова від шляхти, з польського у військах знаходилася та шляхта, яка вимушена була втікати минулим літом зі своїх маєтків, що були зруйнованими і спаленими, де може і по нині у багатьох лишилися вбитими і не похованими рідні і близькі. Вони навіть не могли чекати до весни, вони просили щоб військо йшло за комісарами, і вже наводило лад на волості, вогнем і мечем приборкувало сваволу, і мстилося за кров їх невинно убієнних рідних і близьких. Тепер Збігнев зрозумів наскільки був правий Богдан, а за ним і Виговський, що війна невідворотна. Хіба, очільники обидвох сторін прикладуть над зусилля щоб її відвернути...

То ж лишивши полковника київського Кричевського і генерального писаря Виговського в Києві на керівництві, Богдан запросив Максима і Степана Мазепу з сім'ями до Суботова, де знаходилася і його сім'я, на декілька днів на гостини. Валка із декількох саней приїхала до Суботова по полудню. Хоч і був час лютневих морозів і завірюх на дворі стояла чудова зимова погода. За останні тижні насипало досить снігу і тепер зимове сонечко відбивалося від чистісінького білого снігу і сліпило очі.

Морозець був невеликий лише ледь пощипував дітей за щічки, тому вони після довгої дороги повискакували з саней, і ніби вперше побачили сніг, не заходячи до будинку, почали гасати по двору. Іван з Юрасем кидали один на другого сніжки, а дівчата накочували і збирали снігову бабу. Вони вже були добре знайомі, Юрась продовжував під час навчання жити в Максима, а Іванко вчився з ним разом і теж часто бував у домі Максима Лободи.

Тим часом сані заїхали до двору, на хуторі гостей чекали то ж на зустріч вийшли Тиміш, Богданові доньки, Гелена, родичі та робітники які постійно проживали на хуторі, і козаки охорони. Зчинився святковий гамір, який не чим не відрізняється від подібних зустрічей близьких людей, які раді бачити одне другого. Після привітань і знайомств, Марічка і дружина Степана Марія вперше бачили Гелену, і не могли не відзначити її вроду і милу привітну посмішку, яка робила її на диво схожою на Марічку. Гелена повела жінок на свою половину, доньки пішли накривати на стіл, Тиміш керував в stodolі, а побратими зайшли до Богданового кабінету. Нікому не хотілося говорити про події які відбувалися на волостях Річпосполитої, а ще менше про те що чекає наступним літом. Вели розмови про сніжну зиму, яка віщувала хороший врожай, про перебудову хутора, який тепер набув зовсім іншого вигляду. То вже був не хутір заможного козака, а помістя визначного шляхтича. Зрозуміло, вперше побачивши Гелену, про яку всі багато чули, перевели розмову і на сімейне життя Богдана. Почав Максим, лукаво підсміюючись запитав Богдана.

– Брате, доки плануєш бурлакувати! Маєш оновлений будинок, таку пані в ньому неземної вроди і ніякого руху! Чи може вже були під вінцем, а брати про то і не знають?!

– Максиме, якщо то колись станеться, то на весіллі будете першими серед гостей, а тепер не до того, та й все не так просто, як би хотілося.

– А що заважає? Я згадую в минулому році ти Збишку

казав що Гелена в тебе живе по своїй волі, ти її не силуєш, і вона не хоче йти від тебе. Чоловік десь згинув, то чому б тобі не поступити порядно, дати можливість жінці жити в тебе без сорому.

– Та ні, Степане! Ти напевне забув, що Гелена католичка, то навіть при обопільній згоді треба комусь до іншої віри приставати, Богдан того не може зробити, а Гелена може й не має такого бажання. Чи не так Богдане?

– Звісно не так! Я знаю, що з тих пір як втік Чаплінський, а Гелена повернулася в Суботів і живе тут, люди постійно про нас пліткують. І кожний судить по собі. Все то, що говорять дурниці і не які не перепони. Ви добре пам'ятаєте, що патріарх проголосив мені загальне розгрішення і причастив, а то означає що він дозволив моє одруження з Геленою. Лише одна заковика, я того в нього не просив і у нас з Геленою про то навіть розмови не було.

– Ти знаєш брате, і я того не розумію. Чи може ти вже в діди записався?

– Все набагато простіше, Максиме! Я ж вам не рівня маєте по двійко дітей, а я багатодітний! Маю чотирьох дочок, а двоє з них ще не заміжні, та двох синів, мав і третього...

Він затнувся, якимось раптово стисло в горлі, але він пересилив себе і продовжив.

– Так то рідні наші з покійною Ганею, а Геленку знайшла на базарі Ганна. Ми довго шукали її рідних але так ніхто і не зголосився, то вона і жила у нас за доньку. Коли старші рідні доньки повиходили заміж вона лишилася старшою. Від тоді і до тепер я її інакше ніж донькою сприймати не можу. А діти мають за сестру, тому у нас в сім'ї жодних проблем з її проживанням, чоловік кинув, вона повернулася в батьківську хату! А тепер уявіть, що я беру Гелену за дружину, як то діти повинні сприймати?

– Богдане, брате, ти нас вибач за дурні питання!

– Та ні Степане, я думаю Богдан не має на нас злоститися, але то добре що зовсім випадково ми про те поговорили, а то могли б дурного наговорити при дітях!

Три дні промайнули для Богдана як сон в колі рідних і близьких людей. Він зумів себе пересилити і не згадувати про ті тяжкі вериги гетьманства під час війни і великих потрясінь які випали на долю його народу. Він був просто щасливою людиною, як багато років до того, і жив звичайним людським життям де не цілують ноги в захваті від твоєї величі, а хіба з любові.

Приїхавши до Києва, він зразу ж закликав до себе Кречовського і Виговського з доповіддю. Цікавили його головним чином два основні питання, як польська сторона дотримується перемир'я і що робиться по підготовці до весняно-літньої військової компанії. Про порушення домовленостей поляками доповів Виговський.

– Пане гетьмане, треба відзначити, що про порушення доповідають постійно, означу лише найбільш кричущі випадки. Лише вчора прийшла звістка з Острогу. Там дозволили повернутися до своїх домів і маєтків шляхті, ксьондзам і уніатам. Замість того, щоб розпочинати мирне життя дотримуючись урядових універсалів вони почали чинити слідство і карати за пособництво козакам всіх хто винен і хто не винен. То ж міщани доповіли полковнику, козаки зайшли в Острог приступом і вирубали всіх до ноги не лишивши жодного поляка. В Язлівцю пан хорунжий Конецьпольський прямо на ярмарку зачав чинити слідство і по тому війта і декількох міщан посадив на палі. Там козаки теж зайшли і вирубали всіх нікого з поляків не лишаючи в живих. Але найгірші справи в східному Поділлі, там битви йдуть не скінчено. Ви пам'ятаєте Богун доповідав про напад Стрижевського, з того ледь не розпочалася велика Битва, та Богун то загасив. Він також звернувся до каштеляна з Камінця Лянцкорунського, щоб той виконував універсали комісарів, коли не підпорядковується гетьмановим,

яких козаки дотримуються. Замість цього прийшов Остророг з хоругвами і знову забрав Бар і почав разом з Потоцьким звідти військові дії. Богун як і Нечай дотримуються ваших наказів, але терпіння може не стати!

До розмови долучився Кречовський.

– Богдане, конче треба почекати до зелених свят як планували, татари раніше не виберуться. Нам і так треба їхати з посольством до Криму, прийшла звістка про смерть Тугай-бея.

Богдан аж зірвався з крісла від тої звістки.

Як?! Того не може бути!!

Потім сів і деякий час мовчав нахиливши голову. А затим вже спокійніше, але з великим жалем продовжив.

– То, панове, для нас велика втрата. Не відаю чи буде ще хто з Криму так дотримувати слова і союзницьких обов'язків як Тугай-бей. То дуже зле! Я сьогодні ж відправляю листа до хана, але не знаю чи то допоможе. Здається маю сам їхати до Криму.

Іване, а що чути від Мужилівського з Москви, він має якусь ясність про надання помочі, яку ми просили царя проти поляків?

– Богдане не плекай там надію на поміч де її чекати марно. Цар московський має союз з Польщею і заради козаків не стане його рушити, і донцям не дозволить прийти нам на поміч!

– Може то правда. Іване, так що там Мужилівський?

– Московський уряд на прохання Мужилівського ніби дозволив Донцям надати нам поміч, але бояри не дозволять йти на порушення договору з Поляками, ні явно ні таємно, «у всесильного Бога скрити нічого не можливо, и царь, яко повелитель христіанський, противится неправде мирской в своих мислях и поступках!».

– Як таке може бути?! А патріарх Паїсій, він же мене запевнив!

– Що ти дивуєшся, Богдане, колись таких людей звали брехунами, а тепер дипломатами! Таке, знаєш, мудре слово,

дипломатія!

– Чекай, але ж патріарх Паїсій свята людина!

– Я не відаю щодо святості, але що він людина то вірно, а людині все пасує зробити, якщо вона вважає, що чинить в ім'я вищих цілей.

– Іване а як відносно диверсії Москви на литовській границі?

– В тому теж відмовлено, не буде у нас захищений тил з півночі, замість цього з Мужилівським їде московський посланець везе, як повідомляє той, грамоти гетьману і полковникам та дарунки від царя, а з ними запевнення у вічній приязні до гетьмана. А від угрів Ракочія та молдован Лупула жодної звістки.

– То помочі не буде жодної... Ну що ж, збирай полковників на раду, будемо думу думати...

Комісари ступивши до Польщі роз'їхалися по домівкам, лише Кисіль зі Смяровським повезли листи до Варшави, де на них з нетерпінням чекали король і канцлер. Привезені листи, і головне новини, містили наскільки негативну інформацію, що комісари воліли її довести спочатку лише до короля й канцлера. Але на нараду король запросив ще й підканцлера Лещинського. Король без вступу звелів доповідати Адаму Киселю.

– Panie senator, z niecierpliwością czekamy informacji o waszych pertraktacjach z Chmielnikiem. I wasze osobiste wrażenia od zobaczonego na ruskich gminach i w Kijowie.¹

– Wasza mość, na żal nic radosnego powiedzieć nie mogę. Komisja nie odbyła się, Chmielnickiego obsiadły delegacje od Turcji, Siedmiogróda, Mołdawii gospodarza, a mianowicie główne, to że on

¹ - Пане сенаторе, ми з нетерпінням чекаємо інформації про ваші перемови з Хмельницьким. І ваші особисті враження від побаченого на руських волостях і в Києві.

w całości znajduje się pod wpływem patriarchy Paisiusa, który jego skłaniania do zdrady i do przedłużenia wojny z Polską. Zaufane jaźnie mi zreferowały że patriarcha aktywnie przygotowuje antypolską koalicję na czele z Moskwą. Z dużym wysiłkiem udało się załatwić pytanie o rozejmie do ruskich zielonych świąt. Na ten czas on przekazał waszej mości list, w którym wyłożył swoje prośby. A przy tym na słowach prosił przekazać, co puści więźniów na komisji którą proponuje przeprowadzić po zielonych świętach przy warunku wykonania dwóch głównych warunków, likwidować unię, a władków po pragnieniu skierować kogo do prawosławia kogo do katolików, i drugie wydać jemu Czaplinski jak głównego inicjatora "wojny domowej".²

– To jak on śmiał takie mówić królowi, próżniak!³

Порушуючи всі правила спілкування в присутності короля, викрикнув Лещинський. Ян-Казимір холодно кинув на нього оком, і той вибачаючись увімнувся в крісло. Король звернувся до Осолінського.

– Panie Osolinskyu, która wasza myśl, że na to może odpowiedzieć wasz rząd.⁴

² - Ваша милість, на жаль нічого радісного сказати не можу. Комісія не відбулася, Хмельницького обсіли делегації від Туреччини, Семигорода, Молдавського господаря, а саме головне, те що він повністю знаходиться під впливом патріарха Паїсія, який його схиляє до зради і до продовження війни з Польщею. Довірені особи мені доповіли що патріарх активно готує антипольську коаліцію на чолі з Москвою. З великою натугою вдалося владнати питання про перемир'я до руських зелених свят. На цей час він передав вашій милості лист, в якому виклав свої прохання. А при тому на словах просив передати, що відпустить бранців на комісії яку пропонує провести після зелених свят при умові виконання двох головних умов, зліквідувати унію, а владик по бажанню направити кого до православ'я кого до католиків, і друге видати йому Чаплинського як головного призвідника «війни домової».

³ - То як він смів таке говорити королю, лайдак!

⁴ - Пане Осолінський, яка ваша думка, що на то може відповісти ваш уряд.

– Ja by, zwrócił uwagę waszej mości na to, że Chmielnicki przyjął od was chorągwie. To mówi, że on nie zamierza w całości zerwać z nami stosunek. Lecz okoliczności jego zmuszają tak się prowadzić, przecież i motłoch jest wzburzony i tymczasem hamowania nie ma, to i prawosławie doń apeluje, że jemu unia jak kość w gardle, a mianowicie główne nasza szlachta podlewa masła do ognia. Mi stale meldują o kruczkach naszych żołnierzy na granicach, nawiasem mówiąc, kozacy bardziej zdyscyplinowynie i konsekwentnie wykonują regulamin zgody.⁵

– A że powiecie o możliwych łącznikach Chmielnicki z Moskwą, Konstantynopolem? I Rakoczy mnie niepokoi, i jego fronda względem Polski. Zdaje się, zrezygnował z polskiej korony, co teraz chce, i do czego Chmielnicki namawia?⁶

– Wasza mość, was proszę, zostawcie mi te troski, wszystko załatwię. Mam nadzieję, że i Tatarzyni nie będą takimi sojusznikami, jak przedtem. Neutralizowałem ten wpływ w otoczeniu sułtana, którym podtrzymywał się Chmielnicki, ta I śmierć Tuhaj-beja, szybciej na naszą korzyść. Toż moja myśl zgadzać się na warunki Chmielnickiego i przygotowywać komisję.⁷

⁵ - Я би, звернув увагу вашої милості на то, що Хмельницький прийняв від вас корогви. То говорить, що він не має намірів повністю розірвати з нами відношення. Але обставини його змушують так себе вести, адже і чернь збурена і поки що стриму не має, то і православіє до нього апелює, що йому унія як кістка в горлі, а саме головне наша шляхта підливає масла в огонь. Мені постійно доповідають про зачіпки наших вояків на кордонах, до речі, козаки більш дисципліновано і послідовно виконують устав замирення.

⁶ - А що ви скажете про можливі зв'язки Хмельницького з Московою, Константинополем? І Ракочій мене турбує, та його фронда відносно Польщі. Здається, відмовився від польської корони, що тепер хоче, і до чого Хмельницького намовляє?

⁷ - Ваша милість, я вас прошу, лишіть мені ті турботи, я все владнаю. Маю надію, що і татари не будуть такими союзниками, як раніше. Я нейтралізував той вплив в оточенні султана, яким підтримувався Хмельницький, та і смерть Тугай-бея, скоріш на нашу користь. Тому моя думка погоджуватися на умови Хмельницького і готувати комісію.

Проте чим ближче було до зелених свят, тим менше було надій що комісія відбудеться. Адам Кисіль чекаючи в Гощі над Горінню інструкцій і директив на продовження трактатів з Хмельницьким, або на війну з козаками, не мав жодної резолюції. Хмельницький висунувши умови замирення вимагав щоб вони були прийняті і королем і сеймом. Король же відбувався загальними обіцянками які його ні до чого не зобов'язували, а сейму по цьому питанню навіть не доповідав. На черговий лист Хмельницького про можливість комісії Кисіль відповів,

«Мені немає з чим їхати на комісію, на жодне поставлене вами питання я відповіді не маю. Треба вважати що їх не прийнято, не маю я також інструкцій на подальші дії. Коли ви мене спитаєте про скасування унії, про Чаплинського, про місце в сенаті для митрополита, мені нічого відповісти!».

Причини такої поведінки короля і канцлера стали зрозумілі Адаму Кисілю за дві неділі до закінчення перемир'я, коли король видав поклик до загального походу, призначивши його на кінець травня. За декілька днів до вказаного терміну, король зібрав нараду сенаторів на яку були запрошені очільники всіх військових сил Річпосполитої. Король захотів почути думку кожного з них про стратегію відносин з Запорозьким військом. Першим до слова став Одноріг, після Пилявецького сорому, він вважав що реабілітував себе і сьогодні був майже триумфатором. Зважаючи на лояльність Богуна, який за наказом Хмельницького заборонив своїм військам виходити за Кременець, Одноріг направив хоругви на взяття Бара, а вже звідти його війська успішно проводили походи на Шаргород, Лучинець, Станіславчик. Великих здобутків вони не мали, але відчутно підняли себе в своїх очах.

– Ваша милість, ми маємо сильні позиції і доки Хмельницький не зібрав чернь і не підоспіли татари треба вдарити на нього всіма силами і навести лад на волості, а козаків

загнати за пороги. Перші бої моїх хоругв показали свою силу і козаки навіть не планують відвойовувати від нас захоплені міста!

Його підтримав Лянцкунський, військо якого стояло на Поділлі і вже встигло своїми чатами вибити козаків з Красилова і Константинова, і Фірлей, який тримав полуденну Волинь. Це придало впевненості Яну– Казиміру для початку військових дій. Тим більше що це були не всі військові сили які готувалися до війни. Слідуючим доповів про організацію війська Вишневецький. Він разом з Конєцьпольським і Заславським формували військо в полуденній Волині, і воно за короткий час під проводом князя Яреми має вийти на з'єднання з військом Фарлея. На останок виступив канцлер Осолінський, який опікувався формуванням війська яке мав повести король. Він також надав відомості з надійних джерел, що Хмельницький крім татарів інших союзників не буде мати. Ця нарада у короля підняла бойовий дух очільників польського війська, і вселила впевненість в швидкій і повній перемозі над козаками і їх союзниками Татарами. Тому відважно король віддав наказ до початку війни.

Перші бойові дії повністю підтвердили їхні сподівання. На Прип'яті литовськими військами був розгромлений полк Іллі Голоти, Фірлей під Шульжинцями розбив полки Донця і Таборенка, Лянцкорунський після Красилова і Константинова звільнив в Межибожі польську залогу, і відігнав звідси військо полковника Нечая. Але тут ледь не повторилася минулорічний конфуз під Пилявцями. Взявши в облогу табір Нечая, і захопивши при тому «языків», вони отримали від них відомості, що на допомогу Нечая з величезним військом і татарами йде Хмельницький. Коли регіментарі почули то дістали такого страху, що домовилися вночі втікати одні до Камінця інші до Володимира. Навіть коли прийшла звістка що тривога про Хмельницького фальшива, вони все не переставали вжахатися і вирішили зібратися всі до купи під Збаражем. Через деякий час

підійшов Вишневецький з військом і передав наказ короля закласти табір під Константиновим але на спільній нараді вирішили лишитися на місці чекати Хмельницького.

Проте цього разу Бог був на боці польського війська. Хмельницький мав великі клопоти, Москва не зав'язала Литву на Сіверському приграниччі, як того просив Хмельницький через Мужилівського, тому як він і передбачав отримав диверсію зі сторони Литви. І одночасно йому не допоміг Ракочій, не зробив того відносно Польщі, а Радивил розгромивши полк Голоти йшов на Київ і треба було вжити термінових заходів. Додавши Кричевському, який на той час був Київським полковником, Чернігівський полк з полковником Пободайлом він відправив його назустріч Радивілу. Битва була наскільки жорстока, що полки втратили більше половини свого складу. В цьому бою загинув і Кричевський. То для Хмельницького була трагічна втрата близького побратима, який практично врятував йому життя.

Литовці теж зазнали великих втрат, після чого Радивил доповів королю, що не має можливості брати участь у війні. Це дало змогу Хмельницькому, зрадженому московським царем, донськими козаками і Ракоцієм, власними силами разом з татарами йти на польське військо під Збараж, не думаючи про можливий удар в спину.

Перед виступом основних сил Запорозького війська, Хмельницький зібрав нараду полковників і довів до них складність завдання яке стояло перед військом.

– Панове полковники, побратими! Відправивши зимою комісарів без проведення комісії до Варшави, я передав королю лист, в якому поставив умови для складання мирної угоди і при цьому ще передав на словах: « не будуть виконані наші умови, ударить ся стіна о стіну – одна впаде, друга зістане!». На той час у мене були всі підстави бути впевненим у нашій перемозі. Патріарх Паїсій запевнив мене, що московський цар нам надасть

допомогу, зав'язавши Литву на Сіверщині, а Донці не будуть зачіпати Крим. Мали ми домовленості з уграми Ракочія та Молдованами Лупула. Тепер я маю вірні повідомлення, що помочі чекати марно. До того маємо ще й втрату нашого вірного союзника Тугай-бея, який помер місяць тому. Татари не відмовилися від союзу і спільного виступу проти Польщі, але і в них минулої впевненості я не маю. Як вам відомо, поляки теж не збираються домовлятися на укладення з нами угоди, вони вже почали військові дії. У нас є дві можливості до дії, просити у короля миру, або прийняти війну! Але якщо ми приймаємо друге рішення, то повинні усвідомити, яке складне стоїть перед нами завдання. Військо повинно напружити всі сили, і показати таку дисципліну і витримку, яка була у війську гетьмана Петра Сагайдачного. В іншому випадку нас чекає ганьба поразки.

Полковники одностайно прийняли друге рішення «ударить ся стіна о стіну – одна впаде, друга зістане!», на різні лади повторювали вони вислів Хмельницького. Виклик був прийнятий, «війна домова» розгорілася з новою силою.

За цей час військо поляків встигло об'єднатися і зробити деяку підготовку до зустрічі козаків, але коли зненацька під Чолганським Каменем з'явилися передові полки Хмельницького того виявилось недостатньо. Розбивши захисні загони поляків, козаки навели тепер вже дійсний жах на об'єднане польське військо і змусили Вишневецького, з боями, чимдуж втікати до табору, спроваджуючи під захист і свій обоз. А козаки з маршу розпочали приступ оборонних валів польського табору. Очільники польського війська, щоб піднести його дух вивели хоругви за стіни табору та вступили в бій з полками козаків і татарської кінноти. Бої з перемінним успіхом продовжувалися до самого вечора. Вночі за наказом Хмельницького, навколо польського табору гармаші встановили тридцять гармат. А зрання гарматні ядра мов град посипалися на польський табір і одночасно на приступ табору пішли козаки з татарами. Штурм не припинявся до вечора. Хвиля за хвилею по черзі то козаки то

татари накочували на табір, не припинявся і гарматний обстріл. Очманілі від грому гармат і безперервного крику вояків, що штурмували земляні вали, під зливою куль і стріл, в той день, який тягнувся безкінечно, поляки почали доходити до розуміння, що таке пекло.

Першим серед захисників валу не витримав полк Фірлея. Вояки один за одним почали втікати до замку. То вчасно помітив Вишневецький він кинувся на перейми зупинив втікачів, і бій в цьому місті продовжився з новою силою. Цей короткий успіх підняв дух захисників і вони продовжили захищатися. Лише коли зовсім стемніло бій стих. В цій битві як ніколи раніше Хмельницький проявив талант полководця. Здавалося, що він не має стриму ні в чому. Лише закінчився цілоденний напружений бій, під час якого він постійно був з полками і вояки відійшли на відпочинок, він підняв землекопів, які цілу ніч під захистом дерев'яних щитів званих гуляй-місто, копали шанці, рови, насипали земляні вали. За декілька днів навколо польського табору виросли земляні вали, які були вищими валів обложеного табору. Польський табір став видним як на долоні. Щоб сховатися від козацьких куль чи татарських стріл поляки мусили копати лисячі нори, і ховатися в них під час наступу ворога. То була лише частина справ якими опікувався Хмельницький. Величезне військо потребувало забезпечення продовольством, провіантом, порохом оловом для куль. А саме головне військо треба було тримати в дисципліні. З усіма цими завданнями Хмельницький упорався блискуче.

Тим часом виснажливі кровопролитні бої точилися майже два тижня. Поляки все більше втрачали насагу до продовження спротиву, з'явилися плани відступу в замок і там чекати прибуття допомоги, інші пропонували кинути вози і кінно вибиратися з облоги. Одночасно проводилися інтенсивні перемови. Поляки робили спроби перетягти на свій бік кримського хана, проте дипломатія не мала результату, хан не

погоджувався, лише пропонував полякам посередництво при переговорах з Хмельницьким. На то не приставали поляки.

Хмельницький вже бачив наслідки своїх титанічних потуг, польське військо було деморалізоване в оточених лишалося на день-два продовольства, припасів пороху інших запасів, починався голод серед війська. Проте допомога полякам прийшла... Але від хана. Його зрада звела нанівець всі героїчні зусилля козацького війська.

В той час як військо регіментарів рахувало години до своєї погибелі чи полону козаками, вже не маючи жодної надії на короля, той взагалі не дуже спішився на поміч своєму війську. Канцлер Осолінський запевнив його що ця військова кампанія не потребує шляхетної мобілізації і загального походу. Він мотивував то відсутністю небезпеки від Москви та Семигорода, литовське військо за наказом короля займає північні терени Київського воєводства, султан відкличе кримського хана з Польщі внаслідок розгрому турецького флоту Венеціанцями. А про Хмельницького королю доповіли, що той лише зачув про його похід лаштується втікати від Збаражу.

Ці повідомлення наскільки впевнили короля, що він видав один універсал «до всіх тих хто зібрався до Хмельницького», а другий до козацького війська. В першому він закликав кидати того зрадника Хмельницького і повертатися по домівках йти в «послушене» до своїх панів, а він своєю владою бере їх під свою оборону і не буде їх карати. Козакам повідомив, що проголошує Хмельницького зрадником, складає його з гетьманства, а на гетьмана подає Семена Забузького.

Отримавши відомості про пересування польського рушення на чолі з королем, Хмельницький мав нагоду вчитати ті універсали. Спочатку йому здалося, що то чийсь дурний жарт, якщо можливо жартувати від того в якому стані знаходиться польське військо, бо нікому не могло прийти в голову, що

королю не доповідають про дійсний стан справ. А слова короля про призначення замість нього гетьманом Забузького, Хмельницького просто розлютили. Пізніше Виговський, якимсь розповів Максиму про його героїчні, але і не виважені і небезпечні для життя гетьмана дії.

– Розумієш Максиме, гетьман полишив на мене під Збаражем піші війська, сам з кінними полками і татарською ордою пішов на зустріч королівському війську. Наблизившись до польського війська, Хмельницький особисто пішов у розвідку з дозорною сотнею. Сам видерся на високе дерево щоб визначивши місцезнаходження польського обозу, який розтягнувся на півтори милі вздовж обох берегів річки Стрину. А коли поляки розпочали перехід через міст, він наказав татарам розділити орду навпіл і вдарити одночасно в польські полки що вже перейшли міст, і ті що не перейшли. Козаки ж атакували війська на переправі. Напад був наскільки жорстоким і несподіваним для польського війська, що від повторення пілявецької втечі польське військо зупинив лише король, який особисто з оголеною шаблею літав перед полками, стримуючи і опам'ятовуючи вояків. Лише то спасло поляків від розгрому, і битва вирівнялася, а під вечір припинилася. Гетьман відвів козаків і татарів, маючи на меті зранку добити поляків.

Розуміючи невідворотність поразки, король зібрав військову раду. Розглядалося дві пропозиції, перша вивести короля крізь ворожі застави, а самим стати на захист табором доки не прийде з підмогою король, а другу пропозицію мав Осолінський. Він запропонував безпрограшний, і «простий як двері» план, перекупити хана. Таку «військову хитрість» поляки використовували безліч разів, і вона ніколи не давала збою. Спрацювала вона і цього разу.

В глибокій ночі перестрашені слуги вимушені були розбудити хана і представити йому королівського посланця з листом. На їх щастя хан не спав.

З листом король послав одного з бранців, що був раніше взятий поляками в полон. То був татарин значного кримського роду і знайомий хана. Вже обраним посланцем король уважив хана, а ще більше змістом листа. Король нагадав хану як той замолоду був бранцем в Польщі і як добре до нього тоді відносилися, а ще обіцяв одноразово заплатити всі борги по «упоминках», і пропонував відновлення приязних відношень до Криму, які були при його батьку і брату.

Пропозиція була надто приваблива, але й сумління якось нагадало про себе, Хмельницький був вірним і зичливим союзником, в минулому році без особливої напруги хан взяв в Польщі велику здобич завдяки йому. Поки хан думав, посланець і слуги в напрузі чекали на відповідь. Хан прийняв рішення і звернувся до посланця короля.

– A powiedz-no mi, król Chmielnickowi nie przekazywał listu?⁸

– Nie mogę powiedzieć, wasza światłość! Lecz z mną towarzyszyły do Chmielnickiego ruskiego popa, może ten miał listu, czy powinien był coś na słowach przekazać.⁹

Почувши ту відповідь, хан упевнився, що і Хмельницький одержав листа від короля, тому з чистим сумлінням ліг спати. Хан не помилився, святий отець передав гетьману лист від короля, зрозуміло зміст його відрізнявся від того що отримав хан.

«Ніколи не сподівалися ми, аби сьте мали підносити руку на нас, пана свого і помазаника Божого! Бо завсіди Військо Запорозьке дотримувало віру і честь підданську й кров свою виливало за достоєнство королів, панів своїх і за цілість Річпосполитої. Тепер же наказуємо післати до нас послів і

⁸ - А скажи-но мені, король Хмельницькому не передавав листа?

⁹ - Не можу сказати, ваша світлість! Але зі мною супроводжували до Хмельницького руського попа, може той мав листа, чи повинен був щось на словах передати.

сказати чого хочете від нас і від Річпосполитої. А ми обіцяємо зробити все що належить до вільностей і свобод Запорозького війська, заспокоїти і уконтентувати у всім наше Запорозьке військо. Певні ми, що той Бог великий поблагословить нашу побожну інтенцію, що не хочемо розлиття християнської крові підданих наших. Ми самі особою нашою королівською хочемо заспокоїти те домове заміщення».

Прочитавши листа, і отримавши пояснення від посланця короля, що і хан має листа від короля, він терміново зібрав полковників. Довідавшись про лист, і почувши його зміст, полковники заgrimіли, і закликали гетьмана не дослухатися короля. Хмельницький всіх вислухав, після чого сказав своє слово.

– Панове полковники, побратими мої любі! Мислю я так як і ви, якщо йти тепер, схиливши голову, до короля, то не треба було і затівати ту баталію! Але ми наразі маємо незрозумілу ситуацію для нашого війська. Лист від короля отримали не лише ми, але й кримський хан. Що йому написав король я не відаю, хоча розумію, що на думці у короля одне, лишити нас без останнього союзника. А для того король, певне, запропонував хану те від чого не відмовляються. То цілком вірогідно, як і те, що коли нас кинуть татари то ми втратимо вже майже отриману такими трудами і жертвами перемогу.

Полковники задумалися, ситуація була дійсно критичною.

– То що думаєш робити, батьку, кажи і ми виконаємо твій наказ!

– Хан отримав листа, але до мене не звернувся не повідомив що отримав від короля звістку, а на ранок ми з ханом визначили план наших дій, то ж і будемо його виконувати, а день покаже на що нам розраховувати.

Тим часом не спав і польський табір. Вояки, розміщених ближче до королівського шатра хоругв, звернули увагу на значний рух біля нього в таку пізню годину, і зрозуміли то як

підготовку до втечі короля. Тому його розбудили, і король вимушений був при світлі смолоскипів їздити поміж хоругв, показувати що він в таборі. То ж польський табір заспокоївся майже на світанку. А через пару годин польське військо розбудила гарматна канонада. То козаки встигли підтягнути армату. Після обстрілу з гармат козаки з татарами поновили наступ, і вже до обіду ситуація стала для поляків катастрофічною. Під час бою до Хмельницького прискочив візир кримського хана і звернувся до нього турецькою мовою, якою татари з ним спілкувалися, знаючи що він нею добре володіє.

– Пане гетьмане, мій повелитель отримав листа від короля і просить зустрітися для його обговорення.

– Обговорення може почекати до закінчення бою і нашої повної перемоги?

– Мій повелитель має бажання і просить разом обговорити саме це питання. Він також просив, щоб ви з собою взяли генерального писаря. І ще він просив повірити, що питання є нагальним, треба перше обговорити між собою, а вже потім зустрічатися з королівськими послами.

Хмельницький зрозумів, що хан знає то чого не знає він, хоча навіть без того ситуація складається так, що їхня зустріч необхідна. Король звернувся до них першим і то вже ознака розуміння ним своєї поразки. Тому він не заперечуючи візирові закликав Виговського і вони разом під'їхали до хана який знаходився за милю від них. Після загальноприйнятих привітань хан попросив щоб його візир і Виговського разом з охороною лишити їх одних, після чого звернувся до Хмельницького.

– Брате і союзнику, ми з тобою можемо поздоровити один одного зі спільною перемогою, я вночі отримав листа від короля і знаю, що ти отримав також. Не думаю, що по змісту вони дуже відрізняються, але суть у них одна король розуміє свою поразку і просить миру. Я не міг і не збираюсь вирішувати то питання без свого союзника. Тому відповіді королю не давав, і

впевнений що пан гетьман також без поради зі мною того не робив!

При цих словах хан пильно подивився Хмельницькому в очі. Хмельницький спокійно витримував погляд хана, і також спокійним тоном відповів.

– Ваша милість, я завжди цінував те, що ви, і мій брат Тугай-бей, якого тепер немає серед нас, були для Запорозького війська вірними союзниками і жодного разу не порушували наших домовленостей. Маю надію, що і ваша милість не має сумнівів в тому, що ми відповідаємо таким же дотриманням угод. Я дійсно вночі отримав лист від короля Яна-Казимира і зовсім не мав бажання його утаювати від вашої милості так як і ви. Але ми з вами вчора прийняли план бою на сьогоднішній день та його перебіг, і листи короля ні яким чином не могли вплинути на цей план, хіба що, як тепер в нашому випадку, лише підсилити наші позиції в наступних переговорах з королем. Більш того, ми маємо можливість отримати беззаперечну перемогу, розбивши сьогодні польські хоругви, а враховуючи що ситуація в Збаражі повністю на нашу користь, і питання взяття Зборова фактично вирішено, то по підсумках загальної битви повинні мати від короля повну капітуляцію.

– Пане гетьмане моє розуміння перебігу подій в битві, повністю співпадає з вашим, проте я маю одне застереження, яке виходить від турецького султана, мого повелителя і сюзерена, і є обов'язковим до виконання з мого боку. Я сам особисто як і спільно зі своїми союзниками не маю права вирішувати долю відносин з королем Польщі, поза як він має угоду про мир із султаном. Саме тому при першій зверненні короля з проханням про мир, я маю або погодитися, або вирішувати це питання з султаном. Підстав не погодитися у мене не має він в своєму листі сам пропонує вирішити ті питання, які дали мені підстави прийняти участь у війні з Польщею. В той же час, я поставлю перед королем вимогу про

беззаперечне виконання вимог пана гетьмана і Війська Запорозького. Зрозуміло, крім одного, передати королівську корону пану гетьману, так як на то я не маю повноважень, і то не відповідає, наскільки я знаю законам Річпосполитої і міжнародним домовленостям. Я мав то вам сказати і чекаю на вашу відповідь.

Що на те скажеш Богдане? Хан досить професійно з дипломатичної точки зору розставив акценти в спільній справі. Від того скільки загине вояків з обох сторін значення перемоги не залежить. Важливий сам факт перемоги, а бажання бачити перед собою на колінах короля і польських магнатів ти не маєш. Від того не підніметься твій авторитет в світі, і навіть серед руського народу, який чекає не вистав, а покращення свого життя. І стати королем Польщі ти дійсно ні в жодному разі не хочеш, то не прийняв би жоден очільник держави в світі, та і не маєш такого бажання. Інше питання наскільки будуть виконані вимоги Запорозького війська, скоріш за все не всі і не в повному обсязі. Але то вже справа переговорів, при яких хочеш-не-хочеш, а хан стає третейським суддею. Чи є впевненість, що суддя буде не підкупний? Жодної. А який вихід? Не погодитися з ханом, він забере своє військо і зразу ж перевага буде на боці короля. Правда ти теж маєш можливість поповнити своє військо свавільцями. Їх є досить і чисельна перевага буде на твоєму боці, навіть якщо збереться вся шляхта, а також король запросить наймане військо. Але чисельна перевага без вишколу і зброї то заздалегідь поразка.

Все вірно, і знову ж якщо брати початком відліку твою втечу з Суботова, то Запорозьке військо отримало визначну перемогу і в своїй історії визвольного руху, то навіть не крок вперед, то стрибок через провалля в зовсім інший вимір. Звідки ж то гнітюче невдоволення зробленим? Чи в грудні минулого року ми вже не мали того? Та ні. Не так, в грудні військо стояло в Замості, а Варшава заткнула вуха і закрила очі мріючи лише про одне, щоб тобі на думку не спало піти на Варшаву. А

що тепер? Польське військо за крок до поразки, а Варшава як стояла беззахисна тоді, так і тепер стоїть. Варшава стоїть, але тепер вона недосяжна. Тоді Тугай-бей щоденно тиснув йти на Варшаву, а тепер кримський хан тисне на мирну угоду з королем, в протилежному випадку загрожує стати на бік короля. В грудні всі залежали від тебе твоєї волі твого бажання, а сьогодні вже ти залежиш, і не тільки від хана, але й від короля. Диктувати пункти угоди будуть тобі а не ти...

Хмельницький в десяте перечитував «Деклярацію ласки короля...», як ту угоду назвали амбітні поляки. Вони наскільки часто говорили про перемогу свого війська, що напевне самі в то повірили. Перше повідомили всі монарші двори Європи, султану Турецької Порти та інші азійські держави. Офіційна реляція королівської канцелярії мала заголовок «Relacja sławnej wyprawy zwycięskiego postępu I szczęśliwej zgody z wrogami.»¹⁰ Польських дипломатів зовсім не обходило те, що фактично всі знали дійсний стан речей, в історії лишаються офіційні документи, а вони говорили про світлі результати перемоги і удавали глибоке тим задоволення Річпосполитої. Хоча по великому рахунку вони мали рацію. Які плани мав Хмельницький з ближчим своїм оточенням розпочинаючи війну? Створення самостійної православної держави, яка б стала в один ряд з існуючими у спільній християнській лізі, а що отримала?

– Військо своє запорозьке король лишає при давніх вільностях і привілеях, і на те видає привілей свій;

– Позволяє король мати Військо Запорозьке сорок тисяч, а спорядження реєстру повіряє гетьманові війська свого Запорозького;

¹⁰ «Реляція преславної експедиції побіднішого поступу і щасливого замирення з ворогами».

– Чигирин місто, так як єсть в своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути завсіди, і теперішньому старшому Війська Запорозького уродженому Богдану Хмельницькому надає король, роблячи його вірним слугою.

– Що діялося під час теперішнього замішання за допустом божим, то все має бути в забутю, і жаден пан не має чинити пімсти й карання;

– Шляхті релігії грецької як і римської, хто яким-будь способом перебував при війську Запорозьким, король вибачає й поступок їх покриває;

– Коронне польське військо в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх не має мати;

– Жиди державцями, орендарями ані мешканцями не мають бути в містах українних, де козаки мають полки свої;

– Що до знесення унії в короні Польській і великому князівстві Литовським, також що до майна церковного і приналежних до них фундацій, які здавна були. І всіх прав церковних, – так як на найблизшій соймі з отцем митрополитом київським і з духовенством ухвалене, все буде позволене й королівська милість готов дотримати, аби кожний тішив ся з прав і вільностей своїх, і місце в сенаті митрополитові київському його королівська милість дозволяє мати;

– Дітнітарство, уряди всякі, в воєводстві Київським, Брацлавським, Чернігівським його королівська милість обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з даними правами;

– В місті Києві, тому що там єсть упривілейовані школи руські, отці єзуїти не мають бути фундовані там і по інших містах українних, але де інде перенесені.

– Горілкою козаки не мають шинкувати, крім того що зроблять над свою потребу – се вільно їм продавати гуртом. Шинкування ж меду, пива й інше має бути по звичаю.

Пункти ці мають бути затверджені на соймі, а тепер всім непам'ять, – згода й любов мають бути заховані між

обивателями українними й військом короля й речі-посполитої Запорозьким».

Хмельницький прочитавши угоду згадав розповідь Максима про те, як мріяв Петро Сагайдачний отримати для свого народу і козаків таку угоду з поляками. І своїми звитягами мав повне право її отримати, але не дожив до такого дня. Йосип Верещинський доводив королю Польщі Сигизмунду, що саме такою угодою може вирішити Річпосполита проблеми полуденних земель, але тільки він Богдан Хмельницький тримає цю угоду в руках і не відчуває радості. Скоріше страшно втому теперішню і, на жаль майбутню. Причому навіть не підозрюючи, що це майбуття наступить за декілька тижнів. Не відчуває радості тому, що то Поляки не дотрималися умов перемир'я і почали військові дії проти козаків, а він тепер, отримавши фактично перемогу, повинен дякувати королю за ласку і прощення учиненої Хмельницьким сваволі, а затим присягнути йому на вірність за надану ласку у вигляді угоди. А угода ця лише тоді набуде силу коли її затвердить сейм. Але то скоріше не станеться. Перед Хотинською битвою Сигизмунд теж обіцяв Сагайдачному заспокоїти віру християнську, а не лише не зробив того, але й не заплатив козакам платню за пролиту кров, якою Річпосполита відстояла воля в битві з Турецькою Портою.

Тепер кримський хан, фактично зрадивши його дочекався ратифікації поляками з ним акту і церемонії обміну, зняв облогу і задоволений умовами миру, отриманням відступного від короля і своєю «благородною» місією гаранта виконання королем Польщі угоди перед козаками, повів свою орду на Крим. Перед тим він отримав від короля запевнення на отримання сорока тисяч таларів згідно угоди через Хмельницького. Відмова короля видати йому Чаплинського особливо образила Хмельницького. Проте справу зроблено, і тепер його чекають Кисіль з Осолінським щоб він зложив

присягу на вірність. Під'їхавши до них Хмельницький сидючи на коні повторив за Киселем зачитану формулу присяги. Але того було недостатньо, Осолінський повідомив, що він повинен ще присягнути королю. Король чекав Хмельницького в наметі, і при його появі пішов на зустріч, розпочав з ним приязну розмову, але Богдан відповідав королю без особливої радості і шани. Осолінський побачивши таке відношення зробив спробу прискорити закінчення аудієнції. Проте король, відчувши відчуженість Хмельницького намагався розвіяти ту холодну офіційність, з якою той відповідав на його запитання.

– Panie Chmielnicki, u mnie powstaje wrażenie, że nie wszystko wnieśliśmy do naszej ugody, jeśli tak jeszcze nie późno to skorygować! Mam duże plany na naszą późniejszą wspólną działalność, toż nie chciał by żeby między nami zostały jakieś niedomówienia. Właśnie czas wszystko rozstrzygnąć.¹¹

– Wasza mość, do ugody może być tylko jedno ostrzeżenie, czy będzie ona poparta sejmem. Mam podstawy bardzo w tym wątpić. Wasz brat miał duże plany po uniesieniu potęgi Rzeczpospolitoj, kozacy o to znały i płonęły pragnieniem jemu w tym pomóc, lecz nie stało się. To że nie mam podstaw wątpić w waszych mądrych i dobrych zamiarach. Co więcej, w ich spełnieniu ja po pańskiej stronie, jednak nie wierzę co stanie mądrości Vyshnevets'komu, Konets'pol's'komu i innym polskim magnateriom myśleć nie tylko o swoich majątkach a i o ojczyźnie. By nawet nie obwinałem ich w tym, bo to za grzechy Bog pozbawił ich rozsądku, i skorygować śmiertelnemu człowiekowi to nie być może.¹²

¹¹ - Пане Хмельницький, в мене складається враження, що ми не все внесли в нашу угоду, якщо так, ще не пізно то виправити! Я маю великі плани на нашу подальшу спільну діяльність, тому не хотів би щоб між нами лишилися якісь недомовки. Саме час все вирішити.

¹² - Ваша милість, до угоди може бути лише одна пересторога, чи буде вона підтримана сеймом. Маю підстави дуже в цьому сумніватися. Ваш брат мав великі плани по піднесенню могутності Річпосполитої, козаки про то знали і горіли бажанням йому в цьому допомогти, але не

Ян-Казимир з подивом поглянув на Хмельницького. То була перша їх відверта розмова і король відчув, що Хмельницький то зовсім інша людина ніж той старший із козаків Війська Запорозького, який малювався йому з прочитаних листів від гетьмана. Там він був в міру покірний, в міру хитрий і нахабний козак, яким Ян-Казимир і уявляв всіх козаків, а тепер він бачив перед собою достатньо вченого розумного і розуміючого співрозмовника. «Такого б непогано мати своїм радником. Тепер зрозуміло на чому тримається це, з дозволу сказати військо!». Само по собі прийшло питання яке може й не треба було задавати.

– Panie Chmielnicki, sejm zrozumiale ma swoje krzykaczy, którym jedyna radość wyjść na środek sali, i głosować tylko za swoje korzyści, ale i król ma dźwignie które w pełnej mierze wykorzystam. A co by chciał pan osobiście od króla?¹³

– Osobiście mam pragnienie które niepokoi i całą Rzeczpospolitą, kto jest winny w tych nieszczęściach które ma państwo, i czy będzie kiedyś sprawiedliwe ukaranie nie od Boga, a od ludzi, na których to pokładło się zrobić!¹⁴

– Domyślić się nie ciężko, lecz czyżby was, człowieka wzniosły na wysoki szczybel władzy może niepokoić los jakiegoś nikczemnego drobnego szlachcica! On dziś małego palca waszego

сталося. То ж я не маю підстав сумніватися у ваших мудрих і добрих намірах. Більш того, у їх здійсненні я на вашому боці, проте не вірю що стане мудрості Вишневецькому, Конєцьпольському та іншим польським магнатам думати не лише про свої статки а й про Вітчизну. Я б навіть не звинувачував їх у тому, бо то за гріхи Бог позбавив їх розуму, і виправити смертній людині то не можливо.

¹³ - Пане Хмельницький, сейм зрозуміло має своїх горлопанів, яким єдина радість вийти на середину зали, і голосувати лише за свої вигоди, але і король має важелі які я в повній мірі використаю. А що би хотів пан особисто від короля?

¹⁴ - Особисто я маю бажання яке турбує і всю Річпосполиту, хто винен у тих бідах які має держава, і чи буде колись справедливе покарання не від Бога, а від людей, на яких то покладено зробити!

nie strózuje.¹⁵

– Nie mi sądzić kto z nas więcej strózuje, mnie niepokoi inne, rozmowa dotyczy nie o drobnym szlachcicu, a o mordercy małego bezgrzesznego dziecka. Czy może już i morderstwa w Rzeczpospoliti nie mają prawa o ukaraniu?¹⁶

–Ja rozstrzygnę to pytanie, trafnie też mam prośbę do was. Zgodnie ugody z Krymskim chanem którego przyzywał pan pas nasze niwy, powinienem jemu wypłacić czterdzieści tysięcy talarów. Nie wam mi mówić, wy i same to dobrze znacie pieniędzy w skarbie nie ma, a czekać chan nie życzy i zgadza się wziąć za to Jasyr.¹⁷

– Ależ to ludzie nasi!¹⁸

– Niezupełnie, Osolins'ki znalazł mądrą decyzję pozwolić Tatarzynom to zrobić w majątkach tych panów które doprowadziły przed wojną z kozakami : Wiśniowieckiego, Zasławskiego, Firleja. Lecz teraz oni znajdują się pod waszą jurysdykcją, to proszę przyczynić się swojemu sojusznikowi Krymskiemu chanowi.¹⁹

– Chyba jeszcze jest jeden w Polsce taki mądrala równy Osolins'komu!²⁰

Вирвалося у Хмельницького. Це ж треба і борг хану

¹⁵ - Здогадатися не важко, але невже вас, людину піднесену на високий щабель влади може турбувати доля якогось нікчемного дрібного шляхтича! Він сьогодні мізинця вашого не вартує.

¹⁶ - Не мені судити хто з нас більше вартує, мене турбує інше, мова йде не про дрібного шляхтича, а про вбивцю малої безгрішної дитини. Чи може вже і вбивства в Річпосполитій не мають закону про покарання?

¹⁷ - Я вирішу то питання, я до речі теж маю прохання до вас. Згідно угоди з Кримським ханом якого закликав пан па наші терени, я маю йому виплатити сорок тисяч талярів. Не вам мені говорити, ви і самі то добре знаєте грошей в казні не має, а чекати хан не бажає і погоджується взяти за то ясир.

¹⁸ - Але ж то люди наші!

¹⁹ - Не зовсім, Осолінський знайшов мудре рішення дозволити татарам то зробити в маєтностях тих панів які призвели до війни з козаками: Вишневецького, Заславського, Фірлея. Але тепер вони знаходяться під вашою юрисдикцією, то я прошу посприяти своєму союзнику Кримському хану.

²⁰ - Хіба ще є один в Польщі такий мудрагель рівний Осолінському!

віддати і Хмельницького до кінця життя заплямувати. Аж тепер Богдан зрозумів, що то в нього було за передчуття. В повній мірі віддячився Осолінський за його непослух владі! А якщо поєднати два наслідки перемоги козаків під Збаражем, укладення мирної угоди з королем, який фактично зазнав поразки, і добровільну передачу татарам власного народу, який тебе зробив гетьманом, то до часу і пісня, а скоріш прокляття яке склав народ, справедлива.

Бодай Хмеля Хмельницького перша куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки і молодії молодиці!
Парубки йдуть гукаючи, а дівки співаючи,
А молодії молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького первая куля не минула,
А другая устріла – у серденько уцілила!

То ж Хмельницькому лишилося зняти облогу Збаража, і знайомою дорогою повертатися до Чигрина на зустріч пісні, яку складав руський люд про свого гетьмана-визволителя. Минуло лише півроку після того, як Київ, цілуючи йому ноги, проголосив його новим Мойсеєм, а тепер просив, щоб куля устрілила йому у серденько! Така вона шана людська!

Фінал Зборівської битви був наскільки вразливим ударом для Богдана Хмельницького, що годі було навіть шукати порівняння. Ще в лютому 1648 року про втікача з Чигирини говорили, «якийсь біглий сотник з реєстрових зібрав триста козаків і бунтує Запорожже!». В червні про нього вже говорила вся Річсполита, а в жовтні після його слів, «Лише Яна-Казимира підтримаю на короля Польщі!», обрала Яна-Казимира королем Польщі, навіть партія Вишневецького, яка мала іншу кандидатуру, довідавшись про рішення Хмельницького, відговорила Карла виставляти свою кандидатуру.

І от тепер все змінилося, він став ворогом народу за який

йшов на смерть і вів за собою легенів Війська Запорозького. Що він зробив не так? Весь січень і частину лютого його обсідали посли сусідніх країн, шукаючи з ним порозуміння. Що посли! Сам патріарх тиждень від нього не відходив! Так, все то почалося з розмов патріарха. Фактично новий король погодився на всі його умови по створенню руського князівства в складі Річпосполитої, лишилося лише визначити деякі питання з комісарами і приймай та розбудовуй власне князівство! А він захотів зразу власну державу мати, хоч і хватило розуму сказати патріарху Паїсію, що не того він роду, щоб стати на чолі держави. Але про то знав лише він з патріархом. Богдан не відмовив королю в тому, про що домовлялися вчинити, і як жити надалі в злагоді. Не він порушив перемир'я з польським урядом, і не Запорозьке військо розпочало військові дії. Його звинувачують у тому, що завів поганів на землі християнські. То істинна правда, але що мав робити коли брати християни всі до одного зрадили? Християнський король, за якого обстоював при обранні, і обіцяв виконати спільні домовленості повів проти нього військо, а отримавши поразку в битву з козаками, схилив до зради Богданового союзника кримського хана, і не зважив що він очільник поганів! Але і того королю було замало, він замість грошей, які заборгував кримському хану, розрахувався власним народом, віддав його в рабство поганам! А його, гетьмана народу руського, змусив допомогти хану зручно забрати люд, який йому повірив з руських волостей! Тож чи після цього він має право ображатися на пісню яку народ склав...

Народ на Хмельницького гнівався, а посли іноземних держав продовжували обсідати його щоденно. Так проходили дні, а вночі не давали спати думи, навіть щоденні застілля, де горілка лилася рікою до півночі, не давали заспокоєння. Одного дня до його резиденції в Чигирині прибули Максим зі Степаном. Отримавши про то повідомлення, Богдан видався за для державних справ хворим, і лишивши послів на Виговського, разом з побратимами погнав до Суботова. Події останніх місяців

не давали йому можливості зустрітися з побратимами, коли в нього йшли справи добре, вони дуже й не мозолили йому очі, але тепер вважали що зустріч конче необхідна. До того ж у Максима побували вістові від Василя і Збігнева, вони просили домовитися з Богданом на зустріч.

Коли загін верхових козаків на чолі з побратимами дістався до Суботова, їх зустрічав старший син гетьмана Тиміш і менший Юрась з Іванком Мазепою, які майже весь час свобідний від навчання проводили в Суботові, а в світлиці, де вже закінчували накривати столи, порядкувала пані Гелена. Гості помилися з дороги, і Богдан зразу ж закликав їх до столу. Максим запропонував почекати Збігнева з Василем, але Хмельницький на то не зважив.

– Братове, дорога з Києва до Суботіва не така вже й далека, але то дорога під час її здолання можуть бути всілякі пригоди і затримки. То чому я не можу пригостити після приїзду гостей морити їх голодом, доки не зідуться всі гості? Чи може не буду мати що до столу подати? Пані Гелено! Чи ми маємо чим гостей частувати?!

– Маємо пане гетьмане! Скільки вже останній час частуємо приїзжих невідомо звідки, а все знаходимо. А нині маємо не гостей, а побратимів пана гетьмана, то для них комори пана гетьмана ніколи не спустошаться!

– От, братове, хотів би гетьман краще сказати, та не досить вправний у такому красномовстві!

Говорячи то, Богдан вже наповнював келихи, а доки гості розміщалися навколо столу, він ніби для проби вихилив свій келих і наповнив знову. Максим зі Степаном презирнулися. Вони вже чули поголоски про те, що останнім часом гетьман віддає багато часу банкетам знаходячи час і мотивацію для цього. Хмельницький помітив і зрозумів то як осуд його дій. Він раптом замовк нахилив голову, і опустився в крісло, хоч перед тим був весело збудженим і примірявся до тосту. Трохи

помовчавши, він підняв голову подивився на побратимів, вони тримали підняті келихи і не знали, що робити чи ставити їх на стіл, чи випити. Хмельницький з розумінням посміхнувся потім встав і підняв келих.

– Братове! Прошу випити зі мною за терпіння, подолання і перемогу яку вже маємо і яка ще нас чекає!

Гості випили за здравницю і приступили до частування. Богдан щось кинув до рота, але зразу ж полишив їжу і ніби продовжуючи тост, заговорив знову.

– Так, братове, ви вірно помітили, став досить часто чарку тримати, деколи до справи, а часто вже й тому щоб вийти з тої клітки напруги. Яка стисла і от вже декілька років не відпускає. Часом так стисне, що поворухнутися не можу. Але то байки, маю сили володіти собою, хоч постійно палаю жагою вийти з клітки і відчутти себе як раніше звичайною нікому не відомою, але щасливою людиною! Але то стало дуже важко, і відчуваю що вже неможливо. Коли трапляєш в таку колію, хіба смерть звідти дістане. А от вип'єш чарку дві, і наче відпустило, знову свободний і щасливий як птаха під хмарами!

Він знову наповнив келихи, але собі лише до половини. Мовчки випили. Максим як і Степан розуміли Богдана і мовчали даючи йому можливість виговоритися.

– Ні, братове, воно наче й гріх Бога гнівити, він зглянувся на сльози і терпіння, не допустив до кінця нас погубити, дав нам на них перемогу. Від їх віри латинської звільнив. Поступилися поляки з нашої землі Запорозької, багато городів лишили нам, а в тих городах лядським костелам наперед ніколи не бути, а бути в тих городах тільки самим королівським урядникам. І то православним таки християнам, а не ляхам!

Він знову наповнив келихи, але тепер і собі повний.

– Панове, давайте вип'ємо за здоров'є царя московського. Доки ще немає Василька, скажу вам братове, не того мені хотілося, і не так було тому бути, та не позволив цар, не пожалував, помочи християнам не дав на ворогів. А вони, Ляхи,

змусили нас, з поганами зійшовши ся до миру, і різна у них віра, а на нас християн стоять за одно. І от скажіть мені, як то тепер розуміти. Перед Різдом, коли вертали військом з Замостє до Київa, сам патріарх зустрічав мене і на своїх саях завіз до Києва. Але, то що! Ми з новим королем порозумілися, чотири воеводства повинні були долучитися до земель запорозьких, лишилося на комісії визначитися з реєстром Війська Запорозького, скласти уряди комісії і затвердити на сеймі. Але я загордував і хоч не відмовився, але переніс комісію аж до зелених свят. Ви запитаєте, з якого подиву. А голова обертом пішла від намовляння патріарха! Які файні казки він мені розповідав, до нині не розумію навіщо?!

Ой, як я послухавши їх загордував! Не повірите! А я старий йолоп повірив...

Хмельницький знову налив повні келихи і не чекаючи на побратимів випив. І майже без зупину продовжив.

– А як міг не повірити патріарху! Ні, я говорив йому, пане отче, який з мене очільник держави. Я родом не вийшов. московський цар княжого роду, польський король королівського, і султан від коліна султанового. А я козацького, а може і мілко шляхетного роду та й тільки. А він, то не твоя турбота, розіб'єш ляхів звільниш всі землі руські, що тепер під ляхами, і станеш руським князем таким як князі Київської Русі були. А сина твого на Молдавське господарство поставимо! І об'єднуються православні держави в вірі нашої єдиній. І вже не латини, ні мусульмани, не стануть вище православного хреста! Чи ж міг я не повірити патріарху!

Останні слова він говорив ледь не зі слізьми, було видно, що горілка ним заволоділа повністю. Знову наповнивши келихи Богдан припросив випити Максима і Степана, але свій келих відставив. Голова йому впала на груди, складалося враження що Богдан задрімав. Але то була лише якась мить після чого він підняв голову, і зовсім тверезими очима подивився на

стривожених побратимів, потім спокійно продовжив говорити.

– Справа навіть не в тому, вірив я чи не вірив. Коли патріарх так впевнено говорить речі, про які навіть думати собі не дозволяєш, чому не повірити. Повірів. Але не тільки повірів, я хоч і молодий гетьман, та старий і досвідчений козацький сотник. Може того й замало, та все ж не від плуга, а від шаблі. То ж попросив патріарха Паісія, який від'їздив до московського царя, щоб цар надав мені допомогу, посприяв навіть не військовими діями, а завів ратників московських до литовських кордонів лише для остраху. А Донських козаків попросив не чіпати кримські улуси, доки хан з ордою мені в поміч став. Чи для того потрібно було героїчні зусилля прикласти? Знаєте що мені посол московський Неронов повів. Москва має вічний мир з Польщею і не могла раніше часу його порушувати!. Невже виставити військо на захист власних кордонів то є порушення угоди? Пальцем не поворухнув московський цар, а Радзивил спокійно пішов на Київ. Мені то коштувало посіченими кращими козаками і серед них воєвода Київський Кричевський! Ви ж добре знаєте що я йому життям зобов'язаний, а в тяжку годину не зберіг його. А він з полками ціною власного життя Київ уберіг!

Але то була лише перша поміч московського царя. Коли король зачав війну і хан з ордою прийшов мені на поміч, дончаки напали на беззбройні кримські улуси. Не прийшли на допомогу ні молдавський господар Лупул, а ні угри князя семигородського Ракоція. От така наша християнська ліга... Братове щось я зовсім зле себе почую, дозвольте мені вас покинути. Відпочину трохи поки Збігнев з Василем прибудуть.

Богдан встав і рівною ходою вийшов зі світлиці. Максим і Степан лишившись трохи помовчали, потім Максим наповнив келихи.

– І що ти на те скажеш, Степане?

– Максиме, ми з тобою не лише про то знаємо, але були впевнені, що так станеться. Але тепер немає бажання про щось

говорити, вип'ємо і теж підемо відпочити, а вже завтра всі разом будемо думати як допомогти Богдану.

– А я знаєш про що подумав Степане, доки підлість панує на цій землі не будемо мати помочі від Бога. Чомусь саме нас він мало вчив бути підлими, а то може й погано, бо, як бачиться, хто вміє бути підлим той і перемагає!

– Максиме то не ти говориш, то горілка, а що стосується Москви, то її такою і треба сприймати. Другою вона вік не буде!

Вони піднялися із-за столу і Тиміш, який лишався за господаря розвів їх по кімнатах до відпочинку. А вже під вечір, він же зустрів Збігнева і Василя. Вони змучені дорогою помилися повечеряли і теж пішли відпочивати. Першим зрання піднявся Богдан, і хоч давно вже не займався господаркою за звичкою обійшов конюшні, стайні, сховався до ставка. За той час проснулися і гості. Богдан вітаючи побратимів запросив їх до сніданку, а потім перейшли до його кабінету на нараду. Богдан, ніби і не було вчорашньої відвертої розмови, розпочав нараду досить офіційно, як то в нього за останній час вироблялася звичка, хоч і звернувся як завжди.

– Братове! Ви загалом маєте відомості про те як розвивалися події до і після Зборівської битви, хочу щоб ви почули то в моєму викладі і з моїми коментарями. Враховуючи мої бесіди з патріархом і його настійні пропозиції по створенню антипольської ліги, я хоч і не пристав на його пропозиції, але відмовив Киселю з сенаторами в проведенні комісії в січні, хоч він і привіз згоду короля на проведення реєстру по моїй вимозі, скасування унії, і згоду на встановлення кордонів як було домовлено в грудні минулого року. І він погодив з королем перенесення комісії до зелених свят. Тобто, я не розірвав відносини з королем, чекаючи вістей від патріарха, про здійснення його плану. Однак жодних дій від очільників християнських держав, про які мені говорив патріарх не сталося. А за місяць до визначеного часу на проведення комісії, я мав

листи від Адама Кіселя, в яких він повідомив мене, що тепер йому ні з чим їхати на комісію, тому що регіментарі збирають військо на козаків, а про виконання минулорічної угоди мова навіть не ведеться.

Ви добре знаєте, що настрої на руських волостях і в Запорозькому війську теж були на війну. То ж я чекав вістей від патріарха з Москви маючи надію на московського царя і Донських козаків. Мужилівський нічого втішного не привіз, московський цар не обіцяв підтримки ні військом, ні навіть моральної. Не зупинив він і донців від нападу на кримські улуси, які цими діями допомогли полякам схилити хана до переговорів. Вмили руки і інші потенційні союзники крім кримського хана, який твердо пообіцяв спільно виступити проти польського війська. Як все відбувалося ви знаєте. І про нашу перемогу, і про її наслідки. Король підтвердив і підписав основні пункти попередньої угоди, правда з невеликими змінами в гіршу для нас сторону, та ще й угода повинна мати затвердження на сеймі, а то не проста справа. А при цьому король з Осолінським так повів справу, що поляки свої борги кримському хану віддав нашим людям в татарський ясир, та ще й моїми руками. Не зробити то я не міг під загрозою можливого в такому разі союзу хана з Польщею. Тепер руський люд має мене за лютого ворога, а кримський хан затіває війну з донськими козаками, які підступно погромили улуси кримських татар, і з Москвою, яка тому сприяла. Я згідно нашого договору маю йти йому в поміч. Якщо я не послухаю хана, то лишуся останнього союзника, який хоч і мінливий, але свої обов'язки виконує. Василю, а ти доведи до відома царю московському, що я не вмію як він обіцяти, і не виконувати, посилаючись на вищі інтереси держави. От, братове, може щось не сказав, то питайте, і якщо знаєте як мені діяти, то порадьте.

– Дуже складно, брате, порадити щось мудре, я весь цей час був поряд з тобою лише з протилежного боку, і разом з Адамом Киселем робили все для замирення, але те що було

можливе в січні стало неможливим в червні, а тепер ситуація все більше ускладнюється. Я майже переконаний що твої угоди з королем на сеймі затверджені не будуть. Скасувати унію не дасть папський унцій, і не має такої сили, яка би тому протистояла. Погодити кордони не дозволять магнати, вони жодним чином не погодяться лишити свої маєтки які приносять їм, а одночасно і Польщі такі статки, які на королівщині вони не мали. А до того ж гонор шляхетний не дасть спати доки не буде угамування і відомщення за ті військові поразки які зазнало військо польське. До речі, ходять чутки в Варшаві, що хан обіцяв королю відпустити Потоцького з Каліновським. Якщо то станеться війна продовжиться ще цього року. Мене шляхи трафляють, коли я бачу цю дурість людську. Богдан згадав про православну лігу проти Польщі, я про ті плани знаю. Всі ми добре знаємо про плани Туреччини на Європу, але поки султан ще малолітній можливо якийсь час буде спокій. Проте набрала сили Швеція, якщо вона порозуміється з Москвою і Прусією то будемо звідти мати війну. А ми в цей час обезкровлюємо себе внутрішніми чварами. Сама більша дурість в тім, що магнати впевнені, якщо будуть мати в своєму підпорядкуванні руські волості і запорозькі окраїни, то отримані там статки дозволять їм віднайняти військо спроможне захистити Річпосполиту! Зрозуміло, Богдане, я від тебе їду до Варшави, маю однодумців і будемо змушувати Осолінського гасити військові настрої. Але то тяжко, надії малі.

– Хотів би, Збишку, я почути від тебе щось обнадійливе, але правду кажеш, а вона сумна а скоріш навіть страшна, надії я теж не бачу. А що стосується полонених гетьманів, я думаю то питання було вирішено між королем і ханом ще в Зборові, то лише справа часу. Василю, що ти скажеш?

– Богдане, на жаль я не був включений царем до переговорів з патріархом Паїсієм то була справа духовенства. І цар мене в порадики не брав по цьому питанню. А у нас не

прийнято лізти до царя з порадами, коли тебе не питають. Тепер, коли вістуні донесли про плани кримського хана, цар мене закликав і просив переконати тебе не підтримувати хана, я розумію наскільки це підло, але що я можу сказати царю? Головне він просить тебе не йти з Татарами на Москву, і може навіть пообіцяти зі свого боку тобі поміч, але щоб надати її захоче мати зиски, а яка то поміч? Боляче мені то говорити але звідти допомоги не жди.

– Ти, Василю, передай царю, що я все зроблю щоб не піти війною на Москву і хана від того відмовити, але ти переконай його, про вигоди нашого зближення.

– Богдане, я тебе зовсім не розумію, ти добре знаєш і Василь тобі то доносить, що цар жодним чином не стане твоїм союзником, король йому ближчий по крові, а тебе він може лише використати і то його цікавить більше військо, яке послаблює Польщу у внутрішній війні, а хто там буде очільником того війська для нього взагалі значення не має. Богдане не став на Москву, в Річпосполитій хоч якісь є надії, що новий король буде мудрішим, що Потоцький і Вишневецький не вічні, а новий коронний гетьман може буде думати як державу захистити, а не внутрішню війну продовжувати. Щодо Москви, то вона для нас чужа і не зрозуміла як і Турецька Порти. Я не хочу сказати погана вона чи хороша. Вона інша! У них зовсім інші поняття про добро і зло хоч і віри ми одної!

– І хотів би тобі заперечити Степане, та не можу, бо погоджуюся з кожним твоїм словом, а чи маю я великий вибір Польща, Туреччина, Москва і у всіх на меті одне, використати Запорозьке військо, і з тим лишити на власне виживання. Хіба от Збігнев про Швецію говорив може до неї звернутися, але я її не знаю. Максиме, що ти знаєш про Швецію?

– Ну, перше це те, що і всі ми знаємо. Наше знайомство з предками шведів описав ще Нестор літописець. Пам'ятаєте: «Лепші київські мужі щоб припинити напади з боку сіверян, древлян і драговичів закликали загін варягів і вони стали

захищати полян від набігів сусідніх племен. А потім і звоювали їх. За десятиліття були підкорені племена вздовж Волги від Володимира до Азова. От на базі цих завоювань і створилася Київська Русь. І процвітала понад чотириста років. Але то схема, а суть в тому що саме предки північних народів вікінги допомогли нам створити нашу першу державу. Так що, Богдане ти на вірному шляху.

– Максиме, ти що не знаєш, Шведи сьогодні то перший ворог Річпосполитої!

– Збишку не Річпосполитої а Польщі. А от ти мені можеш повісти, чому Польща замість того щоб друзів шукати, знаходить собі ворогів? Об'єдналися три народи в єдину державу, ну і прекрасно! То чому мирно не жити, чому обов'язково хтось повинен бути старшим, чиясь віра повинна бути кращою? Устрій Річпосполитої я вважаю кращим в Європі, то чому порушуючи закони укладені нашими батьками ми рушимо те що вони створили. Коли вони писали закони, то знали навіщо, знали що їх дотримання дасть спокій і процвітання?! Але завжди знаходяться «мудрагелі», які вважають, що вони можуть не дотримуватися законів і нічого не станеться. І от коли таких мудрагелів стає більше ніж держава може витримати, вона перестас існувати. Збишку, невже сенатори і урядовці такі дурні? Ну візьми приклад з Богданом. Законослухняний козацький сотник, розбудував господарку, люди у нього щасливо жили і працювали, ми ж то бачили, податки справно платив, що державі ще треба? Так він до того ще був і воїном, захисником вітчизни, постійно зі своєю сотнею захищав окраїни Річпосполитої від набігів татар. То держава на нього молитися повинна була, а що сталося? Та був би він один такий, то не сталося б того що перетворилося у «війну домову», а то ж піднялися сотні тисяч! І це ще не все. Два роки точиться війна, може сенат з того висновок зробив?

– Максиме, от чому ти не король Польщі?

– Тому Василю, що не вийшов родом, ніби приналежність до роду розуму добавляє, тому що людей які трохи думають, простіше спалити на вогнищі, або настромити на палю, ніж признати що вони мають більше розуму ніж ти, і до влади люди пнуться не тому щоб зробити життя в країні кращим, а щоб збагатитися без міри! Проте, Васильку, якби я був королем Польщі, ми би все одно були в стані війни, хіба би був ти царем московським! Але бояри б тебе швидко до бога відправили!

– Максиме, а тебе за такі промови в Москві якщо б не спалили на вогнищі, то відправили на Соловки на все життя!

– Знаю, Васильку, тому і не живу в Москві і ніколи жити там не буду, а от маю побратима москаля і знаю якщо серед них є такі, то ще не все втрачено!

– Дякую брате, я про тебе царю не буду розповідати, він все одно не повірить, що такі люди бувають!

Побратими разом засміялися, якимось різко перейшовши від майже трагічних безпросвітних справ на веселий настрій. Так людина Богом створена, в самих трагічних хвилинах життя знаходить віддушину для радості і веселощів. Вони сміялися з непідробною приязню дивилися один на одного, і скоріш всього ніхто б не повірив якби міг прочитати їх думки. Ці сивочубі не молоді чоловіки, які не одного разу дивилися в очі смерті і не задумуючись могли за побратима віддати життя, мали прості майже дитячі мрії, щоб їх діти мали таких побратимів, а колись може через сто і більше років такими ж приязними були відношення між їх народами.

Більше про важливі справи вони не говорили, розуміли що прийшов час коли від них багато не залежить, але все що буде в їх силах щоб допомогти Богдану вони зроблять.

Збігнев Гура мав найбільше можливості не порушуючи закони своєї батьківщини допомогти справі Війська Запорозького. А треба було домагатися щоб виконувалися

домовленості польського короля Яна-Казимира з Богданом Хмельницьким. Сьогодні то вирішувалося в польському сеймі, де в нього були однодумці і в першу чергу Адам Кисіль. Приїхавши до Польщі Збігнев наніс візит до Осолінського, розуміючи що той буде відстоювати затвердження Зборівських угод, і його місце в команді канцлера. Осолінський прийняв Збігнева з радістю. Як завжди він був у меншості і кожен сенатор, який був твердо його однодумець вважався на вагу золота.

– Panie Gura, bardzo wesóły was widzieć! Wy jak zawsze w centrum wydarzeń i bałem się że nie będziecie na sejmie albo przybędziecie późno. A sytuacja, jak to u nas często istnieje, składa się raczej na bój, aniżeli na mądre rozwiązanie skomplikowanych pytań wyniesionych na rozpatrzenie i zatwierdzenie sejmu. Jarema Wiśniowiecki a z nim wspólnie i Janusz Radziwiłł zbierają przeciw mi opozycję.²¹

– To źle, panie kanclerz, przeciwnicy są znakomite i mają wśród szlachty duże wsparcie, zwłaszcza Wiśniowiecki. Jeśli powiedzieć otwarcie nie rozumiem za które szczególne zasługi, jedyne co zawsze rwie się do boju!²²

– To dobrze powiedzieliście rwie się do boju, jest u pana Jaremy taka cnota, lecz no chyba do tego dodać trochę rozsądku i człowieczeństwa, i zabrać pychę i zarozumialstwo, patrz i miały by drugiego Żółkiewskiego! Lecz panie Gura, czy to nam po raz pierwszy z nimi wstępować do słownych bojów? Oni że jak bojowcy koguty wojownicze, i należy powiedzieć w ich głowach najwyżej u

²¹ - Пане Гура, дуже радий вас бачити! Ви як завжди в центрі подій і я боявся що не будете на сеймі альбо прибудете пізно. А ситуація, як то у нас часто буває, складається скоріше на бій, ніж на мудре вирішення складних питань винесених на розгляд і затвердження сейму. Ярема Вишневецький а з ним заодно і Януш Радивил збирають проти мене опозицію.

²² - То зле, пане канцлере, супротивники знатні і мають серед шляхти велику підтримку, особливо Вишневецький. Якщо сказати відверто я не розумію за які особливі заслуги, єдине що завжди рветься в бій!

kogutów, tak że z nimi damy radę, a oto z papieskim nuncjuszem tu nieszczęście, on za unitów będzie trzymać się na śmierć. Chciałem by was wystąpić w sprawie zaspokojenia greckiej wiary. A was poprze pan Kisiel.²³

Вже початок сейму не віщував нічого доброго партії канцлера. Першим у бій понісся Вишневецький.

– Wielce szanowne państwo, sławni senatorzy Rzeczypospolitoy! Dziś nam rząd w jaźni kanclerza proponuje na zatwierdzenie ugoda zborowska z prostackim dowódcą Chmielnickiom. Ktoś z nią znajomy, a wiele z was i nie czytały że tam napisano. I mądrze zrobiły, alboż jest konieczność państwowym mężom wydawać oczy na te nikiemne papierki, w których zameldowana zdrada stanu, zdrada narodu polskiego co mieszka na południowych prowincjach, w skrajach Rzeczypospolitoy. Południowa szlachta została bez mieszkań i nie ma prawa nawet stąpnąć na swoje ziemie! Alboż mamy sumienie żeby zatwierdzić takie ugody!²⁴

Більша половина сеймової зали зірвалася криками обурення. В бік Осолінського і його партії грозили кулаками,

²³ - То ви добре сказали рветься в бій, є у пана Яреми така цнота, але ще б до того додати трохи розуму і людяності, і забрати пиху і самовпевненість, дивись і мали би другого Жолкевського! Але пане Гура, чи то нам вперше з ними вступати в словесні бої? Вони ж як бійцівські півні войовничі, та треба сказати у їх головах не більше ніж у півнів, так що з ними дамо раду, а от з папським нунцієм тут біда, він за уніатів буде триматися на смерть. Я хотів би вас просити виступити з питання заспокоєння грецької віри. А вас підтримає пан Кисіль.

²⁴ - Вельмишановне панство, славні сенатори Речі Посполитої! Сьогодні нам уряд в особі канцлера пропонує на затвердження Зборівську угоду з хлопським воєначальником Хмельницьким. Хтось з нею знайомий, а багато з вас і не читали що там написано. І мудро зробили, чи ж є необхідність державним мужам тратити очі на ті нікчемні папірці, у яких прописана зрада держави, зрада народу польського що проживає на полуденних провінціях, в окраїнах Річпосполитої. Полуденна шляхта лишилася без домівок і не має права навіть ступити на свої землі! Чи ж ми маємо совість щоб затвердити такі угоди!

дехто навіть зривався з місця ніби готуючись до справжнього кулачного бою. Така вакханалія тривала деякий час доки місце Вишневецького не зайняв гетьман литовський Радивил. Зала притихла чекаючи на його слово.

– Panowie senatorzy i członkowie rządu! Pan Jarema pytał czy całe czytały zborowsku ugoda. A zapytuję czy jestem w tym konieczność, kto nie czytał naj przejdzie po warszawskich ulicach, na każdym kutii usłyszysz wiersz czy śpiewkę o zboriwські ugodach, i zrozumie jak naród do ich odnosi się. Większej hańby aniżeli te ugody, ile mają się Rzeczpospolita, ona nie знала!²⁵

Виступ Радивіла зустрічали з не меншим збуренням. За ним виступило ще декілька сенаторів з їх партії. То вже було повторення сказаного вождями і менш цікавим, тому активність виступів спала. Осолінський спокійно чекав і чемно вислуховував виступаючих, а декому навіть аплодував, змушуючи тих поглядати на Вишневецького: може щось не те говорять. Саме тоді і взяв слово Осолінський. Соймова зала затихла, всі чекали хто перший попаде під його вбивчий сарказм і неспростовні звинувачення.

– Wielce szanowne panowie senatorzy! Z wami mamy dziś dużą radość widzieć na obradach heroicznych przewodniczących naszych sławnych wojsk polskiego i litewskiego! Zwycięstwami, które otrzymują nasi sławni hetmani, szczyci się całe państwo. To pod kierownictwem ich wojsko do szczytu rozbiło ten prostacki tłum pod Piławcami i swawolność zbiegało od ich aż za progi, i nie mniej zwycięsko prowadziło się pod Zbarażem i Zborovom. I zrozumiale po takich zwycięstwach podpisania Ugoda zborowskich to jest zdrada,

²⁵ - Панове сенатори і члени уряду! Пан Ярема питав чи всі читали зборівські акти. А я запитую чи є в тому необхідність, хто не читав най пройде по варшавських вулицях, на кожному куті почує вірш чи пісеньку про зборівські угоди, і зрозуміє як народ до них відноситься. Більшої ганьби ніж ці угоди, скільки мається Річпосполита, вона не знала!

jak z takim nie pogodzić się?²⁶

Осолінський не перший рік керує урядом Річпосполитої, і мало є урядовців які би скільки виступали на сеймах, але лише коли він говорив то зала замовкала напружено вслухаючись в кожне його слово. І справа була навіть не в його високій освіченості, і звичайному хлопугу, якими по суті була більшість сенаторів, хоч і належали до високородної шляхти, освіченість не допомагала відразу зрозуміти про що веде мову канцлер. От и тепер послушавши першу частину промови сенатори почали переглядатися, а потім і запитувати, про які перемоги веде мову Осолінський. А він саме того й чекав, на хвилику замовк ніби прислухаючись до присутніх.

– Przepraszam, państwo, nie możecie zrozumieć o których zwycięstwach mówię? Że? Z pod Piławcami pan Jarema zbiegał na chłopskim wozie aż do Zamość? A ja tego nie відав, dziękuję panowie! A pod Zborowem pan hetman Wiśniowiecki włożył w wykopaną dla niego lisią norę i siadywał tam, jak długo jego światłość król Jan-Kazimierz nie rozpoczął z Krymskim chanem rokowania? No o rokowaniach wiedziałem, też przyjmowałem do ich uczestnictwo, lecz nie w lisiej norze!²⁷

Після цих слів, Вишневецькому пасувало б викликати

²⁶ - Вельмишановні панове сенатори! Ми з вами маємо сьогодні велику радість бачити на засіданні героїчних очільників наших славних військ польського і литовського! Перемогами, які отримують наші славні гетьмани, пишається вся держава. Це під їх керівництвом польське військо вщент розбило той хлопський натовп під Пилявцями і свавільство втікало від них аж за пороги, і не менш звитязно вело себе під Збаражем і Зборовом. І зрозуміло після таких перемог підписання Зборівських угод то є зрада, як з таким не погодитися?

²⁷ - Перепрошую, панство, ви не можете зрозуміти про які перемоги я говорю? Що? З під Пилявець пан Ярема втікав на селянському возі аж до Замостя? А я того не відав, дякую панове! А під Зборовом пан гетьман Вишневецький заліз у викопану для нього лисячу нору і сидів там, доки його світлість король Ян-Казимир не розпочав з Кримським ханом переговори? Ну про переговори я знав, я теж приймав в них участь, але не в лисячій норі!

Осолінського на дуель, але спробуй сформувати сатисфакцію. Він же не стверджував що Вишневецький втікав з під Пилявець, виявляється він про то лише тепер вперше почув, хоч про те знала вся Польща. І другий випад зовсім не видавався шельмуванням Вишневецького, Осолінський вів мову про себе.

– Tak panowie senatorzy, mam grzech przyjmował uczestnictwo w pertraktacjach z Krymskim chanem, lecz na przestrzeni dwóch dni miał wynik, Tatarzyni poszli sobie do Krymu. A podczas pertraktacji i potem nie zginął żaden żołnierz. Panowie, to może niekiedy i należy siadać za stół rokowań, jak uważacie?²⁸

Виступи послідоуючих однодумців канцлера вже довершували практично отриману перемогу, але угода мала ще один, досить складний пункт, замирення віри православної. Папський нунцій зачувши що до Зборівської угоди включений релігійний пункт повідомив до папської курії і вона прислала рішучий протест проти релігійних уступок. Підканцлер пообіцяв нунцію, що кістками ляже, але не дозволить затвердження цього пункту угоди. Саме тому Осолінський попросив Збігнева, як авторитетного і добре знаючого цю справу сенатора довести до узгодження сенатом цього пункту. Збігнев почав здалеку.

– Panowie senatorzy, witam wasz wielce szanowny zbiór, imam nadzieję, że u nas dosyć mądrości przyjąć przemyślana decyzja na korzyść naszej ojczyzny! Chcę przypomnieć wam, że zjednoczenie godnych narodów polskiego, litewskiego i ruskiego w państwie Rzeczpospolitej, Bóg zrobił warto wniczką całego chrześcijańskiego świata. Toż nasi poprzednicy śledzili, żeby między naszymi narodami zostawała na zawsze nierozzerwalna zgoda imiłość, a wspólna wojskowa siła była skierowana przeciwwrogom krzyża świętego, jak to było w Bitwi pod Chocimiem. Torozumiał

²⁸ - Так панове сенатори, маю гріх приймав участь у перемових з Кримським ханом, але на протязі двох днів мав результат, татари пішли собі до Криму. А під час перемов і після не загинув жоден жовнір. Панове, то може деколи і треба сідати за стіл переговорів, як вважаєте?

zmarły nasz król jego światłość Władysław. Rozumiejąc niesprawiedliwość rozdwojenia narodu ruskiego przez unię, on stale niepokoił się i załączał wysiłek do zjednoczenia narodu ruskiego w jedynej wierze. Leczbeczczelna śmierć przyłbicy jego nie dawszy zakończyć tę sprawę. Lecz Bog dał nam królem jego światłość brata Władysława, który zakończył jego sprawę. Żeby zgasić wewnętrzne zamieszanie i rozlew krwi, osiągnąć spokoju w Rzeczpospolitiy on zawarł ugodę z Zaporozże wojskiem z tego pytania i doprowadził jego dowiernego poddaństwa. Teraz my, panowie senatorzy, muszaprzejawić swoją mądrość i zatwierdzić przyjętą Ugodt zborowska.²⁹

Збігнев Гура не володів тим блискучим хистом оратора, який мав Осолінський чи Адам Кисіль, але говорив чітко, зрозуміло і обґрунтовано. То ж його виступ, а ще беззаперечний авторитет, дали свої результати. Виступаючи підтримали Гуру, але як завжди буває в таких випадках в проголошену резолюцію сейму вносилися доповнення і зміни, а коли дійшло до голосування текст мав зовсім інше звучання і потаємний зміст. Він мав характер повернення і підтвердження акту

²⁹ - Панове сенатори, я вітаю ваше високоповажне зібрання, і маю надію, що у нас достатньо мудрості прийняти виважене рішення на користь нашої вітчизни! Хочу нагадати вам, що об'єднання достойних народів польського, литовського і руського в державі Річпосполитій, Господь зробив охоронницею всього християнського світу. Тому наші попередники пильнували, щоб між нашими народами зіставалася назавжди нерозривна згода і любов, а спільна військова сила була направлена проти ворогів хреста святого, як то було в Хотинській битві. То розумів покійний наш король його світлість Володислав. Розуміючи несправедливість роздвоєння народу руського через унію, він постійно турбувався і прикладав зусилля до об'єднання народу руського в єдиній вірі. Але нагла смерть забрала його не давши завершити цю справу. Проте Бог дав нам королем його світлість брата Владислава, який завершив його справу. Щоб погасити внутрішнє замішання і кровопролиття, досягти спокою в Річпосполитій він уклав угоду з Запорозьким військом з цього питання і привів його до вірного підданства. Тепер ми, панове сенатори, повинні проявити свою мудрість і затвердити прийняту Зборовську угоду.

затвердженого раніше королем Володиславом. І лише ті сенатори, які мали добру пам'ять знали, що в тому акті трактувалася рівність уніатської і православної церкви, а Зборівська угода трактувала ліквідацію унії. До речі, того не помітив навіть Збінев Гура. Добре зрозуміли таку неправомірну заміну Адам Кисіль та київський митрополит, якого він привіз на засідання сейму, але Кисіль промовчав, а митрополиту просто не дали слова. Тож в кінці резолюції ще приписали розглянути те, чого ще не ставало для «ґрунтового заспокоєння» народу руського, король зобов'язував розглянути на найближчому сеймі.

Як би там не було, але Збігнев був задоволений затвердженням на сеймі Зборівської угоди. Не зважаючи на її умовність і декларативність то була для Богдана і перемога і можливість зібрати сили налагодити державницькі справи, сформувати козацький державницький устрій на волостях які відійшли до гетьманської держави. Але то були справи якими опікувався Хмельницький. Гура поставив собі завдання всіма засобами відстоювати мир між Польщею і Запорозьким військом. Найкращою можливістю того мало б бути відродження проекту Володислава про використання Запорозького війська на морських баталіях проти Туреччини, тому сприяло і постійне бажання Венеції, яка всі ці роки продовжувала часом досить успішну морську боротьбу проти Порти. Але з боку Польщі то було лише бажання нічим не підтверджене.

А от угода Польщі з кримським ханом давала можливість останньому направити свої зусилля проти Донських козаків, які під час походу хана на допомогу Хмельницькому напали на Крим і добре там позбиткувалися. Тому хан вирішив їх провчити і при тому «пощипати» південні землі Московського царства, він мав такий таємний дозвіл короля при Зборовській угоді. А взамін зобов'язався випустити без викупу польських

гетьманів Потоцького і Калиновського. Проте, то виявилось не на користь ні полякам ні хану. Хан вимагав від Хмельницького виконати свої союзницькі обов'язки і йти з ним військом на Москву, а Потоцький з Каліновським за два роки кримського полону накопили скільки люті проти Хмельницького, що зразу ж по поверненню зібравши військо почали ігнорувати Зборовські угоди, порушуючи кордони гетьманщини. Таким чином коли в Москві зі страхом чекали вторгнення татарів з козаками, вони об'єднавшись пішли на Молдавію. Кожний при цьому мав своє пояснення тому і свої цілі. Хмельницький, навіть зважаючи на фактичну зраду Москви, не мав бажання остаточного розриву з нею, а після того як хан відпустив гетьманів не поставивши його до відома, мав підстави відмовитися від походу на Москву мотивуючи це загрозою нападу війська Потоцького на Брацлавщину. Була у Хмельницького і конкретна ціль походу настрашити Молдавського господаря за те що не підтримав його проти поляків і змусити до шлюбу його доньку Розанду з Тимошем. А хану було без різниці де брати ясир у московських землях чи в Молдавських.

Збігнев розумів, що таке свавілле Хмельницького в польських урядових кругах не полишать від вжиття зустрічних заходів, тому не виїздив з Варшави і уважно спостерігав ситуацію. А вона різко ускладнилася після смерті Осолінського, який єдиний стримував короля в його бажанні послухати Потоцького та Каліновського і розпочати нову війну з козаками. Вже в жовтні до Збігнева дійшли чутки, що в розмові з нунцієм Торресом король розкрив йому план зимового нападу на гетьманщину. З трьох сторін від польських воєводств атакує коронне військо, з півночі литовське, а з полудня молдавський господар, який буде мати нагоду помститися за літню компанію Хмельницького з татарами проти нього.

Як і два роки тому найгарячішим прихильником війни проти козачини був Потоцький, і найбільше дивувало Гуру те,

що всі ніби забули хто розпочав «війну домову», і бездарно її програв. Коли він нагадував сенаторам про події двохрічної давності, ті погоджувалися про те що Потоцький не до військової справи, хіба до амурних битв але й вони йому скоріш не до снаги. Войовничі заклики Потоцького знаходили відгук серед шляхти. Більше того, під тиском папського нунція урядовці переходили від слів до справи, погодилися направити соймовий податок на збільшення війська, коронного до тридцяти п'яти тисяч, а литовського до дванадцяти, тобто разом військо збільшувалося до сорока вісьми тисяч, а з пахолками вже склало б до двісті тисяч чоловік. Такої кількості було б достатньо для забезпечення розправи з «козачиною». Збігнев розумів, що то приведе до погибелі держави, а не одної «козачини», але без Осолінського не міг тому зарадити. То ж він вирішив звернутися до Адама Киселя. Зрозуміло ні авторитету ні здібностей Осолінського той не мав, але він був єдиним відомим діячем Річпосполитої якого сприймав Хмельницький і ще міг зарадити справі. Попросивши Киселя про зустріч і отримавши згоду, він прибув до нього в той час коли його мучила подагра, яка все частіше залишала його в ліжку. Вислухавши Збігнева Гуру старий дипломат так розхвилювався, що йому навіть сльози виступили на очах.

– Пане Збігнев, що ви безстрашний воїн і самий порядний сенатор я то знав завжди, а що лише ви один з декількох десятків представників елітної шляхти розумієте сьогодиншній політичний момент в державі, то для мене дуже приємний сюрприз. Але мені видається, що після смерті Осолінського лише ми двоє розуміємо до чого ведуть Річпосполиту.

– Пане Адаме! Я приїхав до вас не панегірики слухати, хоч то і приємно, а отримати від вас мудру пораду, а ще краще щоб ми разом рятувати ойчизну, яка перед страшною катастрофою.

– Добре пане Гура, ви як і всі вважаєте що старий Кисель

лише хитрістю живе, є такий гріх, але про вас говорив чисту правду, тому вам розповім може те, про що ви не відаєте і будемо думати як тому лиху зарадити. Ви пам'ятаєте що на сеймі мені доручено заспокоювати Хмельницького і спонукати його до виконання Зборівських угод. А так як я і сам прихильник того, то щиро веду з Хмельницьким таку лінію. І треба сказати він сумлінно виконує всі положення Зборівської угоди, на відміну від нашого уряду. Так того мало, вони зробили старого Киселя такою собі ширмою, і за мою спиною готуються до війни. Я вже не кажу, що вони виставили перед Хмельницьким того нездару Потоцького, який всіма силами показує свою неприязнь до козаків. Але то ще забавки. Вони відправили двох послів Войцеха Бечинського до хана, а Воронича до Хмельницького, і кожному дали завдання розсварити їх між собою. Як вам така дипломатія? Зрозуміло Хмельницький з ханом обмінялися інформацією і хан відправив до Варшави свого посла, щоб розібратися хто порушує Зборівські угоди і зробити висновки. А Хмельницький від тої звістки ввійшов у такий гнів, що разом зі старшиною наказав готувати військо. Замість того щоб розсварити їх, вони упевнили хана в щирості Хмельницького, а мене, з моїми закликами до замирення пошили в дурні.

А тепер послухайте до чого то все привело. Днями, як мені стало відомо, від хана гонець привіз листа до короля, в якому той презентував проект спільного походу на Москву. Зимом підготуватися, а весною вийти в похід. Хан добре вмотивовує цей похід, після перемоги Польща поверне землі які їй належать, а тепер відібрані Московою, а хан поверне собі Казанську, Астраханську й інші орди магометанської унії. До речі то не така вже й дурна пропозиція. Нам добре зрозуміло, що наш мир з Московою до першого нашого послаблення. І не дай бог таке станеться, Москва забере наші північні землі. А пропозиція хана досить реальна при її вирішенні надовго зникне загроза з боку Москви. Правда з'явиться загроза від Криму, але

на перших порах татари будуть мати що робити у Московському царстві, а ми повинні порозумітися з козаками і будемо мати їхню військову противагу від татарів. Мудро?

– Дуже мудро! Та не для Потоцького з Вишневецьким!

– Отож! Чого дурні... Чим ми можемо зарадити. Після тих посольств від короля до хана і гетьмана, мене закликав Хмельницький, і ми мали з ним відверту розмову, і домовилися надіслати кожний від себе листи королю. Я маю копію листа Хмельницького до короля, ви можете з ним познайомитися, а сам підготував листи королю і Потоцькому, де повністю підтверджую приведені в листі Хмельницького. Маєте бажання познайомитися з листом Хмельницького?

– Якщо ваша ласка, пане Адаме!

Кисель дав лист Збігневу і той його уважно прочитав його і звернувся до Киселя.

– Пане Адаме, що можу зробити я в цій справі?

– Пане Гура, ви маєте досить знайомих сенаторів і урядовців, то повинні кожному довести наші з вами жалі від того що діється в нашій державі і закликати кожного робити все для заспокоєння в державі. Чим більше поважного люду ми переконаємо, тим вірогідніше, що на грудневому сеймі сенат прийме вірне рішення. То все, що ми маємо і можемо зробити. Хоча, чесно кажучи надії мало.

На жаль його слова виявилися пророчими. І Збігнев і Адам Кисель до початку сейму провели перемови з багатьма патріотами Польщі і зібрали на сейм достатньо своїх прихильників, але без Осолінського вони були безсилі вплинути на рішення сейму. Двотижневе засідання сейму проходило під голосні заклики гетьманів Потоцького і Каліновського які прагнули реваншу, і їх пропозиція не маючи достатнього спротиву, була направлена на приготування до війни.

Голос Хмельницького, який разом з Запорозьким військом маніфестували свою лояльність до Польщі, і всіляко доказували,

що лишаються на ґрунті Зборовських угод, бажаючи лише гарантії їх виконання, і безпечності на руських волостях, і коли такі гарантії будуть забезпечені, козаки розірвуть з татарами і віддадуть свою службу лише Річпосполитій, не був почутий. Сейм мав відкинути всі неясності і прийняти простягнену йому руку козацького війська, але він її навіть не помітив. Сейм був заклопотаний підготовкою війни. Не чекаючи комплектування війська, король Польщі Ян-Казимир віддав наказ гетьманам Потоцькому і Калиновському розпочати наступ на козаків.

Провожаючи побратимів, Богдан як завжди жалів, що вони не можуть бути весь час з ним, наскільки, часом, йому було б легше приймати рішення, і скоріш за все вони би були мудрішими. Але як то може бути? Василь в посольській службі в Москві, та ще й радник царя, Збігнев знаний сенатор сейму Польщі, Степан людина скоріше військова, його би в Білу Церкву полковником наставити, а от Максим був би, фєст, яким генеральним писарем, але хлопців виховує і Іванко Степанів біля нього і Юрась. Але ж там не тільки наші хлопці, Максим виховує нове покоління народу, його майбутнє, а то може й потрібніша справа ніж війна. Потрібніша коли збираєшся нападати на когось, а коли виборюєш свою державність то повинен піднятися весь народ, тоді не до навчання.

Богдан розумів, що то невірно він тепер мислить, щоби народ вижив дітей треба вчити, неuki не побудують державу! А от йому треба думати про війну. І то добре думати, вона скоро і невідворотна, хоч його народу не потрібна. Так, потрібно рік-два спокою. Скільки справ по влаштуванню державницьких установ, організації життя держави без польських урядників! Тому поляки і готують війну, що він того не зробив...

Він добре знав, що його відмова від походів на Москву і Туреччину, дуже не сподобалася польському політикуму. А коли він пішов на молдавського господаря, фактичного васала

Польщі, то вже і король прийняв рішення про війну з козаками. І хоч вони намагалися тримати приготування до війни в таємниці, Богдан то знав добре, і робив все щоби відстрочити початок війни. Він писав листи до короля, до Потоцького, запевнюючи їх у своїй лояльності і повідомляв, що Запорозьке військо невдоволене тим що польські вояки постійно порушують встановлену угодою лінію розмежування. Але не забував і про своїх союзників татарів і можливих союзників Москви і Туреччини, він доносив до них що порушують Зборівські угоди і приводять до війни не козаки, а Поляки. Посилав своїх представників на переговори про спільні дії, приймав у себе послів. І знову отримував запевнення в тому що у випадку війни отримає допомогу. Відвернути війну було все тяжче.

По всій лінії кордону польське військо переходило на козацьку територію проводило зачіпки нападало на міста. Деякі магнати разом з військом пробивалися до своїх маєтків і починали встановлювати попередні порядки, проводити суди над селянами, які проти них піднімали повстання. Ті закликали козаків і починалися бої, які провокували початок війни. Треба було такі випадки гасити, щоб війна не розгорілася раніше ніж Запорозьке військо буде до того готове і головне, будуть готові союзники. В кінці падолисту він зібрав полковників на нараду. Вислухавши всі їх нарікання на порушення Зборівських угод Хмельницький дав єдину для всіх настанову, тримати встановлену лінію розмежування військ, відбивати напади, а самим не переходити на польську територію. Але полковники довідалися про інтриги польського уряду проти козаків у Криму, вимагали порвати всі відносини з королем, не посилати послів на сейм, йти під протекторат Туреччини і триматися союзу з Кримськими татарами. Хмельницький пустив в хід все своє красномовство і переконав полковників все ж послати послів на сейм. Хоча одночасно не переривати перемови з Туреччиною та

Москвою. На цій нараді Хмельницький повідомив про одруження сина Тиміша на доньці Молдавського господаря як доконаний факт, подаючи його полковникам у світлі закріплення союзницьких угод з Молдавією.

Хмельницький покладав надію на Адама Киселя, який в питаннях миру був його співником. Вони жваво обмінювалися листами, готуючи спільну позицію на сеймі. Але сейм закінчився і йому доповіли про безоглядність його зусиль на збереження миру, хоча офіційно було прийнято рішення про відправлення до козаків комісії. Вірити в то що ця комісія буде працювати чи то лише фікція Богдан не знав, але мав робити вигляд що приймає на віру, в надії на відстрочення початку війни. А король робив багато рухів в підтвердження роботи комісії і просив Хмельницького сприяти пересуванню комісарів до козацького війська для вчинення комісії згідно Зборівської угоди. Урядом Польщі робилося все, щоб приспати увагу Хмельницького, але він виконуючи вимоги короля теж робив заходи підготовки до можливого нападу, доповнював старі полки, створював нові, укріплював міста, обсаджував кріпості залагами.

І все ж початок військової компанії застав його зненацька. Богдан писав чергового листа до Адама Кисіля з приводу можливих застережень перед рухом війська комісарів по землях Запорозького війська, коли до нього зайшов Іван Виговський.

– Пане гетьмане, маю термінове повідомлення від полковника Нечая. Посланець загнав коня, щоб пришвидшити вість пану гетьману!

– Іване, ти так швидко забіг ніби вже король з військом йде на Київ!

– Пане гетьмане, король в Варшаві, але військові дії розпочав Каліновський з Лянцкоронським. За посланця прибув сотник полку Нечая Степко, я можу переказати все що сталося чи може краще вислухаєте посланця? Лише з тим є одна заминка, він прибув дуже зраненим, то йому ладять рани і він

потребує відпочинку.

– Коли він прибув?

– Години дві три тому, але доки йому не перев'язали рани і не нагодували він слова не міг сказати. Вже коли прийшов до себе я розпитав його про те, що сталося.

– Давай, Іване, зробимо так, я ще закінчу писати лист, а ти через годину заїдеш за мною і поїдемо до сотника. Мені краще самому з ним переговорити, однаково виникнуть питання. Скажи лише головне.

– Полковника Нечая вбито!

– Що?! Нечая вбито!! Поїхали терміново, мушу вже знати що там сталося! Сотник Степко лишень задрімав, почувши голоси відкрив очі і подачивши Хмельницького, намагався піднятися.

– Лежи синку, не трать сили, розповідай як і що!

– Пане гетьмане! То був надто не очікуваний напад. Поляки тільки й розмов мали про скору комісію до пана гетьмана, і слідкували щоби козаки не порушували лінію. А кожен випадок писали для комісарів, щоб вони виставляли претензії пану гетьману. Правду сказати вістунки доносили що то в одному місті, то в іншому клубляться польські вояки, але щоби готували хоругви того не було. Та і були вони далеко, Каліновський в Камінці, Лянцкороньський у Барі. І скажу що ми не легковажили, полковник Нечай у Воронківці, що між Станиславовим і Красним виставив сотню Шпака. Але, як пізніше ми вивідали у язика, поляки рухалися таємно вночі, і напали одночасно на Красне і Воронківку. Наша сторожа зачувши рух була впевнена що то козаки Шпака, поляки тут не могли бути, та й вночі вони не мають звички рухатися. Тому їх безпечних вмить було порубано, навіть крикнути не встигли. А сотню Шпака на той час вже порубали кіннотники Корицького.

Передовий полк Каліновського без затримки підійшов до Красного і заграмав у браму. Ніби на біду відчиняти пішов сам

Нечай, тут його було й порубано.

Степко замовк і захлюпав носом. Видавалося що плакав. Хмельницький від жалю переходив до злості.

– Пиячили, що так злегковажили?!

– Я не був при тому, пане гетьмане, не відаю. Я тримав оборону в замку. Поляки відразу запалили місто і почали рубати всіх підряд і козаків і міщан беззахисних і жінок. Я зі своєю сотнею кинувся до міста, але мені на зустріч вже відступали рештки полку з Кривенком на чолі, було також багато міщан. Ми закрилися в замку і там боронилися. А на другий день Кривенко вночі відправив мене за підмогою.

– Нечая хоч поховали по-людські?

– Коли ще я був то його відспівували в замковій церкві, а далі не відаю.

– Ну що Степко видужуй...

Вони вийшли з Виговським мовчки сіли на коней і помчали назад. Сівши до столу Хмельницький перечитав недописаний лист. То був лист до Кисіля, він намірився його розірвати, але трохи подумавши, поклав на стіл і продовжив писати. Все що трапилося з Нечаєм, його збурило до люті, і першою думкою його було припинити всі відносини з Польщею і готуватися до війни. Але зважаючи на те що його полки були ще не готові і жоден з союзників не дав відповіді про можливу допомогу, а впевненим він був лише в кримському ханові, проте татари до першої весняної паші на волості не вийдуть. Та й козаки не були звиклі до зимових війн. Він впевнив себе, що скоріш всього то лише епізод. В скорості, в тому що то непорозуміння, його листом запевнив і Калиновський.

«Pod uwagę waszej mości podaję, że ja po tej stronie linii zastawów buntów na których nie spodziewał się. Działy się rzeczy niedopuszczalne, panowała skrajna swawolność, utrafił ja na duże kupy – a wszystkiego tego wróżbiarzem był Nechay, że i waszej mości woli i nakazów, jak dowiaduję się, też nie słucha się. Za przewodnictwem tego mężczyzny prostactwo zbierało się do kup, i

on na czele ich już szedł z tamtym sensem, żeby zniszczyć niespodziewanym napadem wojsko Rzeczypospolitej, rozmieszczone po tej stronie linii na zimowych mieszkaniach, nie spodziewając się żadnego niebezpieczeństwa. Ta upadł sam w jamę, którą kopał naszemu wojsku ten inicjator złego!»³⁰

Зрозуміло, Богдан не повірив жодному слову Калиновського, але все ще мав надію стримати початок війни до травня. Та виявилось так, як і повинно бути, після такого вдалого початку військових дій Калиновського, до місця прибув Потоцький, якого король затримав у Варшаві щоб він не перешкодив Калиновському. Потоцький, між тим, горів нетерпінням теж долучитися до слави переможця, якої давно не мав. Випадок враз і йому дав таку можливість, на сьоме березня в містечку Ямпіль збирався великий ярмарок. Зрозуміло війська там не було, а от купців з крамом та грошима, повне місто. То ж «доблесний» гетьман Потоцький і проявив себе. Вночі його полки несподівано зайшли в місто і «в пень вирубали люд, спалили місто і страшну силу здобичі набрали...». Фактично то був не бій, а побоїще беззбройного люду, але для Потоцького то був тріумф, він сповіщав канцлера: «Ямпіль твердоустий, дорого заплатив за свою надуту упертість, вогнем і мечем зруйнований дощенту!».

Піднесені таким вдалим початком, гетьмани вирішили взяти Вінницю. Про бої які там відбулися Хмельницькому доповіли пізніше. Наробивши гвалту в Ямполі, Калиновський чомусь був впевнений, що козаки на то не зважили і у Вінниці їх

³⁰ «До відома вашої милості подаю, що я по сій стороні лінії застав бунти на яких не сподівався. Робилися речі недопустимі, панувало крайнє свавільство, трапив я на великі купи – а всього того провидцею був Нечай, що й вашої милості волі і наказів, як довідуюсь, теж не слухався. За проводом того чоловіка хлопство збиралося в купи, і він на чолі їх уже йшов з тим умислом, щоб знищити несподіваним нападом військо Річипосполитої, розложене по сій стороні лінії на зимових квартирах, не сподіваючись ніякої небезпеки. Та впав сам у яму, котру копав нашому війську цей зачинатель злого!»

не чекають, тому і послав вперед воєводу Лянцкоронського. Оглянувши передмістя польська кіннота впевнено захопила замок, який тут знаходився, і рушила до міста. Аж тепер, ніби забарившись, з міста висипали козаки і почали займати приступи навколо міста. Побачивши метушню козаків польські кіннотники відважно кинулися на них через річку. І лише тепер зрозуміли що то пастка, яку їм підготував полковник Богун. Саме він з трьома тисячами козаків захищав Вінницю. За його наказом ще минулої ночі козаки поробили в річці ополонки, притрусили їх сіном і тепер ополонки зашперхли, а вдень їх присипав сніжок, тож вони стали зовсім не помітними. Лянцкоронський першим пішов під лід, а за ним і вся польська кіннота. Із усіх хто потрапив під лід вдалося витягти лише Лянцкоронського, серед загинувших був і брат Адама Киселя.

Козаки героїчно боронилися в монастирі більше тижня, доки не почалися перемови про припинення боїв, Зрозуміло, Каліновський мав на меті обдурити козаків. Він дав слово випустити козаків з монастиря, а сам розмістив своє військо в місті, щоб перебити козаків коли вони вийдуть з монастиря. Але Богун його хитрість розгадав і не погодився виходити. Закінчилося все на початку другого тижня боїв. До Вінниці підійшли Уманський полк з полковником Глухом і Полтавський очолюваний полковником Пушкаренком, яких відправив на допомогу Богуну Хмельницький. Вістка про прихід військ Хмельницького наскільки перестрашила «героїчних» гетьманів, що вони втікали майже так як Вишневецький з регіментарями з під Пилявець, до самого Камінця, де вже перевели подих, чекаючи на короля.

Але уряд Польщі і після таких підлих виступів, продовжував робити вигляд, що готує комісію. Проте Хмельницькому того було досить, після Вінницької епопеї він припинив переговори і порвав останнього листа воєводі київському Кисілю, а посланцю сказав передати йому на словах:

«Ти мене довго тішив комісією і згодою, а свого брата

послав воювати проти мене з Каліновським та Лянцкороньським. За сю неправду поліг твій брат – котрого я жалую, як великого лицаря і приятеля мого, але він сам того хотів! А коли Поляки зачали війну, то будуть нею ситі!»!

Припинивши спілкування з урядовцями і гетьманами Польщі, Хмельницький зробив ще одну спробу залучитися підтримкою союзників. Перше він звернувся через послів до Ракоція короля Угрів, у них була попередня домовленість про підтримку гетьмана військами в разі війни з Поляками, а Хмельницький посприє меншому брату Ракоція посісти польський престол. А сам поволі рушив назустріч польським військам. При зупинці в Корсуні він закликав Виговського, і вони разом розпочали підготовку до зустрічі послів а також направляли своїх до можливих союзників.

– Іване, з Ракоцієм у нас була домовленість перед Зборівською битвою, але він не пристав тоді до нас в поміч, як вважаєш цього разу у нього стане духу?

– Пане гетьмане, днями прийшло повідомлення від Ракоція, що семигородські послы без пригод довели йому ваші листи і він цілком сприймає ваші пропозиції. Але я би не розраховував на Ракоція, по-перше він знаходиться між Австрією і Польщею, а ті, в випадку нашої поразки розділять його землі між собою. А крім того йому заборонить Папа Римський, і він його послухає, хоч там і кальвіністи, але навкруги католики.

– А що воєвода Мунтянський Матвій відповів на наші пропозиції?

– Матвій запевнив, що готовий прислати військо чи то на поляків, чи на молдован, чи на Семигород. Мені здається що така готовність означає звичайну відмовку. Він надасть військо якщо отримає наказ від султана, в іншому випадку про його військо говорити нема сенсу. Що стосується молдавського господаря він скоріш буде з польським військом ніж з нами.

– Що ж лишається Московське царство, але цар минулий раз своєю невиконаною обіцянкою був разом з дончаками скоріше проти нас ніж тримав нейтральну позицію.

– Пане гетьмане, Москва не є виключення з загального правила дипломатії, проте цього разу московські «думні» дяки повинні задуматися, і хоч якимось чином віддячити за проявлену вами позицію у відверненні спільного з татарами нападу на Московське царство, якого так хотів кримський хан. А друга важлива послуга надана Москві нами, хоч ми і не видали їм Акундинова але і не спровокували смуту в Московському царстві під гаслом Шуйського, цар того гірше смерті боявся. Він би таку нагоду використав неодмінно! А Хмельницький, як вони відзначили повів себе як лицар і надійний сусід!

– Вони б ще були надійними сусідами, і чому б не жити по-сусідськи! Але то минуло, а від Москви вдячності годі чекати, які тепер там плани? Останнього разу я йому писав, якщо він не підтримає козаків цього разу, і не розірве союз з Польщею, то ми піддаємося під зверхність Порти і підемо воювати Москву разом з Татарами!

– Московський цар, як і Польський король, коли хоче заколисати якусь проблему, передає її на вирішення земському собору. Між їхнім собором і сеймом Польщі одна різниця сейм приймає рішення, яке йому заманеться, а земський собор лише те яке скаже цар! Але відмовка хороша і виглядає на демократію. До речі, земський собор саме тепер працює в Москві, а коли закінчиться невідомо. То буде залежати від того, хто між нас з поляками переможе. А доки він не закінчився маємо вже відповідь царя, на минулому тижні я приймав посла Москви Ларіона Лопухіна, він довго розповідав про лояльність Москви до Запорозького війська, а на закінчення повідомив про «велику милість» царя, якщо нам буде необхідно, Москва готова виступити посередником між Польщею і козаками.

– То що виходить, Іване, союзників не маємо?

– Скоріше так, маємо як і раніше одного союзника, Кримських татарів, але ви знаєте що вони союзники які мають свою стратегію. Правда, і ми літом вчинили відповідно, не послухали хана не пішли на Москву. За тим, останнє слово ще не сказала Турецька Порта. Вона, достеменно, скоріше за нас, ніж проти, і васалів своїх може відправити в поміч, якщо ті не знайдуть причини відмовити.

– Що не кажи, а відхід від Зборівської угоди то катастрофа і для Польщі і для нас, а це велика небезпека для Ричпосполитої! Біда що королю разом з його гетьманами до осягнення того не вистачає розуму!

– Воно, пане гетьмане так, але Річпосполита, при допомозі католиків, загнала себе в кут ще Брестською унією, а виходу звідти не видно. Складається враження, що Унія житиме довше Річпосполитої! І треба було так статися, що ми в ту біду потрапили...

Турецьке посольство Хмельницький зустрічав уже в містечку Животові на початку квітня, як і передбачав Виговський то буде дружнє посольство. Воно привезло від хана лист з запевненням неодмінної участі Криму у війні на боці козаків. Хмельницькому, як майбутньому новому васалу, султан дарував парадні убори і шаблю. Привезли листи від царградського патріарха і від інших турецьких васалів, які обіцяли Хмельницькому допомогу у війні.

Тим часом військо Хмельницького дісталосся Зборова, і тут стало чекати татарів, доки вони затримувалися. А в цей час Хмельницькому довелося пережити особисту трагедію. Ніби і так за останні роки Богдан забув що таке спокій. Хоч і були перемоги, то при тім втрати тисячами війська... Але навіть на цьому тлі, повідомлення яке він отримав, вдарило в серце і затуманило мозок: нагло померла Гелена.

На дворі перед похідним курінем гетьмана сидів посланець, який привіз ту страшну новину, і не знав що робити.

Змучений далекою дорогою він потребував відпочинку, але розумів, що у гетьмана будуть запитання тому чекав. Час минав, але Хмельницький його не кликав, він сидів за столом в його руках тремтів отриманий лист, і він про щось відсторонено думав, якщо можна було назвати думками картини минулого які виникали в мозку хаотично без будь якоїсь послідовності.

...Красива шляхетна пан невлучимо знайома, звертається до нього

– Батьку, я повернулася, приймеш? Мені йти нікуди!

Лише тоді він пізнає свою прийомну доню Геленку, про яку після розорення Чаплинським Суботова взагалі думав що загинула, а потім прийшла чутка що вийшла заміж за Чаплинського.

– Доню, а як же ти будеш жити в мене, заміжня жінка?

– Та звичайно, як донька, хоч і заміжня, але покинута чоловіком, Де маю дітися крім батьківської хати?

– А що люди скажуть?

– То і скажуть, покинута жінка повернулася до батьків! А те що скажуть люди, для мене не має значення, а для тебе?

– А що я, сестри і брати тобі будуть раді!...

... Пізня дощова осінь. Богдан з жінкою йдуть по Чигиринському базарі і Ганя помічає маленьку дівчинку в легенькому не по погоді платтячку, вона зовсім закоцюбла. Погляд її застиг, здається вона вже холоду не відчуває. Ганя схилиється до неї.

– Дитинко, ти ж зовсім замерзла, хто ти і де твої батьки?

– Я єстем уродзона пані, звуся Гелена, а мамки нема...

...Він забігає до кімнати бачить на ліжку лежить без свідомості забитий майже до смерті Іванко, а поряд сидить Гелена і гладить Івнка по голові, а потім її погляд, і така нестерпна мука в ньому, що він зразу все зрозумів про Іванка...

... Великий стіл у світлиці, де він завжди приймає послів іноземних держав. За столом послы, а на проти нього сидить

Гелена. Гості не питають хто вона йому, сприймають за дружину, а Богдан і не спростовує. Головне що посли з неї поглядів не зводять. А вона вродлива і величава, одягнена як справжня королева, приймає участь у розмові з послами. Та й хто міг сказати що вона не королева!

Богдан струшує головою, приходячи до страшної дійсності Гелени вже немає! Його доньки, його дитини! Як таке могло трапитися?! Він закликав гінця, той коротко розповів що знав, і Богдан відпустив його відпочивати, а на другий день відправив з ним листа сину Тимофію з наказом як діяти.

А почалося все тоді, коли його військо виступало з Білої Церкви і він повинен був взяти гроші для оплати татарам. От тоді і виявилось що не вистачає одного барилка з червоним золотом. Богдан спочатку подумав що золото взяв Тиміш, вирушаючи до Литви, але той повідомив листом що не брав. Отримавши відповідь від Тимоша, Хмельницький зібрав всіх хто постійно знаходився в домі і під страхом смерті наказав управителю маєтку виявити крадія і доповісти йому. І от тепер домоправитель пише, що гроші взяла Гелена. Вона зізналася що брала золото для Чаплинського, і повернула його. А на другий день Гелену знайшли повішеною на воротах. Вона наклала на себе руки.

З гінцем Богдан відправив лист Тимошу щоб він приїхав з Литви і провів розслідування того що трапилося. Богдан був впевнений, що Гелена не могла взяти гроші, вони їй не були потрібні, а якби і були потрібні, то він би їй не відмовив. І Гелена про то знала. Тому Богдан не повірив в самогубство, і попросив Тимоша найти вбивцю Гелени. Сам він не міг ні поїхати, не піддаватися власному горю. За ним стояло військо, яке потребувало його вправного керівництва у одній з найбільших і трагічних битв з військом Польським. В такому стані Хмельницький чекав відповіді від можливих союзників, а потім підходу кримського хана, який затримувався в зв'язку з

хворобою.

Тим часом Польща взагалі союзників не мала. Найбільше розчарування король мав від Сіцилянців, вони настійно пропонували йому прийти до замирення з козаками, і продовжити виконання плану його брата Владислава по очищенню Європи від Турецького поневолення. Представник Сицилії Кавацца запевнив короля, що має достатньо грошей щоб добре озброїти козаків і всім разом вдарити на турка. Але король був непохитним. Незважаючи на повідомлення що не отримає допомоги від Сицилії, і що Ракочій виставить на допомогу козакам шістдесятитисячне військо, король робив все щоб зібрати своє військо, яке до того Польща не збирала. На середину квітня було призначено урочистий виїзд Яна-Казимира на війну з козаками. По всій Польщі з цієї нагоди проводили богослужіння, Папський нунцій з почестями передав йому освячений Папою меч на славу Божу і страх безбожникам. З цим благословінням король виступив у похід. Місцем збору всього війська він визначив містечко Сокаль.

В цей час потріпані Богуном під Вінницею полки польного гетьмана Калиновського знаходилися під Камінцем. При відступу від Вінниці з його війська втекло багато пахолок, і тепер воно налічувало до п'яти тисяч вояків. Каліновський знаходився в постійній тривозі від чуток, що до Камінця рухається сам Хмельницький з великим військом. Тому не чекаючи наказу від короля він зібрав раду полковників, на якій прийняли рішення рухатися від гріха подальше. А маючи звістки, що король виступить на Сокаль, Каліновський повів туди військо. То було вірне рішення, через два дні він отримав наказ короля рухатися саме на Сокаль. Новостворене військо великого гетьмана Миколи Потоцького збиралося під Володимиром, він теж мав наказ короля підтягуватися до Сокаля. В цей час королю доповідали, що козацькі сили

рухаються назустріч і скубчуються біля Збаражу.

Два величезних війська поволі посунули одно на інше. «Війна домова» лише нарощувала свою силу, знищуючи основу Річпосполитої. Навіть у латинянських країнах було враження, що в Варшаві не лишилося жодної розумної людини, лише потоцькі, калиновські і вишневецькі на чолі з Яном-Казимиром...

Король в Сокалі поступово нарощував сили свого війська, за Калиновським і Потоцьким приходили нові полки, гусарські і козацькі хоругви, яких нараховували до вісімнадцяти тисяч, віднайняте німецьке військо складало до восьми тисяч кінноти і піших вояків. Приводили свої війська магнати, збиралося посполите рушення. Король хоч мав не великий військовий досвід, знаючи про нездатність Потоцького і Калиновського керувати великими військами, сам взявся керувати з допомогою досвідчених закордонних радників. Гетьманам то було не до вподоби, але вони терпіли, хоч і були незадоволені тим керівництвом. Особливо то стало відчутно коли король декілька разів змінював місце для майбутньої битви. Спочатку табір готували біля Сокаля, потім місце для битви здалося королю замале, стали переходити під Берестечко, потім, почувши що козаки з татарами вже на підході, знову поверталися до Сокаля. Нарешті все ж зупинилися під Берестечком. Під час цієї шарпанини у Хмельницького були хороші можливості напасти на, хоч і велике, але неповоротке і некероване польське військо. То могло би стати початком перемоги, але татарів ще не було, а хан категорично настоював без нього битву не розпочинати.

Радники польського короля запропонували йому добре місце для розміщення табору під Берестечком, горбисту місцевість між трьома річками Стир, Пляшівка і Ситенька. Поляки розмістили свій табір вздовж річки Стир, так що вона закривала підступи до тилу, а лівим крилом вперли табір в берег річки Пляшівка. Від польського табору долина руслами річок

Ситенька і Плешівка звужувалися до полудня, саме звідси могли наступати козаки з татарами, інші три сторони були закриті річками. Козаки підійшовши після поляків, розмістили табір правою стороною до річки Плешівка, а татарам, які прийшли останніми, лишилося місце поряд з козацьким табором, лівим боком сягнувши річки Ситенької. Як для одної так і іншої ворожої сторони місце було сприятливе лише для безкомпромісної битви. Поляки у випадку відступу повинні були б форсувати річку Стир, а об'єднані війська відступаючи попадали на звуження місцевості і як наслідок створювали б тісню, що не сприяє вдалому відступу. А при наступу можливим був лише один маневр лобова атака. Саме такого бою не любили татари. Споконвік, у майже всіх своїх битвах, вони мали тактику зненацька нападати, а в випадку небезпеки, зникати у невідомому напрямі.

Поляки то добре знали, і це було одним із критеріїв вибору місця битви. І одна і друга сторона ще не склали собі план битви, хоча він був очевидним і в даній ситуації визначався в простому безкомпромісному знищенню один другого. Долина була хоч і горбиста та вкрита частково лісом, не давала можливості для маневру ні одній ні іншій стороні. Тому перший день битви передові полки козаків і татарів затіяли кінні гарцювання з польськими, ніби перевіряючи один другого на міць, та одночасно вивчаючи розміщення підрозділів. Очільники польського війська, після першого дня, доповідали королю про розвідані місця розміщення татарських орд і козацьких полків. Враховуючи отримані дані король зі своїми радниками підготував план бою на наступний день, і отримана ясність плану бою давала надію на перемогу.

Проте наступний день розпочався зовсім не так як його планував король. Незважаючи на те, що козаки ще переправляли свій обоз через болотисту річку а татари теж не встигли укріпити свій табір, вони разом вдарили з самого рання з такою силою, особливо татари, що польські полки не втрималися і

почали відступати. Польська кіннота ціною загибелі багатьох визначних шляхтичів, серед яких був брат покійного канцлера Осолінського, каштелян галицький Казановський та багато інших, ледь змогла утриматися від втечі з поля бою. Великі втрати понесла і татарська орда, яка не звикла до таких затятих боїв. Настрій вояків як з одного так і з другого боку різко погіршився. Серед польської шляхти з виду гибелі визначних шляхтичів, пішли розмови про початок переговорів, тим більше, що з'явилися чутки про приїзд до короля татарського мурзи з такою пропозицією. Проте король різко припинив подібні розмови і призначив нічну нараду.

На нараді першим слово взяв польний гетьман Каліновський. Він нагадав, що його військо розпочало бої з козаками ще в лютому і зовсім не мало відпочинку. На закінчення промови він звернувся до короля.

– Wasza moc, wychodząc z sytuacji że złożyła się, proponuję rozpocząć z chanem rokowania i pewny że on pogodzi się. Tatarzyni dawno nie popadali do sytuacji, która złożyła się dla ich pod Beresteczkiem, w dzisiejszym boju oni ponieśli ciężkich strat i rozumieją, że nie potrafią zdobyć zwycięstwo. A pertraktacje dadzą im możliwość i zachować żołnierzy i wyjść z położenia z zaszczytem!³¹

Після нього виступив коронний гетьман Потоцький. Йому здається не було про що особливо говорити, але він нагадав свою перемогу під Ямполем.

– Panowie dobrze pamiętają, jak ze swoim wojskiem wygodnie wzięłem Jampol, to było dostojne zwycięstwo! Jakby miałem dziś tych żołnierzy, co pokazało przykłady heroizmowi, to by byłem

³¹ - Ваша милість, виходячи з ситуації що склалася, я пропоную розпочати з ханом переговори і впевнений що він погодиться. Татари давно не потрапляли в ситуацію, яка склалася для них під Берестечком, у сьогоднішньому бою вони зазнали тяжких втрат і розуміють, що не зможуть отримати перемогу. А перемови дадуть їм можливість і зберегти вояків і вийти з положення з честю!

tylko za bitwę do pełnego rozgromienia kozaczyzny. Lecz wojsko które teraz mam jeszcze nie otrzymało koniecznego wyuczenie, i dostatecznego doświadczenia, a wroga i po sile i po wyuczenie mamy zawzięty! To podtrzymuję pana Kalinowskiego, należy stanąć do rokowań, tym więcej dobrze znam chana, i mogę sam dołączyć się do tej sprawy.³²

Король слухаючи одного, а потім другого гетьмана все більше хмурнів. Коли закінчив виступ Потоцький, він мовчки обвів поглядом всіх учасників наради.

– Nasi hetmani nie byli z regimentarz pod Zbarażem, i że takie przebywać w oblężeniu oni nie znają, a może już i zapomniali. A dobrze pamiętamy zwitygi jednego hetmana pod Winnicą, a innego pod Jampolem. Panie Kalinowski, a Bohun teraz razem z Chmielnickim, nie macie pragnienia z nim spotkać się? Czy może też proponujecie przeprowadzać pertraktacje, żeby z Богуном jeszcze raz nie spotkać się? Ta możecie nie burzyć się na podwórzu czerwec i lód dawno zszedł z rzeczek!³³

То було жорстоко по відношенню до Калиновського, але король мав піднімати бойовий дух очільників війська, в противному разі то може обернутися катастрофою. І він продовжив ще більш різко.

³² - Панове добре пам'ятають, як я зі своїм військом зручно взяв Ямполь, то була гідна перемога! Як би я мав сьогодні тих вояків, що показали приклади героїзму, то я би був лише за битву до повного розгрому козачини. Але військо яке я тепер маю ще не отримало необхідного вишколу, і достатнього досвіду, а ворога і по силі і по вишколу маємо затятого! То я підтримую pana Каліновського, треба стати до переговорів, тим більше я добре знаю хана, і можу сам долучитися до тої справи.

³³ - Наші гетьмани не були з регіментарями під Збаражем, і що таке перебувати в облозі вони не знають, а може вже й забули. А ми добре пам'ятаємо звityги одного гетьмана під Вінницею, а іншого під Ямполем. Пане Каліновський, а Богун тепер разом з Хмельницьким, ви не маєте бажання з ним зустрітися? Чи може ви тому пропонуєте проводити перемови, щоб з Богуном ще раз не зустрітися? Та можете не хвилюватися на дворі червень і лід dawno зійшов з річок!

– Mam nadzieję, panowie, że dobrze znacie dyspozycję, na przodzie wróg, a za plecami i z flanek rzeczki, albo zwycięstwo albo bezsławny koniec w Styri! Taki mamy wybór. Lecz dla was mam i dobrą wieść, kozacy jeszcze w całości nie przeprawili i nie zagospodarowali swój biwak, a mamy ustaloną na pozycjach artylerię, i jutro zaczniemy z obstrzału Tatarii wojska oni tego bardzo nie lubią i boją się. A o pertraktacjach myśleć i tym więcej mówić nie czas. Na tym zamykamy radę i przygotowujemy się do boju! Wystąpimy z samego wczesna!³⁴

Із значніших військових не брав слова лише Вишневецький. Він взагалі не любив наради, а ще більше отримувати накази, тому що був переконаний в своїх військових здібностях, і був завжди готовий їх проявити.

Ранком, як то часто буває в долинах рік, а тут їх було аж три, ліг густий туман. А коли він почав спадати перед козаками й татарами постали скільки бачило око грізні полки і хоругви польського війська. Було таке враження, що лише мить і вони всією грізною силою рушать на супротивника і немає такої сили яка здатна їх зупинити. На запорозьких козаків то не склало великого враження, а от на свавільників, які були в війську Хмельницького, напав великий переляк. Не краще почували себе і татари. Але на них чекала інша кофузія, по їх рядах відкрила вогонь польська армата, яка безперервними залпами наносила значної шкоди татарам. Ядра долітали до татарського табору, а одне, на біду, потрапило в шатро хана. То навело серед татарів страшний переляк. А тим часом Ярема Вишневецький

³⁴ - Маю надію, панове, що ви добре знаєте диспозицію, попереду ворог, а за спиною і з флангів річки, або перемога або безславний кінець в Стирі! Такий маємо вибір. Але я для вас маю і добру звістку, козаки ще повністю не переправили і не облаштували свій табір, а ми маємо встановлену на позиціях армату, і завтра почнемо з обстрілу татарського війська вони того дуже не люблять і бояться. А про перемови думати і тим більше говорити не час. На цьому закриваємо раду і готуємося до бою! Виступимо з самого рання!

повів вперед свою кінноту, яка займала лівий фланг проти козаків. Стрімка масована атака принесла успіх, піші полки козаків були змяті, і польська кіннота дісталася лінії возів. Зважаючи на критичний стан який, складався у козаків, татари мали б піти в атаку, але польська артилерія наскільки вибила їх з колії постійними обстрілами, що вони не зрушили з місця, а коли сам король, який керував полками центру, повів їх на татарів, вони кинулися навтіки. Зважаючи на можливість засідки король стримав свої війська. І то було зроблено вчасно, козаки відбивши напад Вишневецького були готові вдарити на полки центру, якими разом з королем керував Конецьпольський. То ж цей день, незважаючи на часткові перемоги то з однієї то іншої сторони, закінчився без особливих втрат, які б могли вплинути на чийось перевагу.

Але про свою перемогу король почув трохи пізніше. Десь через годину по смерканню до короля з доповіддю прибув сам Ярема Вишневецький. Король прийняв його без затримки зважаючи на можливі надзвичайні події які під час війни є звичайною справою. Вишневецький доповів, що бойові позиції покинули татари прихопивши з собою Хмельницького з генеральним писарем. Звістка була наскільки приголомшлива, що король навіть не знав як її сприйняти. Здається був рівний бій, втрати у одному і другому війську порівняно з загальною кількістю мізерні, тоді що означає маневр татарів? На таке питання короля Вишневецький відповіді не мав, а запропонував три версії.

– Wasza mość, pierwsza wersja i moim zdaniem najbardziej wiarygodna, Krymski chan z Chmielnickiim zamierzyły zrealizować obchód i uderzyć po naszym biwaku z tyłu, sforsowawszy rzeczkę Styr. A dla tego pojechały znaleźć krajowiec, który by pokazał im płytkie miejsca gdzie można przejść rzeczkę w

bród.³⁵

– Versja niezła, panie Jeremi, lecz to bardzo nakładany, żeby szukały bród hetman z chanem mając stutysięczne wojska. Wam tak nie poddaje się?³⁶

– Druga wersja, chan wymaga od Chmielnickiego rozliczenia zawczasu za uczestnictwo w pochodzie, a Chmielnicki nie zgadza się, to że chan nabija cenę, i udaje co zostawia Chmielnicki jednego, a ten jedzie za nim namawiać.³⁷

– Ta wersja jest jeszcze gorsza, i nienaturalna, żeby szantażować nie ma konieczności ciągnąć wielotysięczną hordę pod Beresteczko, to można było zrobić i na Krymie!³⁸

– Moim zdaniem, to nie taka już i zła wersja, oni przyszli tu i muszą pokłaść kupę żołnierzy, żeby otrzymać wynagrodzenie, czy nie prostszy wrócić do Krymu a po drodze zabrać lud do niewoli, oto i mają swoje wynagrodzenie. Kto teraz na gminie im może to przeszkodzić i Zaporozie i Polskie wojsko znajduje się tu.³⁹

– Wy znacie, panie Wiśniowiecki to dosyć przekonujący, lecz pozwolić tymczasem przyjmiemy pierwszą wersję, i obeślemy

³⁵ - Ваша милість , перша версія і на мою думку найбільш вірогідна, Кримський хан з Хмельницьким задумали здійснити обхід і вдарити по нашому табору з тилу, форсувавши річку Стир. А для того поїхали знайти місцевого жителя, який би показав їм мілкі місця де можна перейти річку вбрід.

³⁶ - Версія непогана, пане Яремо, але то дуже накладно, щоб шукали брід гетьман з ханом маючи стотисячні війська. Вам так не здається?

³⁷ - Друга версія, хан вимагає від Хмельницького розрахунку наперед за участь у поході, а Хмельницький не згоджується, то ж хан набиває ціну, і робить вигляд що полишає Хмельницького одного, а той їде за ним вмовляти.

³⁸ - Ця версія ще гірша, і неприродна, щоб шантажувати нема необхідності тягнути багатотисячну орду під Берестечко, то можна було зробити і в Криму!

³⁹ - На мою думку, то не така вже й нездала версія, вони прийшли сюди і повинні покласти купу вояків, щоб одержати винагороду, чи не простіше повернутися до Криму а по дорозі забрати люд в неволю, от і мають свою винагороду. Хто тепер на волості їм може то перешкодити і Запорозьке і Польське військо знаходиться тут.

drużyny wywiadowców, żeby meldowały o przesuwaniu tatarzyniv. Jutrzejszy dzień da odpowiedź na nasze pytania.⁴⁰

Другий день лише підтвердив, що татари зняли свій табір, і на відстані тридцяти верст від Берестечка не має жодного татарського загону. Як доповіли королю, козаки на то не зважили і тепер частина з них тримає оборону, а інша, що переправилася через річку Пляшівку розбила в трьох кілометрах свій табір та посилено обносить його валами і копає шанці. Саме час тепер на них вдарити, і отримати повну перемогу. Король таку команду і дав. Але підняти військо після триденних боїв, та ще після втрат визначних шляхтичів було неможливо. Накази короля не виконувалися, єдине на що спромоглися то взяти козацький табір у щільну облогу, навіть закрили сполучення рікою. Поляки тримали козацьке військо в облозі, обстрілюючи з гармат, і чекали доки козаки придуть просити миру. То сталося на шостий день облоги, дозорні привели до Потоцького козацьке посольство, що складалося з трьох полковників, Криси, Переяславця і Гладкого, вони просили доставити їх до короля. Король тримав їх добу без відповіді, потім полковники отримали такий королівський присуд, Запорозьке військо лишає в закладі сімнадцять полковників, повертає отримані Хмельницьким клейноди, і доставляє до короля Хмельницького з сином Тимошем. Лише після цього король сам призначить війську гетьмана і визначить реєстр Запорозького війська, і воно повертається до куруківської ординації 1625 року. Залишивши в заставі полковника Крису король чекав відповідь від козаків. За добу відповідь була доставлена королю. Козаки благали милосердя, а в листі писали,

«Благаючи милосердя, сподівались ми милосердної ласки

⁴⁰ - Ви знаєте, пане Вишневецький то досить переконливо, але давайте поки що приймемо першу версію, і розішлемо загони розвідників, щоб доповідали про пересування татарів. Завтрашній день дасть відповідь на наші питання.

вашої королівської милості, а подані нам від вас пункти цілком не можливі. Насамперед відносно старшини, ми її видати не можемо, бо так ухвалила рада військова і чернецька. Армати також видати не можемо. Хмельницького його сина і Виговського ми видали б, бо він зрадник вашої королівської милості і наш, тільки його не маємо. Але обіцяємо, що будемо шукати його скрізь. Про козаків і чернь просимо, аби вона зіставалася при таких вільностях і свободах, як у Зборівських пактах написано. Пани до своїх маєтків на Україні нехай здорові їдуть, тільки без війська, бо буде голод великий. Про все се просимо вашу королівську милість аби нам при тім бути, а нас самих аби ваша королівська милість зволив держати в милостивій ласці своїй як дітей своїх і вірних підданих!».

Прочитавши листа, король зайшовся від люті, він ясно зрозумів, що козаки з нього просто глузують і всі їх виказування шани і стояння перед ним на колінях звичайне блазнювання, яке переслідує лише одне – виграти час. Викликавши гетьманів він наказав поновити гарматний обстріл козацького табору, і не припиняти його ні в день, ні в ночі. На додаток полковник Криса, який виявився зрадником козаків і давно вже спілкувався з Вишневецьким, передаючи інформацію про їх таємниці, запропонував загатити річку Пляшову нижче козацького табору, так що вона почала затоплювати козацький табір і переправи, влаштовані козаками. Після цього козаки знову приїхали з проханнями, але цього разу їх до короля не допустили, а Потоцький лише зневажливо відповів на їх жалі: «Idźcie, chłopie, szybko będziecie mieć zborowski pakty!»⁴¹ І звертаючись до офіцерів які знаходилися поруч, промовив: «Przygotowujcie wojsko do natarcia, a tych schizmatyków do kajdanów!!»⁴²

Двоє з прибулих парламентарів почувши то на очах у поляків помчали до козацького табору, і зуміли донести почуту

⁴¹ «Ідіть, хлопці, скоро будете мати зборівські пакти!»

⁴² «Готуйте військо до наступу, а цих схизматиків в кайдани!»

звістку. Вже з півночі польський табір збурили військова музика і бій литаврів яка була наскільки гучна, що здавалося вона знаходиться на майдані польського табору. Пізніше козацький дезертир розповів, що козаки рубають вози і стелять через болото відразу три дороги, вони прийняли рішення виходити з табору «оружною рукою» і прямують на руські волості, щоб не дати татарам зібрати «ясирь». Король зрозумів, що козаки перестали блазнювати і виходять з польської облоги, тому доручив Потоцькому перекинути військовий загін через річку, щоб перешкодити козакам. Про той марш стало відомо козакам, і коли загін Лянцкоронського вийшов на переправу, тут його вже чекав Богун з кількома тисячами козаків і гарматами. Така зустріч не сподобалася очільнику поляків, а коли він почув що його зустрічає Богун, то Лянцкоронський зразу згадав Вінницю, свою зимову купіль, і спішним темпом відступив. Здавалося б сам Бог допомагає козакам, але людська дурість зуміла перетворити щасливу можливість вийти з оточення на трагедію.

Було досить одного викрику: «Старшина тікає!» під час виступу Богуна, і весь табір, у якому було багато селян не знайомих з козацькими військовими вправами, кинувся чимдуж з табору на збудовані три переправи. Коли то помітив Богун він повернувся, щоб стримати перелякану юрбу, в яку перетворилося військо, але стримати той панічний потік людей було не під силу. Цей рух помітили жовніри загону Лянцкоронського, і в повній мірі винагородили себе за свій переляк, який навів на них Богун. Тепер Лянцкоронський «геройчно» перейшов у наступ і його «відважні лицарі» рубали з плеча переляканих беззбройних селян. До вечора король тішив себе видовищем тої «королівської охоти» на болоті річки Пляшової. «Цілком як качок ловлено по болотах, витягано і бито, нікому не пускаючи, але все під шаблю пускаючи – навіть жінок і дітей їх». Так з гордістю розповідали переможці. Потім всі кинулися грабувати козацький табір, але то не Пілявецька здобич, що можна було знайти у козацьких возах, хіба в

захопленому шатрі Хмельницького було що взяти. То було більш захоплююче зайняття, ніж доганяти відступаюче козацьке військо, особливо зважаючи на те що воно вміло огризалося. Потоцький за вечерею переможців розповів королю один епізод коли зо дві сотні козаків зробили засіку і почали прикривати відступ війська. Потоцький пообіцяв їм життя, якщо вони складуть зброю, але вони відмовилися.

– Rozumiecie, wasza mość, nie chciały żyć! A na znak pełnej wyrzeczenia się wyrzuciły z bioder swoich pieniądze do wody, i tak mocno zaczęły odbijać się od naszych, że koniec końcem powinien na nich wspólnie nastąpić. A aczkolwiek rozgoniła z wyspy, lecz oni wstępowali się na błota, nie chcąc poddać się, tak że tam ich każde wypadło dobijać. A jeden z ich domagał się do łodzi kilka godzin odbijał się z jego kosą, nie uwzględniając strzelanie, niby kule jego nie brały. Aż jeden Mazur, zorientowawszy się na goły i po szyję brnąjąc, najpierw kosą uderzył, a już potem żołnierz przebił pośrodku dzidą.⁴³

Король радісно слухав і весело сміявся з розповіді Потоцького, але на думці було інше: «Oto i zdobyłem zwycięstwo, które zostanie w historii Rzeczypospolitoj!»⁴⁴ Що то була перемога не над ворогом, а над власними підданими, хоч і збунтованими, та і Хмельницького з ними не було. Більше того, всього порубано було до чотирьох тисяч козаків, і козацьке військо, майже в повному складі, хоч і розпорошене поверталося на свої терени, щоб продовжити «війну домову»,

⁴³ - Розумієте, ваша милість, не хотіли жити! А на знак повної резігнації викинули з чересів своїх гроші в воду, і так сильно почали відбиватися від наших, що кінець кінцем мусіла на них гуртом наступити. А хоч і розігнала з острова, але вони уступилися на болота, не хочачи піддатись, так що там їх кожного приходилося добивати. А оден з них добився до човна кілька годин відбивався з нього косою, не зважаючи на стрільбу, ніби кулі його не брали. Аж оден мазур, розібравшись на голо і по шию бредучи, насамперед косою вдарив, а вже потім жовнір пробив посередині списом.

⁴⁴ - «Ось і я отримав перемогу, яка лишиться в історії Річпосполитої!»

набираючись все більшої люті і все більше приходячи до думки, що Річпосполита не мати, а мачуха!

Хмельницький разом з Виговським зуміли наздогнати хана лише через двадцять верст, коли той зупинився на нічліг. Хмельницький одразу кинувся до ханського шатра, але охорона його не пустила. Лише минув якийсь час і хан сам запросив Хмельницького. Біля хана було декілька мурз, то свідчило що перед цим хан мав з ними нараду. Він наказав мурзам лишати його з Хмельницьким наодинці. Коли ті вийшли Хмельницький стримуючи себе звернувся до хана.

– Найясніший хане! Дозволь мені не мудрому зрозуміти твої дії! Чи ми вперше з тобою ведемо свої війська проти спільного ворога? Чи за цей час ти мав від мене, чи мого війська зраду?! Ти зраджуєш Запорозьке військо забуваючи, що давав клятву на шерсті, то знай же, що я ввійду в спілку з усіма християнами і буду твою землю воювати і тобі мститися! Скажи мені, чому ти так вчинив? І головне, що то було?!

– Пане гетьмане, брате, як ти таке міг подумати? Чи ти не завважив, що моє військо почало втікати раптово, залишивши свої шатра і все добро в них, забувши себе, втікали не знати від кого! Я лише тепер догнав їх і от перед тобою намагався розібратися що трапилося. І вже можу сказати тобі в чому причина страху. Як я вже тобі говорив, і ти то добре знаєш, у нас свято байрам, під час якого мусульманам воювати не можна, але я змусив військо йти у бій. Коли ми пішли на поляків, вони зачали стріляти з гармат, і одне ядро потрапило в моє шатро. Вояки то побачили, подумали що я теж вбитий тим ядром і визнали, що то знак, Аллах покарав хана за те, що він порушив священний закон, змусивши воювати. Саме тому на них напав такий страх, що вони забувши про все кинулися втікати. Але коли я їх наздогнав воїни, побачивши мене трохи заспокоїлися. Я зібрав мурз і наказав, щоб завтра після ранішнього намазу

провели розмови з військом про повернення на місце битви. Тому ти пошли свого писаря до козаків повідомити, щоб трималися і чекали на наше повернення, а сам відпочинь зі мною.

– Добре, найясніший хане, я тобі вірю, і зроблю так як ти говориш!

Слуги хана відвели Хмельницького до шатра для відпочинку, тут він написав універсал до Запорозького війська, в якому повідомив про вимушену затримку і наказував війську будувати укріплення та готуватися до бою. Сам він прибуде у вівторок і поведе їх у бій. Потім закликав Виговського.

– Іване, ось тобі універсал, бери полковника Лукіянова і відправляйтесь до війська зачитай універсал, а на словах передай полковникам Дженджалію і Богуну, щоб порядкували в війську до мого приїзду.

– Пане гетьман, а якщо ти знову будеш мати затримку, що маю робити?

– Якщо буде ще затримка то буде дуже зле, тому про то думати тепер не будемо, а станеться приймете рішення!

Виговський з козаками вже на світанку після нетривалого відпочинку помчав з Лукіяновим і частиною козаків до козацького табору під Берестечком. Під вечір вони вже були на місці і весь козацький табір почув пояснення того що сталося, і заспокоївшись став чекати гетьмана.

Татарська орда відпочивши два дні, протягом яких і хан і керівники окремих підрозділів, мурзи, проводили з вояками розмови, настроюючи їх на продовження битви. Їм то вдалося. Татари почали і самі дивуватися як то вони так налякалися як малі діти, чи в одному бою вони були, чи не цим же жили їх діди і прадіди? І чи не Аллах їм дав батьківщиною землю, на якій прожити без походів з боями не можливо. Татарин від народження воїн, він тим живе, і здобиччю в боях він повинен забезпечити свою сім'ю своїх дітей від голоду, який що два роки

приходить на їх улуси. Сонце спалює урожай і знищує тяжку працю їх рук, і вони змушені сідати на коня і брати в руки шаблю. Поляки мають землі, які їм дав не бог, а вони самі їх забрали у руського люду, ці землі дають їм великі врожаї, так що вони мають достатньо та ще й продають зерно, і вже здавна домовилися кримські хани що не будуть нищити їх міста і села не забиратимуть люд у неволю, а ті поділяться зерном з татарами такими собі «упоминками». Але польська шляхта постійно про то забуває. То в чому винні татари?

То були правдиві і зрозумілі для вояків речі і вони послухали хана. Орда на чолі з ханом і Хмельницьким знялася і подалася до місця битви. Та пройшли не багато часу. Серед голого поля, коли вони рухалися дном висохлої ріки, раптом чисте небо закрили чорні хмари з громами і блискавицею, і почалася страшна злива. Вмить дно висохлої річки перетворилося в потік води перемішаної з багнюкою, люди і коні змокли до нитки. Дощ, як то буває влітку закінчився досить скоро, але тепер він повністю переконав татарське військо, що Аллах проти їх участі у цій війні і подає другий знак, а третій принесе смерть всьому війську. Тепер вже і хан був переконаний, що бог проти і треба повертати додому. Він під'їхав до Хмельницького.

– Вибач, брате, коли Аллах проти, що може зробити смертний чоловік, хоч би і був він ханом. В тебе достатньо війська, твої козаки герої і їх не застрашить злива чи болото, я буду молитися за тебе і ти отримаєш перемогу!

– Ти правий, брате, перемога буде, тільки богу відомо коли то буде. Але тепер я маю повертатися до свого війська без союзників, козаки можуть мене не зрозуміти і рятуючи своє життя віддадуть мене королю на страту! Я маю їхати на волості зібрати полки на допомогу своєму війську.

– Єдине чим я тобі можу допомогти, брате, то дати загін своїх надійних воїнів на твою охорону і побажати удачі.

– Дякую, брате, прости мене якщо винен перед тобою!

– І ти мене прости!

Вони обнялися за руським звичаєм, хан підізвав одного мурзу, відав наказ і Хмельницький з ханом роз'їхалися в різні боки не впевнені в тому що колись ще зустрінуться...

Хмельницький повів свій загін на Любар. Тепер він мав одну ціль як скоріше зібрати військо на підмогу козакам під Берестечком. Він добре знав, що припасів і сили духу у козаків стане, щоб дочекатися його з підмогою, але він зробив помилку, яка потім привела до поразки його війська під Берестечком. Він не передав на нараді полковників керівництво військом конкретному очільнику, і не поставив завдання на час своєї відсутності. Більш того, він визначив день свого приїзду, але не приїхав. Цього не зробив і Виговський. Тому що Хмельницький йому того не доручав. Виговський виконав його завдання і зразу ж помчав на зустріч Хмельницькому. Та зустрілися вони лише в Любарі. Виговський мало що міг розповісти Хмельницькому, передавши лист та накази полковникам від гетьмана, і не дочекавшись Богдана в умовлений термін, він поїхав до нього як і домовлялися. Довівши Виговському свій план дій, Хмельницький також дав ознайомитися з універсалом який готував своїм полковникам. В універсалі Хмельницький писав:

«Богдан Хмельницький гетьман з військом Запорозьким панам полковникам: білоцерківському, винницькому, брацлавському, уманському, паволоцькому. Доброго здоров'я от Господа Бога мило бажаємо! Ознаймуємо вам, що прирадили ми з товариством, щоб не відкладаючи ні до тижня ні до двох неділь, таки зараз бути готові й збиралися до купи. Тому наказуємо, аби ті вищезгадані полки, будучи близькими до Білоцерківського, збиралися під Білу Церкву, а я буду зараз збирати під Корсунем тамошні полки, бо треба бути нам чуйними – аби нас неприятели наші в домах наших не застали. Коли про них відомості одержите, в день і вночі давайте знати, і ми теж, що почуємо, помітимо і врадимо, будемо вас сповіщати. Тільки ще раз вас

напоминаємо, аби сьте зараз збиралися і були готові. Орда теж на поготові. Ми маємо надію, що потіхи наші неприятели мати не будуть! А вас при тім Богові поручаємо!»

Виговський прочитав універсал, про щось подумав, ніби мав щось додати, чи змінити. Потім прочитав ще раз, і передав Хмельницькому. Той взяв універсал і собі перечитав, поглянув на Виговського.

– Що, Іване, думаєш мало душі, не зрозуміють полковники?

– Ні, пане гетьмане, добре, і головне вчасно. Полковників треба зібрати, довести про те чому сталося Берестечко. А головне не дати їм в зажуру впасти, для того багато розуму не треба, та тепер і не на часі!

– От, Іване саме так! Не на часі! Поплакатися то для нас великого вміння не потребує, маємо до того хист. Але маємо хист і не гнутися, і на колінах надовго не вклякати! То нам перед тим Бог дав трохи легких перемог, але ми добре розуміємо що так завжди не буває!

– Пане гетьмане, я то добре розумію, і впевнений, що полковники зрозуміють, і то ви добре мислите, збиратися треба вже.

– Збиратися треба вже! То ти вірно сказав, а де тепер збираються козацькі сили, що полишили Берестечко? Більшість зупиниться в Паволочі то перша станція на нашій козацькій території. То і нам там місце! Чи не так Іване?

– Тільки так!

– Ну то завтра і їдемо!

Як і передбачав Хмельницький, в Паволочі він зустрів Джеджалия, зі сльозами обнялися і той розповів Богдану про оборону табору, і як виходили оружною рукою. Богдана мучило питання чому пішли, чому не боронилися в таборі, було ж всього вдосталь, і пороху, і живності. На що Дженджалий відповів.

– Бачиш, пане гетьмане, яка справа, боронитися могли,

твоя правда, але слова від тебе не мали, а розвідники повідали, що татари пішли на волості не зупиняючись, от і боялися козаки, що підуть татари по селах і заберуть жінок і дітей до неволі, вони ж там лишилися без захисту. Нам Виговський пояснив чому втікали, але то з їх слів, а що у татар на думці лише вони знають!

Потім прибув Гладкий, за ним інші полковники. Але війська привели мало, лише Пушкаренко мав до шести сотень козаків. Проте вони заспокоювали Хмельницького, полягло не багато, то так розпорошено виходять. На вечір Хмельницький зібрав з полковниками раду. Перше розповів чому його не відпускав кримський хан, але потім звелів Виговському зачитати лист від хана, в якому той звертаючись до полковників і всього Війська Запорозького, пояснив що не зважаючи що пішов з Берестечка, Запорозьких козаків не зрікається і прийде на допомогу, як настане потреба. Довели до полковників і не радісну звістку про наступ литовського князя Радивиля на Чернігів і Київ. Він то зробив порушивши домовленості з Хмельницьким. Наряду Хмельницький закінчив зверненням–проханням.

– Панове полковники, славного Війська Запорозького! Браття! Не так сталося як гадалося, ми мали всі підстави отримати перемогу. Але доки готуємося маємо купу союзників, а як до бою, лишаються тільки татари. А цього разу і на них надія не справдилася. Коли татари кинули поле бою, я мав надію швидко зібрати підмогу, але не стало часу, битва по іншому повернулася, в тому моя вина. Але не маємо права на довгі вияснення того що сталося, польське військо йде за нами і як мені доповідають планують Потоцький з Каліновським зайняти наші волості і повернути устрій тридцять восьмого року. І то може їм вдатися, з півночі, як ви чули на Київ рухається Радивил. То я закликаю вас опоряджували військо і рухатися на Маслів Став, відти рушимо на зустріч коронному війську.

У полковників було ще багато запитань до Хмельницького, але вони погодилися, що не час для запитань і відповідей, треба було боронити свою землю, і не дати знову зламати польському королю козацький устрій. Хмельницького полковники просили не зважаючи на події під Берестечком, все-таки знову закликати татарів до союзу.

Як і передбачав Хмельницький на Київ насувалася катастрофа. Литовське військо розбило київський, чернігівський і ніженський полки. Полковник Небаба повторив долю Кричевського загинув і бою з литовцями, лишивши нащадкам приклад величної звитяги. Здається Хмельницький, посуваючись з військом назустріч війську короля, лишив на захист Києва з півночі міцний корпус козацького війська, що складався з трьох полків під керівництвом досвідченого київського полковника Небаби. Тому він був впевненим, що литовське військо не прийде на допомогу королю, і не зуміє взяти Чернігів та Київ. Звістку про розгром трьох полків привіз посланець з Києва від Максима Лободи. Литовський князь Радивил застосував проти Небаби відому козацьку хитрість яку «неуважний полковник», як його потім назвали не зауважив. Демонстративно, щоб то бачили послани від полковника Небаби, Радивил послав полк Мирського під Смоленськ, а сам через три дні рушив на козаків Дніпром. Коли розвідники доповіли полковнику про наступ з тилу невеликого польського війська, яке перейшло Дніпро, у нього навіть думки не було що то напад військ Радивиля, який до того займав нейтральну позицію і проводить переговори з його послами. Не зробивши розвідки Небаба з Чернігова рушив на полк Мирського. Коли розпочався бій, на козацькі полки всіма силами напав Радивил. Бій був безкомпромісним, козацьке військо частково полягло, багатьох було взято в полон. Їх допитали і потім постріляли та порубали. Лише половина тисячі зуміла повернутися в Чернігів, але без свого очільника. Полковник Небаба, як перед ним Кричевський героїчно загинув. Відбиваючись пішки від двох литовців, він

втратив праву руку, але перебрав шаблю в ліву і боронився доки не загинув.

Радивил був впевненим, що тепер легко візьме Чернігів і піде на Київ. Але Чернігів під керівництвом наново обраного полковника Пободайло, організував оборону міста так, що Радивил вирішив не ризикувати військом і четвертого серпня пішов на Київ.

Події насувалися лавиною, і здається так було весь той час як Богдан почав спротив польським магнатам, але після Берестечка складалося враження, що він зовсім не володіє ситуацією. Здається, нічого не сталося катастрофічного, військо не розбите а лише розпорошене. Переважна більшість полковників була присутня на проведеній ним нараді, вони роз'їхалися по волості з його універсалами збирати полки. Пройде якийсь час і військо знову збереться. Але Богдан раптом зрозумів що йому не дає спокою, він зовсім втратив контроль над ситуацією. Радивил підійшов до Києва, а він не в спроможі його захистити. Потоцький слідом за ним теж іде на Київ, що він може протиставити? І саме головне, у військах зникло бажання активної дії. Він пише універсали, листи новому київському полковнику Антіну щоб організовував оборону Києва, митрополиту радить не полишати Києва, хоч то і загрожує йому, відправляє послів до Іслама-Гірея, але все то робить якось по інерції. Треба виходити з того стану життя на гальмах. Найкраще що можна зробити в цій ситуації поїхати в Суботів, зустрітися з дітьми, посидіти на пасіці. Але смерть Гелени в додаток до Ганни та Іванка, робила то не можливим. Він не мав жодного бажання їхати до Суботіва. То не заспокоїть, а ще більше загострить відчуття втрати і роз'ятрить душевні рани.

Думаючи про Іванка, Ганну, Гелену, Богдан раптом згадав Анну. Він познайомився з нею в Корсуні. То був час невиданого піднесення духу. Запорозьке військо одержало переконливу

перемогу над військом польським, яке очолювали два польські гетьмани! Разом з тою перемогою піднялося повстання на руських волостях і всій Окраїні. В Річполитій не було війська яке могло б стати проти війська Хмельницького. То був початок його слави як полководця і майбутнього очільника держави. А чому ні? В той час він був впевнений у величному майбутньому свого народу. Саме на святковому бенкеті полковник Филип представив гетьману свою дружину. На тому бенкеті, де він був безумовним тріумфатором, йому представляли велику кількість чоловіків і жінок, він майже нікого не запам'ятав. Але Анна відразу впала йому в око. На перший погляд йому аж мороз пішов поза шкірою, так вона нагадувала його Ганну. Ні, лицем вона не була схожа, але поставою, впевненістю у своїй привабливості і розумі, вона мов вийшла із щасливого шлюбного життя Богдана і Ганни, коли вони в любові і щасливому шлюбі народжували своїх дітей.

Анна, як кожна розумна жінка, вмить розгадала почуття гетьмана, але заміжня жінка навіть виду не подала, що зрозуміла, проте запам'ятала той погляд гетьмана. Її тишила увага гетьмана, але потім не в одній розмові, яка між ними відбувалася, вона того не показала і не дозволила собі якоїсь вольності. Зрозуміло Анна приділяла йому більше уваги ніж іншим, але в тому не було нічого дивного, Богдан на тому бенкеті був першим! Тепер йому раптом до нестями захотілося її побачити. Було таке враження ніби він відійшов від якоїсь мари і прийшов до тями, до звичайних людських бажань. Тим більше, що мав привід, він був зобов'язаний висловити їй співчуття в зв'язку з смертю чоловіка, який загинув ще до Берестечка. Так, треба поїхати в Корсунь, а там Бог покаже!..

Корсунь зустрів його як господаря, і резиденція його була в такому стані ніби чекала його щодня. Зустріч з Анною теж його не розчарувала. Перші декілька зустрічей переконали Богдана, що Анна якщо і не чекала його, то у всякому разі не уникає його, і їй приємна його увага до неї. В день приїзду він

наказав привезти до Корсуня всіх дітей, а в нього їх лишилося шестеро. Старші дві доньки вже були заміжні, а дві менші, і два сина ще не мали пари. Привезли і гостей, сім'ю Максима Лободи і Степана Мазепи. В колі рідних і близьких йому людей Богдан зовсім відійшов від незрозумілих страхів, і став тим же мужнім і рішучим гетьманом, який поставив на диби Річпосполиту і змусив рахуватися з ним і Запорозьким військом. А потім за декілька тижнів відбулося і весілля. «Ой, як то невчасно!», думалося Богдану, але хто може визначити крім Бога, що вчасно, що не вчасно! Всі події, що сталися за ці тижні, вплили в нього нові сили, і тепер він знову був готовий до звиятжної боротьби, і напруження всіх сил, на наступні перемоги. Під час святкової метушні Богдан з побратимами знайшли час і на обговорення наступних військових дій. Тим більше, що справи вимагали негайного його втручання, і це втручання повинно корінним чином змінити ситуацію на краще. Розмова почалася зі звичайного запитання Максима.

– Богдане, ми тут відпочиваємо душою в колі близьких людей, а душа неспокійна, що там тобі доповідають? Чи правда що Київ Радивил спалив повністю?

– Максиме, вісті не втішні, що можу сказати? Деревляні будови Київa згоріли майже вщент, мало що лишилося. А перед пожежею місто пограбували. Єдина добра новина не чіпали духовенство православне і міщан. Тим часом з Любара до Києва йде Потоцький з коронним військом. Я наказав полковникам того не допустити, але бачу не встигнемо, проте ситуацію ми опанували потрібно трохи часу і ми знову станемо з військом польським у двобій! Прийшло повідомлення про раптову смерть Вишневецького...

– Богдане, то перевірене повідомлення? Якщо так то велика для нас поміч! Гіршого ворога Запорожжа, народу руського і віри православної, ніж князь Ярема Вишневецький, сам уроджений русом, не знайдеш в Річпосполитій!

– Повідомлення перевірене, і я в зв'язку з ним хотів з вами порадитися. Доки переформовується військо і збереться на Масловім Ставі, мені треба якийсь час щоб зустріти коронне військо в Білій Церкві, я тепер думаю собі як то вчинити.

– Богдане, а в тебе одне рішення, треба розпочати переговори з Потоцьким, я не думаю, що він після таких тяжких переходів має бажання на війну з тобою. Якийсь незначний полк чи незахищене місто він знищить не задумуючись, а з Запорозьким військом, яке його завдавало поразки, не думаю що має бажання знову зійтися саме тепер.

– Мудро кажеш Максиме, відправлю йому листа, може пограємося в мирні переговори, доки не будемо готові до війни!

Богдан лишив сім'ю і гостей в Корсуні, а сам подався до війська, де відразу ж написав листа Потоцькому, і розпочав переговори. Але не все так швидко трапляється і до Корсуня він повернувся лише в кінці вересня, після битви під Білою Церквою.

Хмельницький повернувся у доброму настрої, по ньому не було видно сліду боїв з польським Коронним військом. Він весело обіймав побратимів, які зустрічали його питаннями про бої під Білою Церквою і їх наслідки. Богдан попросив Анну готувати вечерю, тим часом усамітнився з Максимом і Степаном. Вересневі дощі, які майже тиждень поливали Київщину були і в Корсуні, але тепер вийшло майже літнє тепле сонечко, і побратими сіли до бесіди в садочку під високою і густою грушею. Листя з дерев лише починали свій рух до землі, було тихо і тепло, таке ж віжчуття було і у побратимів, які пережили страшне і бурхливе літо, а тепер здавалося, що надалі все буде добре. Богдан розслаблено потягнувся в кріслі, навіть заплющив очі, потім відкрив і з дружньою посмішкою поглянув на побратимів.

– Ну, що я вам скажу, братове, незважаючи на трагічний

перебіг цього річної літньої компанії ми все таки встановили статус-кво. Зрозуміло, Білоцерківські угоди, то зовсім не Зборівські, та для Війська Запорозького не це головне. Польський сейм доки ще жодних угод з нами не затвердив, скоріш за все і з Білоцерківськими буде теж саме. Для нас головне, що і коронне і литовське військо полишають Київське воєводство. То дасть нам якийсь час для перепочинку і наведення ладу після небажаних гостей. А там будемо продовжувати наші з поляками трактування. А як ви тут? Мої дівчата вас тут не кривдили? Бо жінки ті можуть!

– Як би не час до роботи, то би радо до різдва погостили, та і хлопцям до науки пора. Посилали до Києва розвідати як там справи, після того як литовці пішли, то там кара божя! Місто спалене вщент! Добре що наші будинки кам'яні, а то треба було б будувати нові. Юрася я теж забираю, до речі діти так здружилися, що він би засумував тут один. Сестри старші у них свої справи. А Юрко з Іванком як колись ми зі Збишком на Січі, не побачиш їх поодиночі. Якось почув їх розмову,

– Юрась, а ти хотів би бути гетьманом як твій батько?

– Ні, Іванко, я не можу вбивати людей, я би хотів як дядько Максим в колегіумі дітей святому письму вчити, і самому молитися в храмі! А ти?

– А я би хотів! Твій батько бореться з ляхами і боронить віру нашу православну. Він один а його слухають і полковники і козаки, а ляхи і шляхта боїться! Навіть король його слухає!

– Мудро каже Іванко, слухає! Але не чує, а коли і чує, то все одно робить по своєму. Хоча з іншого боку що він без сейму зробить, навіть Владислав не зумів сейм перебороти! Але я скажу добре ти вчиш дітей Максиме, маєш хист до того! Правда Степане?

– Ще й яка правда! Я часом бачу його коли він зі спудеями веде бесіди і думаю, як не подивуватися божій мудрості, виховання то його справа!

– То ти мене з шаблею не бачив, сказав би що шабля то моя справа, Хоча чесно скажу Збишко був значно вправнішим!

– Так, братове, випало нам і шаблею і наукою вибудовувати тяжко свою державу, а народ наш має хист і до землі, і до науки і до шаблі з рушницею! Одна жалість, що маємо більше з рушницею та шаблею вправлятися, а земля не орана, та і до навчання мало у люду часу, лише на війну і стає!

– Правду кажеш, Степане, але Бог добрий, хоч і дає нашому народу випробування. Може нам більше шаблею доводиться, а витримаємо, встоїмо, побудуємо державу і передамо синам, а їх справа буде розбудовувати і зміцнювати її. От тоді і буде час до науки!

– О, Богдане, та ти не гірше Максима маєш хист до викладання на кафедрі!

Побратими, як то часто між ними було перейшли на жартівливі та побутові справи. За декілька днів Максим і Степан з сім'ями вирушили до Києва. За час перебування в Корсуні ближче зійшлися і жінки. Марічка з Мариною дружиною Степана зустрічалася в Києві, але не часто, а з Анною вони познайомилися як і всі на цьому весіллі. Так випало, що вони мали однакові погляди, тому за розмовами, які в гостях жінки вели частіше ніж дома, вони знайшли багато спільного в своїх поглядах на життя, і то їх дуже зблизило. Роз'їжджаючись твердо домовилися зустрічатися частіше.

Провівши гостей Богдан розкрив Білоцерківський трактат і заглибився в його вивчення, порівнюючи зі Зборівським. Зрозуміло, порівняння було не на користь білоцерківського.

Пункти упорядкування і заспокоєння війська його королівської милості Війська Запорозького прийняті на комісії під Білою Церквою р. 1651 місяця вересня 28 дня значно зменшили права Запорозького війська та його гетьмана.

– Позволяємо спорядити Військо Запорозьке і визначити йому число в 20 тисяч.

– Те спорядження 20 тисяч реєстрового війська має

зачатися за два тижні і закінчитися до Різдва.

– Коронне військо не має пробувати ані леж своїх мати в тих міствах, де реєстрові козаки.

– Місто Чигрин має зістатися при гетьмані.

– Релігія грецька, котрої тримається Військо Запорозьке, має рахуватися при давніх вільностях, згідно з старими правами: катедри, церкви, монастирі та колегія київська.

– Жиди в маєтностях королівських і шляхетних, як давніш мешкали і оренди держали, так і тепер мають.

– Орда, яка тепер єсть в краю, має бути зараз відіслана і з краю вступитися, не роблячи ніякої шкоди.

– Поза границі великого князівства Литовського як досі Військо Запорозьке своїм реєстром не сягало, так і тепер сягати не має, але має обмежитися Київським воєводством.

– В Києві, як місті столичнім і судовім, козаків до реєстру як найменше має бути прийнято.

Цей трактат, дійсно, значно скорочував свободи і можливості руського народу і його війська в Річпосполитій. Але лишається головне в тому, що хоч територія дії і козацького судового устрою скоротилася, але вона є, тому є за що боротися на сеймі. А якщо сейм затвердить хоч цей трактат, то буде перемогою і початком мирного творення держави. Правду сказати, Богдан після першої перемоги в військовій компанії сорок восьмого року, весь час в проміжках між війнами працював над державним устроєм наскільки було можливості. І буде то продовжувати скільки буде мати сил. А щоб це мало успіх треба не зупиняти роботу по розширенню козацького судоустрою на території проживання руського населення.

Після Білої Церкви головне затвердити трактат на сеймі, який розпочався 26 січня. Хоча домогтися уваги до справи козаків було важко, головна увага senatorів була прикута до боротьби короля з Радзейовським. Та ще зі своїми домаганнями на сойм прибули і московські послы, які висували претензії на перший

погляд смішні, про притягнення до відповідальності посадових осіб Річпосполитої, які не вірно писали титули московського царя. Проте вимоги ставили далекі від сміху, вони просто вимагали страти винуватців, а на крайній випадок згоджувалися в задоволенні цієї вимоги, якщо Річпосполита віддасть Москві землі смоленські і сіверські, які, згідно з останнім вічним трактатом між державами, належали Річпосполитій. На цьому фоні резолюція по Білоцерковській комісії козацького війська, яка, в порушення інструкції сейму, дала згоду на двадцятитисячний реєстр козаків, замість шеститисячного, нікого крім козацьких послів особливо не цікавила. Та сейм через конфронтацію партій короля і Радзейовського закінчився нічим. Як говорили сенатори сейм «зірвали», тому Білоцерківський трактат не був затверджений. А разом з ним і резолюція сейму надана комісії відносно кількісного реєстру козаків в шість тисяч козаків, втрачала силу. То ж Хмельницький мав розв'язані руки і підтримку короля в своїх діях, та міг збирати військо на підставі Зборівського трактату, тобто шістдесят тисяч.

Тим часом Хмельницький у відповідь на королівські привілеї робить вигляд лояльності до польської влади. Польське військо очолюване Калиновським після смерті Потоцького, на підставі незатверджених Білоцерківських трактатів займає Чернігівське воєводство. Не минуло і двох тижнів, як звідти один за другим почали прибувати гінці до Хмельницького з повідомленнями про напади польського війська на місцевих жителів. Козаки не терпіли того по всій Чернігівщині почалися місцеві бої з польськими жовнірами Калиновського. Особливо значні бої відбулися в містах Липовець і Рябуха, де поляки вирубали велику кількість козаків. То стало підставою до початку Хмельницьким нової мобілізації війська. Одночасно він повідомив про безчинства Калиновського польському королю. Останні битви з польськими військами і дії шляхти на сеймах, де укладені з королем трактати не підписувалися, а ставали

початком нових наступів польського війська на руські волості, поставили Хмельницького перед вибором напряму подальших дій, тому що все йшло до повторення тридцять восьмого року. Перш ніж прийняти остаточне рішення в зв'язку з цим, Богдан вирішив закликати на раду побратимів, але цього разу як було попервах попросив приїхати крім Степана з Максимом, Василя Хлистова і Збігнева Гуру.

Коли всі прибули, відпочили і були готові до обговорення стану справ на руських волостях, Богдан запропонував свій порядок спілкування.

– Братове-товариші! Я на правах господаря вас запросив на цю зустріч послухати ваші розумні поради по своїх подальших діях в тому складному становищі, який маємо на руських волостях. Проте, братове, ми всі давно не були разом, то ж є що розповісти один другому, тому я на правах господаря спочатку почастую вас. Погмонимо. Може й пісень поспіваємо, а вже завтра і до справ приступимо! Як, братове, згода?

– Може б і перечили, та не личить то козакам перечити гетьману, от гості може мають іншу думку, то гості з інших держав, поважні гості треба їх послухати!

– А ми, Максиме, хоча і дійсно з інших держав, але такі ж козаки як і ти, чи правду я кажу Збишку?

– Васильку, воно якось не пасує побратиму говорити брешеш, а особливо як що він чистісіньку правду мовить, може хто й забув, а для нас гетьман Війська Запорозького, як був так і є батько, маємо його слухати. Та й мову веде добру, де то видано серед козаків від чарки відмовлятися, то ж якою падлюкою треба бути! Богдане, чи не порушую я козацького закону, чи не забув серед шляхти як вести себе з гетьманом Війська Запорозького!

– Збишку, я б тебе зараз взяв на місце Івана Виговського, ти мені більше нагадуєш батька Михайла Мазепу!

Так жартуючи побратими ніби поновлювали свої

стосунки, підсвідомо перевіряючи свої братерсько-дружні відносини, чи нічого не змінилося. Ні, все було як завжди, ті бурі і трагедії, що носилися над їх державами нічого не міняли в їх відносинах. Тому що вони давно навчилися їх оцінювати з погляду любові і справедливості. І якщо для того часу для багатьох сучасників то були пусті слова, побратими так жили. Тим часом стіл був накритий, і спілкування побратимів продовжилося до глибокої ночі. А вже зрання поснідавши пісним, сіли до чоловічої, державницької розмови. Розпочав Богдан, так як він запросив побратимів на розмову, і йому конче потрібна була їх порада

– З перших місяців боротьби зі шляхтою, коли я ще лише починав її як помсту за свої жалі, ви, братове, були поряд зі мною з порадами і допомогою. Сам один я би не втнув того що тепер досягнуто, що з звичайної помсти за себе і поневолений руський люд перетворилося в боротьбу за створення власної держави. Саме цим перетворенням я завдячую вам. Може би того і не сталося, якби не піднявся весь люд руський на волостях, і мені було б значно простіше і легше виконати той план, який король Владислав та Збігнев нам запропонували. То був мудрий план. Він мав зродити велич Річпосполитій, але проти нього були польські магнати на чолі з гетьманами коронним і польним, вони повели проти намагань відродити Запорозьке військо війну. І програли її, але разом з ними програли ми всі, прогнала Річпосполита. Може то було для багатьох неочікувано, але піднялася по всій Русі така сваволя, що зупинити її не було жодної сили, єдине що ще можна було зробити то очолити її, а потім якимось чином приборкати. І та справа впала на мене. Роки воєн показали, що і мені вона не по силах, незважаючи на вашу допомогу в війнах і дипломатії. Ми не зуміли переконати короля, а головним чином шляхту, про зміну відношення держави до Запорозького війська, а головним чином відновлення віри нашої православної у повних її правах.

Причому, після кожної битви приймалися з королем

трактати де погоджували спірні питання, але жодного разу вони не були затверджені на сеймі, і зразу ж, з перших днів не дотримувалися шляхтою, що приводило до нових воєн. Землі наші за ці роки перетворилися в пустки, ще рік і полуденні волості, а за ними і всю Річпосполиту спіткає голод. Але на то ніхто не зважає. На останньому сеймі не затверджені Білоцерківські трактати, а сам сейм практично зірваний. Я за домовленістю з королем виконую все що маю виконати згідно трактатів. За кожне порушення з боку козацьких полковників проливаю кров козацьку. А взамін польське військо, яке зайшло на Чернігівщину згідно Білоцерківській домовленості стинає козаків цілими полками. Може пан сенатор мені скаже, що ще я повинен зробити, щоб привести до тями шляхту на чолі з коронним гетьманом Калиновським. Руський люд задніпрянської окраїни втікає на московські землі. Чи може і мені разом з військом Запорозьким стати під руку московського царя і перейти на московські землі. А хто буде відстоювати люд руський?

Тим більше що з московським царем за ці роки я не можу знайти хоч якоїсь згоди. Після обрання королем Яна-Казимира і домовленості з ним про фактичне створення руської автономії в складі Річпосполитої, чи б то відбулося тепер не скажеш, але то був перший і останній раз коли фактично домовленості порушив я. То я відмовився працювати з комісією яка прибула до Києва за вказівкою короля, і переніс її на весну. А влітку вже замість комісії розпочалася нова війна, наслідки якої були значно гірші для Запорозького війська і руського народу. А чому я так поступив? Послухав патріарха Паїсія, який запевнив мене в допомозі Москви створити самостійне руське князівство, а вже потім і православну лігу на противагу католицькій Польщі. Але московський цар, а з ним і інші православні сусідні держави пальцем не рухнули, щоб допомогти нам у війні з Польщею.

Нічого не змінилося і сьогодні. Днями прибув з Москви

мій посланець полковник Іскра. Зрозуміло, до царя він допущений не був. Я умисне склав питання до царя так, щоб отримати відповіді на декілька питань. Чи візьме цар Військо Запорозьке разом з землею містами на ній і людом руським, щоб ми всі разом були під царською рукою васальною державою Московського царства, такими як Молдовани в Турецькій Порті. Відповідь я отримав таку:

«Когда от поляков начнется теснота, пусть гетман с казаками идут на московскую сторону, у царского величества в Московском государстве земли большие, просторные и богатые, есть вам, где поселиться. Но московский царь не хочет накликать на себя конфликт с Польшей через них. Казакам удобно поселиться на реках Дона и Медведицы, и других пригодных и просторных местах восточной Московской Украины, по соседству Донского войска. А когда они перейдут с землями и городами русскими, или же поселятся в пограничных с Польшей городах, то всегда у них будут ссоры с литовскими людьми, а дальше от них будет лучше, не будет никаких зацепок».

Як ви розумієте, братове, військо цар згоджується брати на службу під свою руку військо, і тільки то. Може нас то влаштувати? Згадаємо князя Дмитра Вишневецького, скільки він витримав служби у московського царя Івана четвертого? Два роки, і повернувся на Дніпро. Думаю і цього разу буде теж саме. Але якщо я не правий Василь скаже своє слово. Що ще лишається? Стати під руку кримського хана, тому що весь цей час він був нашим надійним союзником, при тому що воювали татари мало, і може за рахунок того, що поляки їх панічно боялися, козаки перемагали. Але саме з тої причини, що вони самі васали Туреччини, то якщо вже йти до бусурманів у васали, то краще як Молдовани до Турецької Порті. Такі перемови в мене були, і більш того, з молдавським господарем розглядали питання шлюбу Тимоша з його донькою Розандою. Але то ще не вирішено. От такий братове сьогодні світ навколо нас, і лише

такі є можливі рішення, жоден із сусідніх царів та королів не бажає бачити поряд нову державу, кожен годиться взяти наше військо під своє крило, а народ руський лишити панськими холопами! Як мені мудро поступити я не відаю!

Майже все що говорив Богдан, знали і розуміли побратими, але одна справа знати, співчувати і навіть допомагати всіма силами, інша справа спробувати поставити себе на місце Богдана прийняти рішення і знайти в собі мужність віддати наказ на його виконання, а потім відповідати, коли він виявиться недолугим. Як би то не було, а треба брати слово, але воно повинно бути таким, щоб допомогти Богдану, допомогти війську Запорозькому і народу руському. А Василю й Збігневу при цьому не нанести шкоди своїм державам. Загальну мовчанку і роздуми порушив Максим.

– Братове, я розділяю і погоджуюсь з кожним словом Богдана, але вважаю, що першими повинні оцінити сказане, та підтвердити чи спростувати Богдана, Збігнев і Василь, після цього, і ми зі Степаном зможемо висловити свої думки та пропозиції. Згода?

– Згода Максиме, якщо то стосується мене, то я приймав безпосередню участь у майже всіх подіях, що відбувалися за ці роки між урядом, сеймом та військом польським з одного боку і Запорозьким військом з другого. Підтверджую кожне слово Богдана по питаннях взаємовідносин його з королем, сеймом і шляхтою. Ще коли жив канцлер Осолінський, який мав розум і вплив на короля і сейм, ми мали надію на заспокоєння війни «домової», але тепер я втратив надію на її закінчення. Це та війна яка повністю знекровить Річпосполиту і в самій державі переможців не буде. Переможці будуть зовні, чи шведи чи московіти чи турки, чи може ще хто.

Збігнев говорив з сумом і біллю в голосі, але довівши товариству ситуацію, яка склалася в уряді сеймі та взаємовідносинах їх з королем, він не дав жодної пропозиції

Богдану на подальші дії. Максим звернув на те увагу.

– Збишку, ми живемо в одній державі і всім нам болить від втрат розуму можновладцями, але треба жити і боротися доки є надія, а примирення уряду з Запорозьким військом то є допомога і Богдану, і державі.

– Максиме, чи я сказав що в монастир зібрався? Я не збираюся ухилятися від боротьби, але маю великий досвід щоб розібратися в підкилимних війнах, які безперестанку ведуть шляхетні нероби. І саме тому не маю жодного граму оптимізму, на те що знайдеться мудра людина, здатна щось змінити в Річпосполитій. Богдане, може у тебе є до мене питання на які сам не маєш відповіді, то я тобі відповім про все, що знаю, але сьогодні ти знаєш стан справ у Варшаві краще мене.

– Краще тебе не знаю, у столиці з'явилися державні діячі які проявили себе зовсім не так як оточуючи чекали, я маю на увазі Радзейовського, мені доповідають, що саме він зірвав сейм і став боротися з самим королем.

– Добрих маєш інформаторів, Богдане! Я про Радзейовського не згадував тому, що його фронда проти короля і власна гра в сенаті не стосується нашої справи, хіба в тому плані, що розміри шкоди яку своїми діями він приносить державі, складно сьогодні навіть оцінити.

Хоча, з іншого боку... Якщо ти пам'ятаєш, ми з ним разом приїздили до вас за дорученням короля Владислава весною сорок шостого, коли король задумав справу відродження Запорозького війська. Хоча ми з ним зовсім різні люди, король якось майже одночасно наблизив нас до себе. Його батько не мав значної спадщини щоб передати сину, проте навчив його тому як у великосвітському середовищі не тільки вижити, але й зробити блискучу кар'єру. Треба сказати він досить швидко став наближеним до жіночої половини королівського двору, його протеже стала дружина короля Владислава Марія, яка тепер є дружиною Яна-Казимира. То вона сприяла його одруженню з найбагатшою жінкою Польщі вдовою маршалка Казановського.

Тепер він, найбагатший і найвпливовіший серед вельмож королівського двору, очолив антикоролівську партію, яка веде до відвертого бунту з королем. Я не буду розповідати всі подробиці їх інтимних справ, які розкрилися під час Берестецької компанії. Скажу лише що король маючи зв'язки з дружиною Радзейовського, отримав докази таких самих зв'язків свого суперника з королевою. Радзейовського ти можеш використати в боротьбі з королем ходять чутки що, його сподвижники, навіть збиралися підняти бунт проти короля, але наскільки то людина не певна, що більше втратиш ніж отримаєш від нього.

– А якщо навпаки, використати то з метою зближення з королем?

– Хіба, на якийсь час, в якійсь потрібній афері, Ян-Казимир достойний висуванець свого середовища. Чи не ти зробив його королем, і чи не обіцяв він тобі виконати прохання Війська Запорозького, а потім зібрав на козаків польське військо?

– Я то пам'ятаю Збишку, але буду думати. Василю, а на твої поради я чекаю з особливою надією. Союз козацтва з московським царем, то найбільш привабливий для нас вихід!

– Богдане, я тобі скажу свою думку, але пропонувати нічого не буду. Справа в тому, що я підданий московського царя і більш того, так сталося, що я маю особливу довіру його царської величності Олексія Михайловича. А крім того я патріот своєї вітчизни і роблю та буду робити все на її благо. Приєднання Русі та Війська Запорозького до Московського царства відповідає його інтересам, разом з тим я вважаю що то на користь і козакам. Ситуація яка тепер складається в Річпосполитій, тут я повністю згоден з тим що сказав Збігнев, крім воєн ні до чого хорошого не приведе.

– Василю, а ти припускаєш, що перехід козаків до Московського царства в порушення угоди між Москвою і

Варшавою приведе до миру? Ти вважаєш, що відірвавши частину території від Річпосполитої твій цар отримає благословення польського короля і сейму, і пропозиції забрати інші землі наприклад смоленські та сіверські? Та я бачив на сеймі, що ви вже до того готуетесь. От ти мені скажи, яка ще варварська держава може вимагати страти урядовців сусідньої держави, які допустили помилки в написанні титулу царя?

– Московське царство є християнською державою і сповідує закони божі!

– То може той гріх, за який ви вимагаєте скарати на горло людей Біблія вважає смертельним? Василю ти мій брат, і я тебе прошу там де твоя держава творить зло і беззаконня, ти краще просто промовчи, бо розумію, стати проти ти не в силі!

– Братове, думаю то зовсім не стосується розмови на яку нас запросив Богдан, краще буде, якщо Василь дасть поради Богдану перед прийняттям такого важливого рішення.

– Збігнєве, ти марно гніваєшся, кожна держава у себе ставить свої закони, і несе за них відповідальність, а сусідні держави мають право визначитися, чи сприймати таку державу і мати з нею стосунки чи триматися від неї подалі. А Богдану я скажу що Московське царство не республіка і може мати лише одного очільника, а всі інші піддані мусять перед ним стояти на колінах і з радістю віддавати власне життя за царя. Якщо ти плануєш бути союзником царя того не буде, якщо ти станеш воєводою окраїнних і руських земель, то воєводу цар має право змінити коли йому в голову стрільне. От і всі поради. А ти, Збишку, замість того щоб гніватися на мене, переконай короля, що війна в середині країни це крок до прірви, а хто того не розуміє, може згадати велику смуту в Московському царстві!

– Я на тебе, Василю не гніваюся, я на себе маю злість, на своє безсилля, та ще на дурість навколо себе в сеймі та уряді!

– Степане, а що ти мені порадиш?

– Богдане, Збігнев з Василем чітко показали нашу перспективу життя в Річпосполитій і в Московському царстві, а

я нагадаю наші звияти спільно з татарами. Не маємо ми з ними нічого спільного, хіба степ полуденний. В спільних боях татари прикладалися мало, хіба страх на польське військо наганяли, але якщо на ваги поставити таку допомогу і ті зради які козаки мали постійно від татарів, можу сказати одно, в цьому союзі жодної перспективи крім ситуаційної. Я би казав треба триматися до останнього в складі Річпосполитої, а якщо вже не в змозі, проситися під руку Турецької Порти. Досвід Молдавії, Мунтянів, Угрів свідчить на користь цьому. Розумію, що легко не буде, але побудова держави то складна кривава і невдячна справа!

– Підсумуєш, Максиме?

– Підсумую, Богдане! А сказати тобі брате хочу і мушу річ оптимістичну. Може тому що сам, скільки себе пам'ятаю, оптиміст, вчив мене тому дядько Степан, який мені був і батьком і матір'ю, вчив і батько Сагайдачний. Так от скажу я тобі Богдане, що ти вже перевершив то, що дає Бог людині для звершення. Здається, хто і як може перевершити Сагайдачного, він мав високу ціль створити власну державу, ти про то ніколи не думав, він створив військо якого ти не маєш і ніколи мати не будеш, він отримував перемоги про які складають легенди, а твої перемоги будуть пояснювати союзом з татарами, та ще й злу та не справедливую пісню про тебе склали. Але Сагайдачний пішов від нас так і не сягнув тої високої мети, на яку поклав своє життя, а ти створив нашу державу, руську державу! Так, утримати її дуже важко, навколо якщо не вороги то зрадники, але вона є наша держава, і яка б доля її не спіткала, і скільки б вона не проіснувала, вона лишить свій слід в історії! На її перемогах і помилках будуть вчитися, вона буде прикладом для наступних поколінь. А створив цю державу ти, брате!

Побратими уважно слухали Максима, але закінчення його промови для всіх було не зрозумілим. Зреагувати повинен був Богдан.

– Щось ти брате навіть для богослова сказав занадто мудро і не зрозуміло! Ні, я щиро дякую тобі Максиме за сказане, але чи не переоцінюєш ти зроблене мною, особливо тепер, коли військо отримало декілька значних поразок, і стоїть питання про майбутнє нашої держави, яка по великому рахунку, ще й не відбулася.

– А я, погоджуюся з Максимом, як ти вважаєш Степане?

– Так, Збігневе, погоджуюся, але і Богдан правий в своїх песимістичних передбаченнях. Василь як і ти сам, це підтвердив.

Братове, невже Богдан йде здаватися? Богдан ти йдеш шукати милість переможця? Чи радишся з нами як перемогти, в чомусь відступивши.

– Максиме, я маю дуже складну ситуацію, а чи в польського короля вона краща? Я маю військо і маю повсталий люд з якого можна створити ще одне військо. На останок я маю татарів в союзниках, хоч і не певних, але то що вони сьогодні не союзники польського короля і не Московського царства то без сумніву.

– То що я сказав не так, братове. А про перемоги треба пам'ятати завжди навіть у скрутний час. Перемагає той хто вірить в перемогу! Пам'ятаєте батька Сагайдачного: «козак може отримати поразку, але в бій іде за перемогою!» А що стосується порад, ви сказали все, і я можу лише побажати успіху Богдану, та запевнити що і в перемогах і в поразках я поряд з ним!

Побратими ще довго говорили на різні теми, але після промови Максима головної теми їхнього зібрання не торкалися. Після від'їзду побратимів, Богдан і сам відправився на нараду з полковниками, яку призначив у Чигрині.

Для Хмельницького ця нарада мала особливе значення. Побратими лише підтвердили його переконання, що головні

вимоги Запорозького війська не затвердить жоден сейм. Домовленості з королем під час його обрання навіть не розглядалися на сеймі. Зборовські угоди розглянули і навіть частково затвердили, виключивши релігійні справи і встановлення територій звідки повинні піти польське військо та польське судоврядування. І знову ж таки король розпочав війну, яка закінчилася після Берестечка Білоцерківськими угодами. Зимовий сейм п'ятдесят другого року зірвано, а попередня резолюція фактично перекреслила Білоцерківські угоди. Не треба буди надто мудрим, щоб розуміти і король з урядом, і сейм, і вся шляхта польська ведуть до відновлення трактатів тридцять восьмого року, і лише по тому заспокоються. Але не розуміють того вже не буде в жодному разі. Проте, це його думка, тепер він має знати думку широкого загалу козацької старшини та делегатів від татарів. Саме з того розпочав свій виступ Хмельницький на Раді, і продовжив.

– Може не всі розуміли чому весь час я робив підготовку війська ніби до походу разом з союзним кримським військом на Москву. Військо в північних волостях треба було зміцнювати, ви всі пам'ятаєте, що саме від Литви ми отримали дві болючі поразки за останній час, але одночасно ми демонстрували підготовку до московського походу. Багато з вас злостилися, що я лояльно виконую Білоцерківські угоди і не роблю жодних спроб вимагати від короля і коронного гетьмана того ж. Я навіть зробив вигляд, що не помічаю кривавих злочинів коронних військ під проводом Маховського в Чернігівському воєводстві. Але то зовсім не означає, що я збираюся то йому подарувати.

Справа в тому що я маю думку, яку вношу на ваш розгляд. Сейм не підтвердивши Білоцерковські пакти звільнив і нас від їх дотримання. Тож тепер ми, зважаючи на насильства, розправи над селянами з боку старшинських урядників та польського жовнірства, повинні стати в оборону своїх вольностей і всього руського люду, що стоїть під нашою протекцією, та радикально

очистити наші землі від поляків. А, розуміючи, що то нова війна, убезпечити себе поміччю союзників. Я відправляв посланців до Криму і Москви. Від кримського хана маємо запевнення у виступі разом з нами проти поляків. Від московського царя теж будемо мати підтримку, але не військову а дипломатичну. А зібрав я таку розширену військову раду щоб отримати вашу санкцію на новий розрив з Польщею. Якщо військо мене не підтримує, то я буду продовжувати лояльно виконувати Білоцерковські угоди і пильнувати королівські накази. То перше.

А друге таке. Ми убезпечили себе від нападу з півночі, на полудні є зичливий союзник Польщі, Молдавський господар, і ми повинні спочатку нейтралізувати його. А одночасно, під видом домагання Тимоша покарати Лупула за те що він обіцяв віддати йому за дружину свою доньку та порушив свою обіцянку, перекинемо передові полки в тил Каліновському, а поведе їх Тиміш. Тим самим ми зуміємо тримати довше свій задум у таємниці.

Панове полковники, я вас запрошую до всебічного обговорення моїх пропозицій.

Отримавши згоду військової ради, Хмельницький розпочав підготовку до війни, продовжуючи дезінформацію польського уряду. Ніби погоджуючись на пропозиції Адама Киселя, він повідомив, що прийме участь в поході польських військ проти Туреччини. Зрозуміло, такі широкі військові приготування Хмельницького, не могли пройти повз Каліновського, а він ніколи не довіряв козакам, тому впевнено доповідав королю про підготовку походу Хмельницького з військом на Польщу. І король хоч і мав сумніви, все ж дозволив йому вийти назустріч Кримській орді і при необхідності не дати об'єднатися з козаками.

Саме цього чекав Хмельницький, він в черговий раз показав свою лояльність до короля і виставив Каліновського відповідальним за початок нової війни. Перед початком походу

Тимоша, він листом попередив Калиновського про те що військо Тимоша складається зі свавільників та залучених татарів і йому не підпорядковане. А мета його то звоювання молдавського війська Лупула і тому він радив пропустити і не зачипатися з ним, щоб не сталося якоїсь біди. Про це стало широко відомо, на що і сподівався Хмельницький. Він був впевнений, що Каліновський його не послухає. Так і сталося Каліновський виставив військо на лінії Чигирин Умань Могилів, а біля містечка Батіг заклав табір. То було досить не вигідне місце, рівнина біля річок Бугу і Собу була завелика для утримання його військом, хоч і повністю перекривала дорогу на Волощину. Слідкуючи за діями Каліновського, Хмельницький і цього разу порадив тому щоб змінив позицію яка не є вдалою. Він знаючи впертість Калиновського був певен, що той не послухає. Цими діями він повністю поклав вину за початок чергової війни на Каліновського.

Навіть початок битви був підтвердженням повної дезінформації Каліновського, він вів себе вкрай не розважливо. Не провів розвідки не вислав вістунів у всі напрями особливо в бік наступаючих козаків з татарами. Хмельницткому вдалося повністю приспати увагу досвідченого, але не досить розумного коронного гетьмана.

Бої розпочалися малими силами. Першим підійшов невеликий кінний татарський полк, який поляки легко розпорошили і відігнали з поля бою. Але за ним підійшли інші татарські і козацькі полки, які вже відтиснули польське військо до їх табору. Так у обох кінних баталіях пройшов перший день. Вечером Каліновський зібрав військову раду. Взагалі він не збирався того робити, але наполіг на цьому комендант німецької піхоти Пшіємський, досвідчений вояк, який брав участь в тридцятилітній війні зі Шведами.

Відкриваючи раду Каліновський всіляко підкреслював, що «дарма з тих лайдаків робити грізне військо», немає жодних

підстав хвилюватися. До нього надходить допомога Лянцкоронського і на другий чи третій день буде тут, то йому стане сил відправити орду до Криму, а молодого Хмельниченка прямо тут навчити розуму, коли батько не навчив! Після нього до слова став Пшіємський.

– Panie hetman, nie mam żadnej wątpliwości w waszych zdolnościach i bojowych wyczynach, ośmielę się tylko przypomnieć waszej mości, że zwiad nie przeprowadzali śmynie wzięty jęzora wroga i całkiem nie mamy wiadomości o toktóra ilość żołnierzy w Chmielnickiego razem z Tatarzynami, a jeszcze dobrze było by znać gdzie teraz obraca się sam Chmielnicki. Właśnie dlatego mam propozycję na jutrzejszydzień do bojów nie wchodzić, pieszemu wojsku odejść dobiwaku umocnić jego i przygotowywać się do boju, a wam zkonnyimi pododdziałami odejść do Kamieniu gdzie дочекаć się Lyantskorons'koho z wojskiem. Już potem przeprowadzić zwiad, a potem dokończyć sprawę z Chmielnicki i Tatarzynami.⁴⁵

Пропозиція була мудра і доречна, та хіба мав хтось у війську бути мудрішим гетьмана? Далєбі ні, а «мудрий» гетьман мав свій план. Та ще й не відомо чи встигло би польське військо здійснити свій план, доки вони «гралися» в кавалерійські наскоки підійшов з основним військом Богдан Хмельницький і здійснив повне оточення польського табору. Досить легко і швидко козаки разом з татарами подавили відчайдушний опір німецьких підрозділів, що тримали охорону з протилежного від

⁴⁵ - Пане гетьмане, я не маю жодного сумніву у ваших здібностях і бойових звитягах, насмілюся лише нагадати вашій милості, що розвідку ми не проводили не взяли язика неприятеля і зовсім не маємо звістки про то яка кількість вояків у Хмельниченка разом з татарами, а ще добре було б знати де тепер обертається сам Хмельницький. Саме тому маю пропозицію на завтрашній день в бої не входити, пішому війську відійти в табір зміцнити його і готуватися до бою, а вам з кінними підрозділами відійти до Камінця де дочекатися Лянцкоронського з військом. Вже потім провести розвідку, а після докінчити справу з Хмельниченком і татарами.

вчорашніх боїв боку і ввірвалися до табору. Серед захисників знялася паніка жовніри перестали слухати командирів, з'явилися заклики арештувати Калиновського, як головного винуватця халепи в яку потрапило військо і видати його татарам, а Хмельниченка з військом пропустити до Молдавії. Тим часом Пшиємський захищаючи Каліновського з невеликою частиною війська відвів в ті укріплення які встиг підготувати. Проте захищалися вони не довго, майже вся піхота яка знаходилася в таборі впала під шаблями козаків і татар, загинуло все керівництво війська на чолі з Каліновським та Пшиємським. Загинув і син Каліновського і цілий ряд відомих і значних шляхтичів Річпосполитої. Із двадцятитисячного війська польського зуміли врятуватися лише півтори тисячі кінного війська, інші загинули або попали в полон. Всю отриману здобич Хмельницький віддав татарам лишив біля себе лише незначну кількість бранців, щоб їх врятувати. То втретє за час «війни домової» Польща лишилася без очільника війська польського, коронного гетьмана, і без самого головного війська. Залишки від погромленого війська збиралися до містечка Глиняни, куди раніше відступив Ланцкоронський, що не долучитися до Каліновського. Вся Польща була в траурі по країні передавалися страшні перекази про звірства, які чинили козаки і татари в битві під Батогом. Зрозуміло то не відповідало дійсності, але Хмельницький не міг зарадити розповсюдженню цих розмов і нагнітання ненависті до козаків серед поляків. І як завжди поляки забували про свої звірства по відношенню до козаків, хоч битва під Берестечком спалення Києва, звірства в Чернігівських землях були зовсім свіжими в пам'яті.

Порубаних польських вояків було дійсно багато, але значно більше було бранців, яких зібрали татари. І знову в котрий вже раз орда зібравши ясир втратила всякий інтерес до подальших військових дій. Хмельницький всілякими засобами стримував татарів, і проханнями та хитрощами він все-таки

домігся того щоб татари пішли з ним на звоювання міста Камінця. Про то його просив турецький султан, а крім того від Камінця він мав повернути на Варшаву, яка не встигла зібрати достатньо війська, щом мати можливість захисту від нього. Сама Варшава Хмельницькому була без потреби, але після взяття Камінця він мав надію змусити короля і сейм затвердити і дотримуватися Зборівських угод. Проте татари прийнявши участь в облозі міста, замість бойових дій, розпустивши свої загони по містах і селах продовжили полювання на людей, а набравшись полонених, орда посунула до Криму лишивши Хмельницького з його нездійсненими планами без своєї підтримки. Зрозуміло, він мав можливість йти на Варшаву і вимагати від короля і сейму затвердження Зборівських угод, і не виключено що після розгрому під Батогом король на то би погодився, але за тим знову зібрав би військо, і все почалося б спочатку.

Була ще одна причина, яка змусила і татарів і козаків повернути назад, на західно-українних землях все більшого поширення набувала пошесть невідомої хвороби, якою особливо хворіли вояки, коли збиралися в велике військо. То почалося ще під Берестечком і не затухало весь цей час. Повертаючись додому Хмельницький все ж зробив спробу порозуміння з королем, відпустивши до Варшави двох полонених шляхтичів Корицького і Войну, а з ними передав листа королю. В тому листі він пояснював причини військових дій під Батогом і в котрий раз закликав скласти вічний мир на підставі Зборівських угод.

«...Ми визволили від Орди пана Войну і посилаємо до його королівської милості, аби зволив нас не віддаляти від своєї панської ласки, а те що вже сталося – вибачити. Бо се може бути відоме цілому світові, що не наша то була причина, ми мусіли в тім утиску хапатися святих способів на ратування життя і маєтків наших. Унижено просимо, аби ваша милість то зрозуміла. Бо коли в тім не буде ласки його королівської

милості, і всієї Річпосполитої, неодмінно було б з обох сторін крові християнської розлиттє, а землі королівської знищення. А ми стративши всяку надію на королівське розуміння, мусіли б шукати собі пана іншого, постороннього, і вжити чужої сили на свою оборону».

Відповідь на того листа Хмельницький не отримав, але з власних джерел, які мав у Варшаві, він отримував повідомлення про політичні бурі навколо короля і реагування короля на них. Перше що король після втрати війська намірився зробити, то зібрати королівське рушення. Але шляхта була налякана звістками про катастрофу під Батогом і подальшу козацьку небезпеку під Камінцем, а також можливістю мати ворога ще і в Волощині, в зв'язку з шлюбом Тимоша на доньці Лупула. Не втішали вісті про рух з Криму хана з новою ордою, не було певності в діях угорського Семигорода. Тому шляхта не спішилася до королівського рушення, а шукала можливості на якийсь час виїхати з Польщі. А при цих подіях було ще перехоплення листів Радзейовського до козаків з пропозицією про союз зі Швецією. Було від чого голові короля піти обертом! Щоб прийти до якогось прийняттого рішення на кінець липня в Річпосполитій зібрали сейм. Хмельницький теж відправив послів на сейм. В своєму зверненні до сейму він ще раз підкреслив, що війна під Батогом розпочалася по вині Каліновського, і просив сейм відновлення Зборівського трактату, а за те готовий розірвати з татарами і служити на захист Річпосполитої.

Сказати що Хмельницький мав якусь надію на спільний розум сенаторів, то ні, ближче до правди було висловлення на банкеті після Білоцерковської битви слова Радивиля, сказані йому на одинці після доброго келиха горілки, а тому щирі:

– Не бачу я можливості замирення вашого з Польщею, війни будуть доти, аж поки або Полякам погибель, або Русі. Коли переможуть Поляки, тоді до кінця загине рід і віра руська,

Вся Окраїна, на великий жаль серцю людському, буде спустошена, а потіху і користь одержують тільки погани. Коли ж би перемогли козаки, то ніж би Поляки мали піддатися козакам вони краще приймуть погибель і утиск від німецького цісаря або Шведів...

Посли, приїхавши з сейму, підтвердили його побоювання. Вони привезли відповідь, яка підтверджувала пророцтво Радивиля, а також розповіли гетьману про все що бачили і чули у Варшаві, і під час дороги. Польща живе підготовкою великого рушення, а крім того робляться заходи по створенню сильного війська на зимову компанію проти козаків. Комісія, яку сейм направляє до козаків, буде лише ширмою щоб протягти час. На самому сеймі роздавали вакансії, яких багато відкрилося після погрому поляків під Батогом, і обговорювалися листи Радзейоського до пана гетьмана про початок Переговорів зі Швецією. Відпустивши послів, Богдан прочитав листа від короля. Лист король починав переліком провин Хмельницького і Запорозького війська перед Річпосполитою:

«...zapomniewszy swoje chrześcijańskie pochodzenie, ilekroćzłamałeś swoją przysięgę bogu, królowej i ojczyźnie. Ile dusz chrześcijańskich do niewoli pogańskiej dał zabrać, męki których błagają zemsty od boga. Ile krwi chrześcijańskiej wytaczał. Kościołów i cerkwi bogu i świętym poświęconym spustoszył. Nie zapomnieliśmy o podstępnyzmzachowaniu z królem i Rzeczpospolitey teraz, po niedawnoprzyjętej, przysięgą potwierdzonej ugodzie Białocerkiewskiej, i jak postąpił z królewskim wojskiem pod Batogiem, siły na nich pogańskie wysłał, z nimi ich całkiemzniszczył. Toż nie ma u nas wiary w stateczną wiernośćhetmana i wojska przeciwko naszego maynestatu i całej Rzeczpospolitoi. Lecz król może puścić do niepamięci całe siduże winy i do pieszczoty królewskiej dopuści jego sam ipotomstwo i jemu i całym tantym że przystały doń i ich gonorów przyszłości nie będzie szkodzić. A żebygruntowne zgoda przygotować król ześle komisję,wziąwszy za pośrednika Mołdawię Gospodarza, a

hetmanmusi dać jako zastaw młodszego syna i kilka kozaków.»⁴⁶

Дочитавши лист до кінця, Богдан став закипати люттю. Щоб трохи заспокоїтися налив чарку горілки, випив не закушуючи, трохи посидів і знову взяв до рук листа. Щоб таке писати треба або зовсім пам'яті не мати, або в ніщо ставити того, до кого звертаєшся. Але й то байки! Чи Ян-Казимир забув кому завдячує королівською короною? Хмельницькому під час безкоролів'я не треба було прикладати жодних зусиль, і король був би зовсім інший, і як тепер зрозуміло, приніс би значно більше користі вітчизні. І не королю би всує згадувати Бога, особливо говорячи про присяги. На шкоду собі і на непокору люда руського, Богдан дотримувався складених угод, які король і сейм в мідний гріш не ставили. А чи ж не король після Зборова розрахувався з кримським ханом саме людським душами і змусив його гетьмана, якому ці люди довірили своє життя надавати хану допомогу по сприянню людоловам! Мало хто вміє так підло і цинічно поступати, а ти після цього в нього милості повинен просити! Що не слово то лукавство і неправда. Так би не хотілося вірити Радивилу, але кожне його слово чиста правда... То що тепер Турецька Порта, чи Московське царство?

⁴⁶ «...забувши своє християнське походження, скільки разів ти зломив свою присягу Богові, королеві і вітчизні. Скільки душ християнських в неволю поганську дав забрати, муки котрих благають помсти від Бога. Скільки крові християнської виточив. Костелів і церков Богові і святим посвяченим спустошив. Ми не забули про лукаве поводження з королем і Річпосполитою тепер, по недавно прийнятій, присягою потвердженій угоді Білоцерківській, і як поступив з королівським військом під Батогом, сили на них поганські спровадив, з ними їх цілком знищив. Тому не має в нас віри в статечній вірності гетьмана і війська супроти нашого маєстату і всієї Річипосполитої. Але король може пустити в непам'ять всі ці великі провини і до ласки королівської допустить його самого і потомство і йому і всім тим що пристали до нього і їх гонорів будучності не буде шкодити. А щоб ґрунтовне замирення підготувати король зашле комісію, взявши за посередника Молдавського Господаря, а гетьман повинен дати в заставу молодшого сина і декілька козаків.»

Г Л А В А Д Р У Г А

П И Д « В И С О К О Ю »
Р У К О Ю

« ...Из Украины просили Москву помочь, что би обойтись без предательских татар, и взять Украину под свою державу. Москва не трогалась, и шесть лет с неподвижным любопытством наблюдала, как дело Хмельницкого, испорченное татарами под Зборовом и Берестечком клонилось к упадку, как Малороссия опустошалась союзниками-татарами и зверски свирепой уобицей, и, наконец, когда страна уже никуда не годилась, ее приняли под высокую руку, что би превратить правящие украинские класы из польских бунтарей в озлобленных московских подданных. Москва хотела прибрать к рукам украинское казачество с украинскими городами, под условием, чтобы там сидели московские воеводы с дьяками... Московская дипломатия с тонким расчетом поджидала, пока казаки своими победами доконают ляхов и заставят их отступить от мятежного края, чтобы тогда легально, не нарушая вечного мира с Польшей, присоединить Малую Русь к Великой.

В. О. Ключевский.

Русская история: Полный курс лекций т. 2

Богдан стояв над Дніпром і дивився на ріку. Ріка ще не стала і дістатися на той берег до Переяслава не було можливості. Але ця затримка зовсім не турбувала Хмельницького. Він і так декілька разів міняв місце проведення великої ради з Москвою, підсвідомо відтягуючи її початок. Правда і московські послы не підганяли, мали причину, полковнику переяславському Тетері, який відповідав за проходження церемонії, доповіли що корогва, яку передав московський цар для Запорозького війська зіпсувалася, з Москви вже передали заміну, але вона ще не прибула. Хмельницькому хотілося побути на самоті. Останнім часом він все більше відчував психологічну втому, а на це ще й накладалася біль отриманих втрат. От і тепер, тільки но майнула згадка про Тимоша, і вдарила в голову і різонула по серцю.

Мов яскрава зірка на нічний виднокіл, злетів він в минулий рік на вершину слави. Про його звитяги враз заговорили у всіх столицях Європи, вони знову нагадали минулу військову славу Запорозьких козаків.

Після вражаючої перемоги козаків над коронним військом під Батогом, Молдавський Господар враз згадав про домовленість на видачу заміж єдиної доньки Розанди за Тимоша. Зразу ж і призначили час весілля. По тому в Польщі багато пліткували про те весілля. Ганили Тимоша, який потрапивши в середовище одного з блискучих європейських дворів, фактично рівний королівському, вів себе мов забитий селяк. Але Богдан добре знав, що Тиміш хоч і з козацького роду, але мама навчила його світським манерам, а багато йому в вихованні шляхетності дало спілкування з Геленою. То ж якщо він і вів себе грубо, то скоріш умісне робив все то «наверле», щоб показати свою незалежність. Але дуже швидко думка про Тимоша помінялася.

З чого все почалося сказати, певно, не має можливості. До

Богдана приходили вісті цілком суперечні одна другій. Але в цій справі для нього було головне, що він з Тимошем мали захистити тепер вже нового родича, Лупула. На той час Богдан мав розбірки з польським королем, і переклав ту справу на сина. Довідавшись, що канцлер Лупула Стефан перехопив у свого господаря владу, Тиміш зібрав військо і пішов на Волощину. Перед походом і Богдан і Тиміш написали листи до Лупула про похід Тимоша до нього в поміч. Вороги перехопили листи і стали готувати Тимошу гідну зустріч. Але Тиміш на то не дав їм часу! За декілька днів, майже відразу за листами, він прибув на Молдавську границю. В складі його корпусу були полки Богуна і Глуха, зрозуміло то гідні помічники і порадики, але всі одногolosно доповідали, що дійсним керівником цієї військової опереції був Тиміш.

Як розповідали, його похід проходив зі швидкістю циклона. Вийшовши з Чигирина він за один день пройшовши майже сто кілометрів, з'явився у В'язовці, про що свідчить його лист. Переправившись через Дністер, Тиміш з військом перебивши Стефанову залогу в Сороках, після короткого відпочинку вирушив на Яси. По дорозі розбив військо, яке Стефан послав що його зупинити, і став над Прутом поряд з обозом Стефана. А вже вдосвіта другого дня військо Стефана і Кемєня відчули силу козацької навали. Спочатку вони навіть намагалися організувати оборону, але дуже швидко повернули на відступ, і козаки змогли їх догнати лише на переправі річки Жіжії. Тут козаки вщент погромили об'єднане військо, залишки якого втікли аж за Карпати. Пізніше в одному з перехоплених листів Потоцького Богдан з гордістю прочитав про той похід і битви Тимоша: «Не по вояцки, а по-жидівськи трималися, і хоч не ставилися проти козаків, а втікали, не всі повернулися лишили на місці 20 тисяч...». А Тиміш зайняв Яси і повідомив тестя, що молдавські землі очищені і він має прийняти владу в своїй столиці! Після цих подій не лише він, батько, а багато хто зрозумів, що Запорозьке військо має гідного полководця, на

якого чекають блискучі перемоги!..

Не судилося...

Як злетів, так і згас на злеті! А скільки злорадства було в таборі ворогів! Для них то було свято, а для батька непоправиме горе. А ще більше боліло від того, що не був поряд не зумів заслонити собою. Правду сказати козаки під проводом Федоровича відзначили криваву тризну по загибелі Тимоша. Вони вночі вийшли вночі з фортеці і порубавши сторожу вдерлися в неприязельські окопи і викликали там таку паніку, що лише холоднокровний Денгоф зумів стримати втікаюче польсько-угорське військо. Коли трохи минулася його безтаття по смерті Тимоша, він вислухав розповідь про те як вивозили з Сучавської фортеці тіло його сина, покрите довгим білим покривалом з вишитими на ньому чорними і червоними хрестами, шестеро коней впряжених в воза. За возом йшла окремо почесна варта. Богдан не вважав за потрібне робити зі свого горя збіговисько, тому наказав Павлу Яненку везти тіло Тимоша до Суботова, а вже звідти до Чигирина. Там його в полі перед містом, разом з охороною і дружиною Роксандою, зустрічали дружина гетьмана, син Юрко, доньки, близькі друзі, козаки при зброї, піші і кінні, духовенство з образами. Коли занесли тіло до храму, прозвучав салют з рушниць і гармат. Гріб з тілом лишили не ховаючи до приїзду батька. Богдан умисне приїхав пізніше, він не був певен, що зможе то пережити, серце все частіше здавало. То ж він прощався з сином наодинці...

Але біда, як відомо приходить не одна, хоча тепер важко назвати ту, яка була першою. Ще на останній зустрічі з побратимами, він мав надію на порозуміння з королем Польщі, тому що як і Степан Мазепа, і Максим Лобода був певен в тому, що мати автономію в Річпосполитій навіть на умовах Білоцерківських угод, є найкращим виходом для Запорозького війська і руського народу, але при умові що і король та сейм зі шляхтою будуть триматися угоди. Проте, не судилося і того,

король надто войовниче був налаштований. Не прийшовши до згоди з московськими послами, король з усією силою пішов на козаків. Коли то почув Хмельницький він зібрав козацькі полки і пішов на зустріч, а до помочі знов закликав хана. За той час король з військом дійшов до Бару, але коли йому повідомили, що Запорозьке військо і татарська орда спільно йдуть на зустріч повернувся і став під Жванцем. Тут його козаки разом з ордою взяли в облогу. І знову повторилася стара історія король звернувся до хана з проханням замирення. Хан на то погодився і запросив з собою Хмельницького. Богдан від його дій був дуже злісним і висловив хану своє невдоволення.

– Ясновельможний хане, чи то не я тебе просив на поміч, чи то я маю справу з королем? Може дозволиш мені вирішувати з ним питання замирення. Ти і під Зборовом так поступив і тепер все йде до того, що зраджуєш мене перед королем польським!

– Пане гетьмане, ти не маєш підстав говорити, про мою зраду, ти просив помочі я прийшов. Ми разом взяли польське військо в облогу і він просить миру, то невже має значення до кого він звертається? Ти кажеш, що я тебе зрадив під Зборовом, але то не так. В Зборівській мирній угоді вписані всі твої вимоги і я став гарантом їх виконання.

– Але ж король їх не виконує!

– Якби він їх виконував, я би не пішов тобі на поміч, а так я кожного разу піднімаю військо коли ти просиш! А ще брате, не забувай, що я маю державу про яку повинен дбати і до того султана забаганки виконувати. Тому вибачай я буду робити так як я знаю, і при тому тебе не зраджую, і не маю того на меті. Поїдеш зі мною на перемови?

– Король мене не кликав, а якщо то тобі потрібно, то поїде Виговський з полковниками, я накажу!

– Як знаєш, в перемовах з королем я буду стояти на Зборовських угодах!

Богдан зрозумів, що хан зробить як задумав, хоча і мав

погодитися, що той говорив йому правду, але та правда його зовсім не влаштовувала, Хмельницький був впевнений, що навіть якщо король погодиться на Зборівські угоди, того не затвердить сейм. То глухий кут.

Перемови хана з королем закінчилися як і передбачав Хмельницький. А крім того, Хмельницькому доповіли, що при тому розглядали і можливі спільні дії короля з ханом на заспокоєння козаків. Можливо то і не відповідало дійсності, але відкидати таку можливість Богдан не міг, у всякому разі, як би хан не запевняв Богдана що не зраджує козаків, лише при його допомозі король тричі уникав поразки від них, а вже це про щось говорило. Проте, знову ж хан не лукавив, він чітко сказав, що має власну державу, інтереси якої повинен відстоювати, та ще султана Турецької імперії повинен слухати. І то правда, з якою Богдан повинен був погодитись, хоч йому від того легше не було, а лише придало впевненості, що війна з королем при союзі з кримським ханом, то глухий кут.

Примусив його до прискорення в прийнятті остаточного рішення і бунт у Запорозькому війську. Сталося то під Камінцем. Довге стояння війська на одному місці, привело до голоду, і збурені козаки вислали до Хмельницького депутацію. Військо було наскільки збурене, що Виговський з полковниками не радили Хмельницькому виходити до них, але Богдан вийшов. Величезний натовп зустрів його злосними викриками і якийсь час не міг заспокоїтися. Хмельницький чекав. Поволі козаки стихли і лише тоді Хмельницький звернувся до прибулих.

– Панове-товариші! Я розумію, що вас до мене привело незадоволення тим станом у якому ви знаходитеся. Я теж не задоволений, тому то добре що ви прийшли, вислухаю ваші поради і приймемо з полковниками рішення.

На круг вийшов не високий але міцної статури козак.

– Пане гетьмане! Товариство хотіло б знати чи має наш гетьман зі своєю старшиною якісь плани по закінченню тої

війни? Рік за роком ми війною спустошуємо наші окраїни, а по руським волостям доходили до Замостє, і яка з того користь, що скільки нашого брата козака окропило землю своєю кров'ю? Зимою і літом ми у війську, ніколи не маємо спокою, дома жінки і діти наші помирають голодною смертю, і вже не знаємо, що з нами далі буде. Де нам свої голови приклонити! З королем у тебе досі нема згоди, і невідомо чи й коли буде! То може ми краще підємо всі своїми головами з жінками і дітьми до московського царя, щоб нас прийняв навіки! Що на те скажеш пане гетьмане?!

— Скажу, що маю з вами одну думку. З королем я би згоду знайшов і ви знаєте про Зборівські угоди, і про Білоцерківські, які ми з ним підписали, але є сейм, польська шляхта і унія з папським унцієм, то вони всі наші угоди знищують на ниць, та ще змушують короля знову і знову йти на нас війною, то ж і я на те повинен збирати вас щоб захищатися. І роблю то, щоби не повторився тридцять восьмий рік, коли поляки фактично знищили козацький устрій і забрали наші землі та вольності. Але тепер і я в тому не бачу жодного просвітку. Тому вже не перший рік посилаю послів до московського царя і турецького султана, турецький султан згоджується брати нас під свою руку...

Натовп козаків перебив його обурливим ревом: «Не буде того, щоб козак служив бусурманам!», «Нам віра батьківська не дозволяє того!». Хмельницький підняв руку закликаючи до тиші.

— Я би сам того не бажав, ви добре знаєте, що я сам два роки микався в неволі доки батько Сагайдачний мене не викупив. Але з іншого боку у Туреччині не має унії і якщо ти не маєш бажання приймати мусульманство то тебе ніхто і не силує. Ви добре знаєте що десятки років християнські держави Молдован, Мунтян, Угрів живуть під рукою турецького султана, сплачують йому данину і мають спокій та захист. Але менше з тим, послів ми посилали і до московського царя, але він нам

запропонував те що я не можу сприйняти, переселитися з військом та сім'ями козаків на свободні землі Московського царства і жити там поряд з дончаками. А то означає що ми повинні кинути народ руський кров від крові якого ми є на поталу польській шляхті, та споконвічні землі наших дідів-прадідів. І хто ми тоді будемо? Якого роду племені? Чим зможемо доказати що наші корені з Русі Київської і ми нащадки славної держави!

– То ти, батько, добре говориш, але справа повертає на то, що не буде і нащадків, як не стало держави Київської Русі!

Серед тиші на майдані прозвучав голос того ж козака, який першим звертався до Богдана. Того аж дух перехопило від таких слів.

– Ніколи тому не бути, щоби згинула пам'ять про нашу славу державу, як не ми то внуки наші, чи правнуки відродять її, бо ми народ безсмертний!

Згадуючи той свій виступ, і особливо останні слова, Богдан задумався, чи й дійсно він вірить тому що сказав, чи то від безсилля у нього вирвалися ті слова? І раптом в його пам'яті виринав далекий тридцять восьмий рік і він сам, мало відомий Чигиринський козак волею коронного гетьмана призначений генеральним писарем Запорозького війська, підписує ординацію про фактичне знищення того війська. Чи думав він тоді, що то на завжди? Жодної миті! Єдине чого не думав і не сподівався, що відродить Запорозьке військо він, Богдан Хмельницький. Той бунт закінчився тим, що козаки ще раз йому повірили, а він тепер вже чітко зрозумів що має лише одну дорогу, як би йому не хотілося йти в холопи, але іншого шляху не було.

Але і той шлях не був простим, треба було зробити ще один дипломатичний хід щоб прискорити прийняття рішення царем. З його дозволу Виговський «таємно» передав московським послам листи від турецького султана, в яких той запрошував Хмельницького з військом під покровительство

Турецької Порти. Ці повідомлення дуже налякали посольський указ, і, зрозуміло, царя. Причина була проста, перехід козаків у васальну залежність до Турецької Порти, фактично переносить її кордони до Московського царства, і при бажанні Туреччина має прекрасну можливість захоплювати південні кордони Московського царства військами своїх васалів. Запорозькі козаки під проводом Сагайдачного за якийсь місяць в кількості двадцяти тисяч пройшли все царство і взяли в облогу Москву, а тепер проти польського короля козаки в минулих битвах разом з татарами збирали двохсоттисячне військо. Того досить щоб у Москві зрозуміли, якщо зібрати війська всіх країн Турецьких васалів проти Московського царства, то московські ратники не встоять.

Цього разу посольський указ ніби прокинувся від сну і враз «побачив» що брати по вірі в біді. Хмельницький був ще в Камінці, як до нього примчав посланець від Золотаренка з повідомленням, що його чекає московський посол Матвеев. Він був сама люб'язність, всім присутнім на нараді в гетьмана роздав подарунки, і передав Хмельницькому листа від царя. На таємній зустрічі Матвєєва з Хмельницьким і Виговським, московський посол розповів, що цар направив до Варшави своїх послів, які вирішують питання замирення Польщі з козаками. Взагалі то була не особлива допомога, але Хмельницький подякував і просив посла передати царю, що він з військом буде служити царю до віку свого чесно і вправно.

А в цей час польський король, ніби забув про частину підданих держави, вів перемови з ханом не вважаючи необхідним запрошувати Хмельницького, то був знак до повного розриву відносин з козаками і бажання короля повернутися у відносинах з ними до часів «золотого спокою».

Тобто виходило так як говорив Збігнев Гура. Про Річпосполиту, як державу думати не було кому, незважаючи на те що і в самій Польщі бунтували жовніри, яким вже роки не було заплачено, а в війську лютувала пошесть, від якої

помирили тисячі польських вояків. Король не міг дійти згоди по досягненню замирення з кримським ханом, той вимагав від короля дотримання Зборівських угод на користь козаків. Він то робив не скільки допомагаючись справедливості, а скоріш щоб мати зачіпку, яка вимагала від Хмельницького виконання попередньої домовленості з ханом, прийняти участь у поході на Москву, що ставало неможливим при створенні спілки з Москвою. А до її підписання, Москва повинна була розірвати угоду з Польщею про «вічний мир», і допомогти Запорозькому війську в війні, про яку король збирався повідомити на сеймі. І в тому нагромадженні подій останню крапку поставив московський уряд, у грамоті, яку привіз королю польський посланець Млоцкий. Грамота закінчувалася словами:

«...и такие многие с вашей сторни неправедные дела, которые чинятца к нарушению вечнаго докончанья, Бог зрит и мститель будет». То фактично на дипломатичній мові означало перехід до військового стану між країнами...

Від тяжких і не радісних думок Хмельницького відволікла валка возів, яку тягнули воли. То було на другому березі ріки, але морозне повітря було чисте і прозоре, тому Богдан міг добре розгледіти цих великих з крутими рогами тварин, які гордо і поважно, поволі тягли навантажені з горою тяжкі вози. Богдану раптом згадалося як він вперше побачив волів. Тоді він з батьком був у далекій дорозі і там вони зустріли таку ж валку возів. То чумаки везли сіль з Криму до західних воєводств Польщі. Його малого здивувало, що воли не запряжені, як то запрягають коней до воза.

– Тато, то бики?

– Ні, синку, то воли, то спеціальні тварини, які перевозять особливо тяжкі вантажі.

– А чому вони не запряжені? Як вони не втікають, і як ними правити коли немає вожів?

– А їм не потрібна упряж. Бачиш у воза таке ж дишло, як і

у тих, котрі тягнуть коні. Але в кінці дишла кріпиться ярмо, то два однакових дрючка, скріплених металевими штирями, по два з кожного боку. Волів підводять з двох сторін, піднімають дишло з ярмом і воли всовують в ярмо свої голови так що ярмо опиняється на шії штирі закручують гайками, от і вся упряж.

– А вожі? Якщо їх не має то як правити?

– А навіщо ними правити то ж не коні які весь час б'ють копитами і кожен тягне в свій бік. Волам скажи, «Гей» і вони собі поволі пішли, хочеш зупинити скажи «Пр-р» і вони зупиняються.

– А як на ліво чи на право, тоді як?

– А бачиш попереду на возі чоловіка з довгою палицею, от він б'є палицею лівого вола коли треба повернути на право і каже «сцоб–цобе» і віл повертає на право, а разом з ним і другий повертає, б'є правого повертають на ліво, ото і вся грамота управління волами.

– То у них один хомут на двох?

– Не хомут, як у коней, а ярмо! То вони самі в ярмі ходять...

Богдан не весело посміхнувся своїй дитячій наївності, але якась подібність напрошувалася, поляки одягали на козаків упряж і, правуючи, жожами з металевими вудилами так козакам роти розривали, що піна з кров'ю летіла. А тепер будемо мати ярмо, все ж більше волі...

То чи в хомутах чи в ярмі, не велика різниця, воля повинна бути без ярма, а якщо ярмо, то не має значення чиє...

По приїзді з Києва Василь попросив аудієнції у царя Олексія Михайловича, і доповів йому детально про стан справ в Запорозькому війську і проблеми які стали до вирішення перед Хмельницьким. Особливо Василь наголосив на тому, що в цій критичній ситуації гетьман шукає союзу проти польського короля, який не виконуючи укладені в Зборові, а потім в Білій

Церкві угоди збирає військо на новий похід проти Запорозів, щоб остаточно привести їх до послухання. А Хмельницький чекає відповіді від турецького султана, у якого просив взяти під свою руку Запорозьке військо з руськими волостями і окраїнами на зразок того, як він то зробив з Молдавією, Мунтянами і Уграми. Уважно вислухавши Василя цар закликав керуючого посольським указом Паліцина і посла по особливих дорученнях Бутурліна, а Василю наказав залишитися і бути присутнім при розмові. Коли запрошені прибули цар звернувся до них.

– Господа, мы с вами несколько лет наблюдали события, происходящие в соседнем государстве Річпосполитой, с которой у нас заключен вечный мир, а в прошлом между нашими государствами велись войны. Нам не нравятся события, когда терпят утеснения наши братья по вере в малой Руси. Я прошу доложить мне, как обстоят дела, и хочу выслушать ваши предложения, поэтому важному делу, которое касается Московского царства непосредственным образом.

І сам цар і керівники посольського приказу неодноразово обговорювали це питання, але форма спілкування прийнята в московському уряді мала свої сталі узаконені правила, згідно яких Паліцин і доповів царю по справі, яка його тепер цікавила.

– Как вы знаете, ваше величество, народ малой Руси, проживая в составе Річпосполитой многие годы притеснялся польской шляхтой, а шесть лет назад Запорожское войско, представляющее малую Русь поднялось войной отстаивать свою веру, и свои законные права. Гетман войска Запорожского Хмельницкий, все это время обращался к нам за помощью, і ми ему не отказывали в моральной поддержке. Но имея договор с Річпосполитой, ми не могли оказать прямую военную помощь, поэтому ми предлагали гетману с войском, переселиться на наши свободные земли. Теперь же обстоятельства изменились, или вернее сказать, изменились наши отношения с руководителями Річпосполитой. Долгое время ми вели прю с

правительством Польши о неправильное написание польскими панами царских титулов, но они не придавали этому должного внимания и не наказывали виновных. Теперь нам надоела эта несговорчивость, и ми приняли решение разорвать отношения с Річпосполитой, чтобы помочь Запорожскому войску в войне с польскими панами. Ми послали к Хмельницкому Стрешнева и Бредихина с царским поручением, в котором сообщили про нашу готовность помочь своим посредничеством с польским королем о заключении мира. Но король и панская рада посредничества не приняли, и учинить мир с казаками на Зборовских универсалах не пожелали. Поэтому ми предлагаем послать Хмельницкому помощь ратную.

– Прежде чем посылать помощь ратными людьми, вы должны решить все вопросы перехода Запорожского войска под нашу руку, а это и передвижения, и размещения, а самое главное необходимо уведомить о нашем решении Польского короля и правительства дружественных нам государств. А Запорожское войско привести к присяге на верность царю і Московскому отечеству.

– Ваше величество, в Москве с посольской миссией находится посланник короля пан Млоцкий, ми объявим ему царское решение на предложения Польского короля. А еще я прошу вашего разрешения отправить господина Бутурлина с миссией, о которой вы говорили к Запорожскому войску.

– Повелеваю вам немедленно заняться этим вопросом, и докладывать мне постоянно о его выполнении.

Василь слухав Палицина і думав, наскільки побратими, особливо Степан і Максим мали рацію по відношенню до політики царського уряду. А він спокійно, керуючись обставинами, веде польський і руський народи на взаємне знищення в середині Річпосполитої. Відносно Польщі то ще було зрозуміло, вона проводила таку ж політику відносно Московського царства, і при першій ліпшій можливості всякими засобами намагалася ослабити його, а відносно малої Русі

поведінка Московського царства в повній мірі виглядала зрадництвом. Але щось сказати своєму безпосередньому керівнику, а тим більше царю він не міг. Тим більше, що добре знав, для Московського царства не потрібно ні сильного польського війська ні запорозького. Царю потрібні холопи, а не союзники. Тим часом, закінчивши нараду, цар відправив Паліцина і Бутурліна, а Хлистова ще лишив.

– А тебе, я поручаю не медля ехати к Хмельницькому, и передать ему мои пожелания, что я хочу видеть его среди своих верных холопов, и за это он будет возведен в высшие чины Московского царства.

З тим Василь Хлистов теж відправився до Києва.

Польську спробу якось залагодити свою відмову московських пропозицій посередництва з козаками, московський посольський указ фактично рішуче відхилив. Він нагадав, що польський король не задовольнив московських вимог притягти до відповідальності винних у порушенні написання царського титулу, що є безчестя царю допускається з умислом. На підставі цього, Москва сповістили через Млоцького про припинення миру. Зразу по тому в Москві спішно готувалася делегація послів найвищого рангу для зустрічі з гетьманом Малої Русі, як зазвичай в Москві іменували частину Русі з столицею в Києві, що знаходилася на рівних, згідно Люблінської унії, правах в складі Річпосполитої. Посольство очолював Бутурлін, а з ним в складі місії були Алферьев і Лопухін.

В складі місії був також Василь Хлистов, але він мав завдання особисто від царя, тому лише номінально мав підпорядкування Бутурліну. Василь виїхав до Києва раніше, і чекав на Хмельницького в Києві. Він часто зустрічався з Максимом і Степаном, але по справі здійснення ухвали Московського земського собору розмови не вели, вони чекали на зустріч з Хмельницьким.

Головним чином вони уникали розмов про можливе подальше співробітництво Запорозького війська очолюваного гетьманом Хмельницьким, з Московським царством, або, як прийнято було говорити в Москві, стати холопами московського царя, при тому приєднати землю і люд на окраїнній Русі і за порогами, до Московського царства, щоб все стало належати йому. В той час як Хмельницький просив допомоги і покровительства від московського царя, на кшталт Турецького покровительства над Молдавією.

При цьому кожна сторона не заперечуючи формулювання іншої, мала своє тлумачення угоди про співробітництво. То з часом приведе до великих трагедій і кровопролитних війн між Московським царством і Гетьманською Україною, буде причиною «Великої руйни», але січневі наради проходили саме при таких формулюваннях.

Побратими, може в силу розуміння того що буквально слідування цим формулюванням поставить їх по різні сторони барикад, разом з розмовами про можливі наради послів зі старшиною Запорозького війська, уникали і назви цієї наради. По приїзді до Києва, Василь відправив звістку Хмельницькому, що в Путивлі знаходиться надзвичайна посольська місія московського царя і чекає від нього визначення місця проведення наради, а він сам знаходить у Максима в Києві і просить зустрічі з ним до початку великої ради з послами.

З відповіддю прибув полковник кальницький Іван Федоренко, як прийнято було називати по імені батька славетного вінницького полковника Івана Богуна. Він, як і доручав йому Хмельницький, спочатку ступив до Києва. То була перша зустріч побратимів з легендарним полковником, про звитяги якого у Вінниці і Берестечку Василь доповідав навіть московському царю. Іван Богун був із тих людей що справляли приємне, якщо не сказати захоплююче враження, яке потім не мінялося на протязі всього знайомства.

Трохи вищий середнього росту, міцної статури, стрункий і

рухливий в свої тридцять з чимось років зі шляхетною зовнішністю і манерами, за якими відчувалася одночасно воля і чоловіча сила. Стиль його розмови виказував розум та освідченість, і одночасно м'якість і увагу до співрозмовника. Максим, слухаючи Івана Богуна напружувався уявити його з перекошеним від запалу бою лицем, з піднятою до гори закривавленою шаблюкою, і не міг на скільки його зовнішність не відповідала його поведінці в бою, про яку розповідали легенди.

Зрозуміло, Іван Богун знав про Максима Лободу з дитинства, і досить часто уявляв себе козаком його сотні. Знав і про те, що після героїчних звияг під проводом Сагайдачного, Максим присвятив своє життя вихованню руської православної еліти. То ж перша зустріч і знайомство Богуна з побратимами справила як на Богуна, так і на побратимів приємне враження, і стала запорукою їх подальшого братського спілкування. Проте часу у Богуна було обмаль, то ж після короткого відпочинку він відправився до Путивля.

Московські послы з радістю зустріли Богуна. І він виправдав їхні сподівання, повівши послам, що гетьман призначив його для зв'язку і супроводу послів до місця проведення ради, яку він призначив у Переяславі. Під час підготовки до від'їзду, прийшло повідомлення від іншого московського посольства, яке дуже збентежило Бутурліна. Бредихін повідомляв, що в Жванецьку пройшло замирення між королем з одного боку та кримським ханом і гетьманом з іншого, на трактатах Зборівської угоди. Тепер король і гетьман збираються до Києва де будуть вирішувати питання повернення в свої володіння польської шляхти на руські волості. Однак хвилюватися їм довелося недовго, вже під вечір Бутурлін отримав листи від Хмельницького і Виговського, в яких вони повідомили, що участі в Жванецькій замирненні не брали перемови король вів лише з кримським ханом, тепер вони

вирушили до Переяслава і мають надію на зустріч з царськими послами.

Бутурлін заспокоївся і в супроводі полковника Богуна, московська місія вирушила до Переяслава. В кожному містечку, яке проїздила місія, її зустрічали з церковним і військовим парадом, але найбільш урочисто і пишно місію зустрічав Переяслав. Переяславський полковник Павло Тетеря на чолі загону біля шістсот козаків парадно одягнених на баских конях під корогвою з музикою і бубнами чекав перед містом. При наближенні послів, полковник Тетеря, а за ним і всі козаки зійшли з коней і полковник, ступивши наперед сказав слово.

– Благовірний боярине, благовірного царя й інші панове! З радістю приймаємо ваш прихід, який чекали довший час, втішатися поголосками що йдете до нас сповняючи царську обіцянку, що Військо Запорозьке буде під великою рукою великодержавного восточного царя. Тому я, маючи уряд в городі Переяславі від гетьмана Богдана Зиновія Хмельницького, радісний привіт віддаю благородіям вашим і низький уклін від усього війська, що в тім городі перебуває! Просимо Вас до нашого города!

Вся процесія рушила до міської брами. Продовж дороги з обох боків стояли козаки і зустрічали процесію салютом із рушниць. Від брами назустріч процесії вийшов протопоп Григорій з духовенством і всім населенням міста. Протопоп сказав гостям орацію. Яка закінчувалася словами:

– Радуйся, синове Сіони!

Після його промови процесія ввійшла до соборної церкви Успенія, й ікону Спаса, яку Бутурлін привіз від царя внесли разом з місцевими святинями. Представники московського духовенства, які приїхали до Переяслава раніше, уважно слідували, щоб все відбувалося так як то прописав митрополит московський. Все то повинно було символізувати, що зв'язок Московського царства з гетьманатом спричинений перед усім релігійними мотивами. Московське і руське духовенство

демонструвало повну релігійну тотожність відправи, чим підтверджувало відсутність впливу московських релігійних ортодоксів. Які ставили під сумнів православність українного священика, і вимагало його перехрещення.

Жителі міста Переяслава були до сліз зворушені діями, що проходили і були впевнені, що тепер під рукою великого московського царя вони заживуть спокійно і щасливо.

А вже на ранок другого дня Бутурлін отримав із Москви нову корогву та інструкції на переговори з гетьманом Запорозького війська Богданом Хмельницьким, та приведенням його разом з військом і всім руським людом до присяги московському царю. В другій частині інструкції цар зобов'язував Бутурліна зразу ж по прийняттю Хмельницьким присяги повідомити його, що цар визначив до Києва воєвод: боярина Куракіна, князя Волконського, дяка Немирова і з ними піше солдацьке військо. Вони тепер відправляються до Путивля і там будуть чекати повідомлення Бутурліна про прийняття гетьманом присяги. А сам Бутурлін повинен то питання вирішити з Хмельницьким, та домовитися, щоб він дав свій супровід для воєводи. Майже одночасно прийшло повідомлення від Хмельницького, він повідомляв Бутурліна, що вже відправляється після похорону сина до Переяслава. З ним будуть і всі полковники Запорозького війська.

А Переяслав в очікуванні старшини Війська Запорозького на чолі з гетьманом, вже проводив святкування славлячи майбутні події. Святі отці першими проводили єднання. Переяславський протопіп Григорій призначив на четверте січня святкову відправу в соборній церкві. Він правив з дияконом царської церкви Благовіщення. На відправі було присутнє духовенство з усіх переяславських церков, воно соборно виголосило многолітте цареві і його родині, а присутні в великій кількості жителі Переяслава молилися Богові, щоб дав їм бути під царською рукою.

Святкування продовжувалися і на Йордан. По місту спільною церковною ходою йшли переяславські батюшки і приїжджі московські. Вони несли разом святощі, московські послали йшли за іконами, козаки весь час салютували з рушниць і гармат.

А надвечір до Переяслава приїхав Хмельницький. Проїздом з Кремінця він ступив спочатку до Києва, де його у Максима чекав Василь. Побратими зустрічалися ніби як завжди, але не було того радісного збудження, зустрічаючи висловили співчуття по страшній втраті Богдана, смерті сина Тимофія. Вони бачили які зміни пройшли за цей час з Богданом, Максим відзначив про себе, що навіть тоді коли втікаючи з в'язниці, втративши все що мав крім синів, які були з ним поряд, він не виглядав тяжко хворою людиною, як тепер. Але Богдан просив на то не зважати і перейшов до справи.

— Братове часу у мене обмаль, в Переяславі вже чекає посол московського царя, Бутурлін з місією. Здається і відступати нікуди, а вийшло так як Степан говорив цар не допоможе а дочекається коли в мене не буде іншого виходу, і лише тоді надасть допомогу...

Богдан на хвилюк замовк, ніби забув, що хотів сказати, потім продовжив.

— Та взагалі яка то допомога! За шість років що ми просили допомогу від царя, а що вона буде, вселенський патріарх мене запевнив, руські волості знищені, люд частково забрали татари на продаж, а з північних воєводств втікає на московські землі. Та й перемоги наші татари звели нанівець, не давши добити військо короля. От і тепер. Йшли ніби до козаків в союз, а перемови ведуть з королем і згоджуються на то мене не питаючи. Нічого доброго я не бачу і в союзі з московським царем, а на союз з Туреччиною не погоджуються козаки. От такий маю вибір. Чи може я то перебільшую драматизую ситуацію? Як кажеш Василю?

— Богдане, у себе ти ситуацію знаєш краще, тут я не

порадник, а що стосується царя Олексія Михайловича, то він буде дотримуватися законів і користі Московського царства. Чи все то добре для Запорозького війська і люду Малоросії, думаю ні. І головне про що ти повинен пам'ятати, підписавши універсали ти разом з військом і руським окраїнним людом стаєш холопом царя, а то означає що ти в повній його волі. Боярська дума в жодному разі не погодиться прирівняти вас до Польщі чи Швеції. То ж вирішуйте. Я особисто для тебе і твоєї сім'ї, можу випросити у царя те що хочеш сам, але це єдине що можу зробити. Може Максим чи Степан порадять щось краще. Що скажете братове.

– Не знаю як Максим, я постійно шукаю вихід з положення і бачу його в тому, щоб перед тим як зробити крок уперед, я би зробив два кроки назад. Моя пропозиція така, Богдан з військом повинен повернутися на Запорожжя і взяти час на відпочинок. А скільки того часу буде потрібно, скільки там і буде. Козаки там пробули від часів Вишневецького до Сагайдачного, та можна сказати і до Павлика. Як ти гадаєш Богдане.

– Думаю то тепер не можливо, чи не так Максиме?

– Так, Богдане, на жаль то не можливо. І тому є багато причин. Вже були спроби порозумітися шляхті з руським людом на волостях і окраїнних землях. Шляхта повертаючись з жовнірами перше чинить розправу над жителями, забуваючи заклики короля до толерантності і прощення. Якщо руський люд лишити без військового захисту, то вони приймуть смерть в муках від шляхти, якщо не встигнуть втекти на московські землі. Ні чого радісного не чекає і православних священників та їх храми. Єдине що може їх врятувати то перехід до унії. Народ прокляне козаків разом з Богданом. Що стосується пропозиції московської влади то вона підла, цинічна і загарбницька, але тепер, я думаю, то єдиний вихід. Таке моє нерадісне слово. Лише при цьому лишається якийсь маневр у майбутньому.

Головне відстояти максимально сприятливі умови входження під руку царя.

З тим Богдан і відправився до Переяслава. Виговський та майже всі полковники прибули на другий день. Всі прибулі відразу ж зібралися у резиденції Хмельницького. Після попередньої наради пройшло зовсім мало часу, але зважаючи на величезної ваги подію, яка повинна відбутися, і відповідальність яка лягала на всю старшину Запорозького війська, вони не змовляючись прийшли до Хмельницького. Проте жоден з присутніх не запропонував Хмельницькому відмовитися від підписання угоди з московським урядом. З тим Хмельницький разом з полковниками пішов на площу, де вже зібралася сила народу. В центрі знаходилося підвищення, на яке піднявся Хмельницький під бунчуком, а за ним судді, осавули, писар і всі полковники. Коли площа вгамувалася Хмельницький сказав промову, яку закінчив словами:

– Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові і утиск був від польських панів того не треба нікому з вас переповідати. Православний же великий государ, цар восточний, одного з нами грецького закону, ми з православними Московського царства одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилювався над незносними кривдами руської православної церкви нашої. Коли ми його щиро полюбимо, то крім його руки не знайдемо благишнішого пристановища! А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче – вільна дорога!

Зразу після виступу Хмельницького і схвальних криків присутніх, людський круг обійшов Переяславський сотник Павло Тетеря, запитуючи присутніх: чи всі так при зволяєте? Народ на площі відповідав, «всі однодушно!». На тому прелюдія закінчилася і народ очолений духовенством посунув до соборної церкви Успенія. А Хмельницького полковників і військову старшину запросив до себе Бутурлін. Тут він вручив гетьману царську грамоту, яку Хмельницький доручив прочитати

Виговському. Вислухавши царську грамоту, всі присутні теж відправилися до церкви Успенія де московське духовенство підготувало відправляти присягу і запропонувало то козацькій старшині. Ніхто з них не бував присутнім на такій церемонії, тому військова старшина разом з гетьманом з цікавістю спостерігала за приготуванням до того дійства, але коли першим приймати присягу запросили Хмельницького він категорично відмовився.

– Панове послы, ви наші гості і було б розумно, щоби посол царя від його імені перший заложив присягу. Ми повинні знати, що цар приймаючи нас під свою руку, польському королю не віддасть, і вольностей наших не порушить. А Військо Запорозьке на те, присягне стояти вірою і правдою за царя московського!

Московське посольство того не чекало і не мало інструкцій, як в такому випадку вести перемови. Московські послы повинні були донести до людності тексти протоколів присяги на знак її переходу під московський протекторат, особливо наголошуючи, що то є об'єднанням під рукою московського царя всіх володінь старої Київської Русі – спадщини Володимира Великого, праотця московської династії. На перед вийшов Бутурлін, який повинен був дати розумну відповідь.

– Пане гетьмане! У Московській державі присягу мають складати піддані на те щоб служити вірно царю і всякого добра йому хотіти. А щоб складати присягу холопам, та ще й за великого государя, такого ніколи не було і не буде!

– Пане посол! Ми жили в різних країнах, в Річпосполитій козаки не присягали королю, козаки складали з королем угоду, ми вважаємо то справедливо і по християнськи. І тепер ми не готові присягати, не знаючи як відповідь на те московський цар, тому маємо порадитися між собою.

Сказавши то Хмельницький різко попрямував до двору

Павла Тетері, а за ним вся старшина Запорозького війська. Московські послы, духовенство московське і київське, простий люд, лишилися в церкві не знаючи що робити далі. Час минав, а Хмельницький з полковниками і старшиною не появлялися. Та ось двері церкви відчинилися і Хмельницький а за ним все товариство пройшло до амвона, і гетьман знову став до слова.

– Панове послы, коли мову про злуку ведуть дві сторони, то обидві повинні і присягати, в противному вигляду то не є злука а капітуляція, може то послы не розуміють, або ж не уповноважені на те дійство, то можна зрозуміти і військова рада Війська Запорозького приймає рішення присягнути московському царю. Але після того послати до царя депутацію і почути від нього присягу війську Запорозькому і народу руському. Лише після цього наша злука буде мати силу!

Хмельницький вклонився послам і всім присутнім в церкві, і повів козацьку старшину знову на збірний двір, за ними рушив Бутурлін з послами. Він мав, згідно царської інструкції, передати гетьманові корогви, булави, кафтани і шапки. При тій процедурі Бутурлін виголосив промову.

– Великий государ велів сказати тобі, гетьмане, що по велінню Бога

Все милостивого, який бажаючи піднести силу християнства, постановив під його скіпетром об'єднати також і сю землю, як то було за часів благовірного князя Володимира і його наступників. Піддаючись такій волі божій, великий господар показує вам ласку божу, і дарує тобі сю корогву! І так ся корогва царського величства нехай буде знаком побіди, страшним і жахливим всім вашим неприятелям!

Потім він передав Хмельницькому булаву, ферязь, шапку, при кожному подарунку маючи примовку, і нарешті подарунки козацькій старшині. Урочистості закінчилися тим, що Хмельницький під розгорнутою корогвою в новій шапці і ферязі з царською булавою в супроводі старшини перейшов до свого двору. Після цього, передавши Бутурліну лист для царя, відбув з

Виговським до Чигирина.

А Бутурлін продовжив свою роботу по приведенню до царської присяги всього Війська Запорозького і народу руського. Він розіслав своїх стольників і дворян в полки з наказом-інструкцією, як приводити до присяги всі сословні верстви населення і одночасно описувати все що знаходиться в містах і містечках, як нове надбання Московського царства, і відправився до Києва. Біля Золотих Воріт його чекала депутація київського духовенства на чолі з митрополитом Сильвестром, владикою чернігівським Зосимою, печерським архімандритом Йосифом Тризною і великою кількістю київського духовенства. Коли московські послы наблизились, митрополит київський вийшов зі свого візка і сказав промову.

– Коли приходите від христілюбивого царя, від православного православні царські мужі, бажаючи відвідати благочестиве наслідство старинних великих князів руських, коли приходите до престолу першого благочестивого руського великого князя – виходимо вам на зустріч, і цілує вас в лиці моїм отой благочестивий Володимир, великих князь руський, цілує вас святий апостол Андрій Первозванний, що провіщав великій славі божій на сім місці просіяти – яка нині, з приходом вашим щасливо оновляється... Ввійдіть у дім Бога нашого, в перший осідок благочестя руського, аби приходом вашим оновилася як орлина юність наслідде благочестивих князів руських!

Після промови митрополит поїхав до Софії київської де проголосив многолітство цареві московському. Бутурлін в силу своїх московських амбіцій, порушуючи відправі проголосив і собі промову.

– Святий отче! Ставши до управи військом Запорозьким і землею руською, Хмельницький багато разів просив великого государя московського взяти його під свою високу руку, а митрополит ніколи про те його царську величність не просив і

царської милості не шукав. То тепер мусиш об'явити, чому великого государя не просив і не уповав до нього.

На цю безтактність митрополит відповів, що своїм обов'язком він вважає «молитися Богові, бо то в його силі вершити всі справи на землі. Серед людей смирних, шукають і знаходять вищого господаря, але що він є перед Богом? То чи маю я просити у царя того, що не в його силах?».

Та відповідь дуже не сподобалася Бутурліну, він зрозумів що в лиці київського патріарха він має супротивника, якого не легко буде зламати. І то відповідало дійсності. На другий день було призначено присягу київських міщан, але митрополичих і печерської лаври людей на цих церемоніях не було. Бутурлін послав до митрополита стольника Кикина з суворою погрозою за те що вони стали на перешкоді об'єднанню православного християнства, вносять «развратъ», він наказував негайно привести людей до присяги, щоб божому і царському ділу не було ніякої затримки.

На це митрополит дав ще зухвалішу відповідь: «дворові Софіївського дому не держать за собою ніяких маестностей, а служать митрополитові за особисте утримання і присягати їм цареві нема чого». Бутурлін аж зайшовся в люті від такого непослуху царським людям, і послав ще одного посланця, вже посла Лопухіна, який довго вмовляв патріарха. Але той був непорушним, а коли Лопухін запропонував піти і поговорити з Бутурліним, митрополит відповів.

– Знається пан з паном, а моє діло молитися за здоровле господаря. І не гоже вам служивим людям, хоч і царським, змушувати божих людей на неправедні діла.

На ті слова Лопухін не зважаючи на митрополичий сан наговорив всяких неприємностей митрополиту і не взявши від нього благословення пішов геть. Доповідь Лопухіна все ж не дуже засмутило Бутурліна, «куди би він тепер від нас дівся!» подумав про себе, а підлеглим наказав приводити до присяги Чернігівське воєводство. Із всіх руських земель Чернігівське

було найбільш прихильне до Московського царства, тому Чернігів і Ніжин московіти привели до присяги без жодних ускладнень. А вже по дорозі до Москви, в Калузі, кортеж Бутурліна перестрів стольник з похвальною грамотою царя. В Москві всім хто з ним був і приймав участь у приведенні до присяги об'явлено велику царську ласку.

Василь Хлистов повертався до Москви разом з посольською місією. Він також отримав подяку від царя і нагороди, але радісного настрою від виконаної роботи не мав. Ще до від'їзду Хмельницького до Чигирина побратими зустрілися але, зрозуміло без Збігнева Гури. Та зустріч і була причиною його неспокою, а скоріше повної драматичної безнадії. Зрозуміло, всі чекали, що скаже Богдан. А він після привітань довго мовчав, ніби щось згадував, а потім заговорив, як здавалось, сам до себе.

– Ніби і мовою майже одною говоримо, і Богу одному, по спільному грецькому закону молимося, але які ми різні з московітами! Не можна сказати що ми святі та божі, а то би в печерських келіях молилися, але ж повинно бути і у них щось святе... Я оце згадав своє чекання доки Дніпро в лід вбереться, щоб добратися до Переяслава. Стою одного разу на березі, а на протилежному валку возів воли тягнуть. Якось давно не зустрічав волів запряжених до воза. Хотів згадати як зветься та колодка яку волам на шию одягають, щоб воза тягли і ніби заціпило, не можу згадати. Аж головою засіпав буцімто щось муляти стало, і тоді згадав, ярмо! А воли собі йдуть так легенько, ніби пані шпаціюють по залах панського замку. І думаю, невже звикли? Невже їм подобається в ярмі ходити! Аж коли задав собі питання, згадав, то ж і мене ярмо чекає разом з народом руським! А чи ж можливо було від того відбитися, обійти стороною? Московське ярмо то тяжка ноша, а може звикнемо братове, як кажете? І будемо як воли тягнути воза, коли скаже цар «сцоб!» повернемо на право, скаже «цабе!»,

повернемо наліво... А підемо не в той бік отримаємо палицею по ребрах. І ні яких заперечень, ні яких прохань, я то добре зрозумів коли з Бутурліним спілкувався. Василю, може я надто драматизую, і в дійсності ми будемо як два братні народи жити?

– Богдане, як би я не знав добре життя в Запорожжі і на руських волостях, звичайно ти то знаєш краще, то підтвердив що драматизуєш. Але, хоч ти не знаєш як живе Московське царство, то можу лише підтвердити твої побоювання. Немає жодного сумніву, що ми різні, але і спільного між нами багато. Давай поміркуємо, що отримує військо і народ руський. Ви одразу стаєте вільними у віросповіданні, ви забудете як кошмарний сон унію та єзуїтів...

Максим на цьому перебив Василя.

– Чекай Васильку по вірі я тобі відповім, Богдан того може й не знати. Тобі відомо, що Бутурлін вимагає від митрополита з братією приймати присягу на вірність московському царю? Той відмовляється, але чи на довго його стане. То що, цар буде говорити митрополиту яку молитву читати вранці, а яку ввечері? У митрополита є Бог святе письмо і патріарх в дорадниках, то до чого тут присяга царю? І друге завваж, у нього є паства на території, яка лишається в Річпосполитій, і як то буде виглядати, якщо вона присягне московському царю? То я тебе, брате, прошу, облиш про віру, тут жодних здобутків, а скоріше шугуємо з огню та в полум'я!

– Максиме, моя думка така що тут Бутурлін проявив власну ініціативу!

– Васильку, я би міг в то повірити, якби в вашій місії не було досвідчених ієрархів святої церкви. А вони є, то чому мовчать?

– Почекай, Максиме, то дуже суттєвий факт, але не визначальний. Мене як очільника війська турбує інше, навіщо представники місії переписують маєтність всіх міст і містечок, то що вона стає власністю царя? І далі, Бутурлін від царського імені говорить, що в кожне містечко замість польських

прийдуть московські урядовці! Та то навіть гірше ніж було в Річпосполитій, скажімо в Києві воєвода був майже сто років, починаючи з Костянтина Острозького руським, то тепер буде московським. Загалом, Васильку, те що впроваджує місія царя, то є приєднання руських земель до Московського царства, а Запорозького війська до Московського без жодної напруги і поступків зі сторони царя. Я тобі скажу пропозиції турецького султана в порівнянні з цим то дійсно Божа ласка! Чи не так Степане? Ти щось мовчиш сьогодні.

– Я звик говорити пізніше маючи менше інформації, але тепер відповім. Васильку, скажи якщо цар веде повний перепис наших міст, земель і всього що на цих землях насаджено, а при тому ставить своїх урядовців, то він і податки буде забирати до своєї казни, чи не так? А скільки війська реєстрового дозволить утримати і хто то військо буде утримувати? Цар? Пам'ятається мені Верещинський польському королю пропонував лишати всю маєтність у віданні Запорозького війська, і тоді воно само себе буде утримувати не прохаючи платні від уряду. Чому цар того не хоче?

Васильку, ще я хочу запитати, а підсумує цього разу Богдан, за ним останнє слово. А питання таке. Ми шість років просимо у одновірців допомоги проти утиску латинців. В чому повинна би на мій погляд була така допомога Московського царства яке має вічний мир з Річпосполитою Запорозькому війську? Поставити союзнику ультиматум: якщо будуть утиски братів по вірі у вашій державі, розірвемо відносини і підемо війною.

– Максиме, ти ж знаєш, що відносини вже розірвано!

– Знаю, Васильку, я вже не питаю чому треба було для того чекати шість років, нагадаю лише одну «суттєву дрібничку», привід до розірвання не має жодного відношення до братів по вірі. Мені Збігнев говорив, що відносини розірвано тому що «кляті польські пани» не можуть навчитися вірно

писати царські титули, все «титлі» забувають. Та за таку підступність вбивати треба! До речі тут не до жартів, посли таки вимагали стратити тих хто не навчився вірно писати царський титул! Було би смішно на всю Європу, якби то не було так сумно. Але менше з тим, вирішили під таким приводом поставити ультиматум добре, то станьте пліч-о-пліч з нами вчасно і ми вже сила! Непоборна сила! Але крім того що шість років чекали доки квітучий край стане пустою, так і відносини братські розпочали з того, що стали забирати наші землі і міста. Гетьман на то погодився, а у всього руського люду спитали чи мають на то бажання? Поміняти Батьківщину то не жінку поміняти, хоча як на мене і то було б дуже боляче! Як ти, Василько на то дивишся, і що царю своєму скажеш?!

Що міг на то відповісти він своїм побратимам? Все що ними сказано була чиста правда. Як посол він би знав що відповісти, і скоріш за все на місці Бутурліна він діяв би таким же чином. Так його вчили, такою була московська дипломатія, а від неї не дуже відрізнялася польська чи турецька. Ніколи дипломатія не була справедливою. Хтось сказав «московские послы свои дипломатические речи пишут не против того как говорено, но прекрасно разумно выславляя свой ум на обманстве, чтобы получить у царя себе честь и большое жалованье!». Неприємно то визнавати але так воно і є в дійсності. Що може змінити він, хіба напружити весь свій дипломатичний хист, і якимось внеси зміни в царські задумки. Хоч то дуже небезпечно, але можливо. Такі думки його трохи заспокоїли, і Василь Хлистов думний дяк Московського царства почав подумки складати план своєї розмови з царем, щоби якимось чином наслідки переходу Запорозького війська під протекторат московського царя були більш сприятливими.

Збігнев Гура лишався поза подіями, які відбувалися в останні місяці в Річпосполитій. Він знаходився вдома і як

пересічний мешканець а не сенатор був не в епіцентрі подій, як то було завжди, а жив чутками про громи боїв які точилися в Річпосполитій і на її околицях. Тішився блискучими перемогами Тимоша Хмельницького і не вірив у його гибель, хоча чутки були з дипломатичних кіл. Від Богдана і Максима вістей не мав, а сам їхати до Києва не знаходив підстав, особливо після розгрому польського війська під Батогом. І лише після різдвяних свят, відправляючи синів на навчання, не втримався і вирішив заїхати до Варшави зустрітися зі знайомими сенаторами та ввійти в курс політичного життя столиці.

А тут він зразу потрапив у вир політичних пристрастей, якими повнилася столиця. Польські державні кола, ще не відійшовши від трагічної літньої військової компанії були прибиті новими викликами. Невідомо звідки і хто рік за роком посилав Річпосполитій страшні і трагічні покарання. І цього разу то було пов'язано з козаками і їх гетьманом Хмельницьким. Але не тільки. Сталося то чого боялися і, здається, робили все щоб не сталося, Москва взяла Запорозьке військо і руські волості під свій протекторат. Причому польський уряд отримав то повідомлення тоді, коли гетьман з військом вже склав присягу, і вжити заходи протидії було пізно. А то означало, що Польща втративши мир з Московським царством опинилася з ним в стані війни. Та звістка не була б такою страшною, десятиріччями Польща вела війни з Московським царством і в майже кожного разу отримувала перемоги. Польські гетьмани при тому ніколи не визнавали, що саме при допомозі козаків вони були переможцями московського війська, але тепер козаки будуть на боці Москви, а то була сила нездоланна для польського війська і війна з нею означала поразку.

Таким чином Збігнев, не значи про ці події прибув до Варшави дуже вчасно, терміново збирався сейм щоб знайти можливість запобігти біді яка насувалася на країну. Але доки з'їжджалися депутати з місць король зібрав таємну нараду, на

яку запросив і сенатора Гуру. Ця нарада виникла несподівано, тому що король її не готував, йому просто було не до справи з козаками, більш нагальним було питання знищення опозиції, яка після отриманих поразок і невдалих переговорів з противниками, коли Хмельницький зігнував перемови, а кримський хан відстояв під час перемов неприйнятні для Польщі Зборовські угоди, різко активізувалася. Король виступив сам з оцінкою стану справ і пропозиціями про подальші дії.

– Szanowne państwo! Tu obecnie zebrałem największych patriotów państwa w celu jedną przeprowadzić radę po przygotowaniu decyzji na obrady przedterminowego sejmu który powinien podjąć kraj na walkę z tantymi wezwaniami cki stały przed nami w związku z ingerencji Moskiewskiego królestwa w nasze wewnętrzne sprawy. Trochę z spóźnieniem otrzymałem wiadomość o wiarołomnym i cynicznym działaniu, które przeprowadziło przeciw nam Moskiewskie królestwo naruszając poprzednie porozumienia i ugody o wiecznym pokoju. Zławszcza łotrowskie z boku Moskiewskiego królestwa było to, że faktyczno poruszywszy całość Rzeczpospolitoj od Moskiewskiego cara nie otrzymałem żadnego zawiadomienia o przygotowaniu tej zdrady i przyczynach, co zmusiło cara to zrobić.¹

– Lecz to już odbyło się, i nasze zadanie użyć niezwłocznych środków, żeby zapobiec tym katastroficznym skutkom którzy

¹ - Шановне панство! Я тут нині зібрав найбільших патріотів держави з однією метою провести раду по підготовці рішення на засідання позачергового сейму який повинен змобілізувати країну на боротьбу з тими викликами які постали перед нами в зв'язку з втручанням Московського царства у наші внутрішні справи. Трохи з запізненням я отримав звістку про віроломне і цинічне дійство, яке провело проти нас Московське царство порушуючи попередні домовленості та угоди про вічний мир. Особливо підлим з боку Московського царства було те, що фактично порушивши цілісність Річпосполитої від Московського царя я не отримав жодного повідомлення про підготовку цієї зради і причини, що змусили царя то зробити.

możemy mieć. W związku z tym, jak wam wiadomo, rozkazałem pilnie zwoływać sejm, Lecz teraz mam do czynienia z, która wybuchnęła po bezpodstawnych oskarżeniach pod mój adres opozycją. Dobrze pamiętacie w którym stanie znajdowało się państwo po porażce wojska pod Batogiem. Byłem wymuszony przyjąć kierownictwo wojskiem, wywieść jego do pertraktacji z Tatarzynami i mieć zgodą. A mi teraz zarzucają bezdarną stratę wojska, kosztów, a w śledztwie stratę wpływu na Zaporozże wojsko! To jest duża niesprawiedliwość i oszczerstwo na mnie i uczestników tych wydarzeń, które przyłożyły wysiłek do otrzymanego zgodą. Oni dziś tu wśród nas i podjęliśmy decyzję przenieść sejm na lato, a tymczasem wydałem uniwersały jeden do kozaków i wojskowego seniora Zaporozże wojska, a drugi do ruskich miast, w których proszę ich doczekać się przychodu królewskich wojsk, i obiecuję swoje zastępstwo i pieczętuję. A trzeci uniwersał skierowano do rotmistrzy poruczników i żołnierzy, żeby oni śpiesznie zbierali się do wojska ze względu na duże niebezpieczeństwo od Moskwy, tatarzyni i kozaków.²

Після короля слово брали його наближені, які в основному

² - Але то вже відбулося, і наше завдання вжити невідкладних заходів, щоб запобігти тим катастрофічним наслідкам які ми можемо мати. В зв'язку з цим, як вам відомо, я наказав терміново скликати сейм, Але тепер я маю справу з опозицією, яка вибухнула після безпідставних звинувачень на мою адресу. Ви добре пам'ятаєте в якому стані знаходилася держава після поразки війська під Батогом. Я був вимушений прийняти правування військом, вивести його до перемов з татарами і мати замирення. А мені тепер закидають бездарну втрату війська, коштів, а в наслідку втрату впливу на Запорозьке військо! То є велика несправедливість і наклеп на мене і учасників тих подій, які приклали зусилля до одержаного замирення. Вони сьогодні тут серед нас і ми прийняли рішення перенести сейм на літо, а тим часом я видав універсали один до козаків і військової старшини Запорозького війська, а другий до руських міст, в яких прошу їх дочекатися приходу королівських військ, і обіцяю своє заступництво і ласку. А третій універсал направлено до ротмістрів поручиків і жовнірів, щоб вони спішно збиралися до війська з огляду на велику небезпеку від Москви, татарів і козаків.

повторювали і переповідали короля. Збігнев слухав виступи і думав наскільки він чужий серед цього товариства. А ще про то, як вони в такий відповідальний час могли обрати королем таку обмежену і не розумну людину. Правда, коли то було, держава трималася на канцлері Осолінському, і при його життю король та його дурість менше впливала на справи в країні, а по його смерті відразу всі відчули відсутність розумного керівництва держави. От король розповідає про свої звияти, а в чому вони проявилися? взяв на себе керування військом, привласнивши права коронного гетьмана і довів компанію до посміховиська, якщо не сказати більше. Зібрав шляхту в посполите рушення, уряд стягнув купу податків, а в підсумку загубив скільки війська, повністю розірвав відносини з Запорозьким військом, та ще й віддав на ясир татарам власні міста! Тому шляхта і вимагає терміново призначити замість померлого Миколая Потоцького великого гетьмана і притягти до відповідальності причетних до розкрадання державних фондів. А замість цього король ще хоче прибрати до рук Литовську булаву старого гетьмана Кішки, чим відразу зробить з польного гетьмана Радивиля особистого ворога!

Зважаючи на такі справи, Збігнев не бачив можливості змінити ситуацію. І все ж вирішив сказати слово до присутніх.

– Wasze, mość! Szanowne państwo! Chcę pozwolić i sobie donieść własną opinię do państwa. Mam jakieś doświadczenie i w wojskowej sprawie, i w politycznej, toż proszę mnie posłuchać. Całkiem podtrzymuję propozycję jego światłości króla Polski, całe zaproponowane środki należy wykonywać bez zwłoki, do tego dodam że już należy dostarczyć posłów do Krymskiego chana. Mając umowę z Chmielnickiem, on musi wymagać od jego już wstrzymać stosunki z Moskiewskimi posłami, i przygotowywać się do pochodu na Moskwę. Zarazem wysłać posłów do Tureckiego sułtana i prosić, żeby sprzyjał temu. A samych mądrych wysłać do Moskwy, żeby namówiły cara nie rwać nam światowe ugody, i nie sprzyjać kozakom burzyć Rzeczpospolitę. I teraz główne,

wspomnijmy, z czego całe nasze nieszczęścia?»³

До цих слів Збігнева Гуру слухали дуже уважно, і кивали головами, а коли він задав питання всі дружно загули: «Wiadomo nieszczęścia od kozaków!»⁴, «Zaporoże to nasza główna nieprzyjemność!»⁵ «Zniszczyć do nogi, żeby i kurzowi nie zostało!»⁶ Збігневу навіть дух перехопило від тої дурості людської. «І то зібрався цвіт нації!», подумав з гіркотою, але вирішив довести думку до кінця.

– Prawdopodobnie, że tak, mądrze, panowie, myślicie! Lecz teraz nie czas, wspomnijmy, kto w najcięższe godziny życia ojczyzna stawał nam do pomocy, wiadomo kozacy!»⁷

Хтось з присутніх викрикнув: «No chyba pan senator nie wychwalał kozaków, lata w Zaporozie przeżył, duchowi ich nabawiał się!».⁸ Збігнев подивився на зібрання, хотів спочатку заткнути пельку дурню, але прийшла думка: «з дурнем зв'яжешся сам будеш дурнем!». То ж він трохи помовчав і продовжив.

– Zrozumiale, niczemu mądryemu tam nie mogłem nauczyć się,

³ - Ваше світлосте! Шановне панство! Я хочу дозволити і собі донести свою думку до панства. Я маю якийсь досвід і у військовій справі, і в політичній, тому прошу мене послухати. Я цілком підтримую пропозицію його світлості короля Польщі, всі запропоновані заходи треба виконувати без затримки, до того додаю що вже треба доправити послів до Кримського хана. Маючи договір з Хмельницьким, він повинен вимагати від нього негайно припинити стосунки з Московськими послами, і готуватися до походу на Москву. Разом з тим відправити послів до Турецького султана і просити, щоб сприяв цьому. А самих мудрих відправити до Москви, щоб вмовили царя не рвати наші мирові угоди, і не сприяти козакам рушити Річпосполиту. І на останок головне, згадаймо, з чого всі наші біди?

⁴ «Звісно біди від козаків!»

⁵ «Запорожже то наша головна мозола!»

⁶ «Знищити до ноги, щоб і пилу не лишилося!».

⁷ - Певно, що так, мудро, панове, мислите! Але тепер не час, згадаймо, хто в найтяжчі години життя отчизни ставав нам до помочі, звісно козаки!

⁸ : «Ще би пан сенатор не вихваляв козаків, роки в Запорожжі прожив, духу їхнього набрався!»

to że i pochłubić się mi za ten czas niczym chyba moskiewskimi i morskimi pochodami i uczestnictwem w Bitwi pod Chocimiem, prawdopodobnie, że pan ma wyczyny znacznie istotniejsze. Lecz mniej z tamtym, dziś nie do naszych wczynów, a propozycję mam w tym że główne nasze zadanie, to bardzo szybko jechać do Chmielnickiu i przekonać jego nie iść do Moskwy do jedności, a samym, u zamian, zobowiązać się wykonać Zborowski ugody. To dziś nasz jedyny ratunek. Trafnie i Krymski chan na tym stoi, to od razu przychylimy do się dwóch sojuszników. Ja osobiście gotowy jechać do Chmielnickiu na pertraktację, jak kiedyś jeździł z zmarłym Adamem Kyselem.⁹

Присутні мовчали зиркаючи на короля. Після того як Збігнев відбрив сміливця, жоден більше не хотів попадати на його гострі відповіді, хоча і не були згідні з ним. Король теж розумів слушність пропозицій Гури, лише відносно козаків мав іншу думку, але не збирався то доводити до присутніх.

– Panowie! Myślę całe zwróciły uwagę na właściwe i rozumne propozycje pana senatora Gury, ich rozpatrzę razem z innymi i podejmę decyzję. Co dotyczy waszej podróży do Chmielnickiu, to chcę wam podziękować i przy pierwszej możliwości wezwę was oddzielnie wyznaczmy się z detalami. Dziękuję wam panowie, z wami znaleźliśmy odpowiedzi na wezwania czasu i, mam nadzieję, potrafimy podołać naszych wrogów, jak to było nie jednego razu. Do

⁹ - Зрозуміло, нічому мудрому я там не міг навчитися, то ж і похвалитися мені за той час нічим хіба московськими та морськими походами і участю в Хотинській битві, певно, що пан має звияти значно вагоміші. Але менше з тим, сьогодні не до наших звият, а пропозицію маю в тому що головне наше завдання, то алярмово їхати до Хмельницького і переконати його не йти до Москви в злуку, а самим, в замін, зобов'язатися виконати Зборівські угоди. Це сьогодні наше єдине спасіння. До речі і Кримський хан на тому стоїть, то ми зразу прихилимо до себе двох союзників. Я особисто готовий їхати до Хмельницького на перемови, як колись їздив з покійним Адамом Киселем.

następnego spotkania na sejmie!¹⁰

Збігнев зрозумів, що король збирається виконувати його поради відносно Хмельницького, як колись гетьман Потоцький перед битвою під Жовтими Водами. Нагадати б йому що з того вийшло, але то не допоможе. Збігневу лишилося лише спостерігати і чекати на те, що розум у Яна-Казимира все-таки проснеться. Як би там було чому просинатися! Король його пропозицію виконав з точністю до навпаки, він почав не з дипломатії, а з війни. Проте Гура лишився у Варшаві на випадок якщо би король все ж послухав і відправив його до Хмельницького, тому він міг дуже швидко мати вісті про події, які король урухомив після секретної наради.

Військові дії розпочав Потоцький виступом на Поділлі і майже одночасно Радивил повів свої війська з Білорусі. Якщо Радивил лише робив вигляд що розпочав військові дії то Потоцький за наказом короля скорим маршем пройшов Поділля і зайняв Прилуки. Перед тим він повідомив короля, що його військо не відпочило і вести війну на місцях де попередніми війнами оголили землі важко, а то і не можливо. Але не зважаючи на це Потоцький продовжив похід на схід. Одночасно до нього на з'єднання йшов староста Камінця Петро Потоцький. Об'єднане військо виступило на Ілинці, де тримав оборону сотник Богуна Вертелецький. Потоцький з Шаргорода відправив по окрузі універсали до козаків і місцевого населення в яких закликав повертатися під руку Польської корони. Особливу надію він мав на перехід полковника Богуна з військом, якому посилав листи. Однак їх заклики були даремними, ані Богун, ані

¹⁰ - Панове! Думаю всі звернули увагу на слухні і розумні пропозиції пана сенатора Гури, я їх розгляну разом з іншими і прийму рішення. Що стосується вашої поїздки до Хмельницького, то хочу вам подякувати і при першій можливості закличу вас окремо визначимося з деталями. Дякую вам панове, ми з вами знайшли відповіді на виклики часу і, маю надію, зуміємо подолати наших ворогів, як то було не одного разу. До наступної зустрічі на сеймі!

жоден козацький підрозділ не перейшов до Потоцького. Відступаючи козацькі підрозділи рухалися в Рахні де знаходився Богун, а вже потім разом з ним до Умані. А військо Потоцького замість обіцяного в універсалі миру, вирубувало козацькі підрозділи, які не встигали за Богуном. Слухаючи бравурні реляції Потоцького, які передавалися до Варшаві, Збігнев сатанів, замість того щоб навертати козаків до Річпосполитої вони своїм дурним, кривавим рейдом, звели внівець можливість відвернути козацьке населення Поділля разом з полковником Богуном від Москви. Чи думав король, посилаючи коронного гетьмана, виживаючого з розуму на Поділля, що завдячуючи його «звитязі», Польська корона буде змушена вести війну на двох фронтах, на білоруськім з Москвою, на руськім з козаками, того Збігнев не відав і знати не хотів. Він зрозумів, що йому від короля немає чого чекати і зібрався від'їжджати до Кракова.

Саме в цей час його запросив до себе литовський гетьман Януш Радивил. Вони добре знали один другого, але не були близькими, тому те запрошення і здивувало, і зацікавило Збігнева. Зважаючи саме на те, що вони були не близькі знайомі, Радивил почав розмову здалека.

– Пане сенаторе, не дивуйтеся, що я так ніби без видимої причини запросив вас на зустріч, хоч ми не близько знайомі. Я добре знаю про ваше героїчне минуле і давно звернув увагу на вас, і скажу що при перших ваших виступах в сеймі, які мені довелося чути, мене, признаюся вразила зрілість і ґрунтовність ваших виступів. Я сам людина скоріш від шаблі і мушкета, тому добре знаю наших вояків, серед яких рідко зустрінеш такого, в якому вживаються військова відвага і вчена мудрість. Кажуть таким був Сагайдачний на жаль я його не знав. Тому я завжди хотів познайомитися з вами ближче. Але оберталися ми в різних місцях Річпосполитої і лише на засіданнях сейму я мав честь вас бачити і чути. Може ви скажете, як людина мудра, що того не досить, щоб мати бажання до більш близького знайомства і

будете праві. В трагічній ситуації, яка тепер склалася в Річпосполитій, я лишаюся патріотом і прикладаю зусилля по виводу держави із цієї трагічної ситуації. Ваш виступ на останній нараді у короля переконав мене в тому, що ваша пропозиція єдино вірна, і при цьому не треба було мати багато розуму, щоб побачити король вас не зрозумів, на відміну від мене. Саме тому я вас і запросив.

– Пане гетьмане, щоби між нами не було непорозумінь, скажу відверто, до вашого гвалтування Києва мав до вас аналогічні почуття, але те що ви там зробили не розумію, не сприймаю, і в жодному разі не сприйму. Але знаючи про то, що ви замирилися з Хмельницьким, на наші відносини, якщо вони будуть на користь вітчизні, то не вплине.

– Я прошу вибачити, але знову вимушений відзначати ваші чесноти. Щира відвертість в незручних питаннях, то теж ознака притаманна людям вольовим. То ж ви мене ще більше впевнили в прийнятому рішенні, тому переходжу до справи. Зупинимосся на одній вашій пропозиції королю, яку я не тільки підтримую, але готую до здійснення, і розраховую в цьому на вашу допомогу. Може ви чули, я випросив у короля полоненого посланця козаків Антона Ждановича під приводом обміну з козаками на своїх товаришів. То ж саме його я відправляю до Хмельницького, але знаючи ваші з ним давні відносини і вашу пропозицію по зносінах з ним, вирішив просити вас виконати цю місію. Чи здатен то зробити Жданович я не впевнений.

– В чому ви вбачаєте мою місію, пане гетьмане.

– В головному, саме вам я можу довірити свій лист до Хмельницького, а що сказати на словах ви знаєте не гірше і впевнений краще вас то ніхто не донесе до його вух і серця. Розумію, що вам потрібен час до осмислення моєї пропозиції і підготовки до поїздки, прошу лише повідомити про прийняте рішення.

– Не потрібен час, пане гетьмане, я хоча й не сподівався,

що король прийме мою пропозицію, але був готовий до поїдки. Можу відбути вже через добу.

За тиждень їх місія була в Чигирині. Хоча проїхати по території зайнятої ворогуючими військами було складно, Якимович, якого звільнили разом з Ждановичем, що очолював посольську делегацію Запорогів мав грамоти від козаків, а до коронних військ дозвіл на проїзд вони мали від польського уряду. Хмельницький був на місці тому прийняв місію зразу ж по доповіді. Коли депутація зайшла до Хмельницького, той зразу зауважив з ними Збігнева Гуру, але не отримавши від нього попереднього повідомлення повівся стримано. Спочатку вислухав Ждановича, віддав наказ про виконання його справи і випровадив всіх. Лише по тому вони обнялися з Гурою, одночасно перекинулися як то завжди жартівливими пікіруваннями.

– Богдане, тебе брате на день годі лишити! Скільки ми тут не бачилися а ти вже обмоскалився! Чи то тобі в Москві медом помазано, чи Василько чарівне слово від царя шепнув?!

– Збишку, брате! Ми з тобою короля обрали, а він кирпу гне з козаками не дружить, та ще й наших союзників завше переманює, то як з ним справу мати!

– Твоя правда Богдане! Ми аж занадто дали маху з королем, із двох поганих вибрали гіршого. Та був би він один такий, а то магнати і гетьмани, які його оточують значно гірші і дурніші, хоча і мудрі ще в Польщі лишилися, то я від таких. Маєш листа, та ще на словах додаток.

Збігнев передав Богдану листа від Радивила.

– Ото я так і думав, ні щоб на гостину приїхати, провідати побратима, так ти зі справами! Але, цур, про справи потім! Відпочиниш з дороги, жінка частування приготує, тоді вже й про справи. Як там Зося, хлопці, ти хоч маєш час їх бачити, чи так як я, більше з конем та шаблею ніж з сімєю?

– Чимось прогнівили ми Бога брате, що на старості спокою не маємо...

– ...Та й іншим не даємо! Твоя правда.

Богдан змовк і сумно подивився у вікно, ніби вишукуючи хто би міг їм допомогти прийти до спокійного життя. Та напускна веселість, з якою зустрілися вже пройшла, а проблеми висіли над головою безперестанно. Збігнев, дивлячись на Богдана, фізично відчув його втому. За ці шість років він різко постарів то було видно по всьому. Збігнев згадав зустріч у Суботові за десятиріччя першу всіх побратимів разом і по серцю різонував жаль від втрати тих щасливих миттєвостей, які вже ніколи не повернути, як не повернути молодість, силу і спокій. Вони вже того не матимуть. Богдан відчув його настрій невесело посміхнувся.

– Що, Збишку, не маю бойового вигляду? То пройде, все стане на свої місця!

– Ой, чи стане!..

– Не стане, багато чого не стане... Але ти з дороги, а я маю нагальну справу. Відпочиниш до вечора, а потім, і про справи, і про все інше поговоримо.

Збігнев не зауважив скільки спав, але пробудився від кінського тупотіння, здавалося цілий загін промчав біля хати. Збігнев підхопився і вийшов на подвір'я. Назустріч від воріт йшла Ганна, побачивши Збігнева радісно посміхнулася і привітала гостя.

– Що розбудили? То Богданко приїхав, я там приготувала вечерю він скоро підійде.

В порушення традицій останніх років, стіл був накритий лише на двох. Богдан дійсно довго не затримався. Зайшов до світлиці роздягнувся сів до столу. Зустрівши запитальний погляд Збігнева, посміхнувся.

– Нікого більше не буде. Знаєш останнім часом після Тимоша...

Богдан трохи помовчав.

– Серце втомилося від втрат. Часом зовсім відмовляє,

зупиняється. За ці шість років скільки шуму і гаму було, хочеться трохи тиші. Маю можливість їду на пасіку до бджіл там стає легше. Вони гудуть, я щось роблю не думаючи. Знаєш, Збишку, якби не мав відповідальності за людей там би на пасіці й прожив те що лишилось!

– Богдане, ти про що? Ти ще молодий хлопака, маєш молоду жінку!

– Жінку маю, а от часу на життя майже не маю... Але тепер не про це. Тобі Януш говорив про що пише?

– Ні Богдане, але я й без того розумію про що він може писати, Були разом на таємній нараді у короля. Мені здається, що в Річпосполитій він один вірно оцінює стан справ. На тій нараді я зголосився від короля взяти до тебе пропозиції, але де йому оцінити те що нависає над вітчизною!

– Якщо не читав, я тобі дещо прочитаю, щоб було вірніше.

Богдан приніс лист і розгорнув його, передивляючись спочатку.

– Тут спочатку загальні вступні речення, а от це послухай.

«...І знову прошу, щоб уже більше не проливалася християнська кров, котрої вже повно панилася земля наша, і щоб ти вважаючи на добро своє і війська свого, не стягав на неї і на себе тягару гіршого від поганської неволі! Бо вони якщо спочатку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і незносні, і ніколи б їх не можна було позбутись і прогнати. Подумай ваша милість про се нарешті, і вернися до давнішої служби Річпосполитій, матері своїй, від котрої й життя своє взяв. Я ж Богом присягаю, що правдою, а не обманом веду ці переговори. Все що я і ваша милість з військом Запорозьким постановимо, Річпосполита прийме певно – бо я й не насмілюся б такого договориювати, що не годилося Річпосполитій...»

– Що ти на то скажеш, Збишку? До речі, я вірно зрозумів, він Москву має на увазі, говорячи про тягар гірший поганської неволі?

– Думаю так, про кого б він ще говорив. А ти не годишся з

тим?

– Дуже хотілося б не погодитися, але він москалів знає краще мене. Та й сам я бачу що то так. Але ти скажи вони після Берестечка дали мені з королем інший вихід? Якби йому тоді прийшло то до голови і він замість того щоб палити Київ і добивати моє військо з королем, став би між нами посередником і разом би тримали Білоцерківські угоди! Добре б то було для Річпосполитої Збишку?!

– Ой як добре б то було, Богдане!

– То чому не сталося? Чому лише я повинен боліти за Річпосполиту, а король з урядом за свій гонор лише бідкатися! Бачиш, негідно то, з власними хлопами договори учиняти, краще канчуками їх! А чи то Бог створив одних хлопами а інших панами!

– Що маю говорити, сам добре знаєш на чому я стою.

– Та знаю брате, але чому не ти король Польщі? І чому Владислав затіяв таку гідну справу і кинув нас?! І чи була у мене після його смерті інша можливість на дії. Та і чи є тепер. А який Радивил бачить вихід з того тепер. Ну пішов я від Москви, і що далі? Збере Король військо і знову посуне на руські волості, я знову татарів покличу. Але вони й так вже весь люд ясиром забрали, хіба польські воєводства лишилися! Що може Радивил? Що би ти на його місці зробив?

– Є одна можливість Богдане, змінити короля. ні не на Карла, на Ракоція!

– То думка зріла, але не перспективна, ти добре знаєш скільки я з Ракоціями часу витратив пропонуючи ту справу. Вони і погоджувалися і батько, і син, але як доходило до справи то король їх зразу ж підмовляв на інше. Але якщо Радивил зуміє то вирішити, то я погоджусь. Звичайно з застереженнями, але я не кровожерливий домовимося. Тут лише одне застереження, то треба робити вже, доки я не став союзником Москви проти Річпосполитої. То моє тверде слово можеш донести то

Радивилу, писати не буду.

Щось заговорилися ми давай повечереємо!

Хмельницький готуючись до прийняття присяги царю не тішив себе марними надіями. Він знав доконано, що цар московський пальцем не рухне щоб надати допомогу, він зробить тільки те що вигідно йому і його державі, і не особливо на то зловився. По великому рахунку він діяв таким же чином, але не переходив межу порядності, що досить часто йому шкодило. От і тепер хто міг подумати що присягати буде змушений він з військом і людом руським, а цар вважає що не повинен присягати у відповідь, про що мова жодного разу не йшла, вже не кажучи про очільників православ'я митрополита, архімандрита з братіями яких теж змушували приймати присягу царю. То, взагалі, було святотатство, і наруга над святими отцями. Є Бог на небі і патріарх на землі, а цар такий же мирянин як і інші, а то означає що в Москві вносять схизму в віровчення, ставлячи царя вище святих отців. Тепер він має їхати до царя. Взагалі, то би потрібно робити, але Хмельницький не хотів зустрічі з польським королем, і таким же чином не мав бажання вклякати на коліна перед московським царем. Може то гординя і він повинен поступитися але не виходило. Якби цар шість років тому як очільник братнього народу, про що в Москві без упинено говорять, надав гарантії недоторканості війська і землі руської, то, бігме, впав би на коліна і чоботи царю цілував би! Але то царю не було потрібно...

І от тепер Збігнев привіз листа від Радивиля. Чи дійсно у Варшаві зовсім інша ситуація? Розуміння примарності надій на Москву пройшло ще до приїзду Збігнева тому і шукав привід як відмовитися від поїздки до царя.

Але то виявилось без потреби. Як і передбачав Хмельницький, польський король лише зачув про переяславське складання присяги, зразу ж підняв військо. Перша звістка

прийшла від Богуна. Він повідомив, що отримав від Потоцького листи з пропозицією провести переговори про його перехід з полком на бік короля. Богун доповідав, що від переговорів ухилився і чекає вказівок від Хмельницького. В тому ж листі Богун повідомляв, що проти нього проводять військові дії декілька польських хоругв під керівництвом ротмістра Андрія Окуня, який зайняв Шаргород і робить наступ на місто Бушу. Тепер стало відомо, що за тим походом стоїть коронний гетьман. Зрозуміло то не примха старого, а виконання наказу короля. А він замість порозуміння з Хмельницьким знову розлив руками Потоцького ріки крові. Чи думав з якою метою то творить, чи робив, аби щось робити. У всякому разі навіть король давно мав зрозуміти, що не йому козаків лякати, не те то плем'я щоб з переляку бігти просити помилування. Але Потоцький пробігся по Полісся, дав Хмельницькому привід відмовитися від поїздки до царя, і одночасно підтримати аферу Радивиля з Ракочієм, якщо то дійсно станеться. У всякому разі через Збігнева він передав литовському гетьману про свою згоду на пропозицію відносно Ракочія на королівство.

На диво відповідь від Збігнева прийшла досить швидко. Він повідомляв, що Радивил повністю погоджується з Хмельницьким і вже провів перемови з Ракочієм. Крім того, бере на себе зобов'язання довести до короля пропозицію Ракочія, провести з козаками переговори про замирення, не притягаючи до цього кримського хана. Себе ж він запропонував королю в посередники цих переговорів. І то був лише початок.

«...Богдане, Радивил з Ракочієм прийшли до спільної згоди в питанні обрання нового короля. Розуміючи, що тривке порозуміння з козаками не можливе доки королем буде католик, вони, маючи твою згоду, розпочнуть готувати підґрунтя для абдикації короля. Тепер винятково сприятливі умови для їхніх задумів.

Справа в тому, що Ракочій має можливість вплинути на

Турецьку Порту, щоб вона зі своєї сторони загрозою війни притримала австрійського цісаря від втручання в польські справи. А потуги султана в замиренні Річпосполитої з козаками піднімуть його авторитет в Польщі. І то стримає простий народ Польщі готовий до повстання, яке спровокує повстання християн в Туреччині. Щоб того не сталося, султан мусить допомогти Ракочієві отримати польську корону. То сповна відповідає моїм спостереженням. І на останок, брате, закликаю тебе – відмовся від злуки з Московою! Повір московська неволя ще тяжча від польської, якщо козаки не витримали польської не будуть миритися з московською!».

Богдан довго сидів над тим листом думаючи тяжку думу. «Збишку, Збишку, брате мій, чи ж я не козак і не розумію що для козака неволя то смерть?! Тільки ж чому всі стали мудрі після того як занапали на люд руський і спалили, зробили пустою його землю. І винного знайшли, Богдана Хмельницького!»

Але що дурно бідкатися, треба зі шкури випнутися, а зробити так, щоб нарешті всім разом стати на вірний шлях...

Якщо то ще можливо. Чи ж буде Москва спокійно дивитися на те? І які дії буде вживати. Хоча тепер Москва все робила аж занадто швидко. Ще не встигли привести полки Запорозького війська і люд в містах руських до присяги, як московський уряд прибавив до титулу московського царя нове словосполучення: «...Самодержец великия и малія Руси...». Тепер Москва після шестилітнього напівсонного споглядання як знищують братів по вірі в Річпосполитій, і знекровлюється Польща в постійних війнах, наповнювалася відчуттям урочистої величі! То прийшов її час стати могутньою державою, і віддати Польщі все що заборгувала з часів великої смути, страху перед самозванцями і військом Сагайдачного! Тепер вже інший малоросійський гетьман, Хмельницький буде робити те, що йому накаже «Цар і великий князь!».

Плани на військову компанію були вже розроблені, в них

було місце для Запорозького війська, але не по захисту руського населення «малої Русі», а по захопленню литовських земель Річпосполитої. Хмельницькому доповідали, що цар урочисто відправив до Брянська ратників Трубецкого, в південно-західнім напрямі вийшло на вихідні рубежі військо під управлінням Шереметьєва, сам цар очолив військо на західному напрямі. Перед початком військових дій, до Білої Русі полетіла «зворушлива» царська відозва:

«...оповещаем что наше величество, собравшись с большим войском, идем на обидчиков и сокрушителей Восточной Церкви – поляков. Лишь бы господь смилостивился над всеми нами, православными христианами и через нас святая церковь от гонения освободилась и греческими старыми законами красовалась. А, вы еще, перед приходом нашим царским, отделитесь от поляков как в вере, так и в виде: хохлы, которые имеют на главах – постригите, и каждый пусть вооружится против неприятелей божьих. Всех кто верными нам будут, дома и благосостояния предохранятся нами от военного уничтожения».

Слідом за відозвою, про яку Хмельницькому повідомили, він також отримав царське повеління до беззаперечного виконання, направити в поміч царю вісімнадцять тисяч добре озброєних козаків під орудою кращих полковників. Богдан виконав наказ царя, поставивши на чолі допоміжного корпусу козаків полковника Івана Золотаренка, який мав свої рахунки з Литвинами, вони відібрали від нього Стародубщину. За Золотаренком і він отримав наказ царя, йти з військом на Волинь. Це в той час, коли татари довідалися про укладення козаками договору з Москвою, і збираються військом переходити Дніпро для вторгнення на козацькі землі, і полуденні землі Брацлавщини. На допомогу цар надсилав йому «велике військо» шеститисячний корпус під очільництвом Бутурліна.

Хмельницький і раніше розумів, що Москва не буде поспішати до нього з допомогою, але щоб так цинічно його використати він не чекав. Відповідаючи на лист царя він все-таки стримався і розлого пояснив чому не може йти з військом до Луцька. В Москві заговорили про «измену» гетьмана, але взяття Смоленська військами царя підняло хвилю радості по всьому царству і цей перший непослух Хмельницького якось втратив в Москві до певного часу значення. Тим більше, що він послав таки з Бутурліним об'єднане військо до Луцька, де воно здобуло перемогу, але не зустріло там армію Трубецького, з якою повинні були об'єднатися. Її там просто не було, бо цар не послав.

Одночасно з таким «союзницьким» відношенням Москви, до Хмельницького постійно приходили пропозиції від нового кримського хана про готовність до спільних військових дій з козаками. Але для прийняття остаточного рішення Хмельницький чекав вістей від Ракочія і Радивиля, а царю направив звістку про звернення до нього нового кримського хана з пропозицією розірвати стосунки з Москвою. Відповідь царя не забарилася він, ігноруючи повідомлення Хмельницького, повідомив про закінчення смоленської операції і своє рішення надалі лишити Золотаренка з військом на теренах білої Русі. Хмельницького неприємно вразило, що цар не радиться з ним про перебування козаків, а ставить до відома про прийняте ним рішення.

Тим часом з Варшави надходили чутки зовсім не ті, що він чекав. В той час як цар відправив своє військо на відпочинок, Радивил мовчав, король Польщі готувався до зимової компанії на полуденних землях Брацлавщини. Перші звістки про збір польського війська Хмельницький отримав в кінці жовтня. Ситуація для Хмельницького ускладнювалася тим, що вперше кримський хан, не отримавши від Хмельницького згоди на спільні дії, став у союз з польським королем. І поляки зібрали як для зими досить значне військо, попередньо було

двадцять тисяч кінноти і вісімнадцять пішого війська. Королівський відділ очолював Стефан Чарнецький, на чолі інших були гетьман Потоцький, польний гетьман Лянцкороньський, Тишкевич, Петро Потоцький та інші військові керівники. Хмельницький в декількох листах детально доповів царю про підготовку польського походу проти Брацлавського воєводства і попросив військової допомоги.

Більше місяця він чекав від царя відповіді. Потім не витримав і знову звернувся до царя,

«...Згідно з наказом твоїм, ми війська свої на зиму розпустили і тепер скоро зібрати не можемо. Писали до полковника Золотаренка, але він не має наказу від твоєї царської величності. Тому посилаємо до тебе з пильним проханням не лишити нас, а військо прислати – аби церкви божі і міста пограничні в цілості зісталися...».

Цар у відповідь запевнив Хмельницького, що йому на поміч йде Шереметев, але при тому відзначив, що на його думку гетьман і сам міг би добре справитися з поляками. Шереметев прийшов лише в середині січня. За той час польські війська спалили місто Бушу, яке героїчно захищалося, Тимонівку, Брацлав та інші міста. До Різдва Брацлавське воєводство повністю опанувала польська армія, воєводство обезлюдніло, міста були спалені.

Рік переходу «Малої Русі» під «високу руку великого государя» відзначився такою великою загибеллю церков і православних християн, якої тут не бачили за всі роки «війни домової». Хмельницький не покладав великих надій на допомогу Москви, але дійсність виявилася майже катастрофічною. Складалося враження що то Московське царство шість років спливало кров'ю від рук безбожників, а тепер пішло «під руку Хмельницького» щоб отримати визначні військові перемоги при допомозі козаків. Думки про його велику провину перед людом руським і військом Запорозьким

не давали Хмельницькому жити. І годі було шукати якоїсь розради, чорна хмара впала на руську Окраїну Річпосполитої. Щоденно приходили звістки про різню селян, яку проводили польські магнати на Брацлавщині. На додаток гетьман отримав повідомлення про прихід на допомогу польському війську першої татарської орди в кількості тридцяти тисяч. Здається саме тоді вперше він, від різкої болі в голові, втратив свідомість. Але хворіти не мав права, прийшли війська Шереметева і хоч їх було лише шість тисяч, вони разом стали на захист Умані, де залогою керували калницький полковник Богун, уманський полковник Глух і брацлавський полковник Зеленський. Хмельницький дав знати Уманській залозі, що він з військом козаків і московським військом Шереметева йде на допомогу, то підняло бойовий дух захисників Умані і коли підійшли посланці Потоцького, Чарнецький і Соколінський намовляли козаків на замирення ніхто не хотів чути про перемови. Потоцький віддав наказ на штурм міських валів. Але то просто було сказати, а от зробити... Захисники облили їх водою і під морозом вони стали мов скло, так що на подолання першого валу поляки втратили день. Але то були марні втрати, Богун з великими силами вийшов із другої лінії захисту і знищив нападників.

Не отримала успіху і спроба запалити горішне місто вогнистими кулями, захисники покрили дахи мокрими ряднами, які враз обмерзли і зовсім не горіли. Втративши ще один день, Потоцький вирішив за всяку ціну оволодіти Уманню наступного дня. Але повідомлення про те, що підійшов Хмельницький з основними силами і поміччю московського загону, змусило його лишати Умань і йти на табір Хмельницького, закладений поблизу Жашкова на долині між річками Багва і Бурти, і там чекати доки підійдуть татари.

Татари підійшли над вечір і ніби-то зручніше було перенести битву на ранок, але у Потоцького закінчилося терпіння і розпочалася нічна битва, якої Хмельницький за шість років війни не пам'ятав. Підійшовши на близьку відстань до

табору Хмельницького, поляки отримали на гостину нищівний гарматний обстріл. Польська армата відповіла «взаємністю». Одночасно в атаку пішли піші польські війська, а за нею кіннота. Відвага польських військ дала результат, вони зуміли ввірватися в середину козацького табору. Московські ратники не звиклі до такої страшної січі почали кидати зброю і корогви. Це замішання дозволило полякам забрати в москалів двадцять гармат і з них обстрілювати московські війська. Але то відбувалося не довго, вояки перемішалися між собою і армата вражала не тільки ворога але й своїх. Цим скористалися козаки, рукопашної з ними поляки ніколи не витримували. Козакам вдалося замкнути табір наново. Татари полякам допомоги не надали, пояснюючи це тим, що не звичні до бою вночі.

Нічний бій не дав переваги жодній стороні і продовжився вдень. Але знову русійною силою з обох сторін була армата. Бій продовжувався ще два дні і дві ночі. Об'єднане військо Хмельницького і Бутурліна заскочене на голому полі не мало ні води ні дров, не було жодної можливості приготувати їжу, чи зігрітися від запаленого вогнища. Вояки пізніше тому і назвали цю битву «на дрижи полі». Земля була мерзла і не можливо було влаштувати шанці, фортифікаційним матеріалом слугували забиті вояки, яких налічували тисячі. Обидва війська засипали табори ворога гарматними ядрами і вже на щось інше не були здатні. На третій день Хмельницький підняв свій табір і оружну пішов до невеличкого містечка Охматова. Тут під постійними гарматними пострілами козаки зміцнили табір і дали відсіч польському війську яке відступило до Животова. Не отримавши бажаної перемоги над Хмельницьким, Потоцький покинув військо і відбув додому. За ним подався польний гетьман Лянцкоронський, лишивши військо на «регіментаря» Тишкевича, на якого був покладений обов'язок розрахунку з татарами.

Хмельницький відбившись від польсько-татарського

війська пішов під Лобачов, а потім став під Богуславом. Звідси він відправляв розвідників щоб визнати, що твориться на Брацлавщині. Вісті приносили такі що краще б йому і не знати і не бачити. Проте коли йому доповіли, що поляки відступили на внутрішні воєводства, він все-таки дав наказ зайняти Брацлавщину по стару козацьку границю, і сам поїхав перевірити правдивість почутого.

Та краще б він осліп як той кобзар, що зустрівся йому без поводира і не міг пізнати «великого гетьмана». Він сидів під деревом біля битого шляху і щось мугикав під дзенькіт струн розбитої, а потім скрученої вірьовкою бандури. Хмельницький махнув охоронному загону щоб лишили його біля кобзаря, а сам спішився і присів поряд.

– Дай боже здоровля! Про що, батьку, думу думаєш? За ким сумуєш?

Кобзар трохи злякано подивився в бік голосу Хмельницького. Але по голосу не відчув небезпеки і все ж з пересторогою відповів.

– Чи ж мені старому нема за ким сумувати, коли я один як перст, навіть поводира не маю, пішов десь до Хмеля у військо, каже мені, найди собі іншого я вже виріс. А де найду? Третій день бреду шляхом жодної живої душі не зустрів, лише чую татари то в один бік то в інший скачуть, то я ляжу і видаю себе за померлого, так і не чіпають. А ти хто такий і куди твій шлях лежить?

– Та, подорожній я, здалеку їду, оце трохи кінь притомився пустив попасти хоч ще й трави немає.

– А я на Брацлавщину йшов, але заблукав, певне. Йду третій день... а.., я тобі то говорив. Та ото ж два роки тому був на Брацлавщині то по шляху село від села пів дня ходу, а тепер я наче в дикому полі. Але поводир мій казав, що то ми вже на Брацлавщині, лише признати нічого не можливо, пустиня-пустинею тільки круків видимо-невидимо, від їх гвалту спокою цілий день не має. Зустріли ми одного старого діда біля гайочку,

він там нору собі вирив, то там і ховається від татар, він нам і розповів що тут взимку війна була Хмеля з ляхами і татарвою, тут люду скільки полягло!

– А дід чому від татар ховається, вони ж лише молодь забирають за ясир!

– Молодь забирають, дітей німечних кінськими копита товчуть, а старих шаблями рубують. То правда, не беруть, але рубують тих хто на очі попадає! Кинув Хмель Брацлавщину на поталу ворогу! Сам до московського царя подався, п'є там, гуляє а руська країна гине!

– Ти ж кажеш, що війна була Хмеля з ляхами, то виходить він не кинув, а воював з ляхами за Брацлавщину!

– Може й не кинув, може й воював, але якщо лише вбиті лишилися, то за кого він воював? І чому не ляхи побиті, а люд руський побитий і малий і старий?! А з квітучого краю Брацлавщина на дике поле перетворилася. Ні не має Хмеля, якщо не в Москві то ляхи вбили. Він би не дав, щоб таке з краєм християнським сталося...

Очі Хмельницькому заливали сльози, він мовчки нічого не кажучи діду підвісся, і пішов не видячи дороги, аж його догнав джура підвів коня, допоміг скочити в сідло...

Побачене і почуте на Брацлавщині привело Хмельницького в велику смуту, яка потім перейшла в несамовиту лютість і нестримне бажання помсти. Він дав собі страшну клятву, що життя покладе на помсту королю Яну-Казимиру, і буде входити в спілку з ким завгодно лишень би король зі шляхтою відчували на своїй землі таке ж горе, яке мав руський люд з ним разом на Брацлавщині. Перше він написав листи до царя і попросив у нього війська, одночасно вислав послів до Молдавського господаря, увійшов у стосунки з Шведським королем та провів ряд заходів по підготовки до

великої війни з Польщею. Єдине що просив у Бога, щоб стало йому здоров'я на здійснення задуманого.

А тим часом король Польщі разом зі своїми військовими очільниками тішилися зі своєї, ними самими видуманої, «великої» перемоги, вважаючи, що тепер з Хмельницьким питання закрите і необхідно звернутися до всіх верств козацького війська проголосити їм амністію, пообіцяти якісь вольності, і воно зараз збереться вмирати за короля і Річпосполиту, назавжди забувши Хмельницького. Вони навіть осягнути не могли, яку рану нанесли козакам, пустивши у квітучу Брацлавщину татарів, які враз зробили з неї безлюдне дике поле.

Дипломатичні потуги Хмельницького дали свої результати. Порта була незадоволена тим, що татари підтримують поляків, накликаючи походи козаків на море і погоджувалася помирити їх між собою. За проханням козацьких послів, хан пообіцяв також сприяти Лупулу в поверненні молдавського престолу і зобов'язати своїх васалів допомогти козакам у війні проти Польщі. Заручившись підтримкою союзників і дочекавшись Бутурліна з московським військом, Хмельницький поволі «посунув» на Львів. Свій похід він пояснював тим, що до того його змусило велике розлиття невинної християнської крові, вчинене Поляками зимою. В другій половині серпня Хмельницький був під Камінцем, де прийняв шведського посла Олександра Юлія Торквата, який одночасно представляв і Ракочія. Король Швеції доносив до Хмельницького своє розуміння складності створення козацько-балканської ліги, але обіцяв своє сприяння в цій справі і протекторат великого лорда протектора Олівера Кромвеля. Посол передав від короля обіцянки помочі і спільних дій проти польського короля, а для цього пропонував Запорозькому війську йти до Львова. Хмельницький, зважаючи на повідомлення про те, що Швеція наступає на Польщу у взаємодії з Москвою, дав свою згоду на участь у цій війні.

Між тим події на Польщі розвивалися скоріше ніж рухалося військо Хмельницького. В кінці липня Шведська армія ввійшла на воєводства Великопольщі, а вже за чотири дні Познанське і Каліфське воєводство визнали шведського короля Карла-Густава своїм королем. Ще за кілька днів під владу шведського короля став Януш Радивил, а велике князівство Литовське визнало Карла-Густава великим князем литовським. Шведське військо йшло на Варшаву, а після виїзду польського короля Яна-Казимира до Малопольщі, Варшава теж капітулювала перед шведським військом. Якийсь час боронився Краків, але потім прийняв зверхність шведського короля. Для повної перемоги Карлу-Густаву лишалося з допомогою запорозьких козаків розсіяти залишки польської армії під проводом Потоцького і Лянцкоронського, і розвести козаків з Москвою. При переговорах під Камінцем Хмельницький дав згоду на такий план. Більш того він відправив директиви до Золотаренка про порозуміння зі Шведами щодо спільних дій в Литві. Єдине на чому настоював Хмельницький, козаки не повинні мати конфлікту з Москвою.

А Москва в цей час, навіть на думці не мала визнавати права «Малоросії», з допомогою якої заволоділа Білорусією, Литвою і Західною Україною, на ці землі. Зібравши маніфестацію в Луцьку, думний дяк Семен Заборовський від імені царя проголосив:

– Божьей милостью, нашим счастьем, молитвами патриарха, взяли мы у польского короля столицу предков наших, Вильну и других много местностей и городов, а также и Белую Русь забрали и обсадили. Но по нашему приказу, гетман войска нашего Запорожского, Богдан Хмельницкий с войском забрали местности и города польского короля на Волини и Подолье. Поэтому будем велеть писать нас в государственном титуле "большим князем Литовским, Белой Руси, волинским и подольским".

Таке віроломство московського уряду вкрай приголомшило Хмельницького. Коли після Переяславських універсалів цар миттєво прибавив у свій титул «самодержець Малої Русі» то ще якось відповідало умовам переходу Хмельницького під руку царя, але з військом, а не з землями і людом що на них проживав. Але тепер відвойовані землі Волині і Поділля, у всякому разі, повинні ввійти до Малої Русі, а не до Московського царства. Про це він вів розмову у Камінці зі Шведським послом і отримав згоду. Тобто з перших кроків Москва не маючи намір прикладати зусилля до участі у війні з Польщею, не надавши допомоги Хмельницькому в полуденній Окраїні, «без зазрения совести», привласнила собі безпосередньо все здобуте кров'ю запорозьких козаків.

Така поведінка московського уряду обурювала козацьку старшину, і вони поставили перед Хмельницьким питання,

« на якій підставі ми повинні воювати польські міста, і приводити їх до присяги Москві? Що ми від неї за час після присяги маємо? Яку допомогу отримали?! Воліємо йти на свої землі і боронити їх від татарської орди!»

Що міг відповісти Хмельницький на справедливі закиди старшини? Хіба нагадати, як на нараді в грудні п'ятдесят третього року, він ставив питання йти під руку турецького султана чи московського царя, а всі одногolosно присудили не мати справи з поганами? Але на те він і гетьман, «батько», як його кличуть козаки, щоб переконати не приймати дурних рішень. А не зумів, відповідати йому, гетьману, а часом, навіть головою. Такий закон козаків від діда-прадіда. І тепер у нього вихід був один, послухати старшину, кинути московське союзне військо під Львовом, і повернутися до своїх волостей. А Шведському королю він в листі висловив радість з його перемог і повідомив, що тепер отримав повідомлення про наступ кримського хана з ордою на Українські землі, повинен на деякий час відступити до України.

Козаки пішли від Львова на початку листопада, а за ними

подалися і московські ратники з Бутурліним.

Кримський хан дійсно пішов на руські волості ще більш як місяць тому, а де знаходився в цей час Хмельницький не знав, тому їх зустріч під Озерною для козацько-московських військ була неочікуваною. Татари вважали московських ратників слабшою ланкою і тому Ногайська орда напала з їх крила і мала успіх. Багато ратників загинули на переправі і одночасно ординці зуміли вирвати значну частину здобичі, яку вони везли з польських земель. При допомозі козаків напад був відбитий і об'єднане військо зуміло стати оружним табором, який щільно обложили татари. Штурм табору вранці розпочали кінні татарські загони, які влаштували герц навколо табору. Але табір відповів таким щільним гарматним і мушкетним вогнем, що татарам годі було сподіватися на початок штурму. На наступний день Хмельницькому повідомили про приїзд посланців хана на переговори. Він послав Виговського з полковниками на зустріч і через деякий час Виговський прийшов з двома мурзами від татарів, і доповів пропозиції хана.

– Пане гетьмане, хан запрошує тебе на розмову, він має лист від короля Польщі, який стосується наших відносин. На час перемов в нашому таборі лишаються в закладі Алім-казі-гірей і Карач-бей. А сам хан чекає тебе неподалік табору.

Хмельницький чекав тої пропозиції. Він теж отримав листа від короля ще коли козаки були біля Львова. Листа йому доправив старинний його знайомий і кум Станіслав Любовіцький, який був разом з Самійлом Гронським. Хмельницький прийняв їх дуже радо закликав до гостини, а коли Любовіцький передавши листа почав умовляти його на замирення з королем відповів.

– Куме, чи ми нехристі якісь що не бачилися роки і зразу почнемо державні справи вирішувати. Вип'ємо, почастиємося, а там гляди і про справи поговоримо.

Вони пройшли до світлиці де був накритий стіл.

Хмельницький не мав звички і за роки гетьманування не навчився тримати слуг, щоб вони прислужували біля столу, тому сам налив чарки і звернувся до гостей.

— Куме, може твій товариш не відає що нас з тобою та ще декількома козаками і сенаторами, канцлер Осолінський заводив до короля Владислава і той з нами вів раду про державні справи. І дуже мудрі були в нього плани по устрою Річпосполитої, але на жаль рано його Бог забрав. А після нього почалося... Годі й згадувати, краще вип'ємо за майбутнє порозуміння і спокій в державі.

Вони випили по чарці, потім Богдан налив ще, і вже Любовіцький виголосив своє побажання.

Пане гетьмане, хоч ви мені й кум, але дозвольте так звернутися! Сьогодні від вас залежить доля Річпосполитої і короля, спокій в державі теж залежить від вас. А я піднімаю той келих за те щоби ви допомогли королю коли він тепер того просить!

Він рвучко випив брязнув келихом об стіл, і взявся до ложки, тільки тоді помітив, що Хмельницький поставив келих на стіл.

— Куме, ви не випили, бо не хочете допомогти королю?

— А як я йому можу допомогти, коли він слова не має. Пригадай но, пане куме, скільки було королем обіцяно під Замостям, під Зборовом, під Білою Церквою, і що з того виконано? Тільки то попадало до визувітів, то я так шляхту називаю, бо файно з козаків навчилися шкуру дерти, та у православних церкви забирати, і все вмирало безпросвітно. То як з ним справу мати, коли не він правує в державі. То ж і не дивно, що втік з Польщі. Вони як говорять, не конче тримати слово схизматикам і не тримали. Та якби вони Хмельницькому слово не тримали, а вони цілому війську і цілому народу руському слово не тримають! А ви куме питаєте чому не п'ю за ваш тост! Ми вип'ємо і не за один тост, але ви куме закушуйте, а я вам байку повім.

– Жив колись справний господар, за що не брався мав зиск з роботи, так що йому сусіди завше заздрили. І жив у нього домашній вуж він був за свого, господина навіть йому молока наливала в горнятко коли він з нори виповзав. А одного разу коли діти їли молоко, вуж теж біля них став хлебтати, а синок господаря, ложкою вужа по голові, за що вуж його вкусив. Хлопець закричав від болю, а батько то звидів схопив сокиру і відрубав вужу хвоста. Хлопець укушений помер, а вуж лишився без хвоста і вже не вилазив з нори до хати.

А після цього господар став бідніти, і затим впав у останню біду. То ж він пішов до ворожбита, щоб довідатися чому його спіткало таке лихо. Ворожбит йому на те відповів: «у минулому ти жив у згоді з вужем і він приймав усе зло що йшло в дім на тебе, а тепер те зло сприймаєш ти. То ж помирися з вужем коли хочеш все вернути на старе».

Послухав господар і почав знову ставити молоко для вужа. Одного разу той виліз з нори, а господар почав його просити повернутися знову до приязні. Але вуж відповів: «не повернути нам приязнь яка була колись, подивлюся я на свій обрубаний хвіст і зло мене візьме, коли згадаю що втратив його через твого сина. А ти згадаєш, що сина по моїй вині втратив, з'явиться у тебе бажання і голову мені втяти».

Отак, куме і у козаків з королем. Були ж часи з королем Стефаном Баторієм, він дав козакам землі і вольності, а козаки відвертали від Річпосполитої небезпеку, яка йшла від поганів. То королівство Польське і процвітало. І куди поляки йшли в похід разом з козаками, поверталися переможцями і славили свої подвиги. Але коли шляхта стала ламати козацькі вольності, і козаків на палі насаджувати, козаки взяли в руки шаблі. Тепер лише повернення всіх прав над своїми землями, які десятиліттями Польща забирала від князівства Руського включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем, може вдовольнити, козаків і вони будуть сидіти у своїх норах і

боронити Польщу, як то було завше. Та я добре знаю того не буде, доки в королівстві лишиться хоч один уродзюний шляхтич він на то не згодиться. Так і козаки доки триматимуть зброю не відступляться від своїх законних земель! От така правда, то і передай, куме, її королю!

Під час всієї промови Хмельницький тримав келих в руці. Закінчивши говорити трохи помовчав, потім подивився на келих, мовчки його випив і знову налив горілку у всі три келихи, почав також мовчки їсти. Любовіцький з Гронським дивилися як той після такої вогненної промови спокійно дзвенів ложкою по тарелі і прицмокуючи їв, механічно взяли до рук наповнені келихи, взяв і Хмельницький, потім так само мовчки, звели келихи до купи, випили і продовжили їсти і пити не згадуючи про короля. На ранок при прощанні, вже тверезими, Любовіцький насмілювався запитати гетьмана, чи дасть він відповідь королю, на що той мовчки ствердно схилив голову, а якою буде та відповідь Любовіцький так і не зрозумів і не спитав.

Хмельницький і тепер не розумів, що буде говорити хану, яку дасть відповідь королю, одне він розумів добре, щоб вони всі не говорили, то будуть пусті слова, а правду він сказав вчора...

Та правда у нього визрівала всі шість років його боротьби за вольності. Він постійно думав про то, але навіть побратимам не говорив, лише дивувався, ну як можна того не розуміти? Чому польська шляхта вважає, що козацька старшина буде гірше ніж вони правувати на своїх землях? Московський цар, якого він просив захисту віри православної вирішив, що для цього повинен зробити народ руський холопами. Але і привівши народ з військом до присяги, замість надати захисту, використав козаків для збільшення і зміцнення своєї держави за рахунок Польського королівства. Що треба було зробити, якщо дійсно хочеш надати допомогу братам по вірі? Поставити своє військо на кордон Річпосполитої і сказати Польському королю, маєш

сусідів домовляйся з ними, і живи по правді і законам божим, а в душу не лізь, він до тебе не лізе! А не зрозуміють того в Польщі, допомогти братам відновити справедливість, а брати за допомогу, сто раз віддячаться! А що натомість сталося? Московський цар за рік до свого титулу, який в Москві основа життя, добавив «самодержець Малия Руси, Белая Руси Литвы, Волыни, і Подолля», а разом з тим збільшив свою територію вдвічі і дивується, що то нікому не до вподоби. Так хоч би при цьому допомогу надав братам, коли Польща нищила цілу волость руську! Не розуміє і не зрозуміє того цар московський, як не може зрозуміти кримський хан, чому не подобається козакам дружба і допомога, за яку треба народом власним розраховуватися?!

Губляться в здогадках чого Хмельницький хоче і скрізь послів посилає з пропозицією миру і дружби, називаючи його хитрим і підступним?! А він лише хоче бути гетьманом над тими землями де проживає руський люд і визнає себе одним народом, а Військо Запорозьке своїм військом і козацький присуд та урядування своїм. Як то зробити? А зібратися разом шведському та польському королям і московському царю запросити і його, як гетьмана війська і землі руської, та й прийти до загального миру! Домовляються ж король Польщі з московським царем про вічний мир, то чому так не домовитися? Зрозуміло то замана, але з погляду людей загребущих, а з погляду Божої правди? Ми ж всі одному Богу молимося!..

Хмельницький верхи з кінним супроводом піднявся на пагорбок, який закривав горизонт, і побачив зовсім близько такий же загін кримського хана. То була його перша зустріч з новим ханом, який став після смерті Тугай-бея. «Доки з християнами втрачаємо час в смертельній рубці, з бусурманами маю дружбу водити!» подумалося Хмельницькому, коли вони з'їхалися з ханом, радісно віталися і вицілювалися. Що би хто не говорив, гетьман мусив зустрічатися з кримським ханом і

вести з ним переговори, хоча б для виручення з неволі сина московського воєводи Бутурліна та забезпечення свободного проходу козаків до своїх осель. Врешті Хмельницький як і всі очільники держав, дотримувався союзних договорів на скільки, настільки то було вигідно і відповідало безпеці власного війська і люду.

Не мав наміру і хан ставити козакам драконівські вимоги, і польський король його про те не просив. Головне для кримського хана було віддячити Яну-Казимиру за вже одержану винагороду, а одночасно знаючи, що турецький султан хоче його замирення з козаками, виконати його бажання. Король Польщі просив хана переконати Хмельницького повернутися до Річпосполитої і допомогти йому в тому скрутному становищі яке склалося, але не просив допомоги у війні зі Швецією, просив лише послати полк до Галичини. Прийняття таких рішень цілком входили до планів Хмельницького, а прохання хана не боронити московське військо коли він буде мати бажання його пощипати то не розрив з Москвою. Таким чином обидві сторони були задоволені перемовинами і прийнятими рішеннями.

Та хоч на мить розслабитися Богдан не міг. Болочий удар він отримав з Білорусії, загинув полковник Золотаренко. Виконуючи волю московського царя, Хмельницький лишив корпус козаків на білоруському фронті, в той час як самі московіти забрали своє військо на відпочинок. На додаток до того що Золотаренко лишився один, він змушений був своє військо розділити навпіл, сам лишився під Биховим, а друга частина під керівництвом його брата залишалася під Вітебськом. І в цей час литовське військо під проводом Радивиля перейшло в наступ. Тяжкі зимові бої йшли з перемінним успіхом, і Золотаренко просив помочі у царя, але отримав відповідь триматися самому до весни, тому як великі сніги не дозволяють відправити до нього московських ратників. Золотаренко протримався до весни. Врешті, в одному з боїв отримав поранення в ногу від чого помер. Але Хмельницького

вразила не скільки його смерть, як трагедія, що сталася під час його відспівування в церкві. Там набилося скільки люду, що коли паламар кинув, не догледівши, запалену свічку на полицю, спалахнув вогонь. За якусь мить вже палала ціла стіна, а потім і вся церква. Люд кинувся до дверей які були лише одні і там створилася така тіснява, що ніхто не вийшов звідти, всі згоріли заживо.

Коли Хмельницькому доповіли про те, йому блискавкою в самий мозок втрапила думка, що та Божа кара, і є знаком неприйняття його немудрих дій. Мойсей вивів свій народ із єгипетської неволі, а він навпаки, віддав народ руський у московську неволю, замість того, щоб боротися за волю. То була остання думка, після якої він втратив свідомість і потім цілий тиждень хворів...

Тим часом закінчувався перший рік життя руського люду Річпосполитої і Війська Запорозького під московським протекторатом. Перебіг трагічних подій на теренах руських волостей, і цинічне, принизливе відношення Москви до руського люду, вимагало від гетьмана і козацького уряду, перегляду прийнятих в Переяславі рішень, та виходу з тої пастки, яку вони самі собі, і своєму народу, влаштували. Особливо Хмельницького і козацьку старшину вразила історія всесильного московського воєводи Федора Бутурліна, який для більшості козаків і козацької старшини був уособленням самого царя, якого вони ніколи не бачили.

Бутурлін весь цей рік, від примусової присяги в Переяславі Запорозького війська і всіх верств населення руських міст і містечок, до військового походу у внутрішню Польщу, був з Запорозьким військом. Саме він очолював московський загін ратників, які спільно з Запорозьким військом дійшов до Львова і Замостя. По закінченню походу Хмельницький як і

Бутурлін дали царю звіт про проведений похід. Їхні звіти не особливо відрізнялись, але був ще звіт особистого посланця царя Павла Лепського. В цьому звіті царя, як потім стало зрозуміло, обурила звістка про замирення і перемови Хмельницького з кримським ханом, та ще повідомлення про то, що два польські міста взяті військом, не приведені до царської присяги. Він то сприйняв як зраду і зразу ж послав наказ відрубати Бутурліну голову. Бутурлін довідавшись про царський наказ, по приїзді в Київ, заподіяв собі смерть, випивши отруту.

Та подія в повній мірі розкрила очі Хмельницькому і козацькій старшині, до якого суворого і нелюдського маєстату вони потрапили. Якщо такий великий і заслужений перед царем чоловік може втратити враз навіть життя, за зовсім незначні і вимушені провини, то що чекає на них приймаків, які щойно відалися під руку царя? Треба було не гаючи часу шукати вихід з тої скрути в яку вони увійшли. А щоб не притягувати пильної уваги царських наглядачів, які невсипущим оком вивідували всі події і доповідали про то царю, Хмельницький вирішив зібрати в себе в Чигирині, найбільш широке представництво козацької старшини. Нагода тому знайшлася, він до традиційних новорічних зборів старшини приурочив весілля доньки, яку віддавав заміж за Данила Виговського. До наради Хмельницький провів зустрічі з послами московськими, кримськими, шведськими, послами Ракочія, і від господаря мунтянського. Приїхав також посланець від коронного гетьмана Польщі Яна Потоцького. Хмельницький всіх пригощав, вислуховував і давав обіцянки приязні і братерства. Його обіцянки не були пустими словами, він дійсно бажав і все робив для добрих відносин з сусідніми державами, але ті від нього вимагали, входячи в союзні відносини, воювати проти інших сусідів.

Януш Потоцький повідомляв, що він захищаючи польського короля просить у гетьмана прислати йому в поміч військо проти шведського короля, щоб оборонити Львів.

Кримський хан вимагає повернути полонених, котрих козаки полонили минулим літом, і обіцяючи приязнь намовляє йти війною на Москву. Хмельницький йому відповів, що маючи згоду з Москвою не піде на неї війною, і буде з Кримом у приязні, якщо той не буде воювати московські і козацькі міста. А якщо той не погодиться, він разом московськими ратниками і калмиками піде на Крим.

Волохам і мунтянам обіцяв допомогу за те, що вони не допомагали жодній державі, яка воювала з козаками.

Зустрічаючись з послами Хмельницький знайшов час провести таємну нараду зі старшиною, а потім ще й з побратимами, які теж прибули на весілля. Полковників, сотників і козаків він зібрав з тим, щоб почути від них безпосередньо про перший рік життя під рукою московського царя, і послухати пропозиції про подальшу стратегію відносин з сусідніми державами. Зважаючи на події в Білорусії першим говорив полковник Золотаренко брат покійного Сіверського полковника Івана Золотаренка. Той повідав невтішні вісті. Смерть брата була не єдиною бідою, цілий рік козаки проливали кров за московського царя, а по закінченню боїв від царя жалування не мали, козаки дуже збідніли, тому з весни збираються йти з кримськими татарами війною на окраїнні московські землі, утримати їх від цього він не має сили, бо їх підтримують по всіх козацьких містах. Виступи інших полковників і сотників були в тому ж дусі, ставши під руку московського царя, вони не отримали жодного полегшення і помочі, навпаки понесли ще більші втрати ніж в попередні роки. А те, що цього року не було нападу коронного війська на козаків, заслуга не Москви а Швеції. Вислухавши всіх присутніх Хмельницький і собі став до слова. Він цієї зими на диво добре себе почував, тому знову у виступі його звучала сила і впевненість.

– Панове-старшина козацька! Ви мої побратими моя надія

і надія народу руського! Якщо ми з вами не втримаємо своєї держави, то ще довго наші нащадки її мати не будуть, то ж ми повинні зробити мудрий вибір, як надалі жити, з ким у приязні, а до кого відповідати війною на війну. Десятиліття народ наш пізнавав життя в Польській короні, не сподобалося то йому. Не добре дружити і з кримцями, і в бою вони намагаються часом уникнути січі і лишити козаків на одинці з ворогом, і по закінченню війни люд руський союзники тягнуть за ясир в неволю. Чи може то сподобатися? Зрозуміло, ні! Ще вам скажу був тепер у мене знову гонець від пана Радзейовського, який повідомляє пропозиції Шведського короля по спільних діях проти польського короля. Таку ж пропозицію спільних військових дій, маю від коронного гетьмана, Януша Потоцького, але проти Шведського короля. От тепер давайте ще раз подумаємо з ким нам по дорозі, хто сприймає нас як народ і сприйме як державу, а хто як холопів і дармове військо?

Задумалася козацька старшина, та й що вона могла порадити своєму гетьману? Йти знову до польського короля тепер, коли його навіть не має у Варшаві? То дарма, всі вже давно зрозуміли тут добра не буде, ніколи уродзбоний шляхтич не признає козака за рівню собі. турецький султан далеко, а кримський хан поряд віками від нього терпіли, то не хочеться більше. Єдиного, кого не знали то Шведського короля, але так опеклися на братстві з Московським царством, що до шведів була велика осторога. Хмельницький добре розумів сумніви своєї старшини, як і то що немає серед них великих політиків, хоча хто би міг, хоч наймудріший, знайти вихід з дилеми, яку вони мали. Після мовчанки і поодиноких виступів, Хмельницький сказав заключне слово, яке не додало радості.

– Розумію як то складно тепер приймати рішення, але мусимо! То ж святкуйте разом зі мною і думайте, а на додаток ще скажу вам свіжу новину. Ще в кінці літа я мав звістки про спроби польських урядовців навести контакти з московським урядом, вони в цьому питанні попросили помочі і

посередництва Австрії. Як мені повідомили, цісарські послы Алегреті і Льорбах вже були у царя і цар їх прийняв досить дружньо. Так що рік має бути «веселим».

Хмельницький ще не знав тоді, що польські урядовці звернулися до царя з пропозицією від якою він просто не міг відмовитися. Пропозиція виглядала смертельним пострілом на враження козацької держави. Чи міг московський цар відмовитися від обрання королем польським і мирного об'єднання двох держав?! При цьому польський уряд зобов'язувався розривати переговори зі шведським королем і послати проти нього військо, розпочавши довголітню війну. То взагалі була цікава ситуація, а як для амбітних і хворих манією величі московських урядовців, вона була есеєм на душу. Особливо якщо пригадати, що батько Олексія Михайловича Романова в свій час зайняв московський престол, який законно належав польському королевичу Владиславу. І лише через чотири роки, то було узаконено Деулінською згодою, по якій Владислав мусив відмовитися від московського вінця. А тепер через п'ятдесят років другий Романов на законних підставах міг отримати до царського вінця ще й королівську корону Польщі. Почувши про те, Хмельницький зрозумів що від такої пропозиції московський цар не відмовиться, а доля його народу покривається ще густішим туманом.

Не лише Хмельницький, але й все козацтво і народ руський вважали рішення Москви про згоду з цією пропозицією, за зраду переяславським домовленостям. То було підло і цинічно, рік тому приймаючи руську Окраїну Річпосполитої під свій протекторат, зобов'язуючи всі верстви населення, навіть духовенство присягати московському царю, він вустами своїх представників дав слово боронити народ руський і нікому його не видавати. А тепер, використавши його для збільшення свого царства і знищення своїх ворогів з допомогою козаків, фактично видавав руський народ польським магнатам в обмін на їх голоси

на виборах його королем Польщі! То було наскільки неочікувано, що козацький уряд оговтався не відразу. Лише через деякий час він видав маніфест, котрим повідомляв європейські держави про свій розрив з Москвою. Маніфест був жорстким і відвертим попри існуючі дипломатичні канони.

«Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в. князя московського, як тільки для того щоб утримати і примножити для себе і потомства нашого, свободу нашу, здобуту зброєю з поміччю божою, і безліч разів назад повернену жертвою крові. Засипане обіцянками і пререченнями в. князя московського наше військо перше виступило на підбивання йому Литви – під проводом нашого полковника ніжинського Золотаренка. Ми сподівалися, що з огляду на спільність віри і наше добровільне підданє, в. князь московський буде справедливим, прихильним і ласковим до нас, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а навпаки – примножатиме їх більше і більше, згідно з обіцянками своїми. Але здурили нас ті надії! Першого ж року завели переговори між Польщею і Москвою, разом з тим вирішено придавити і поневолити нас, плекаючи надії на корону польського королівства. Москалі пообіцяли полякам, що з наказу в. Князя московського нарушимо нашу присягу Шведам і будемо їх воювати, проте Хмельницький не хотів на се пристати. Тому московські інтриги збільшувалися, вони почали будувати фортецю у нашій київській столиці і завели залогу з кількох тисяч московського війська до Києва. Навіть Поляки, при всіх наших тодішнім поневоленню, не вимагали того від нас, а Москва пускалася на таке, в своїм бажанні мати нас своїми союзниками по неволі. А найбільше проречисті свідоцтва їх замислів мали ми на Білій Русі. Там майже двісті родин шляхетських, що добровільно перейшли на московську сторону, силою і лукавством переселили на Московщину. Міщан могилівських та інших мешканців Білої Русі, з городів і сіл понад дванадцять тисяч вивели на заслання в московські пустині, а на їх місце привели кольонії московські. Старий Бихів

й інші наддніпрянські місця передані в їх руки – аби весь Дніпро був обсаджений їх залогами».

Тепер єдина надія у Хмельницького була на Швецію. Хмельницький між тим, засуджуючи поведінку Москви, стримувався від різких проявів невдоволення. Він не давав приводу для конфлікту, але вважав себе вільних від обов'язків перед Московією через її зраду. Проти нової польсько-московсько-татарської ліги, яка вималювалася після перемов у Вільно, він посилив роботу по створенню власної ліги, що повинна б складалася з України, Семигороду, Дунайських князівств і Швеції. Але справа йшла досить повільно. На думку Богдана, справу гальмував, сам шведський король, тому що на більшість своїх листів до короля, він не отримав відповіді. Потім Хмельницький зрозумів, що винен Радзейовський, який інформацію шведському королю про козаків надавав у невігідному для них світлі. Хоча, як виявилось, вирішальну роль у цьому, зіграла складність зв'язку короля з гетьманом.

Між тим, першим лист отримав Хмельницький. Данило, посланець гетьмана привіз листа і розповів про складності, з якими він діставався до Шведського короля. Але вони були того варті, король писав Хмельницькому: «Ми ж знали, що між великим князівством московським і Запорозьким народом зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу вашому народу цілою і не порушеною. Покладаючись на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, з відома навіть Москви, вийти в листування з вашою світлістю й іншими особами з Запорозького народу, щоб одушевити проти спільного ворога – короля і Речі Посполитої, об'єднавши наші плани і зброю.

Коли б вашому народові, як нам тепер, не зважаючи на найкращі ваші заміри і вірну послугу, сталася якась би кривда від московського народу, то ми би надали допомогу. А що до Поляків, то як попереду ми заявляли, так і тепер повторюємо, чи прийдеться нам вести війну далі, чи закінчити сей конфлікт

якимось договором, ми завсіди будемо пильнувати, щоб свобода вашого народу була застережена не порушно».

У Хмельницького навіть просвітліло в очах і зникла біль у голові, яка останнім часом не давала спокою. Він піднявся з постелі і пройшовся по кімнаті. Нарешті! Нарешті він має звернення, на яке з радістю може відповісти згодою. Це саме той союзник, якому можна вірити, він пропонує те, про що він сам хотів би йому сказати, і не просить присягати йому на вірність і не сковує його свободи! Союз повинен бути вигідний обом сторонам, тоді він буде на довго. Він закликав Виговському і наказав підготувати відповідь про згоду на пропозицію шведського короля. Лист з отцем Данилом, терміново відправив до Карла-Густава.

Король Швеції його не розчарував, за якийсь час він свою відповідь передав з отцем Данилом, і направив до козаків посольство на чолі з державним секретарем Якобом Тернешільдом. На словах передав, що протягом війни з поляками не погоджувався ні на які польські пропозиції, які б шкодили козакам. Отець Данило привіз також проект договору. Хмельницький разом з Виговським уважно вичитали всі пункти договору і мали повну з ним згоду, особливо імпував їм такий пункт:

«Коли козаки хочуть вийти з складу Польщі і утворити свободну державу без якої-небудь залежності від неї на території трьох воєводств – Київського, Чернігівського і Брацлавського, то се можна забезпечити при шведсько-українським союзі на вказаних у договорі умовах. Але король зможе гарантувати козакам те лише на умові коли за поміччю козаків опанує Польщу. Коли опанувати Польщу не вдасться, король обіцяє при договорі з Польщею вжити всіх заходів, щоб добитися для козаків незалежності. Всякі пакти з Польщею будуть укладатися за порозумінням з козаками, на таких умовах, які будуть ухвалені і козаками і Шведами».

І ще порадувало Хмельницького в листі, розуміння

Шведським королем майже столітнього прагнення відновлення, попроаної єзуїтами свободи віросповідання, бажання знищення унії, яка знищувала віру батьків: «...Зі свого боку король обіцяє всяко дбати про те, щоб гетьман, і все Військо Запорозьке, користувалося давньою свободою, предківську релігію заховану свободне і без усяких труднощів. Ніяким ворогам козаків не помагати, але проти встати і по змозі примушувати їх до несправедливих умов, а Військо Запорозьке завсіди охороняти і помагати йому у всім, що може служити йому добром».

Зрозуміло король Карло-Густав ставив умови, при яких він зобов'язувався надавати допомогу, але то були зовсім інша пропозиція, то була пропозиція до союзу рівноправних держав, а не відношення між паном і холопом, які вони мали з Польським королівством, і безсловесного виконання вказівок царя своїм холопам, які мали з Москвою. Богдану було гірко визнавати, якої страшної помилки він допустився, ставши до спілки з Московським царством. Але відчував, що не має сил виправити скоєне. Хіба хтось інший після нього. А тепер, після домовленостей зі Швецією, мав з останніх сил довести справу створення задуманої антипольської ліги, і тут наступним кроком була необхідність домовитися з Ракочієм на спільну справу з Семигородом.

З князем Семигородським справи йшли швидше, Хмельницький мав з ним давні відносини. І хоч вони мали різні напрями, від дуже близьких до ворожих, але обидва давно добре розуміли один другого. Тому переговори з Францем Шебеші міністром семигорського князя пройшли успішно, Власне, тут, скоріше, ініціатива виходила від Ракочія. Він доручив справу переговорів з гетьманом своєму послу Шебеші. Виїхавши в червні з Семигорода він вже в серпні був у Хмельницького в Чигирині. Отримавши від Шебеші листи князя Семигорода Юрія Ракочія, Хмельницький спочатку вивчив їх з Виговським, потім обговорив з полковниками, і на підставі цього відправив

відповідь:

«Ми, Богдан Хмельницький, найвищий гетьман з полковниками, іменем нашим і всіх Козаків Запорозьких, даємо знати всім: убачивши безсумнівні докази щирої приязні до нас князя Ю Ракочія, ми запевняємо його вірою нашою християнською: що ми ніколи, ні з якого поводу, ні за чийось наказом або бажанням, не будемо неприятелями, ні самому князеві, ні його наступникам, ні його державі і підвладним народам, ані його сусідам-союзникам. Не підніmemo на нього зброї, ні за плату, ні за яким іншим приводом. На їх шкоду, договорів і змов не будемо чинити. У всім щиру приязнь і вірність договорам з князем і його наступниками, з його підданими і союзниками свято заховаємо і подбаємо про заховання нашими підданими».

І вже в кінці серпня Шебеші доповів Ракочію про згоду козаків на спільні дії в війні проти Польщі. А зважаючи на те, що Семигород вже мав домовленості з Швецією, то фактично створився союз українсько– семигородський-шведський. Цей союз, як і більшість подібних союзів, мав велику кількість потаємних цілей для досягнення їх кожним із учасників, які старанно приховувалися від союзників. Хмельницький не мав бажання то доводити до всіх полковників, тому план дій закликав обговорити лише Івана Виговського. Богдан знав, що з часу його хвороби Виговський проводив лінію на те щоб стати наступним гетьманом, тоді як він сам не мав сили відмовитися від примарних надій лишити гетьманом чотирнадцятирічного сина Юрія. Хоча він добре розумів, зібрання полковників, на якому вони запевнили Богдана, що оберуть після його смерті гетьманом сина Юрія, суперечить законам Війська Запорозького. Не хотів гетьманства і Юрась, і не мав до того хисту. Проте Богдан, не зважав на те, і всіляко зупиняв спроби Виговського забезпечити собі гетьманство, а останнім часом все рідше з ним радився. Але це питання він повинен був обговорити з генеральним писарем скоріш для того, щоб

переконатися чи вірне рішення він приймає, чи не робить ще одної помилки.

– Іване, ти був присутнім на переговорах з послами всіх держав, які в останній час перебували в Чигирині, яку маєш думку відносно наших наступних дій?

– Пане гетьмане, я вас вірно зрозумів, ви в першу чергу зацікавилися пропозиціями послів Швеції і Семигорії?

– Саме так Іване. Вірніше сказати, з ними ми маємо тепер бути у союзі, тому що наші цілі співпадають з їхніми. У всякому разі я маю таке переконання на підставі перемов зі всіма послами, яких приймав останнім часом.

– Пане гетьмане, дозвольте мені для більш ґрунтовної відповіді, коротко висвітлити, або скоріше поновити в нашій пам'яті стан наших відносин з усіма навколишніми державами, і їх дії по відношенню до нас. Я би розпочав з Польського королівства. Сьогодні воно в найгіршому стані, і не наша вина в тому, що король Ян-Казимир втік з Варшави. Він присилає тепер до нас послів, з проханням повернутися до попередніх відносин, обіцяє прийняти до виконання Зборівські угоди. А сам, тим часом, склав угоду з Московським царем про обрання того на польський престол. І просить за те у царя залишити козаків і руські волості у складі Польщі, з правами тридцять восьмого року. Проводить король перемови і з кримським ханом та турецьким султаном. Знову ж таки, просить допомоги у них проти нашого війська. А від шведів король має повну поразку і більшість шляхти воліє мати шведського короля на польському троні, що для них природніше, ніж віддати корону московському царю. Досить згадати лиш то що теперішній польський король Ян-Казимир через батька мав династичні зв'язки Швецією.

Московське царство на підйомі, після нашої присяги царю і військової допомоги проти Литви москалі впевнені, і не безпідставно, що прийшов їх час. Зрозуміло, цар не має жодного

бажання відмовлятися від Запорозького війська з руськими землями, які вони називають «Малоросією», і зовсім не вважає перемови з поляками, ігноруючи нас, зрадою, ми для них вже власність, а не союзники. Цар впевнений що отримає польську корону, саме тому він і оголосив війну Швеції, в надії отримати голоси Поляків на виборах. Боїться цар лише нашого об'єднання з татарами, і здійснення давнього бажання кримського хана піти війною на Московію.

Турецький султан, а отже і кримський хан, можуть допомогти польському королю у відстоюванні його корони, але більше мають бажання взяти під свою протекцію нас, разом з волостями і обіцяють широкую автономію.

Семигородський князь Юрій Ракочій врешті набрався хоробрості і теж впевнений, що прийшов його час зайняти польський престол, як колись його земляк Стефан Баторій. Незважаючи на його облесні пропозиції нам і запевнення виконати всі наші вимоги, після спільної перемоги над Польщею, отримавши польську корону, він буде проводити відносно Запорозького війська і Руського люду політику польських королів і польської шляхти.

І нарешті Шведський король, його ми знаємо зовсім мало, але Швецію ніколи не цікавили полуденні землі Річпосполитої, а от мати тут козаків за союзників проти польської корони, які б тримали її від нападів на споконвічні шведські землі, король Швеції має велике бажання.

От таку маємо диспозицію. Я не говорив про молдован і мунтян, але вони, як держави васальні, не самостійні в своїх діях. Сьогодні вони союзники Ракочія, а чи нададуть допомогу у війні з Польщею, то відомо турецькому султану.

— Іване, що сказати, ти добре розклав інформацію про відносини між державами, нашими сусідами, краще польського канцлера, від того і будемо мислити та планувати наші подальші дії. Почати треба з Московії, хоч ми і маємо право припинити відносини з православними братами, бо повели вони себе по

панські, а не по братські, проте ще дамо їм шанс.

– Пане гетьмане, то безперспективно!

– Тоді лишимо шанс для себе. Допомоги від них крім психологічної ми не мали, і скоріше твоя правда, не будемо мати, але козаки і руський люд ще мають надію, то ж не будемо їх розчаровувати, досить того що самі зневірені. Проте подальші наші дії, і особливо стосунки зі Швецією їм не конче знати, тим більше, що з Московією на боці Швеції ми воювати не зобов'язувалися і брати участь в цій компанії не плануємо. А що стосується Польщі то ми з нею в стані війни, і вже Московія повинна би нам допомагати, а не вести перемови за нашою спиною. Саме тому Москва не повинна мати до нас претензії.

Стосунки з Польщею треба розглядати в світлі того, хто одягне польську корону, а претендентів тут маємо четверо, король польський, король шведський, цар московський і князь семигородський. Всі вони мають шанс, але не всім то потрібно. Скажімо, шведський король має найбільші шанси, але не має особливого бажання. Московський цар має бажання, я би навіть сказав горить таким бажанням, але шансів має дуже мало, в цьому йому не допоможе те що він розпочав війну зі Швецією. Поляки, і особливо Литовці, за нього не проголосують, бо добре знають московську вдачу, мають війни з Московією понад сто років. То виходить найбільше шансів має Юрій Ракочій, особливо якщо ми і Швеція йому допоможемо.

– Пане гетьмане, Ракочій має достатньо перешкод цим своїм домаганням. І головний із них то він сам. Ви добре пам'ятаєте скільки раз він збирався бути нашим союзником у війні з Польщею, і кожного разу мав від нас запевнення, що при спільній перемозі ми підтримаємо його прагнення на польську корону, але кожний раз він втрачав сміливість, а в скрутний для нас час лишав нас без допомоги.

– Іване, я тобі більше скажу, маю достатньо певні вісті про його плани після спільної перемоги над Яном-Казимиром, він

зовсім не бажає виконувати теперішні домовленості. Ти вірно мовив, що вступивши на польський трон він планує лишити відносини з Запорозьким військом і руськими волостями в тому стані, якими вони були до сорок восьмого року, а північні землі, на які претендує Швеція лишити за Польщею!

– А Шведський король про то знає?

– Якщо знаю я, то знає і шведський король, збереження таємниці не є в характері князя Ракочія. Але у нас лишився ще один претендент законно обраний король Польщі Ян– Казимир.

– Ви думаєте він має якусь надію?

– А то вже як зірки засвітять! Як ми подивимося на його пропозиції, чи зуміє він домовитися зі Швецією. У всякому разі повернення законно обраного короля на престол найбільш легкий вихід з того становища, яке склалося. Але нам з тобою, як і війську Запорозькому, Польський престол не цікавий, нас може цікавити місце і політичне становище, яке ми займемо в Річпосполитій при поверненні Яна-Казимира на польський престол. А воно повинно сприяти виконання заповіту Йосипа Верещинського і короля Владислава.

– Пане гетьмане, ви якого Верещинського маєте на увазі?

– То не важливо, про те знають мої побратими, і то було сенсом життя батька Сагайдачного. А наше завдання з тобою сьогодні зробити все що залежить від нас щоб того домогтися.

– То яке маємо завдання на цю компанію, якщо увійдемо до шведсько– угорсько-козацької ліги?

– Вірніше буде шведсько-семигорсько-козацька ліга. А завдання наше прийшовши до Стрия, де Ракочій призначив збір об'єднаного війська, протягом військових дій залишити в руських містах західної Русі Волинського, Подільського і Берестейського воєводств, там де у нас є підтримка, козацьку залогоу і наш державницький устрій. Таких міст там досить багато з руським людом і православними храмами, то наша підтримка і вони повинні стати частиною нашого автономного князівства в Річпосполитій!

– Тепер і я зрозумів ваші плани і повністю їх підтримую. Які тепер завдання ставите перед військом, пане гетьмане?

– Я вже мав розмову з полковником Ждановичем, він збирає під Білою Церквою Київський, Переяславський і Білоцерківський полки, а також до нього долучаться охочі люди. Я обіцяв Ракочію, що козацький корпус буде до тридцяти тисяч вояків. Наше завдання тримати відправку війська в таємниці від московських людей, а коли то вже стане відомо в Москві, я буду мати перемови з посланцями московського царя.

На превеликий жаль Виговського і Хмельницького, про їх союз зі шведами і Семигородом у Москві довідалися досить швидко. Ще Антін Жданович не дійшов Камінця, а до Чигирина приїхав московський посол. Про то Виговський одразу ж доповів Хмельницькому. Тому не здужалося і він, як то було цим літом майже постійно, лежав у ліжку.

– Іване, вислухай його і сам прийми рішення, скажи що я нездужаю.

– Ні, пане гетьмане посол наполягає на аудієнції, каже має листа від царя і повинен за наказом царя вручити його особисто гетьману до рук.

– Ну, що ж, коли так велів цар, клич його до спальні.

Посол зайшов до спальні привітався і став чекати доки Хмельницький підніметься з ліжка. Хмельницький подивився на посла, який стояв з виразом величної зверхності, як то було прийнято серед московських послів. Впевнений що перед ним і мертвий повинен встати, не те що хворий, бо він привіз листа від великого московського царя. Богдана то розгнівало, він дивлячись в очі посла презирливо посміхнувся.

– що стоїш мов стовп, маєш доручення царя, чому не виконуєш?

Так як посол мовчав думаючи що відповісти, Хмельницький звернувся до Виговського.

– Пане канцлере, як ви вважаєте, коли посол не виконус

царську волю на що він заслуговує? Заберіть у нього лист від царя а самого віддайте кату, він заслуговує смерті за невиконання царської волі!

Посол нарешті зрозумів, що з ним не жартують, вмиє лишиться без голови, а в Москву повідомлять, що то за невиконання царської волі, хто буде розбиратися? Він впав на коліна перед ліжком гетьмана.

– Пане гетьмане, помилуйте, але я маю інструкцію, листи царя всі повинні слухати стоячи!

– Тобі повідомили про мою хворобу, чи в твоїй інструкції про то не пишеться, як повинен себе вести холоп перед очільником дружньої держави! А коли тебе запитують чому гетьман не слухав листа стоячи, відповіси, що він вже не встає і перед Богом, не те щоб ставати перед людьми. Лист зачитаєш канцлерові, а мені говори що цар на словах передав!

– Пане гетьмане, на словах цар передав, що гнівається на уложення козаками без відома царя союзу зі Шведським королем і Семигородським князем, чому сам гетьман ніколи не приїде особисто до царя, а все посилає послами простих козаків. А ще, цар велів передати послів Швеції і Семигорії до Москви, щоб вчинити з ними дізнання, якщо гетьман то не виконає то ми на нього підемо війною.

Хмельницький аж піднявся від подушок і підкреслюючи кожне слово з люттю промовив.

– Передай московському цареві, що як цар в своїй землі очільник, так і гетьман господар на землі, яку він здобув шаблею та з ярма визволив, то ж коли цар хоче приязні, то най живе з нами по приязні, а не хоче, будемо боротися з вами і наведемо на вас Татар, Шведів і Угрів! Послів Швеції і Семигорії до Москви передавати не будемо, бо вони наші друзі і допомагають у війні з поляками, а цар то нам лише обіцяв, а сам, за нашою спиною, веде з Поляками перемови! Він лише наші землі хоче, та щоб козаки за Москву голови клали! Йди з канцлером він знає що з тобою робити!

Виговський вивів московського посла, а сам зайшов знову.

– Пане гетьмане, на аудієнцію чекають послы з Литви від Сапіги і від маршалка, вони хочуть піддатися гетьманові, приймете їх?

– Передай їм, що кожного хто йде до мене я прийму під свою протекцію, лише мусять прийняти в свої фортеці козацькі залоги щоб я їх міг захистити. Всім хто мені простягає одну руку, я простягаю обидві, але мусять бути до мене щирі серцем. Іване, інших прийми сам, я маю відпочити!

Богдан відкинувся на подушки і заплющив очі.

На середину літа до Максима Лободи прибув гонець від Юрка Хмельницького. Максиму було незвично чути від гінця, що він має листа для нього від гетьмана Юрія Хмельницького. Про те що Богдан тяжко хворів ще минулої весни він знав, але потім мав звістку про його одужання. Тепер Юрій передав прохання Богдана приїхати побратимам до нього на зустріч. Максим відчув як під серцем стисло і захопило подих від думки, що Богдан кличе попрощатися з ними. Всі вони були майже ровесниками і мали вже за шістдесят, але жоден з них ще навіть думки не мав, що закінчується його земний час. Хоча при останній зустрічі з Богданом вони всі помітили як різко постарів Богдан. «Та тяжка ноша влади і фізична і моральна, що давить його вже біля десяти років, зробила свою справу. А, може все ж на раду кличе?» – подумалося Максиму. Проте, то було мало ймовірно.

Не відкладаючи, Максим підготував листи до Василя та Збігнева, а на другий день навідався до Степана. Показав листа від Юрія і вони домовилися про спільну поїздку до Богдана. Збігнев сам їхав до Києва і мав на меті перше провести перемови з Максимом і Степаном, а вже потім разом поїхати до Богдана в Чигирин, розібратися, що то за війну затіяв Ракочій, і

чому на його боці бере участь корпус запорозьких козаків. А Василь мав доручення від царя Олексія Михайловича в Литві, і після його виконання ступив до Максима. В Литву він взяв з собою сина Григорія. Той як дід і батько вирішив присвятити себе дипломатії. А Василь згадуючи свою першу поїздку за межі царства, вирішив взяти сина до Європи, щоб не на Дніпровських порогах син проходив дипломатичну школу, а в Європі. А тим часом і до побратимів завести, показати їм сина. Як і кожний батько мав підстави бути гордим за сина.

Останнім часом Збігнев з Василем намагалися рідше бувати у Максима, особливо то стосувалося Збігнева. Після прийняття Хмельницьким разом з військом Запорозьким присяги на вірність царю він, буваючи в Києві, не заходив до Максима, коли знав, що у Києві Василь. Та з початком поновлення відносин між Москвою і польським урядом, він навпаки мав велике бажання зустрітися з Василем, але випадок з'явився вперше. Василь приїхав останнім, радісно привітався з усіма, і представив сина.

– Братове, а то, прошу полюбити як мене, син Григорій, не змінив дідові і батьку, вирішив піти по їх стежі, теж дипломат, має першу закордонну поїздку.

Побратими з цікавістю поглянули на Григорія, а потім привіталися так як з батьком, обіймаючи за плечі і тиснучи руку. Григорій ніяковів він такої уваги, але тримав себе відповідно.

–А ми все чекали доки сини виростуть, а вони вже і до справи привчаються!

– Так і приходить старість, Максиме, коли плече тобі підставляє син, а ти ніби вже й про спокійне життя повинен подумати.

– то виходить Васильку як я не маю синів, а лише доньок, то про спокій маю тільки мріяти?

– А ти, брате, будеш мати спокій коли доньок заміж віддаси!

– Ти, Васильку, не дуже веселись, сам маєш доньок, то тобі як і мені ще рано про відпочинок думати! Ну, Григорій розповідай про себе, ще не оженився, чи поки маєш волю від думок про дівчат.

– Нет, дядя Максим, не женився, еще не встретил ту единственную, да і рано мне, наверное, сначала мир хочу увидеть, ума набратися...

– Це ти вірно мислиш, а чому батько не навчив мови нашої руської, ти хоч нас розумієш?

Григорій зашарівся як дівчина і Збігнев з Максимом побачили наскільки він схожий на Василька, яким він був з ними на Січі. Хоча спершу і не скажеш, мав мамині голубі очі і волосся світле а не руде, але поставою, лицем і мовою був дуже схожий на батька. В розмову втрутився Василько.

– знає він мову і руську і польську і турецьку вивчив, але ще практики не має, тому трохи і стидається, але то пройде. Степане, а ти Івана не береш з собою?

– А то би Іван не поїхав! Я лише сказав, що гетьман Юрій Хмельницький запрошує, то він...

Степан то сказав, і відразу всі одночасно спохмурніли, кожен відразу згадав про Богдана, вони лише на якусь мить забули, що кличе не Богдан, а Юрась, а то може значить лише одне, Богдан дуже хворий. Деякий час помовчали, а потім, щоб змінити тему, Максим закликав Іванка Мазепу. Той був з доньками Максима, і зразу ж зайшов до кімнати.

– Іванко, забирай Григорія до гурту познайомтеся і подружіться як батьки ваші побраталися!

– Добре, дядько Максиме, приймемо Григорія до нашого братства, а Юрась приїде?

– Ні, Іванко, ми до нього поїдемо.

Тим часом до Василя звернувся Збігнев.

– Василю, як поживає його царська величність, чи планує приймати участь у змаганнях за польську корону? Я знаю

досить значну частину шляхти, яка буде на його боці, але більшість все-таки проти його обрання, тому царю треба зробити зусилля, щоб заполучити польську корону!

– Збишку може ти і не відаєш, але московський цар не знає що то боротися на виборах, його до вінця на руках несуть, чи не так Василю?

– На руках, Максиме, не несуть, але і не царська то справа вмовляти панів щоб голосували за царя, цар має кому то доручити! Проте питання виборів сьогодні не на часі, ви добре знаєте що шведський король захопив Варшаву і половину Польщі, а тепер увійшов у спілку з князем Семигородським Ракочієм і саме того пропонує панам на королівство. Але його величність, Олексія Михайловича, то хвилює менше, більше стурбований він тим, що у їхній спілці і Військо Запорозьке, а Богдан про то не доповів царю!

– А, що мав доповідати?

– Звичайно, мав, Максиме! Склавши з царем угоду в Переяславі, він має її дотримуватися!

– А московський цар повинен дотримуватися угоди? І, взагалі, Василю, ти мені скажи – а чи була угода? Тільки дай мені відповідь не як підданий московського царства, а як дипломат!

– Чи була угода...

– Не мордуй себе, брате, ти добре знаєш, як то знаю і я, що не було угоди, а була присяга на вірність царю, а цар за то взяв козаків під свою руку. Чи може не так, Василю? А чому Богдан був вимушений звернутися до братів по вірі, тому що після Брестської унії вже понад пів століття руський народ має утиски і переслідування в Річпосполитій саме за дотримання віри батьків. Безкінечні війни закінчуються угодами з королем, а сейм під тиском єзуїтів угоди не затверджує і король зі шляхтою знову починає війну. Ти ж то добре знаєш.

– Знав про то і цар...

– Тоді чому не допомагав. От Степан завжди Богдана

попереджав, щоб той не мав справи з московським царем, але навіть я не чекав що таким чином буде виглядати допомога братів по вірі.

– І чим вона тобі не подобається.

– Краще запитай чим вона мені,.. та що там мені, хоч би одному козаку чи полковнику сподобалася. А краще запитати у брацлавського люду. Правда якщо ще когось знайдеш. Тому що після «допомоги» московських ратників гетьман Потоцький спалив Брацлавське воєводство, а татари весь руський люд забрали в неволю. Квітучий край перетворився на згарище. Послухай кобзарів про що вони думи складають.

– Максиме, але я добре знаю, що цар надав допомогу Богдану військом під час боїв за Брацлавщину. Боярин Бутурлін мав наказ і ходив з військом на допомогу.

– І яка користь від того, чому не зберегли люд руський і храми православні. Ти того не знаєш, то я повідаю. Бутурлін привів шеститисячне військо, а татари в поміч полякам в десять раз більше. Та й прийшов Бутурлін в свинячий голос, коли козаки відступили аж до Умані.

– Максиме, але то війна. Хто може передбачити як воно станеться.

– Не можеш передбачити не бери шаблю до рук, а зразу вклякай на коліна перед ворогом. Хоча то не про московського царя, він все добре передбачив, як і те що Богдан буде виконувати угоди, а великому царю то не конче потрібно. Хоча мене сумнів бере, чи цар московський взагалі знає, що то є – угоди! Хоч би ти йому пояснив чим відрізняється союзник від холопа. З союзникам складають угоду, яку повинні виконувати обидві сторони, а холопа отримують в спадок або роблять із завойованих народів. Поясни царю, що до присяги приводять завойовані народи а не братів по вірі! Я вже не кажу, що не приводять до царської присяги отців святих, які служать лише Богу!

– Максиме, мені здається ти дарма так на Василя насів, добре то чи зле, але він не московський цар, а лише думний дяк до нього наблизений. Та й за самого царя маю стати в захист, бо знаю, що на міждержавних перемовинах з Польщею Москва відстоювала права руського народу і Війська Запорозького на віру православну.

– Я про то знаю Збишку, але поясни мені не розумному, чому проводили перемовини без представників козацького уряду? Взяли собі за правило, як воювати і вмирати, то козаки попереду, а як вирішувати питання миру козаки не потрібні! То чому цар дивується, що Богдан веде перемовини з шведським королем?

Максим трохи помовчав, потім вже спокійно, ніби роздумуючи продовжив.

– От я не відаю чому Господь з мене воїна, сина воїна і скоріш за все внука воїна, зробив богослова, тобто дав мені можливість, розум і силу духу, доносити його слово до людей. Може комусь здаватися, що то за робота тримати в напрузі язика? Але то може подумати і сказати лише людина, до якої не дійшла мудрість Божа, а душа, яка потрапила до його плоті, не зуміла розбудити в ній божий поклик і тому людина жила не Божим духом, а бажанням зберегти лише себе, йдучи проти совісті, порушуючи всі закони Божі. І як наслідок нічого доброго не лишила для людей, не виконала свого мирського призначення. І ця душа, яка не виконала во плоті земній Божого призначення, замість добра творила зло, продовжить своє небесне життя в муках совісті і передасть ті муки своїм нащадкам, прохаючи їх думати перше за душу, а не за плоть. І будуть щасливі ті нащадки, які зуміють почути той поклик, і житимуть за велінням совісті, тобто душі своєї, а не плоті, і тим самим виконувати Божі заповіді. А я особисто щасливий від того, що Бог дав мені розум осягнути ту істину.

Побратими слухали Максима уважно, але чи всі розуміли те про що він говорив? Скоріше ні, але сприймали його слова на

пів свідомості, якби сприймали голос Божий. В більший мірі то стосувалося сина Василя, Григорія, який представляв молодше покоління, якому Бог дав душу і життя на цій благословенній землі, а батьки плоть і приклад управління нею по Божим законам. А чи зуміють вони то зробити, то вже їх турбота, їх розмова з Богом...

Після не довгого мовчання повернув усіх до сьогодення Степан.

– Панове-товариші! Вам не здається що не про те мову ведемо, Максиме що Юрко пише про Богдана?

Запитання Степана привело побратимів до тями. Вони разом запитально подивилися на Максима.

– Дійсно, братове не про те мову ведемо, кличе нас Юрко до Чигирина, думаю, то не від добра, у всякому разі, останні місяці Богдан не піднімався з ліжка. Розорення Брацлавщини його добило.

– Максиме, то Богдан живий чи помер?

– Якби таке сталося, Василю, то Юрко би писав що помер, а так кличе ніби на раду, він же розуміє, що не дай боже тому статися, то треба з сім'ями їхати.

– Максиме, а Іванко мій проситься їхати зі мною, каже хочу Юрка побачити, той вже, кажуть, на чолі Війська Запорозького ходить. Були чутки що на раді полковників обрали його за гетьмана.

– Ні, Степане, наші послі доповідали царю, що Богдан то питання на раду полковників виносив, але булаву Юрко отримає лише після смерті Богдана.

Побратими ще трохи посиділи мовчки потім Максим підсумував.

– Що сидіти, будемо збиратися і завтра вдосвіта від'їздимо до Чигирина, скоріше приїдемо, скоріше будемо знати, що там діється...

Юрко їх зустрів в передмісті Чигирина. Він за останній

час витягнувся змужнів, але коли під'їхав ближче, побратими побачили його червоні очі. і таким він був дуже схожим стривоженого хлопчика, що побратимів різонув біль по серцю.

«Чи ж втримає дитина ту тяжку булаву, яку батько хоче передати? Ой, не треба було б таку ношу тяжку покладати на дитину, якій лише чотирнадцять років! Був би живий Тиміш!», з сумом подумав Максим. Тим часом всі зішли з коней, по черзі обіймали Юрка, щось йому говорили на підтримку, а Іванко Мазепа, такий же юний як і Юрко, обійняв його останнім, познайомив з Григорієм, і вже від нього не відходив. Вони були майже ровесниками і роки спільного навчання в Київському колегіумі та й спілкування у родині Максима Лободи і батьків зимою у Мазепа, літом у Хмельницьких, дуже їх зблизили. Але приходив час розлучення, Іван мав їхати до Варшави продовжувати навчання, а Юрко лишатися з військом біля батька. Для Юрка закінчилося разом і дитинство і юність, а Іван ще мав час і на навчання, і на юнацькі забави.

Тим часом Максим звернувся до Юрка.

– Ну, що Юрію, як там батько? Ти не писав чи хворіє, чи може Бог дає полегшення?

– Ні, дядьку Максиме, не встає з ліжка. А коли прийшла звістка від полковника Ждановича про відхід з Польщі шведських військ і поразки Ракочія, йому зовсім зле стало, тому я і відправив до вас листа, то ще батько мені велів, а декілька днів тому він втратив свідомість і тепер не приходять до тями. Лікар каже якщо за п'ять днів не станеться покращення, то...

Юрко з усіх сил тримався щоб не показати свій відчай і лишатися дорослим, але то в нього не виходило. Максим, щоб той зовсім не розплакався, спробував заспокоїти Юрка і перевести розмову на трохи іншу тему.

Що кажуть лікарі, може щось потрібно? Проте, чого ми отак в полі будемо стояти, їдемо до хати і там будемо розбиратися. А ти Юрасю заспокойся, бачиш по твоєму зову всі батькові побратими приїхали, навіть дядько Василь з Москви

встиг! То, давайте, по конях!

Від його слів Юрко дійсно трохи заспокоївся, він з дитинства звик до Максима, який за роки навчання у київському колегіумі був з ним більше ніж батько. І приїжджі, і зустрічаючі скочили на коней та помчали до садиби гетьмана.

До спальні Хмельницького зайшли лише Богданові побратими і Юрко з Іванком та Григорієм, Богдан лежав на подушках так щоб голова була вище, він був без свідомості лице мав спокійне, зморшки, яких в останній час з'явилося досить багато на його обличчі, якимось вирівнялися, і, здавалося, він навіть помолодшав. Лише зрідка супив брови, ніби мав з кимось розмову. Біля ліжка знаходився лікар і його помічниця. Максим першим підійшов до ліжка і положив свою руку на складені разом руки Богдана.

– Лікарю, який маєте прогноз, чи потрібна нагальна допомога?

Звернувся стиха до лікаря.

– Можете говорити голосно, він вас дуже чекав, і якщо тепер чує, що ви прийшли, то втішиться!

Тепер Максим запитав вже голосно.

– Лікарю, а як то сталося і від чого хвороба.

– Я вже майже рік пильную гетьмана, і весь час прошу його і всіх хто є поряд, щоб не збурювали його поганими звістками, але хто коли слухав лікаря. А напад стався після того як гетьману повідомили про бунти у війську Ждановича. Тоді він втратив язика і свідомість, та хвороба зветься апоплексія. Чи можливо вилікувати? Не можливо, але бувають випадки коли на п'ятий день хворий приходить до тями, і може ще жити. При тому частіше без руху, або й без мови. Сьогодні якраз п'ятий день.

Після повідомлення лікаря всі присутні мовчали і дивилися на Богдана. Він був ще живий, але скоріш за все далеко від них на шляху до Бога. Кожний з присутніх мав свою

думку дивлячись на вмираючого гетьмана, але жодному не вкладалося до голови що він йде від них. Тим часом Юрко став ближче до Максима, і коли той забрав руку від Богданових рук, поклав свою руку на батькову. Богдан ніби відчув руку сина, з куточка його ока до вуха поволі покотилася сльоза і він відкрив очі. Потім з натугою взяв руку Юрка в свою, обвів поглядом присутніх, зупинив погляд на Максимові, ніби силувався щось сказати, двічі поглянув на Юрка а потім на його пояс, де повинна була бути гетьманська булава, не побачив її і враз втративши сили, відкинувся на подушки закрив очі і затих. Всі присутні мовчали не в силі вимовити слово, розуміючи що гетьман відійшов у кращий світ. По щоках Юрся рясно котилися сльози, може вони були його останніми дитячим слізьми...

Ε Π Ι Λ Ο Γ

Кожна велика напруга і потяг до звияг цілого етносу, а радше, і вірніше сказати народу, народжує свого вождя, який, по класичному визначенню, найбільше горить бажанням звияг, має хист запалити свій народ на досягнення омріяної мети, знає як того досягти, і вміє то здійснити. Саме від цих якостей вождя залежить, чи буде мета осягнена. Та ще від вміння вождя переконати свій народ, що поставлена ним мета єдино вірна. А то не менш складне завдання, ніж було біблійному Мойсею вивести народ Ізраїлю із пустині. Такі вожді народжуються рідко, Богдан Хмельницький мав всі ті чесноти, які властиві вождю, і йшов по єдино вірному на той час шляху, але сили і здоров'я йому не стало для завершення розпочатої справи, та і обставини протягом часу творення ним держави змінилися на гірше.

Однак головне було зроблено, Богдан Хмельницький підняв всі верстви руського населення Речі Посполитої на створення власної держави. Вперше від початку визвольних змагань військо низових запорозьких козаків об'єдналося з реєстровими козаками і стало єдиним військом цілого народу, а полковники не лише керували військовими підрозділами, але взяли на себе повне адміністрування на території, яку займав полк, тобто об'єднали і військову і цивільну владу. Сам гетьман взяв на себе ще й зовнішньоекономічні, політичні та військові зв'язки з іншими державами. Хоча як рудимент лишився рівень тих зав'язків таким, яким до того мали попередні гетьмани у відносинах з очільниками інших держав. Заключаючи міждержавні угоди гетьман іменував себе керівником не держави, а лише Війська Запорозького. І головне що так його і сприймали в міжнародних відносинах.

Особливо яскраво то виразилося в угодах з московським царем. Не випадково в Переяславі мова йшла не про міждержавну угоду а про приведення до присяги на вірність московському царю окремих верств населення, окремо війська, окремо цивільного населення, окремо православ'я. І хоча козацька старшина з перших слів представника московського

царя, Бутурліна, не погодилася на таке трактування угоди, фактично дозволила то зробити. Таким чином сталося так, що визнана на той час де-факто самостійною державою на протязі біля десяти років майже всіма сусідніми державами, руська гетьманська держава приводилася до присяги, як країна звойована московським царством.

Поведінка московського уряду з перших днів була цинічною і підлою. Заклавши в угодах, практично повну автономію гетьманської держави, він, іменем царя, вимагав від гетьмана виконувати роль московського воєводи. А якщо взяти до уваги той факт, що в кожному місті ставилася московська залага, то такий вид відносин з Москвою ставав dokonаним фактом. І хоча Хмельницький так не вважав, з кожним кроком Москва стягувала хомут на шиї гетьманської держави, крок за кроком зменшуючи ті вольності, які Запорозьким військом оружно, великою кров'ю були завойовані від польської корони. Руський люд Речі Посполитої, під благородним гаслом захисту віри православної, отримував від Москви ярмо, про яке в Речі Посполитій і гадки не мав.

Зі смертю Хмельницького в Українській історії почався період, який історики назвали великою руїною. Власне, він почався не зразу по смерті Богдана Хмельницького, а скоріш ще за його життя. «Великі» сусіди, Польща, Московія, Швеція, Кримське ханство не могли зрозуміти, чого хочуть козаки і їх затятий гетьман, за що вони знищують величну державу Речі Посполиту, чого хочуть від московського царя, чому не живуть в дружбі з кримським ханом, і які надії плекають, складаючи союз з великою і далекою Швецією. То так просто зрозуміти, коли думаєш про власний народ і творення своєї держави, і чомусь не зрозуміло коли до того ж, а саме власної держави, прокладають шлях Запорозькі козаки з руським людом Річпосполитої. А Москві і до цього часу не зрозуміло, що українці можуть і самі добре жити, та правувати на своїй Богом даній землі, і не потрібен їм ні старший брат, ні його протекторат. Чи може люди тут безголові та ліниві, чи

захистити себе не вміють, або сміливості не мають щоб стати на ворога?

Саме відсутність такого розуміння було причиною не затихаючих війн на руських теренах. А то нерозуміння виходило з прийнятих усталених віками законів спадкоємництва князів, королів і царів. Так сталося, що кров Рюриковичів через Данила Галицького передалася литовським князям, то ж Литва мала князів з блакитною кров'ю саме від київських князів. А законно обрані руські гетьмани не мали предків князівської крові. Московські князі теж не мали, але вони не бачили в тому великої біди, чому би їх не придумати, і впевнити весь світ у їх істинності?

Хмельницький своїми звиятами в боях і на дипломатичній ниві зумів затвердитися в когорті державних лідерів що мали право на спадкоємництво, то було визнано, і руським народом, і козацьким військом, що підтвердилося обранням гетьманом його син Юрія. Інше питання, що по малолітству він не зміг утримати державницькі важелі у такий складний час. А козацька старшина зробила при цьому чергову грубу помилку, замість того щоб погодити Івана Виговського на роль регента при малолітньому гетьману, вона, хоч і тимчасово, віддала йому гетьманську булаву. Цим відразу ж скористалася Москва. Вона підбурює кошового отамана низових козаків Барабаша, не визнавати Виговського гетьманом, так як він не обирався в Запорозжжі, і то їй вдається дуже легко.

Але Виговський за майже десять років генерального писарства у війську Запорозькому, став визначним політиком і дипломатом. Він блискавично і безпомилково робить хід у відповідь. Збирає в Корсуні генеральну Раду на якій демонстративно відмовляється від гетьманства. Генеральна Рада вже на повних законних підставах залишає Виговського гетьманом і одночасно на його пропозицію ратифікує раніше узгоджені з представником Шведського короля Г. Лілієнкроною умови Русько-Шведського союзного договору. Таким чином московський цар був вимушений визнати правомочність

обрання І. Виговського на гетьманство.

Проте, московський уряд не збирався терпіти надто незалежного Виговського. Він провокує низовців, і вони під проводом кошового отамана Барабаша піднімаються на бунт проти Виговського, а одночасно з низовими козаками піднімається полтавський полк на чолі з полковником Пушкарем. За ними стає до бунту, практично, вся лівобережна Україна, яка на той час вже мала досить міцні зв'язки з Москвою. Гетьманська Україна стала на межу внутрішньодержавної громадянської війни. Виговський вимушений, як і до нього Хмельницький, звернутися за допомогою до Кримських татарів. Об'єднане з татарським, козацьке військо значно перевищувало військо бунтівників, а московський уряд як і годиться на допомогу до них не прийшов, а лише спостерігав над взаємним поборюванням між козаками. Виговський отримав перемогу страшною ціною, по свідченню істориків, в наслідку цього братнього військового протистояння на Полтавщині загинуло, і потрапило в полон до кримських татар біля п'ятдесяти тисяч руського люду. Цією перемогою Виговський назавжди втратив довіру Запорозького війська, а незабаром і життя.

Як то часто бувало, після кровавої битви між козаками, на арену виходить московський цар, в якості борця за справедливість на боці «переможених і принижених». Вже в червні того ж тисяча шістсот п'ятдесят восьмого року московські війська на чолі з белгородським воєводою Ромадановським зайшли на землі гетьманщини. Разом з ним був і Барабаш, колишній кошовий низового війська, який від московського царя отримав булаву й бунчук, та ще й гроші, щоб зібрати військо проти Виговського. То змусило Виговського повністю розірвати відносини з Москвою і прискорити переговори з польським урядом, які вже, по обопільній згоді сторін, проводив Павло Тетеря, зять Богдана Хмельницького. Ініціатором цих переговорів став польський уряд, який готувався звільнити землі Речі посполитої загарбані

московським князівством і королівською Швецією, та здійснити реформи по обмеженню влади польських магнатів, які своєю політикою до козаків і руського народу привели, фактично, до втрати держави. А для цього йому конче необхідна була допомога козацького війська. Переговори стали можливими в значній мірі завдяки тому, що Юрій Немирич запропонував таку модель співпраці польської корони з Запорозьким військом, про яку мріяли Петро Сагайдачний, король Владислав і Богдан Хмельницький. То була модель, яку вперше запропонував польському королю Сигізмунду третьому Йосип Верещинський, і не прийняту ним ще на початку двадцятих років. З вини короля Сигізмунда, майже п'ятдесят років замість розбудови і розквіту в Речі Посполитій, яке б дало впровадження такої організації держави, велись безупинні війни, що в підсумку привели до її загибелі. В підготовці і перемовинах приймав участь і Білоцерківський полковник батько майбутнього гетьмана Запорозького війська Степан Мазепа.

Результатом цих переговорів стає угода укладена в вересні тисяча шістсот п'ятдесят восьмого року під Гадячем. Основним змістом якої, було визнання того факту, що Річ Посполита є державою трьох народів Польського, Литовського і Руського, а не двох Польського і Литовського. Відтепер поряд з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським, рівноправним визнавалось Велике князівство Руське. Але як пізно була виправлена помилка допущена при складанні Люблінської унії! Історія не визнає «сослагательного наклонения» і не відомо як би склалася доля Речі Посполитої за сто років що минули, коли б з самого початку рівноправним з іншими в Річпосполитій було визнане Руське князівство, проте такі помилки, допущені в міжнародних угодах, треба пам'ятати завжди, щоб не повторювати.

Нова, об'єднана Річ Посполита отримала перевірку на міцність вже через півтора місяця навалом московських військ під командою воєводи Ромадановського. Вони вторглися на лівобережну гетьманщину маючи з нею союзний договір, не як

союзники а як звичайні загарбники, піддаючи спустошенню полтавські міста Говтва, Миргород, Лубни, Пирятин, і вирізала не тільки прихильників гетьмана, але й грабувала мирне населення. Громадяни міста Конотопа вийшли назустріч Ромадановському з хлібом сіллю, він зустрів процесію помолився і перехрестився перед ними по-християнськи, але дозволив ратникам пограбувати місто і його жителів по – татарські. Нащадкам лишив свою знамениту сентенцію про московську справедливість: військо треба потішити і нагородити за труди в поході понесені, а винуватого за те, хай Бог шукає!

Козацькі полки під проводом наказного гетьмана Григорія Гуляницького організували оборону і дали жорстоку відсіч московітам. То трохи остудило запал Ромадановського і він на зиму відвів війська на Белгородську територію. Але з весни вже князь Трубецькой з двохсоттисячним військом розпочинає новий похід проти руської країни. В кінці квітня московське військо взяло в облогу місто Конотоп, яке захищали лише чотири тисячі козаків під проводом Григорія Гуляницького. Велика московська армія, яка налічувала до двісті тисяч ратників, вирішила захопити Конотоп перед тим, як просуватися далі вглиб Руського князівства. Однак очільники московського війська не добре вивчили місце бою, в багатьох місцях містечко оточували болота, то ж природне середовище дещо сприяло обороні. Тому перший штурм був невдалий. О п'ятій годині ранку 21 квітня, після молебню, князь Трубецькой почав новий наступ. Деяким московським загонам вдалося захопити фортецю, але козаки Г. Гуляницького вибили загарбників з міста, при цьому втрати загарбників складали біля десяти тисяч чоловік. Протягом 70 днів, чотирьохтисячний загін Гуляницького утримував фортецю проти багатотисячного війська Трубецького. Це дало Виговському змогу організувати свою власну армію, та отримати допомогу від Польщі, і навіть залучити найманців. Було також досягнуто домовленості з кримським Ханом Мухамедом-Гіреєм IV про допомогу. Хан

привів 30-тисячне військо. Об'єднана армія, рухаючись до Конотопа, під селом Шаповалівкою розбила невеликий передовий загін московітів, і взяла полонених. На основі отриманих від них відомостей було вироблено план дій, за яким татари сховалися в засідці в урочищі Торговиця, а сам Виговський, залишивши командування братові Григорія Гуляницького Степанові Гуляницькому, вирушив на чолі маленького загону під Конотоп. Рано вранці 27 червня козаки напали на військо Трубецького і, скориставшись несподіванкою, захопили велику кількість московських коней та вигнали їх у степ. Але, оговтавшись, кіннота Трубецького контратакувала козацький загін і Виговський почав відступати. Трубецький відправив навздогін половину своєї кінноти на чолі з боярином Семеном Пожарським. Пожарський переправився через річку Соснівку і розбив свій табір на іншому її боці. Решта війська на чолі з Трубецьким залишилися в основному таборі. Тим часом п'ятитисячний загін Степана Гуляницького зайшов у тил Пожарському, будучи непоміченим захопив міст через Соснівку, зруйнував його і, загатавши вночі річку, затопив низину навколо неї. Вранці наступного дня, невеликий загін Виговського атакував табір Пожарського і після короткої сутички почав відступати, вдаючи втечу. Війська Пожарського, відчувуючи легку здобич, залишили табір і почали його переслідувати. Коли московські війська вступили в село Соснівку, козаки дали знак до спільного наступу татарам та полякам, а самі всією армією вдарили на військо Пожарського. Побачивши пастку, Пожарський спробував відступити, але тяжка московська кіннота та артилерія загрузли у болоті, на яке перетворився берег річки після її загати. В цей час з флангу оточення завершили татари. Московська армія опинилася в повному безвихідді, почалася жорстока і страшна січа. Впродовж дня були знищені майже всі тридцять тисяч вояків війська Пожарського, а сам він був захоплений у полон разом з князями Львовим, Ляпуновим, Бутурлініми, Скуратовим, Куракінім та іншими. Полонених віддали татарам, які одних

лишили для викупу, а інших стратили. Поставши зв'язаним перед ханом, князь Пожарський, за переказами літописців, плонував йому в обличчя. За це татари миттєво відтягли йому голову і відіслали її з полоненим до табору Трубецького. Сам Трубецький, почувши про розгром Пожарського, відкликав Ромадановського з облоги Конотопа та пізно ввечері почав відступ з України. Побачивши розвиток подій, Григорій Гуляницький вийшов з Конотопа і вдарив по армії Трубецького, що відступала, захопивши багато артилерії; сам Трубецький ледве не загинув, був двічі поранений і втратив окрім частини артилерії ще бойові знамена, скарбницю й майже увесь обоз. Покінчивши із залишками військ Пожарського, козаки й татари продовжували переслідувати ворога у його відступі ще протягом трьох днів аж до московського кордону. Загиблих козаків з обох сторін поховали в одній братській могилі, а на її місці поставили церкву на честь 40-ка мучеників Севастійських та перемоги в Конотопській битві.

Але як то часто бувало з козацьким військом перемога на полі бою дуже рідко продовжувалася в перемогах при укладенні договорів. Навіть вірніше буде сказати, все що було одержано в бою, втрачалося під час переговорів про мир. Так було з польським королем так продовжувалося і з московським царем. Виговський навіть не встиг відсвяткувати перемогу отриману під Конотопом, як лівобережна Україна під проводом переяславського, ніжинського і чернігівського полковників знову підняла повстання проти Виговського, який на той час розпустив своє військо. Зрозуміло, і тут не обійшлося без московського уряду, там де не вдавалося отримати перемогу в бою він діяв підкупом, то відповідає дійсності тому, що повсталі полки запросили на допомогу князя Трубецького, який тільки-но відсапався від конотопського розгрому.

Проте як то було завжди властиво московітам він і виду не подавав, що отримав від козаків поразку, а вже в жовтні на новій, так званій, Переяславській Раді диктував з апломбом переможця, обраному в Білій Церкві гетьману Юрію

Хмельницькому ніби то «Прежние статьи» Богдана Хмельницького, які були повністю сфальшовані і практично ставили гетьманат під владу московського царя. А нові статті Юрія Хмельницького обмеження суверенітету підтверджували. Таким чином Гетьманщина втратила політичну автономію, залишившись лише при автономії адміністративній. Зрозуміло в цій поразці була вина і Польського сейму, який не ратифікував угоди прийняті в Гадячі про створення Річпосполитої трьох народів Польського, Литовського і Руського.

Але укладений Юрієм Хмельницьким договір з Москвою, зважаючи на брутальний тиск який при цьому чинився зі сторони Москви, більшість козацтва зустріли негативно, тому активізація військових дій польських військ і отримана ними перемога над об'єднаним московсько-козацьким військом, посилила пропольські настрої. Тому Юрій Хмельницький погоджується знову на переговори з Польщею. І знову підбурене Москвою Лівобережна частина виступає проти гетьмана, тепер вже на чолі з Якимом Сомком, який підтверджує вірність цареві. Таким чином гетьманська Україна розколюється на Правобережну і Лівобережну. Юрій Хмельницький тяжко переживає свою поразку і на початку тисяча шістсот шістдесят третього року зрікається гетьманства, приймає чернечий постриг і йде в монастир.

Тим часом велика руїна Гетьманщини продовжувалася до тисяча шістсот вісімдесят шостого року, коли її навечно поділили Московія, Туреччина і Річпосполита. Але то ніяким чином не змусило руський народ змиритися з поразками, справу боротьби за державність продовжив Іван Мазепа.

ЗМІСТ

Від автора	3
Пролог	15
Частина перша. Домашня війна	27
Глава перша. Посіяний вітер	29
Глава друга. Жнива на крові	143
Частина друга. Гетьман народу руського	333
Глава перша. Розвудова держава	335
Глава друга. Під «високою» рукою	467
Епілог	555

Рогожа Віталій Дмитрович

народився 26 жовтня 1947 року в с. Мурахівка,
Березнігуватського р-ну, Миколаївської області.
Закінчив Одеський інженерно-будівельний інститут.
Працює заступником голови Миколаївської обласної
організації Національної спілки письменників України.
Пише лірику і пісенні тексти, покладені на музику.
Крім віршів з під його пера вийшли дві повісті та п'єса.
Видав кілька філософських та історіософських праць.
Працює над другою книгою роману «На зламі імперій»
«Голгофа Українського народу».

Трилогія «Запороги»:

«Петро Сагайдачний»

«Богдан Хмельницький»

«Іван Мазепа»

Літературно-художнє видання

Віталій Дмитрович Рогожа

ЗАПОРОГИ

частина друга

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Художнє оформлення –
репродукції картин Юзефа Брандта та інших художників
Технічний редактор Д. В. Рогожа
Директор видавництва І.М. Степурін
Відповідальний за випуск О.В. Стрижак

Підписано до друку 12.11.2019.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний
Ум. друк. арк. 35,75. Тираж 1000 екз.

Видавництво «Саміт-книга»
Україна, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
Тел./факс: (044) 232-42-55
sbook.com.ua, sammitbook@ukr.net
Видавниче свідоцтво ДК 4563 від 13.06.2013